

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф. КУРАСА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 43

Київ
2009

УДК 323.1.У
ББК 66.5(Укр)
Н-34

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України
(Протокол № 1 від 26 лютого 2009 р.)*

Видання внесено до переліку фахових видань зі спеціальностей
політичних наук і державного управління
постановою Президії ВАК України від 9.06.1999 р. № 1-05/7
та з історичних наук від 10.11.1999 р. № 3-05/11.

Редакційна колегія:

*Ю.А.Левенець, академік НАН України (голова)
В.Ф.Солдатенко, член-кореспондент НАН України (відповідальний редактор)
В.О.Перевезій, кандидат історичних наук (відповідальний секретар)
О.В.Заремба, кандидат історичних наук
П.П.Гай-Нижник, доктор історичних наук
М.С.Кармазіна, доктор політичних наук
О.М.Майборода, доктор історичних наук
М.І.Михальченко, член-кореспондент НАН України
П.Л.Нагорна, доктор історичних наук
М.І.Панчук, доктор історичних наук
А.Д.Пахарев, доктор політичних наук
Ф.М.Рудич, доктор філософських наук
О.О.Рафальський, доктор історичних наук
Ю.І.Шаповал, доктор історичних наук*

Н-34 Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України: Збірник наукових праць. — К., 2009. — Вип. 43. — 383 с.

**ISBN 966-02-2769-8 (серія)
ISBN 978-966-02-5322-3 (Вип. 43)**

Збірник містить статті, присвячені з'ясуванню соціально-політичних проблем революцій і реформ в Україні в контексті їх співвідношення та взаємовпливів. Частина статей висвітлює період Національної революції середини XVII ст. та соціально-політичного життя українців в Російській і Австро-Угорській імперіях. Основний блок досліджень торкається періоду Української революції 1917–1921 рр. і охоплює чи не всі її державно-політичні формації (періоди Центральної Ради, Української Держави, УНР Директорії, ЗУНР та УСРР). Придлено увагу й питанню становлення і падіння Карпатської України та II світової війні. Заключна частина збірника присвячена аналізу окремих проблем сучасної України як у контексті перспектив її внутрішнього розвитку, так і зовнішньополітичних орієнтирів.

УДК 323.1.У
ББК 66.5(Укр)

ISBN 978-966-02-5322-3 © Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, 2009

ЗМІСТ

Передмова	6
Полтавець С. Конфліктний потенціал політичних ідей в Українській національній революції середини XVII століття	7
Степанчук Ю. Козацька старшина у політичних планах царату у період діяльності Першої Малоросійської колегії в Україні	17
Яремчук В. Загальна Українська Рада (1915–1916 рр.) як вияв системних дій українських політичних сил Наддніпрянської та Наддністрянської України	23
Любовець О. Перша коаліція Тимчасового уряду — перший досвід об'єднання «всіх живих сил» революції	42
Жванко Л. Деякі аспекти дослідження проблеми біженства Першої світової війни на початку Української революції	56
Мельник О. Становлення національних органів влади за доби Центральної Ради	66
Гай-Нижник П. Становлення вищих державних органів влади в Українській Народній Республіці (1917–1918 рр.)	82
Стрілець В. Невдала спроба «українізації» уряду (Позиція Української партії соціалістів-федералістів у перші дні Української Держави гетьмана П. Скоропадського)	99
Кучер В. Суспільно-політична та військова діяльність отамана Ю. Тютюнника у першій половині 1919 р.	110

Корновенко С. Заходи Особливої наради з проведення весняної посівної кампанії та жнив на підконтрольних українських територіях у 1919 р.	121
Солдатенко В. Зимовий похід Армії УНР в історіографічному зрізі (грудень 1919 — травень 1920 рр.)	135
Бевз Т. Українські есери у пошуках компромісу між різними політичними силами доби Директорії	162
Огієнко В. Націонал-комунізм у добу Української революції	189
Пономаренко О. Релігійні чинники українського державотворення	200
Дорошко М. Проблема соборності українських земель у ХХ столітті	207
Собачко О. Встановлення монополії партійної критики в літературі в 1927–1932 роках	219
Цубов Л. На шляху до державності (До 70-річчя проголошення незалежності Карпатської України)	231
Кучер В. Рух опору на перешкоді нацистських злочинів в Україні	243
Штейнле О. Номенклатура в системі влади УРСР другої половини 1940-х — початку 1950-х років	262
Прилуцька О. Українська багатопартійність в історичних студіях І.Ф.Кураса	273
Бойко-Бойчук Л. Суспільні реформи як керовані соціальні інновації: методологічні засади моделювання	279
Каращук М. Правове забезпечення інформаційної влади в сучасній Україні	289

Омельчук В. Врегулювання церковно-державних взаємин як чинник формування єдності гуманітарного простору європейських держав	303
Чернінко І. Українсько-британські відносини: історія та сучасність	313
Андрєєва О. Перспектива конструктивістської парадигми націєтворення в Україні	322
Зварич І. Формування національної ідентичності — домінанта етнополітичного менеджменту України	330
Білошицький С. Методологічні проблеми обґрунтування універсального характеру ліберально-демократичної трансформації сучасних суспільств	341
Крушинський Ю., Білий М. Роль ЄС у гібралтарському конфлікті після приєднання до Співтовариства	352
Федько О. Здоровий спосіб життя як цінність: проблеми формування	369
Відомості про авторів	380

ПЕРЕДМОВА

Пропонований збірник статей торкається переважно мірою з'ясування сутності взаємостосунків, взаємовпливів соціальних і національних чинників у суспільному розвитку України, підпорядкований дослідженню досвіду співвідношення революцій і реформ у історичному поступі народу, нації, країни. Ці проблеми впродовж тривалого часу досліджуються співробітниками відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ.

Хронологічно вміщені у виданні матеріали охоплюють період від Української національно-визвольної революції середини XVII століття до наших днів.

Особливої уваги надано відтворенню й оцінці процесів революційної доби 1917–1920 рр., які зумовили відродження нації у всіх сферах буття, в тому числі і в галузі національного державотворення. Природно, не обминаються й інші етапи, аспекти минулого. Вони дають змогу дістати повчальні історичні уроки, конструктивне використання яких має чимале значення для розробки й реалізації стратегії подальшого розвитку українства.

Певне місце відведено і вивченню новітніх тенденцій суспільного розвитку, пошуку оптимальних моделей політичної організації.

Загалом статті «Наукових записок» мають безпосередню дотичність до проблематики, якою цікавився і яку плідно розробляв організатор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, його перший директор, академік НАН України Іван Федорович Курас. У жовтні 2009 р. йому виповнилося б 70 років. Це видання присвячується світлій пам'яті талановитого вченого, мудрого наставника, досвідченого організатора науки.

В.Солдатенко

КОНФЛІКТНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ В УКРАЇНСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто політичні ідеї середини XVII століття в Україні та проаналізовано їх конфліктний потенціал.

Poltavets Sergiy. The conflict potential of political ideas in an Ukrainian national of the middle of XVII century. Political ideas of the middle of XVII century in Ukraine were considered and their conflict potential was analyzed in this article.

Поривання, прагнення, ідеї, які виникають у окремої людини, визначають її поведінку, вчинки, долю. З впевненістю можна сказати, що ідеї, що наповнюють суспільство, також безпосередньо впливають на формування його ідеологічних засад, соціальної структури, визначають політичну поведінку громадян.

Про причини міжусобної боротьби в козацькій Україні та пізнішої втрати державності почали писати ще автори козацьких літописів. Серед сучасних авторів їм приділяють увагу: О. Гуржій, Я. Дашкевич, Я. Качмарчик, В. Кривошея, Ю. Мицик, С. Плохій, В. Потульницький, П. Сас, Ф. Сисин, В. Смолій, В. Степанков, О. Субтельний, О. Толочко, П. Толочко, Я. Федорук, Н. Яковенко та багато інших.

Цікавим для нас є те розмаїття поглядів, доктрин, концепцій, які створили спочатку фон, а потім стали основою ідеологічних пошуків духовенства, шляхти, козацтва. З другої половини XVI — до початку XVII ст. на основі інтенсивної розробки ранньогуманістичних ідей у переплетінні з реформаційними активно формується історична самосвідомість українського народу, розвивається ідеал гуманістичного патріотизму. Зачинателями гуманістичної культури в Україні й найвизначнішими гуманістами XV–XVI ст. були Юрій Дрогобич, Павло Русин із Кросна, Лукаш із Нового Міста, Станіслав Оріховський та ін. Майже всі вони після здобуття освіти в західноєвропейських навчальних закладах діяли на українській території в Руському воєводстві, куди, окрім багатьох західноукраїнських міст, входили також міста, які нині є польськими. Вони висловлювали свої міркування про походження держави, форми державного правління, суть держави та її ідеал, проблеми війни і миру, обґрунтовували ідеї освіченої монархії, обмеженої законом.

Багатоманітність у підходах до вирішення зазначених проблем давала не лише можливість вибору «ідеальної» державницької концепції. Вона закладала ті конфліктні за своїм змістом ідеї, довкола яких пізніше в середині української політичної еліти виникали суперечності ідеологічного, політичного, а відтак і геополітичного характеру.

Серед українських гуманістів епохи Відродження виняткове місце належить Станіславу Оріховському, який видав спеціальні праці суспільно-політичного характеру: «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу», «Промова до польської шляхти про ведення війни проти турків», «До Сигізмунда короля польського дуга», «Щорічні записи від смерті Сигізмунда Старшого», «Життя і смерть Яна Тарновського». Особливе місце в працях Оріховського відведено любові до вітчизни, патріотизму як найвищій доброчинності. Так, у «Напученні польському королеві Сигізмунду Августу» мислитель переконує короля їхати на Русь, щоб стати її захисником. Якщо той не зустрічає ворога на кордонах держави, а живе у столиці, то автор порівнює короля з нікчемним сторожовим псом. Цілком земними виявляються й стимули заохочення й покарання за ті чи інші вчинки: немилосердя чи гнів Божий за життя, або пекло після смерті.

У «Напученні польському королеві Сигізмунду Августу» С. Оріховський звертає увагу короля на становище руських земель в Речі Посполитій: «...люд нещасливо гине. Та ще як гине! Цього без сліз і розповіді неможливо: ніхто людей не захищає, ніхто не боронить; міста попалено, фортеці зруйновано; багатьох славних лицарів посічено або забрано в полон»¹. Сенатори та управителі провінцій повинні на вимогу короля «справедливо й пристойно з провінціалами поводитись. Бо їхня пихатість, як ніщо інше, заходить так далеко, що більших утисків від них у провінціях годі й чекати. Вони у підданих твоїх не тільки гроші і харч відбирають, прикинувшись лисом, а й маєтки, поля, луки, ліси. Відкрий же вуха і дослухайся: звідусіль почується жалібний плач і стогін твоїх підлеглих, у яких відібрано також свободу (їхню силу!), тому не наважуються навіть поскаржитись королеві про нещастя. Якщо ж поскаржились коли, — приниженими в різний спосіб повертались додому.

Всюди чатують на твоїх підлеглих смерть і жах, бо стряпчі, розглядаючи за клопотанням начальника виклики до суду, рахують спочатку вигоду, а тоді, як малий хабар, хитрим чином виключа-

ють з того числа добрих громадян. Не кажу вже про погрози і незліченні образи, гірші від всякої неволі турецької. Таке становище, як ти бачиш, не можна терпіти у вільній державі...»².

Звичайно, С.Оріховський дійсно бачив і розумів скрутне становище руського народу, але, очевидно, він відчував і його потенційну силу та значення для Речі Посполитої. Недаремно він закликає короля приділити найпильнішу увагу Русі, руському народові, зупинити там свавілля: «...їдь до гімназії справжньої доблесті — у Русь»³.

Вищезгадані слова С. Оріховського є об'єктивним поглядом на реалії тодішнього життя на українських землях. Ці твердження, висловлені майже за 100 років до початку національної революції, залишалися актуальними й для України напередодні 1648 року. Через те, що ці слова не були почуті можновладцями польської держави, жорстоко поплатилася Річ Посполита.

Окрім цих ідей, які певною мірою повторюються, в роботі «Про турецьку загрозу. Слово перше. (Промова до польської шляхти)» С.Оріховський дає загальну політичну характеристику Речі Посполитої, зокрема становища шляхти: «Наживаємо маєтки, пореаємося на землі, а наші сейми, наші закони, наше право пильнують одного: як би привласнити чуже, яким чином розширити межі поля, з допомогою якої угоди одкряяти край чужого лану своїм межовим знаком. Суддя у нас у більшій пошані, ніж сотник, воїн — ніщо проти ділка, та й полководець часто поступається адвокату: зневажені, відкинуті, забуті всі, хто не має хисту до наживи, до розширення володінь...»⁴.

Важливі думки про становище руського народу в Речі Посполитій висловлює Ян Щасний-Гербут. Він зазначає, що «рану в серце Вітчизни нашої завдає той, хто ламає право і розриває згоду між народами, з яких складено Річ Посполиту Польську, — він Вітчизну в серце забиває». Автор зазначає, що добре знає про те, що з «народом руським діється», починаючи з Брестської унії, і ставить питання про те, якою метою керується польський уряд та його установи. Він вважає, що «...там хочуть, щоб Русі не було в Русі, — то це річ неподобна, і це все одно, якщо порівняти, якби їм захотілося, аби море було поблизу Самбора, а Бершадь неподалік Гданська». Далі він підкреслює, що «жоден розум, жодне насильство не можуть досягти того, щоб Русі не було в Русі. А що, коли дехто захоче, щоб поляків не було в Польщі?» Він не засуджує церковних унійних тенденцій, зокрема ухвал Флорентійського собору, «коли все пристойно чинили», але виступає проти того,

щоб «гайдуками церкви брати, позовами на прибутки шляхти пошів хапати, ченців виганяти...».

Автор виступає як послідовний захисник звичаєвого права. «Та ж про що убога Русь просить? Щоб мали змогу жити відповідно до прав? А, може, прав немає? Можливо, на пергаменті чи на папері їй не мають, але мають в умислах людських найліпше право й матір усіх прав — звичай. Бо чи що інше є право, як не самий звичай, уживаний впродовж багатьох літ і який визнаний за добрий і вже потім, щоб ніхто не дорікав, покладений на папір».

«Який отож пожиток, — запитує автор, — має його милість король з такого великого клопоту, якого зажив з руським народом? Той пожиток має, що у нас слов'янських народів різних вісімнадцять, усі вони покладали надію на рятунок своєї свободи на королів польських, усі вони розуміли, що польський народ мав їх з тяжкого поганського ярма визволити, всі вони на кожну потребу короля і польського народу були готові й життя своє віддати. А зараз, коли почали чинити кривду народу руському, вони в нас головні неприятели. Волять ліпше вмерти на війні, жінок і дітей своїх попалити, як то вчинили в Смоленську, ані ж мали б до згоди якоїсь дійти з нами, кривими своїми»⁵.

Першим серед політичних і церковних діячів, дотичних до академічних інтелектуальних кіл, зробив свій внесок у розвиток державотворчих ідей в Україні засновник Києво-Могилянської академії Київський митрополит Петро Могила. Спираючись на українську релігійну, політичну та культурну традицію, він стверджував, що за умов належності державної влади польському королеві в Україні мав би бути здійснений принцип зверхності православної церкви, на ґрунті якої було витворено своєрідний ідеологічний центр. Адже це в ситуації польського панування уможлиблювало для українців утвердження свого колективного «я», своєї національної ідентичності. За умов здобуття Україною в майбутньому власної державності П.Могила схилився до ідеї зверхності влади сильного православного володаря, «філософа на троні».

Пізніше ці ідеї П. Могили трансформувалися в політичні переконання С. Косова про можливість та потребу в зверхності церковної (духовної) влади в Україні над світською (гетьманською) владою Б. Хмельницького. На початку розгортання революції розбіжність поглядів С. Косова та Б. Хмельницького на характер та механізм побудови владної вертикалі в Україні заклала підґрунтя для подальших конфліктів. «Косову доводилося бути гнучким, шукаю-

чи компромісу між вимогами й потребами православної церкви, з одного боку, та інтересами гетьмана та козацької адміністрації, з другого» — переконаний С. Плохій⁶. Погоджуючись з цим твердженням дослідника, зауважимо, що С. Косов у 1651 році перед Янушом Радзивілом зізнався в тому, що він та духівництво провели ці роки (починаючи з 1648 року) в неволі. Бажання зберегти життя, навіть ціною миттєвої зміни переконань, часто спостерігається в цей час не тільки у С. Косова, а й у багатьох інших дійових осіб повсталій Україні. Цим пізніше (після 1654 р.) дуже вправно користувалася московська політична еліта, поглиблюючи ці розходження в поглядах до розмірів політичної, соціальної, економічної прірви в українському суспільстві.

Важливим фактором, що забезпечив українському козацтву швидку і відносно безболісну еволюцію, було те, що воно розвивалося на широкій соціальній базі, яка постійно оновлювалася і динамічно змінювалася. Школу козацтва, зокрема запорозького, пройшли багато тисяч представників різних категорій населення українських земель: бояр, шляхти, міщан, селянства.

Аналіз документів, спогадів сучасників свідчить про те, що менталітет, світоглядні орієнтації, політичні устремління козацтва мали істотні особливості, порівняно з іншими станами та основною масою українського населення. З'ясування тих факторів, що в подальшому стали основою перш за все внутрішніх, а пізніше зовнішніх конфліктів в українському суспільно-політичному житті, є досить складною проблемою, але без цього неможливо зрозуміти глибинної суті політичних процесів не лише в часи Б. Хмельницького, а й у наступні століття.

У науковій літературі поширеною є точка зору про досить високу релігійність козаків, яка, як підкреслюють, зокрема, Д.Яворницький та О.Апанович, мала значні особливості. Покровителькою козаків вважалася Покрова Пресвятої Богородиці, якій і був присвячений Січковий собор. Під захистом Богоматері вони не боялись ані ворожої зброї, ані грізної стихії.

Влада в Січі залежала від авторитету її носія, а підпорядкування — від визнання. У всіх важливих справах отаман і старшина повинні були радитися з громадою. Рішення (згідно з інтитуляцією грамот) приймало перш за все «Військо» і лише потім — «Отаман, старшина і чернь».

Етнічне, соціальне, політичне і навіть релігійне минуле людей, що вступали в Кіш, не мало вирішального значення, тому військо

визначалося великою строкагістю його соціального та етнічного складу. Тут поруч воювали колишній кримський мурза і розорений селянин-чорногорець, генуезький солдат і псковський монах-розстрига.

Про джерела формування козацтва, до певної міри, дає відповідь список 530 козаків з відомостями про місце їх походження, складений 30 березня 1581 року. Цей список засвідчує, що козаками були вихідці практично з усіх регіонів руських земель, а також із Московії, Литви і Польщі, Криму. Це явище відзначають також Й.Верещинський та А.Лубенецький⁷.

Війна сприймалася козаками як вищий прояв у виконанні християнських заповідей, простування шляхом Любові. Так, на тлі безмежного жаху, який наводили «характерники», в них самих уже не відчувалося будь-якого страху: ані людського, ані смертного, ані Божого.

Запорозька Січ, де немотивована поведінка мала колективний (але такий, що неоднаково проявлявся) характер, являла собою суспільство альтернативного типу стосовно сусідніх держав.

Церква була в реаліях XVII ст. суспільною інституцією, яка продукувала норми і цінності, навколо яких консолідувалося все тогочасне українське суспільство. Слід наголосити, що без «авторитетної релігії і церкви не вдалося би ні Сагайдачному, ні навіть Великому Богданові зорганізувати ті, напіврозбійничі, анархічні, з найрізномірніших елементів складені ватаги козацькі, що тільки під духовним впливом авторитетної української церкви та релігії устаткувались, ублагородились, здисциплінувались, ...і одним духом споєне, в одне тіло державно-національне об'єднались»⁸.

Щодо релігійності і віри козаків є й інші думки, зокрема, відгук про запорожців як про закоренілих «ребелізантів» (митрополит Петро Могила), людей «ніякої віри» (Адам Кисіль), «без релігії» (уніатський митрополит Й.-В.Рутський), «що не мають страху Божого» (московські думні дяки в передачі Е.Лясоти). Із сучасних дослідників аргументовані зауваження щодо високої релігійності козаків висловлює Н.Яковенко. Вона вважає, що тлумачення козаків як подвижників віри ретроспективно переносить релігійні практики XVIII ст. на часи давніші, хоча ще Михайло Грушевський зауважив, що аж до активізації культурно-церковного руху в Києві у другій чверті XVII ст., де вперше поєдналися інтереси церковних ієрархів і старшини, немає підстав говорити про козацьку побожність як таку — хіба як про «ідеальні шати бороть-

би з неприятеlem св. Хреста»⁹. С.Плохій у своїх працях пішов далі, обґрунтовуючи тезу, що навіть в часи Б. Хмельницького релігійні гасла та релігійна аргументація мали суто тактичний характер, що засвідчує конфесійний індивідуалізм козацьких верхів¹⁰. На думку Н.Яковенко, релігійність козаків необхідно розглядати в контексті тих поверхових і спрощених конфесійних орієнтирів, якими задовольнялася абсолютна більшість професійного «збройного люду», сповідуючи цінності надто далекі від віри й Церкви у строгому сенсі поняття. Химерне перемішання язичницьких забобонів із християнськими правдами віри, абсолютний пріоритет сили й відваги перед вартостями духовного порядку, байдужість до щоденних релігійних практик дозволяють без особливого перебільшення кваліфікувати козаків як людей «ніякої віри»¹¹. Але не можна забувати, що кошове товариство, будучи незалежним військовим союзом, стояло поза законами цивільно-релігійної системи. Особисте і громадське життя запорожців для зовнішнього спостерігача виглядало як ланцюг коцунств, що повторюються, тобто суцільне знуцання над «буденним розумом».

На нашу думку, не варто як перебільшувати релігійність козаків, так і заперечувати її. Звичайно, абсолютна більшість козаків не могла пояснити догмати віри, більше того, могла їх не знати, але це не означало, що вони були без віри, не були православними. Згадаймо, що православна церква вважає належними до неї всіх, окрім тих, хто підданий анафемі. Релігійність запорожця була досить своєрідною. Значною мірою вона носила дещо символічний обрядовий характер. Внутрішній світ козака теж мав відмінний характер від загальноприйнятих канонів віри.

Внутрішні орієнтації низового козацтва створювали в українського населення певний містичний позитивний ідеал козака, вони передавались іншим козакам, у тому числі тим, які попадали в ряди реєстрових. Але, очевидно, не повністю, бо основні ідеали реєстрових козаків на перших порах зосереджувалися, перш за все, навколо «золотих козацьких вольностей» та збільшенні реєстру.

Серед вимог козаків, які постійно порушувалися перед урядом Речі Посполитої, найважливіше місце посідала вимога повернення «золотих вольностей». Під цим гаслом відбувалися всі козацькі повстання і політичні рухи; значне місце ця вимога займала і під час національної революції, особливо на першому її етапі. Козаки, очевидно, відповідно до тодішньої психології, пов'язували отримання цих вольностей з певною конкретною особою, а саме — королем

Стефаном Баторієм. Хоча привілей та особистість самого Стефана Баторія в політичній свідомості козацтва були міфологізовані і стали важливим внутрішнім аргументом та імпульсом як формування політичних поглядів, так і політичних дій.

Міфологізацію часів та особи Баторія, як пізніше і Владислава IV, можна пояснити тим, що козацтво свої прагнення зайняти гідне, а не маргінальне становище в Речі Посполитій або створити свою державу і зайняти в ній місце шляхти хотіло підкріпити авторитетом Стефана Баторія, котрий нібито заклав його (козацтва) перші підвалини.

Запорозька спільнота виробила специфічну систему громадянських цінностей. Побудований на принципах прямої демократії, соціальний і політичний устрій Війська Запорозького функціонував завдяки реальному забезпеченню верховенства волі громади у найважливіших сферах її життя. Публічно виражена колективна воля (владні і політичні рішення козацької ради) накладалася в політичній свідомості запорожців на певний ціннісний підтекст і набувала для них значення морального імперативу. Це зумовлювало утвердження в запорозькому середовищі відповідних установок публічної поведінки, а також вшанування козаками цінностей виразно громадянського спрямування. Йдеться про визнання правомочності волевиявлення більшості, громадянської дисципліни, рівності, вільного висловлення думок і подання голосу в громадському зібранні, дотримання принципу інституційної першості запорозької громади, порівняно з вищою військовою і виконавчою владою у Війську Запорозькому (гетьманом)¹².

Соціальна згуртованість запорозького козацтва не в останню чергу залежала від того, що у свідомості козаків закоренилися цінності та ідеали лицарської гідності, військового побратимства і товариства, згоди і взаємодопомоги, причетності до здобування «козацького хліба». Сприйняття себе козаками, людьми особисто вільними, а також такими, які користуються лицарськими правами, свободами і вольностями (тобто інтегруючий фактор спільності інтересів, що реалізувалися в рамках самовладної запорозької громади), спонукало їх до політичної активності. Основними векторами прикладення цієї активності були зовнішньополітичні зносини та політичний центр Речі Посполитої. Висуваючи політичні та інші вимоги перед королем, сенатом, сеймом, запорожці аргументували свої позиції посиланнями на такі моральні норми, принципи і ціннісні установки, як, зокрема, вшанування королів-

ського престолу, вірна служба Речі Посполитій, патріотизм, відвага і самопожертва під час виконання лицарського обов'язку перед вітчизною. Величезний вплив на політичні позиції запорожців мало розвинене у них почуття руської ідентичності. Репрезентанти запорозької громади вважали своїм моральним обов'язком та проявом громадянського служіння спільному благу боротьбу політичними методами за дотримання прав і свобод руського народу — українців та білорусів — в Речі Посполитій, а також задоволення інтересів православної конфесії.

Політичні позиції та орієнтації репрезентантів Війська Запорозького націлювалися на політичну емансипацію козацького стану в політичній системі країни і суспільства загалом. Упродовж першої половини XVII ст. відбулося енергійне включення козаків у політичну боротьбу, що точилася під гаслами оборони православ'я і забезпечення конфесійних прав руського народу.

Для політичної практики козаків були характерними, зокрема, вимоги-звернення до політичного центру Речі Посполитої (іноді в ультимативній формі), наявність політичної коаліції з православною церковною ієрархією, а також спроби налагодження політичних союзів з українською шляхтою та представниками протестантської опозиції Великого Князівства Литовського. Активні, діяльно спрямовані політичні позиції запорозьких козаків нерідко переростали в радикальні форми політичної боротьби, що мали на меті досягнення політичних цілей з позиції сили. Приблизно на початку 30-х років XVII ст. запорожці вступили у фазу системної політичної зрілості (порівняно з попереднім періодом свого розвитку, а також, зокрема, з огляду на засвоєння ними основного практичного інструментарію політичної боротьби, характерного для політичної культури шляхти — легітимного і монополюсно-повноправного «політичного народу» у політичній системі Речі Посполитої).

У історичній та політологічній літературі, починаючи з першої половини 90-х років минулого століття й певною мірою до сьогодні, окреслилася тенденція до ідеалізації «демократичності» республіканської форми правління Запорозької Січі, під якою, з нашого погляду, часто ховалася класична охлократія, дуже небезпечна для розбудови держави. Справді, демократичний принцип виборності старшин на «чорних радах» поступово розвинувся в ніким не контрольований процес всевладдя мас. Як зазначає академік В. Смолій: «Було б несправедливим замовчувати тіньові сторони козащини. Адже добре відомо, що в ній (особливо на ранніх етапах) був

достатньо відчутним розбійницький елемент; анархічні настрої, що час від часу охоплювали як низи, так і верхівку козацького товариства, деструктивно впливали на стабільність у суспільстві, вступали у конфлікт з існуючими політичними структурами»¹⁸. Свідок того-часних подій француз Гійом Левассер де Боплан свідчив, що управляти козаками і вести їх у похід — нелегка справа, і нещасний той, хто невдало це зробить. За 17 років, які він провів у цьому краї, усі, хто займав цю посаду, трагічно закінчили свої дні. То ж не випадково в очах козаків гетьмани виступали не представниками чи носіями єдиної законної влади, а лише слухняними виконавцями їхньої волі. Мало того, виробляється практика у разі загрози для повстання під час ведення військових дій проти польської армії (від Наливайка до Д.Гуні) рятувати своє життя ціною видачі ворогові своїх старшин. Як покажуть подальші події: початок та розгортання національної революції, така позиція козацтва не раз і не два ставила під загрозу всі здобутки визвольних змагань. Варто хоча б згадати ту кількість заколотів, яку доводилося долати Б. Хмельницькому протягом свого гетьманства, та й наступникам було не легше.

Серед подальших драматичних подій час від часу виринав на поверхню то один, то інший політичний проект майбутньої України. Але жоден з них не зміг консолідувати суспільство. На заваді цьому ставали або особисті амбіції того чи іншого претендента на гетьманську булаву, або бажання старшини сконцентрувати владу в своїх руках, маючи за інструмент «слухняного» гетьмана. Крім того, українське суспільство, виснажене багатолітньою боротьбою, за амбіціями лідерів не бачило чітких, перспективних цілей. Воно (суспільство), на жаль, не побачило й того, що в недалекому майбутньому це призведе до втрати свободи, козацького автономізму, власної держави.

Складається враження, що українець ХХІ століття практично нічим не відрізняється від українця середини ХVІІ століття: все такі ж амбіції, популізм, незгоди в суспільстві, агресивно налаштовані держави-сусіди. Прикро, якщо політичні наслідки для України будуть такими ж. Мабуть, і справді історія нас, українців, нічому навчити не може до сьогодні.

¹ Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. — К.: Основи, 1995. — Т. 1. — С. 24.

² Там само. — С. 38.

³ Там само. — С. 31.

⁴ Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. — К.: Основи, 1995. — Т. 1. — С. 79–80.

⁵ Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. — К.: Основи, 1995. — Т. 2 — С. 173–174.

⁶ *Плохій С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / Пер. з англ. — К.: Критика, 2005. — С. 319.

⁷ Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки. — К., 1904. — С. 18.

⁸ *Липинський В.* Релігія і церква в історії України. — Нью-Йорк: Булава, 1956. — С. 34.

⁹ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: в 11 томах. — К.: Дніпро, 1995. — Т. 9. — С. 388.

¹⁰ *Плохій С.* Священне право повстання: Берестейська унія і релігійна легітимація Хмельниччини // Держава, суспільство і церква в Україні у XVII столітті. Матеріали Других Берестейських читань. Львів, Дніпропетровськ, Київ, 1–6 лютого 1995 р. — Л., 1996. — С. 13.

¹¹ *Яковенко Наталія.* Паралельний світ. Дослідження уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. — К.: Критика, 2002. — С. 59.

¹² *Лясота Еріх* із Стеблева. Щоденник // Жовтень. 1984. № 10. — С. 9.

¹³ Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. /Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — Т. 1. — С. 5.: іл. — Бібліогр.: С. 690–781.

Юрій Степанчук

КОЗАЦЬКА СТАРШИНА У ПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ ЦАРАТУ У ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ ПЕРШОЇ МАЛОРОСІЙСЬКОЇ КОЛЕГІЇ В УКРАЇНІ

Висвітлюються заходи Першої Малоросійської колегії з обмеження політичної та економічної діяльності козацької старшини Гетьманщини

Uriy Stepanchuk. Cossack chairman in political plans of tsarist Russia in the period of activities of the First Malorussian Collegium in Ukraine. The article considers the actions of First Malorussian Collegium regarding the limitation of political and economical activities of Cossack chairman.

Ліквідація російським урядом у 1722 р. інституту гетьманства і заснування замість нього Малоросійської колегії, діяльність якої

спрямовувалася на інкорпорацію Гетьманщини до складу Російської імперії, належать до важливих проблем історії України XVIII ст. Це пояснюється тим, що перша Малоросійська колегія започаткувала перебудову політико-адміністративної системи Лівобережної України, охопивши всі сфери політичного життя — вищі державні та місцеві органи влади, суд і судоустрій, юридичні, економічні та соціальні відносини. В ході перетворень Колегія реалізувала ряд заходів уряду Російської імперії, спрямованих на встановлення контролю над центральними та місцевими органами влади, уніфікацію діловодства й судочинства Гетьманщини.

Друге десятиліття XVIII ст. позначилося посиленням наступом царизму на автономію України. Це було наслідком здійснюваної царським урядом централізаторської політики. Влада гетьмана обмежувалася спочатку царськими резидентами, а потім Малоросійською колегією і комендантами, призначуваними до українських міст. Значно посилилося втручання царизму в усі галузі управління в Україні.

У 1708–1709 роках царизм уперше здійснив два радикальні заходи щодо різкого обмеження автономії України та влади гетьмана. Петро I призначив до гетьмана І. Скоропадського свого резидента, фактично співправителя.

Однак Петро I на цьому не зупинився. Логічним продовженням політики уряду Петра I, спрямованої на обмеження автономії України та гетьманських прерогатив, було створення 16 травня 1722 року Малоросійської колегії з резиденцією у Глухові. Про утворення Малоросійської колегії під 1723 р. згадується в Чернігівському літописі: «1723. Президент колегії Малої Росії бригадир Стефан Лукич Вельямінов їздив в Москву і Петербург до государя, і звідти, повернувшись у Глухів, привіз указ з сенату полковнику Павлу Полуботку про утворення колегії»¹.

Російська владна структура, штат якої складався виключно з російських чиновників, а діяльність ґрунтувалася на законах та нормативних актах Російської імперії, мала приймати від населення скарги на українські суди, контролювати фінанси, стежити, щоб старшина не обтяжувала козаків. У грамоті до українського народу Петро I заявив, що Малоросійську колегію засновано для того, щоб «народ український не був ні від кого обтяжений — ані неправими судами, ані утисками старшин»².

Підписанню указу про утворення Малоросійської колегії передував приїзд гетьмана І. Скоропадського до Петербурга на поклін

до царя. Гетьман приїхав з візитом, щоб укласти новий договір між Гетьманщиною і Російською імперією, оскільки такий звичай був запроваджений ще з 1654 р. Подібні договори уклали всі попередні гетьмани України.

Гетьманські «Пункти» було подано Петрові I 28 квітня, а напередодні цар ознайомився з редакцією указу царського сенату щодо створення Малоросійської колегії і схвалив її. 29 квітня Петро I підписав указ про створення Малоросійської колегії³.

Таким чином, І. Скоропадський зі своїм візитом дещо запізнився, оскільки указ про утворення Малоросійської колегії вже був підписаний.

Підписуючи указ про створення Колегії, Петро I апелював до договору 1654 р., підписаного між Україною і Росією. Спираючись на цю угоду, російський цар обґрунтував закономірність утворення Малоросійської колегії.

Однак апелювання до договору 1654 р. було лише формальністю і прикриттям справжньої політики царизму. Насправді Петро I виношував думку винищення українського народу як окремої нації, стерти зі свідомості народу спогади про козацькі часи.

11 травня засідання Сенату обговорювало інструкцію, за якою повинна була діяти Колегія. 16 травня, не дочекавшись переробленої інструкції, Петро I дав бригадиру Вельямінову власну інструкцію⁴.

Через кілька днів Вельямінов подав до Сенату пропозиції щодо складу Колегії, її повноважень, утримання та розміщення служб. На початку червня він уже склав присягу як президент Колегії і відразу приступив до виконання своїх службових обов'язків, які зовсім не відповідали інтересам України.

Більш повно і конкретно компетенція Малоросійської колегії визначалась інструкцією Петра I від 16 травня. Основні напрями діяльності Колегії:

- вирішувати всі судові справи, які подавалися на апеляцію в Колегію;
- встановлювати розмір податків для українського населення, а також слідкувати за їх збором;
- вести звіт перед Сенатом за видатки;
- забороняти старшині використовувати працю козаків на свою користь;
- слідкувати за розміщенням російських військ в Україні, дбати про їх належне утримання;

- проводити розслідування і суди за позовами українців на росіян і навпаки;
- контролювати всі дії гетьмана і Генеральної військової канцелярії.

Відповідно до інструкції Петра I від 16 травня 1722 р. Колегія складалася з президента, заступника та канцелярських чиновників.

Кількісний склад членів присутності Малоросійської колегії визначений в імператорській грамоті, яка була дана П. Скоропадському 29 квітня. Відповідно до цього документа кількісний склад колегії становив сім чоловік — президент, 4 радники та 2 асесори⁵.

Оскільки Петро I будував свою державу за пруським зразком, тобто всі ключові позиції займали військовики, то саме за цим принципом і була побудована Колегія. Всі обов'язки в Колегії були розподілені між її чинами для кращої і швидшої роботи установи.

Також вводилася посада колезького прокурора. Він знаходився в аудієнц-камері разом з іншими членами установи і контролював їх діяльність. Поряд з цим в обов'язки прокурора входило також і арешт підозрілих у сепаратизмі козаків тощо. Першим прокурором було призначено І.Хрущова⁶.

Російський цар звинуватив усіх суддів Гетьманщини у зловживаннях. Незабаром головним суддею України призначено С.Вельямінова. Останній видав універсал, який суворо забороняв українським старшинам і урядовцям чинити зловживання й передбачав реформування судочинства. (Вельямінов розіслав по полках агентів для збирання скарг на утиски козацтву й поспільству від старшин і урядовців)⁷.

Сенат, розробляючи комплекс превентивних заходів щодо можливих виступів автономістів у непевних умовах міжгетьманства та проголошення акту про заснування Малоросійської колегії, ухвалив рішення про запровадження в деяких полкових містах України (Полтаві, Ніжині, Чернігові та Переяславі) комендантської форми правління. Прерогативи комендантів визначалися сенатською інструкцією від 16 липня 1722 р. і передбачали організацію політичного нагляду; налагодження контролю за адміністративною та судовою діяльністю української адміністрації; охорону кордонів, збирання розвідувальних даних, функції контррозвідки. Комендантам підпорядковувалася козацька адміністрація ввіреного полку. Для реалізації влади нової державної структури російський уряд виділив своїм представникам певні військові контингенти⁸.

Наказний гетьман Павло Полуботок звернувся до Сенату зі скаргою на зловживання Колегії, посилаючись при цьому на договір з Московією Б. Хмельницького, а наприкінці року порушив клопотання про обрання гетьмана «вільними голосами». Розлючений цим опором П.Полуботка, С. Вельямінов викликав його до себе й накинувся з відвертими погрозами: «Я бригадир і президент, а ти що таке переді мною? Ніщо. Ось я вас зігну так, що й інші луснуть. Государ наказав перемінити ваші давнини і вчинити з вами по-новому!»⁹.

Таким чином, з вищевикладеного матеріалу випливає висновок: утворення Малоросійської колегії на території Гетьманщини було протиправним в юридичному питанні актом, оскільки це суперечило усім укладеним українсько-російським договорам. За своїм складом і підпорядкуванням Малоросійська колегія являла собою суто бюрократичну імперську установу петровського часу. Вона утворювалась як контролюючий орган над економічним і політичним життям Гетьманщини. Щодо всіх інших питань колегія мала звертатися за наказом до Сенату, якому вона підпорядковувалась.

Найважливіші зміни та дії, до яких прагнула Колегія, були викладені в «Пунктах, поданих президентом Малоросійської колегії С.Вельяміновим цареві Петрові І» від 31 березня 1723 року. Більшість з них були затверджені царем і Сенатом і містяться в «Промеморії», надісланій з Малоросійської колегії до генеральної військової канцелярії від 3 червня 1723 року. Основні пункти цього документа передбачали:

- з малоросійських старшин, знатних козаків, монастирських та церковних власників, які мають казни, бджіл, тютюн, млин та інше, збирати побори, не виключаючи нікого;

- з малоросійських жителів, які продають вино, потрібно брати податок такий самий, як із шинкарів;

- якщо люди посполиті скаржилися на те, що вони були випи-сані зі списку посполитих козаків, тоді як вони або їх батьки та діди служили в козаках та брали участь у походах, колегії слід було віднайти давні і сучасні козацькі реєстрові списки, а якщо таких не буде, то опитати місцевих жителів, і якщо у будь-якому з цих джерел з'ясується, що і справді скаржники або їх пращури були на козацькій службі, то їх знову слід записати в козацький стан;

- якщо генеральна старшина та полковник Полуботок будуть заважати одержанню інформації про малоросійські збори, іменні списки козаків тощо, цю інформацію Колегії слід здобувати таємно;

– усі накази та універсали полковника Полуботка і генеральної старшини не можуть бути надіслані нікуди без колегіального підпису¹⁰.

У політичному аспекті Малоросійська колегія встановлювала жорсткий контроль над діями генеральної старшини і наказного гетьмана Павла Полуботка. Петро I так і не затвердив його як повноправного гетьмана. Всі закони, які видавав козацький уряд, мали пройти затвердження в Колегії. Гетьманові заборонялося листуватися з іншими державами без відома Колегії і царя, старшину російським воеводам дозволялося карати на смерть¹¹.

Таким чином, Перша Малоросійська колегія значно обмежувала автономію Гетьманщини. Поразка І. Мазепи розв'язала руки цареві, який давно вже мріяв про Гетьманщину як про частину своєї імперії. Однак наказний гетьман Павло Полуботок намагався протидіяти Колегії.

Зі смертю Катерини I в 1727 р. Малоросійська колегія була скасована. В цьому ж році новий уряд Петра II дозволив обрання нового гетьмана¹². В Гетьманській Україні утворилося двовладдя, коли державою одночасно правило два уряди: з одного боку, Генеральна канцелярія, а з другого — Малоросійська колегія. Після смерті І. Скоропадського Колегія стала офіційною урядовою установою в Україні.

Отже, головною функцією Першої Малоросійської колегії був повний контроль над діями генеральної старшини і гетьмана та забезпечення найбільш корисного для царської влади упорядкування і використання малоросійських земель. Малоросійська колегія не лише встановлювала нагляд над старшиною і гетьманом, але і намагалась якнайповніше використати економічні ресурси Гетьманщини.

¹ *Апанович О.* Ще одне джерело з історії України XVIII ст. // Наука і культура. Україна: Щорічник. — К.: Товариство «Знання», 1989. — Випуск 23. — С. 215.

² *Горобець В.М., Струкевич О.К.* Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. — 1997. — № 1. — С. 31.

³ *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998. — С. 83.

⁴ Там само. — С. 86.

⁵ *Горобець В.* До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій третині XVIII ст. // Український історичний журнал. — 1993. — № 2. — С. 72.

⁶ Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — С. 83.

⁷ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. — К.: Альтернативи, 1997. — С. 268.

⁸ Горобець В.М., Струкевич О.К. Вказана праця. — С. 32.

⁹ Смолій В.А., Степанков В.С. Вказана праця. — С. 269.

¹⁰ Дядиченко В. Нарис суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 56.

¹¹ Горобець В.М., Струкевич О.К. Вказана праця. — С. 31.

¹² Дубинянський М. У катівнях таємної канцелярії: 20-ті рр. XVIII ст. // Дзеркало тижня. — 2001. — 22 вересня. — С. 23.

В'ячеслав Ярмчук

ЗАГАЛЬНА УКРАЇНСЬКА РАДА (1915–1916 рр.)
ЯК ВИЯВ СИСТЕМНИХ ДІЙ
УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ СИЛ
НАДДНІПРЯНСЬКОЇ ТА НАДДНІСТРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена діяльності Загальної Української Ради — найвищого політичного представницького органу українства, який вперше об'єднав у роки Першої світової війни партійно-політичні структури українців Австро-Угорщини та Росії. Розглянуті складові цього процесу, коли українські партії спромоглися перебороти ідейно-організаційні розбіжності, амбіції окремих функціонерів й об'єднати свої сили в ім'я національного визволення українського народу.

Vjacheslav Jaremchuk. Zagalna Ukrain's'ka Rada (1915–1916 uu.) as system actions demonstration of Ukrainian political forces of Nad-dniprjans'ka and Naddnistryans'ka Ukraine. This article is dedicated to the activity of Zagalna Ukrain's'ka Rada — the highest political representative body of Ukrainian nation which for the first time during World War I consolidated party-political structures of Ukrainians from Russia and Dual Monarchy. There were considered the main components of this process when Ukrainian political parties overcame the ideological and organizational divergence, claims of separate organization men and joined their forces for the sake of national liberation of Ukrainian people.

Перша світова війна, до якої проти своєї волі було втягнуто український народ, викликала активізацію українських політичних

сил Східної та Західної України, які пов'язували з військовим конфліктом суттєву зміну становища українства. Через це на порядку денного українського суспільно-політичного руху було висунуто завдання не лише актуалізувати українське питання в межах Російської та Австро-Угорської імперій, Європі, але й консолідувати національні сили, виробити спільну позицію і тактику у цей вирішальний момент історії. Значно ускладнювала цей процес та обставина, що український народ, його землі були складовими ворожих імперій Романових та Габсбургів, через що століттями розірвані кордонами українські загалі, досить відмінні між собою за ступенем інтегрування у політичні системи, рівнем національної свідомості й організованості, були вимушені боротися за національне звільнення, виходячи з місцевих обставин. Згадані реалії вносили вагомий корективи як у постановку національної проблематики, бачення перспектив суспільного поступу, так і методів відстоювання національних інтересів.

Цілковитий погром українських політичних партій у роки політичної реакції в Росії, неспроможність нечисленної наддніпрянської політичної еміграції налагодити ефективну діяльність та конструктивний діалог між різними політичними об'єднаннями призвели до того, що нелегітимний і практично атомізований політичний рух українців Наддніпрянської України увійшов у Велику війну неготовим, розколотим на декілька таборів. Провідні позиції займав оборонський напрям, який з переможною війною пов'язував надії на демократизацію політичного режиму Росії, що мало сприяти і вирішенню українського питання. Незначні впливи мали представники деяких соціалістичних та національно-патріотичних консервативних течій, які трималися примату орієнтації «на свої сили». Відверто антиросійські позиції займала переважна частина української політичної еміграції, пов'язуючи українське державотворення з військовою поразкою Росії.

Ситуація щодо консолідації національно-політичних сил в Австро-Угорщині, де українська громада була захищена конституційним полем, мала докорінно інший вигляд. Ще протягом 1912–1914 рр. під час загострення австро-російський відносин українські політичні партії Галичини та Буковини (національні демократи, соціал-демократи, радикали, християнські суспільники) на партійних з'їздах та об'єднаних нарадах визначилися щодо політичної орієнтації, яка полягала у безумовній підтримці Австро-Угорщини проти Росії як найбільшого ворога України¹.

Тому не було несподіванкою і те, що вже 1 серпня 1914 р., у день оголошення загальної мобілізації в Австрії, у Львові відбулася нарада діячів галицьких українських партій — УНДП, УРП, УСДП та представників січового руху, яка «без огляду на партійні приналежності»² поклала початок утворенню найвищого національно-політичного представництва Галичини.

Наступного дня було формалізовано інституцію, яка згідно з традицією національного громадсько-політичного руху дістала назву Головна Українська Рада (ГУР). Її очолив відомий політичний діяч, лідер УНДП К.Левицький. Заступниками стали М.Павлик (радикал) та М.Ганкевич (соціал-демократ). Організація складалася з 4 осіб від кожної з партій-засновниць — УНДП, УРП та УСДП. Через незначні впливи та ігнорування з боку інших партій до ГУР не увійшла українська клерикальна партія — ХСС. Виходячи з програмних настанов, завдання Ради полягали у визначенні загального напрямку та керівництві українською політикою в час війни, бути єдиним політичним представником галицьких українців перед урядом та світом, формуванні національної військової добровольчої формації — «Українські січові стрільці».

У своєму першому політичному документі — Маніфесті до українського народу (3 серпня 1914 р.) ГУР закликала всіх українців боротися на боці конституційної Австрії проти самодержавної Росії. Поразка останньої кваліфікувалася як спасіння українського національного життя в Австро-Угорщині та час народження на руїнах Російської імперії вільної України³. На початку серпня 1914 р. з подібним Маніфестом «До українського народу на Буковині» виступив депутатський корпус Буковини («Союз українських парламентарних і сеймових послів з Буковини» на чолі з М.Васильком).

Невдовзі ГУР, яка мала регіонально-галицький характер, все більше перетворювалася на провідну політичну представницьку організацію українства не лише в Австрії, але й у світі. Значною мірою цьому сприяло й те, що, починаючи з серпня 1914 р., вона розпочала співробітництво з гуртком наддніпрянської політичної еміграції, яка утворила у Львові надпартійну політичну організацію Союз визволення України (СВУ). Декларовані Союзом завдання з допомогою блоку Центральних держав завдати військової поразки і створити самостійну Українську державу у формі демократичної монархії, або автономії в межах Австрії, зближувала його позиції з місцевими галицькими партійно-політичними силами.

Як виявилось, інтерес у створенні міцного блоку підавстрійських та підросійських українців був обоюстороннім. Тісної взаємодії з галицько-буковинськими політичними структурами прагнув нечисленний СВУ, якому через різні обставини не вдалося досягнути ефективного співробітництва з Наддніпряниною. В свою чергу, ГУР, яка претендувала на роль головного представницького політичного органу українства Австрії, також прагнула до координації дій з наддніпрянською політичною еміграцією.

Хоча стосунки між українським галицьким політичним проводом та СВУ в наступному виявилися далеко не безхмарними, враховуючи соціалістичний склад СВУ, самочинний характер представництва інтересів Великої України, що хворобливо сприймалося місцевою консервативною політичною елітою, вже на початку серпня 1914 р. СВУ був залучений з правом дорадчого голосу до діяльності ГУР. Завдяки впливам К.Левицького та М.Василька Союз налагодив контакт з урядами Австро-Угорщини та Німеччини⁴. Починаючи з моменту виникнення СВУ отримував дедалі зростаючу підтримку та допомогу й з боку галицько-буковинських українських партій, у першу чергу від соціал-демократів та радикалів, парламентських та сеймових депутатів, наукової і творчої інтелігенції⁵. Згадане співробітництво по лінії ГУР–СВУ принесло плідні результати вже протягом 1914 р. Завдяки створенню в багатьох європейських країнах філій Союзу, розгортанню значної видавничо-пропагандистської та дипломатичної діяльності він суттєво розширив вузькорегіональну спрямованість поміркованого й відверто австролялістського галицького політичного проводу українців, сприяючи актуалізації українського питання в Європі.

Умови воєнного часу вже восени 1914 р. висунули завдання більш тісного згуртування провідних партійно-політичних інституцій українства. Це було пов'язано з тим, що в умовах катастрофи австро-німецьких військ на Східному фронті уряди Австро-Угорщини та Німеччини переходять до більш активного співробітництва з польськими політичними силами, що в перспективі відсувало українську проблему на маргінеси австро-німецької політики. До того ж, через блискавичне захоплення російськими військами Східної Галичини та Буковини вже у вересні 1914 р. місцеві українські політичні представницькі органи, як і СВУ, були вимушені на декілька років перенести свій осідок до Відня. Окрім ГУР та Президії, найвпливовішої галицької УНДП, тут в умовах призупиненої роботи австрійського парламенту продовжували свою

діяльність українські парламентські фракції — галицькі (УНДП, УРП) та Союз буковинських парламентарних послів. У «віденський» період український політичний провід Галичини та Буковини практично вперше опинився у складних і незвичних для себе умовах — так званої «внутрішньої еміграції», відрізаний російською армією від свого природного середовища, що значно зменшувало його політичний ресурс. Водночас існуюча мережа партійно-представницьких організацій, які нерідко дублювали один одного, створювала напруження в українському політичному середовищі.

За згаданих обставин передбачалося зміцнити й розширити повноваження ГУР, однак справа консолідації через труднощі, пов'язані з міжпартійною конкуренцією, а нерідко й з особистими антипатіями та амбіціями, просувалася досить повільно й суперечливо. У жовтні 1914 р. з боку СВУ була висловлена пропозиція скликати міжпартійний національний з'їзд, завдання якого полягало в об'єднанні всіх українських політичних сил й партій на спільній загальнонаціональній політичній програмі. До складу делегатів з'їзду мали входити парламентські та сеймові послы Галичини й Буковини, представники політичних партій, СВУ⁶. Наслідком цих ініціатив мало бути утворення нової інституції як вищого національного всеукраїнського політичного представництва⁷.

У цьому разі йшлося про справу непересічної ваги — створення політичної організації, яка б виражала інтереси всього українського народу. Окрім принципової позиції СВУ, до таких консолідуючих кроків штовхали й реалії війни, які примушували галицько-буковинські політичні сили вирватися за вузькі кордони Австро-Угорщини. Об'єднання політичної верхівки українства у цей відповідальний момент передбачало й згуртування широких верств українського суспільства під загальноприйнятними гаслами, що мало суттєво зміцнити політичні позиції українства. Однак, хоча згадані ініціативи знайшли підтримку серед місцевих політичних партій, цей процес було заблоковано галицькою УНДП. У комісії для реорганізації ГУР, до якої входили представники Галичини, Буковини та СВУ, в якій провідні позиції займали національні демократи, протягом листопада–грудня 1914 р. відбувалися безрезультатні дискусії, що так і не дозволило їй підготувати ґрунт для об'єднаного з'їзду, виробити статут організації.

Загалом суперечності, які виривали навколо реформування ГУР, можна звести до наступних вузлових конфліктних моментів:

Найрадикальнішу позицію займала УСДП, запропонувавши утворити загальну політичну організацію з представників Галичини, Буковини та Наддніпрянської України, тобто за розширення ГУР з включенням на рівних правах політичного представництва з Буковини та СВУ. Проти цього виступили буковинські національні демократи та праве крило галицької УНДП, які бажали утворення нової інституції з політичного представництва Галичини та Буковини без підросійських українців.

Опозиційне крило галицької УНДП погоджувалося на залучення до ГУР СВУ, але виступало проти прийняття представництва з Буковини, не бажаючи посилення позицій впливового національного демократа М.Василька.

Радикали погоджувалися на загальну українську організацію тільки австрійських українців, пояснюючи це простотою проекту.

За згаданих обставин СВУ підтримував ідею УСДП як таку, що загалом розв'язувала проблему⁸.

Головна причина гострих суперечок полягала у тому, що розширення ГУР за рахунок представників від Буковини та СВУ мало призвести до суттєвої зміни конфігурації найвищого політичного представництва українців в Австрії, порушити монополію галицької УНДП, що не могло схвалюватися її провідними колами. Із зазначених причин учасники переговорного процесу виступили і проти приєднання до нового політичного представницького органу Греко-католицької церкви, Християнсько-суспільного союзу⁹. Складна ситуація пов'язувалася з СВУ, виходячи з проблеми його нелегітимності. Серед галицько-буковинського політичного проводу викликала занепокоєння і зростаюча вага СВУ як нового, неконтрольованого з їх боку суб'єкта політичного поля¹⁰. До того ж позиції СВУ наприкінці 1914 р. були значно послаблені загостренням міжфракційної боротьби в його середовищі, в тому числі щодо питань керівництва та права представляти Велику Україну¹¹.

Не сприяло успіху роботи комісії й те, що опозиційні кола національних демократів, соціалістичних партій Галичини та Буковини були не проти використати напругу, пов'язану зі статусом СВУ взагалі для торпедування самої ідеї як реорганізації ГУР, так і утворення нового представницького органу на чолі з К.Левицьким та М.Васильком, які, виходячи з особистих зв'язків в урядових колах, зайняли ключову роль в українській політиці¹². Опозиційні кола критикували дії цих діячів, небезпідставно закидаючи їм відмову від колективних методів діяльності.

Окрім міжпартійної конкуренції, особистих амбіцій, напругу посилювали й прагнення українських парламентаріїв повернути собі традиційну пальму першості в українській політиці, через що, скориставшись моментом, вони втрутилися у події. У грудні 1914 р. під егідою старійшини депутатського корпусу Ю.Романчука була скликана перша спільна нарада парламентаріїв Галичини та Буковини, яка виступила з ініціативою створити найвищу національну політичну інституцію з представників українських парламентських фракцій, до якої мали бути залучені представники від УСДП та СВУ. Була створена й відповідна депутатська комісія, однак через рішучий супротив національних демократів її робота з підготовки статуту нової представницької організації не вийшла за межі дискусій. У зв'язку з останніми подіями був зірваний і запланований на грудень 1914 р. загальний український з'їзд.

Лише після тривалих суперечок, загрози розвалу ГУР та під тиском критики громадських організацій нарешті було зрушено справу з місця. Наслідком тривалого раунду переговорів між представниками партій Галичини, Буковини та СВУ 30 квітня 1915 р. на спільній конференції стало прийняття рішення про створення на базі галицької ГУР позапартійної організації як найвищого національного політичного представницького органу, затверджено її статут. Умовою входження до нової інституції було сповідування ідей, проголошених у 1914 р. у Маніфесті ГУР та платформі СВУ¹³.

Було визначено назву нової структури — Загальна Українська Рада (ЗУР), її ідейно-політичні та організаційні засади. В основу її діяльності покладено завдання сприяти консолідації національних сил, координувати діяльність представлених у ній політичних партій та організацій, не порушуючи їх самостійності. ЗУР мала діяти на демократичних засадах колективного керівництва. В ході дебатів визначили кількісне представництво від кожної з партій-засновниць, яке залежало від їх потужності.

На установчому засіданні ЗУР, яке відбулося 5 травня 1915 р. у Відні, обрали склад Президії, члени якої представляли всі регіони — Галичину, Буковину та Наддніпрянську Україну. Головою, як і попередниці — ГУР, став К.Левицький, заступниками — М.Василько (буковинський націонал-демократ), Є.Петрушевич (галицький націонал-демократ), Л.Бачинський (галицький радикал) (згодом Я.Весоловський), М.Ганкевич (галицький соціал-демократ) (згодом В.Темницький). Представник СВУ у Президії —

О.Скоропис-Йолтуховський (згодом М.Меленевський) отримав вирішальний голос у загальноукраїнських справах, а у дотичних до справ Галичини та Буковини — дорадчий. Загалом до ЗУР увійшло 34 особи: 24 делегатів з Галичини (14 національних демократів, 6 радикалів, 4 соціал-демократи), 7 з Буковини (5 національних демократів, один соціал-демократ, один від Української народної партії), 3 від СВУ.

У складі Ради було утворено 5 робочих секцій — правно-політичну, пресову, економічну, еміграційну та культурну. Найпотужнішою була політична секція, яка складалася з 15 членів, у тому числі з двох представників від СВУ. Секція готувала офіційні політичні документи, заяви ЗУР до урядових структур, що стосувалися українських земель у складі Австро-Угорщини та Росії, справи з політичних питань¹⁴. У своїй діяльності ЗУР, окрім координування діяльності політичних партій, була куратором Української Бойової Управи, яка опікувалася УСС, а також українських громадських організацій.

Уже на другому засіданні ЗУР, яке відбулося 12 травня, її програмні засади були викладені у Маніфесті «До всіх народів цивілізованого світу!». Згідно з ними вирішення українського питання у всеукраїнському сенсі вбачалося у створенні самостійної України на підросійських теренах, а в Австро-Угорщині — національно-територіальної автономії (коронний край) з українських частин Галичини та Буковини¹⁵.

На наступні місяці діяльність ЗУР була спрямована на популяризацію української проблематики через ЗМІ, опікування єдиним національним військовим формуванням — УСС, відбудову мирного життя у вкрай розореній війною й окупаційною російською владою Галичині, захист мирного населення від проявів насильства та репресій місцевої влади, відновлення національних громадських інституцій, партійних осередків, що торкнулося передусім УНДП. Залишалася постійною практика регулярних зустрічей президії ЗУР з урядом.

Однак, незважаючи на ці величні плани, ЗУР у своїй діяльності мусила і надалі переборювати значні труднощі внутрішнього порядку. Хоча з моменту створення Ради було ухвалене консолідоване рішення залишити на час війни всілякі міжпартійні та особисті чвари¹⁶, це не зупинило гострої конкуренції між політичними партіями та угрупованнями. Вже наприкінці травня 1915 р. президія ЗУР, прагнучи зосередити в своїх руках виключні повнова-

ження у зносінах з урядами Австро-Угорщини та Німеччини, висунула домагання перейняти на себе керівництво роботою з полоненими наддніпрянцями, що було прерогативою СВУ¹⁷. Згадану проблему вдалося вирішити лише в ході гострої дискусії, в якій взяли участь практично всі партії Ради. Вже на наступному засіданні ЗУР було вирішено залишити згадану сферу як політично доцільне рішення в компетенції СВУ та посилити координацію Союзу з Президією ЗУР¹⁸.

Загалом робота в середовищі українців-військовополонених на теренах Німеччини та Австро-Угорщини провадилася ЗУР–СВУ у трьох напрямках — просвітньому, організаційному та національно-патріотичному. В її наслідку у свідомості військовополонених відбуваються зрушення від проросійських настроїв до ідеї політичної автономії України, а серед гуртківців-активістів поширення набуває гасло державної незалежності¹⁹. Однак згадана діяльність суттєво стримувалася відповідною політикою урядів Австро-Угорщини та Німеччини, які не виявляли великої зацікавленості у згуртуванні наддніпрянських військовополонених. Зокрема, в Австро-Угорщині протягом 1915–1916 рр. були проігноровані неодноразові звернення СВУ та ЗУР щодо формування з військовополонених окремого воєнного підрозділу чи включенням їх до лав УСС. Безрезультатними виявилися і переговори з урядовими чинниками Німеччини наприкінці 1915 р., до яких був залучений і представник політичних сил Наддніпрянщини Є.Голіцинський, щодо створення «українського «союзного» відділу в німецькій армії» на прикладі УСС та Польських легіонів в Австрії, чеських та інших національних формувань у Росії²⁰.

Водночас, як реакція на посилення позицій національних демократів, прибічників К.Левицького й М.Василька в Президії і ЗУР загалом, знову помітно активізуються опозиційні сили. І якщо К.Левицькому вдалося порозумітися з лідерами УСДП, опозиційне крило національних демократів, спираючись на підтримку парламентської фракції, вже у травні–червні 1915 р. розгорнуло гостру критику надмірно лояльного курсу Президії. Робилися закиди у її неспроможності захистити інтереси українського народу, зупинити поширення польських впливів у Східній Галичині та на звільнених від Росії землях Наддніпрянської України. На деякий час ряд опозиціонерів — відомі націонал-демократи Є.Петрушевич, Л.Цегельський навіть припинили свої повноваження в ЗУР.

Зростаюча напруга перекинулася і на провінцію, визволені землі Східної Галичини, що досить часто набувало деструктивного характеру. Прикладом цього були дії «Комітету українців міста Львова», який розгорнув діяльність влітку 1915 р. і намагався утримувати самостійний характер стосовно ЗУР. У Львові розпочалося видання газети «Українське слово», яка за задумом опозиції мала замінити контрольовану К.Левицьким «Діло»²¹. Однак дії опозиційних сил у Східній Галичині, які підтримувала частина українського депутатського корпусу, через розорення краю та матеріальну скруту, незначну громадсько-політичну активність місцевого населення виявилися малоефективними, через що наступна боротьба за лідерство знову була перенесена до Відня. Враховуючи згадані обставини, лідери ЗУР не форсували процес перенесення структур ЗУР, його комісій до визволеного Львова, розпочавши ці заходи лише весною 1916 р.

Пасивні дії ЗУР щодо розгортання політичної діяльності на теренах визволеної Східної Галичини здавалися дисонансом, враховуючи те, що українська сторона досить несподівано для себе зіткнулася з дедалі зростаючим опором своїх прагнень не тільки з боку польських політичних сил, які спромоглися поновити своє домінуюче становище в провінції, але й Відня. Доходило до того, що з відновленням австрійської влади в Східній Галичині в адміністративному житті краю попервах поновлювалася виключно польська мова, включаючи вуличні написи та залізничні квитки. Ця практика була припинена лише після протесту політичного представництва українців. У руслі цих реалій практично безрезультатно завершилися у 1915–1916 рр. переговори ЗУР з різними урядовими структурами щодо підготовки до адміністративного поділу провінції, що мало покласти початок створенню окремої української провінції з «політично-правною самостійністю», запровадження перехідної адміністрації з представників українців, відкриття українського університету у Львові тощо. В кращому разі вирішення цих важливих для української громади питань відсувалося на післявоєнний період.

Подібні проблеми виникли і в галузі розгортання діяльності ЗУР та СВУ на українських землях, відвойованих австро-німецькими військами від Росії — Холмщини, Західної Волині (австрійська зона окупації), Підляшшя (німецька зона окупації), що розглядалося українськими політичними силами як початок загального визволення Наддніпрянської України. Знову ж таки, в цій ца-

рині довелося переборювати не лише наслідки попереднього періоду суцільної русифікації царизму, колосальні жертви серед цивільного населення і розорення, викликаних війною, але й суперечливу позицію відносно українців з боку урядів центральних держав та окупаційної адміністрації, що підігрівалося відверто ворожими діями поляків.

Восени 1915 р. була накреслена спільна програма дій ЗУР та СВУ на Сході: Західній Волині, Холмщині, Підляшші, яка торкалася найбільш важливих питань перехідного періоду — вирішення соціально-економічних проблем, українізації адміністративного життя, церкви та освіти, розгортання сітки українських часописів, проведення територіального українсько-польського розмежування²². Лише завдяки настирливим домаганням ЗУР та СВУ щодо розгортання культурно-політичної діяльності на окупованих землях Наддніпрянської України, їх постійним зверненням до міжнародної громадськості у справі захисту прав українського народу, його прагненню до свободи і самостійності, що надало проблемі суспільно-політичного резонансу, справа зрушилася з місця. Наприкінці 1915 р. австрійська окупаційна влада надала (поряд з польською) українській мові статусу офіційної, дозволялося запровадити українську мову в освіті.

Після тривалих переговорів з Австро-Угорським урядом була проведена, хоча і на польську користь, демаркаційна польсько-українська лінія, що дозволило українським структурам — ЗУР, СВУ, УСС, очолюваним ними активістам з галицько-буковинської громадськості, в тому числі створеним у Львові «Бюро культурної допомоги для українського населення окупованих областей» з початку 1916 р. розгорнути культурно-пропагандистську та освітню діяльність на українських теренах. Протягом декількох місяців, незважаючи на обмежені матеріально-фінансові та кадрові ресурси, на теренах Волині та Холмщини вдалося розгорнути діяльність місцевих національних громадських осередків, Греко-католицької церкви, просвітніх установ, з'явилися поодинокі українські часописи. Вперше за останні декілька десятиріч на цих землях запрацювало декілька десятків українських шкіл²³. Однак ускладнення військової ситуації значною мірою нейтралізувало ці перші здобутки. Протягом 1916 р. Президія ЗУР неодноразово вела переговори й з німецьким посольством у Відні стосовно долі українських територій, які знаходилися в німецькій зоні окупації, однак вони не принесли будь-яких наслідків.

Як виявилось, контрнаступ Центральних країн улітку 1915 р. разом зі звільненням Східної Галичини та частини Буковини, захопленням у Росії західних теренів Наддніпрянської України ще більш загострив проблеми українського національного руху. На згадані українські терени, враховуючи і Східну Галичину, дедалі наполегливіше залунали польські претензії, з якими були змушені рахуватися Берлін та Відень.

Лише на короткий час, як вимушена реакція на зростаючий вплив Німеччини, що в перспективі несло загрозу цілісності Австро-Угорщини, змусило її уряд реанімувати у високій політиці український фактор. У відповідь на значну активність, яку у цей час розгорнула ЗУР щодо інформування світової громадськості та політичних кіл про українське питання, в тому числі домагаючись прийняття державно-правових актів стосовно української національно-територіальної автономії в Австрії, українізації громадського життя на звільнених від Росії теренах Наддніпрянської України, з'явилася серія досить радикальних, однак далеких від конкретики ініціатив з боку офіційного Відня. Так, у серпні 1915 р. австрійський уряд надав Німеччині проект створення українського коронного краю у складі Східної Галичини, Буковини та прилеглих земель Наддніпрянщини. 25 серпня та 7 вересня 1915 р. прем'єр-міністром Австрії К.Штірком були озвучені перед президією ЗУР дві офіційні заяви, в яких висловлювався намір уряду вирішити українське питання шляхом утворення у складі Австрії окремих українських провінцій — галицько-буковинської або ж з теренів Східної Галичини та Західної Волині. Вага останньої заяви підкріплювалася тим, що вона була заслухана на засіданні Коронної Ради за участі австрійського (К.Штірк) та угорського (С.Тісса) прем'єр-міністрів, представництва Німеччини²⁴. Невдовзі відбулася зустріч міністра закордонних справ С.Буріана з Президією ЗУР, на якій українська сторона отримала чергові розпличчасті обіцянки вирішити питання української автономії по закінченні війни²⁵.

У жовтні 1915 р. уряд Австро-Угорщини запропонував проект («Основні заходи конституційного та державно-політичного устрою майбутнього Королівства Польського»), який передбачав утворення з російсько-польських земель та Західної Галичини Королівства Польського як інтегрованої складової Австрії. Східна Галичина мала бути виділена в окрему провінцію на зразок Буковини. Водночас підкреслювалося на обов'язковій умові функціону-

вання в українській автономії (коронний край) німецької адміністрації. Таким чином йшлося не про інтереси українців, а про потреби зміцнення імперії. Зрозуміло, що згадані контакти з урядовими структурами, вияви люб'язності до української національної справи, висловлювані прем'єр-міністром, шефами МЗС та МВС Австрії, наступником престолу архієпископом Карлом, заспокоювали українських політичних лідерів та надалі скріплювали австро-ялістські настрої.

У цей час, спираючись на урядову підтримку, значно активізують свої дії й польські політичні сили, спрямовані своїм вістрям передусім проти української державницької справи. Протягом 1915–1916 рр. поляки з все більшою енергією намагалися торпедувати попередні заяви австрійського уряду щодо сприяння державотворчим прагненням українців. Активно почала «просуватися» й чергова ідея польсько-українського порозуміння під зверхністю перших, згідно з якою сприяння Польщі у створенні української державності зводилося до національно-культурної автономії²⁶.

Події кінця 1915 — початку 1916 рр., пов'язані з труднощами відбудовчих процесів у Східній Галичині, незадовільними наслідками переговорів з урядом, небезпечне посилення впливів польських політичних сил призвели до чергового загострення в середовищі ЗУР. Подібно до демаршу опозиціонерів, незгодних з політикою К.Левицького у 1915 р., на початку травня 1916 р. Президію ЗУР тимчасово залишили представники УРП та УСДП, що викликало небажаний розголос у польській та австрійсько-німецькій пресі. Кризові явища в середовищі ЗУР були поглиблені й черговою активністю українських парламентських фракцій, які і надалі прагнули посилення власної ваги в політичному житті. На початку травня 1916 р. Президія галицької УНДП під тиском переважаючої в її рядах опозиції провела ряд засідань, на яких було вирішено організувати більш широке співробітництво з іншими українськими парламентськими фракціями, в тому числі проведення спільних нарад у загальнонаціональних справах. Ця позиція була доведена до австрійського уряду й дістала з його боку підтримку.

У травні 1916 р. керівництво парламентської фракції галицької УНДП прийняло рішення про утворення Загальної української парламентської репрезентації, до якої мали увійти всі депутати нижньої та верхньої палат парламенту. Проведення в життя цього плану покладалося на Ю.Романчука, К.Левицького та члена

палати панів І.Горбачевського. Незважаючи на запевнення, що згадана інституція не має порушити чинності існуючої ЗУР, а займе свою нішу в політичному житті²⁷, насправді це означало серйозні кроки до руйнування ЗУР. Згадані ініціативи знайшли підтримку з боку Президії УНДП, яка на своєму засіданні винесла вердикт про доцільність існування поряд з ЗУР ще й Загального галицько-буковинського парламентського заступництва, які мали проводити політику тісної взаємодії між собою, з існуючими автономними фракціями та «управами партій». Насправді ж, як зазначав з цього приводу у своїх спогадах К.Левицький, це було виявом кризи в українському русі, загострення міжпартійних протиріч. Особливо було прикрим те, що в цей напружений і вирішальний момент інші народи імперії — чехи, німці, поляки спрямовували свої зусилля на об'єднання, консолідацію зусиль у захисті національних інтересів, в українському ж середовищі «**зачалось розлазити...**»²⁸.

Розмежування компетенцій цих найвищих національних інституцій бачилося таким чином: загальне парламентське представництво мало входити в прямі зносини з імператорським двором та урядом Австро-Угорщини, всі інші питання в державі і поза нею мали підпорядковуватися ЗУР. У руслі цих настроїв у червні 1916 р. відбулося ряд нарад українських парламентаріїв, на яких представники національних демократів, соціал-демократів та радикалів висловилися за створення загального парламентського представництва. Розпочалася робота з розробки проекту організації.

За згаданих обставин Президія ЗУР, не в змозі зупинити появу нової конкуруючої інституції, була змушена офіційно визнати право українських парламентаріїв до різноманітних акцій у справі захисту українського народу, у тому числі щодо об'єднання всіх парламентських груп. Висловлювалася й надія про співпрацю ЗУР та Президії об'єднаного галицько-буковинського Українського парламентського клубу згідно з поділом повноважень²⁹. Щодо СВУ, то він в останніх подіях займав позицію, спрямовану на збереження повноважень ЗУР, вважаючи, що втілення принципу партійного керівництва загальноукраїнськими справами буде мати лише негативні наслідки. На думку керівництва Союзу, організаційне об'єднання всіх українських парламентських фракцій в єдине парламентське представництво доцільно було б запровадити у мирний час³⁰.

Однак справа з утворенням загальноукраїнського парламентського представництва, стрімко актуалізувавшись у травні-червні 1916 р., так і не набула формалізованих форм, що дозволило ЗУР відновити свою діяльність у повному обсязі. Про це свідчили вже перші засідання ЗУР на початку липня 1916 р., де, окрім широкого кола питань, пов'язаних з українськими справами в Австро-Угорщині та на окупованих теренах Наддніпрянської України, йшлося, зокрема, про переговори з намісником Галичини, міністрами внутрішніх справ, землеробства та залізниць, військовою та цивільною адміністрацією у справах Холмщини та Волині³¹.

Незважаючи на ці, здавалося б позитивні, події, українське питання в Австро-Угорщині в черговий раз опинилося під загрозою, якій українська сторона з її обмеженими ресурсами не змогла знайти адекватної відповіді. У зв'язку з нищівною поразкою австро-німецьких військ влітку 1916 р. в ході російського Брусилівського наступу Австро-Угорщина опинилася на грані катастрофи, що поставило на порядок денний політичного життя проблему австро-польського стратегічного партнерства та створення польської державності. Розуміючи наслідки такого альянсу, виходячи з традиційних польських зазіхань на українські території, українські політичні сили були змушені гарячково напружувати зусилля в напрямі актуалізації українського державотворчого питання, розпочати раунди переговорів з урядовими чинниками Австро-Угорщини. Як вияв цих дій, наприкінці вересня 1916 р. ЗУР випустила відозву «До всіх культурних народів світу» («An die Völker der Kulturwelt»), в якій, захищаючи права 35-мільйонного українського народу, покликаючись до його внутрішніх потреб та історичного права, висувала домагання утворення таких відносин в центральній і східній Європі, які б дали «українському народові повну спроможність вільного національно-політичного розвитку, вільного від верховодства сусідніх народів», бути самостійними господарями на своїй землі³².

Значну активність ЗУР розгорнула у жовтні 1916 р., зокрема виступивши ініціатором скликання наради всіх парламентських діячів Галичини та Буковини, яка одногослосно прийняла резолюцію про скликання австрійського парламенту³³. Спільна депутація ЗУР та парламентаріїв Галичини й Буковини протягом жовтня — початку листопада неодноразово на зустрічах з урядовцями та прем'єр-міністром Австрії порушували питання щодо ходу австро-німецьких переговорів, забезпечення українських прав, на яких

вони неодмінно отримували чергову порцію обіцянок, у тому числі і щодо поділу Галичини³⁴.

Однак реалії розгорталися за найгіршим для українців сценарієм. 5 листопада 1916 р. було опубліковано маніфест цісаря Франца-Йосифа I та кайзера Вільгельма II про створення Польського королівства, а також надання широкої автономії неподільній Галичині, що фактично повністю заперечувало українські державотворчі прагнення. Окрім обурення й протесту з боку українців, останні події викликали гостру кризу українських політичних сил, їх перегрупування³⁵.

Уже 6 листопада 1916 р. на своєму надзвичайному засіданні ЗУР висловила категоричний протест проти наміру включення до складу польської держави будь-яких українських етнічних земель — підавстрійських чи підросійських. В прийнятих резолюціях, просякнутих соборницьким змістом, у черговий раз висувалися вимоги утворення адміністративного тіла зі Східної Галичини, а щодо Наддніпрянщини — «окремого самостійного, державного українського організму в сполучі з центральними державами, але з виключенням якого-небудь зв'язку з польським державним організмом»³⁶. ЗУР закликала українське суспільство сконсолідуватися в «одноцільний національний табір», перейти до тактики опори на власні сили. Однак ці завдання виконати Раді було вже не під силу. Відповідний протестний комунікат з приводу проголошення Польського королівства оприлюднив і СВУ³⁷.

Наслідком останніх подій, які болюче вдарили по політичних позиціях українства в Австро-Угорщині, стали кардинальні зміни у проводі політичних сил. На згаданому надзвичайному засіданні ЗУР 6 листопада на знак протесту Президія Ради у повному складі склала свої мандати. Висловлювалися й пропозиції щодо саморозпуску організації, але вони не набрали більшості голосів. Незважаючи на це, як виявилось, історичний час, відведений ЗУР, уже остаточно вичерпався. Раду до моменту прояснення ситуації залишили представники СВУ, провідні партійно-парламентські сили, через що вона виявилася недієздатною.

Таким чином найвище політичне представництво українців — ЗУР, яке протягом 1915–1916 рр. вперше в історії українського національно-визвольного руху об'єднало в єдиній організації українців Східної та Західної України, стала дієвим виразником і заступником інтересів усього українського народу, поставивши в основу своєї діяльності вирішення українського питання в по-

літичному сенсі, національної державності, в листопаді 1916 р. припинила свою організаційну діяльність. Окрім зовнішніх обставин, пов'язаних з антиукраїнською політикою Австро-Угорщини та Німеччини, причиною розпаду ЗУР були й гострі внутрішні партійно-особистісні конфлікти, конкуренція з боку парламентського представництва та те, що вона практично являла собою незначний гурт політичних активістів, відірваних від національного середовища Галичини та Буковини.

Останні події призвели до розколу національного проводу в Австро-Угорщині на окремі регіональні частини — галицьку, буковинську та Наддніпрянську (СВУ). Провідна роль в українській політиці перейшла до парламентських партійних фракцій. У листопаді 1916 р. шляхом об'єднання галицьких парламентаріїв з УНДП, УРП та УСДП було утворено Українську парламентську репрезентацію, яка стала головною політичною силою українців Австрії на завершаючому етапі існування Габсбурзької імперії.

¹ Див.: Маніфест Головної Української Ради //Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали / Упорядн. Т.Гунчак і Р.Сольчаник. — Мюнхен, 1983. — Т. 1. — С. 212; Левицький Кость. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914: з ілюстраціями на підставі споминів і документів. — Часть друга. — Львів, 1927. — С. 634–635; Довірочні збори членів «Християнсько-суспільного союзу» у Львові дня 26 грудня 1912 р. — Львів, 1913. — С. 1–2, 24; Попик Сергій. Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. — Київ — Чернівці, 1999. — С. 46.

² Див.: Левицький Кость. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918: з ілюстраціями на підставі споминів і документів. — Часть третья. — Львів, 1930. — С. 501.

³ Див.: Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упоряд.: І.О.Кресіна (керівник), О.В.Кресін, В.П.Ляхоцький, В.Ф.Панібудьласка; За ред. В.Ф.Панібудьласки. — К., 1997. — Ч. 1. — С. 377.

⁴ Див.: Роздольський Роман. До історії «Союзу визволення України» // Український самостійник. — Мюнхен, 1969. — Ч. 1. — С. 35.

⁵ Див.: Лавров Юрій. Початок діяльності Союзу Визволення України // Український історичний журнал. — 1998. — № 4. — С. 18–19, 29; № 5. — С. 3–5, 12–13; Патер Іван. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів, 2000. — С. 77.

⁶ Див.: Жук Андрій. В цілі сконсолідування національних сил // Вісник СВУ. — 1917. — Ч. 131. — С. 3.

⁷ Див.: Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (Далі — ЦДАВОУ). — Ф. 4405. — Оп.1. — Спр. 13. — Арк. 1–2.

⁸ Див.: Темницький Володимир. Загальна Українська Рада // Пам'яткова книжка Союзу Визволення України і Календар на 1917 рік з 103 ілюстраціями. — Відень, 1917. — С. 358.

⁹ ЦДАВОУ. — Ф. 4405. — Оп. 2. — Спр. 2. — Арк. 14–16, 29.

¹⁰ Див.: Левицький Кость. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918: з ілюстраціями на підставі споминів і документів. — Часть друга. — Львів, 1929. — С. 493.

¹¹ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 581. — Оп.1. — Спр. 91. — Арк. 1–6.; Німчук Іван. Українська політична еміграція у Відні в часі світової війни: Придніпрянська еміграція // Визволення. — Відень–Прага, 1923. — Частина II — С. 25.

¹² Див.: Расевич Василь. Діяльність українських політичних організацій у Відні під час Першої світової війни // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 1999. — Вип. 34. — С. 320–321.

¹³ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 440. — Оп.1. — Спр. 4. — Арк. 1–5.

¹⁴ ЦДАВОУ. — Ф. 3807. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 21–22.

¹⁵ Див.: Політичні засади Загальної Української Ради // Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 222–223.

¹⁶ Див.: Друге засідання Загальної Української Ради // Діло. — 1915, 15 мая. — С. 5.

¹⁷ ЦДАВОУ. — Ф. 3807. — О. 2. — Спр. 7. — Арк. 29.; Спр. 3. — Арк. 53.

¹⁸ Див.: Четверте засідане Загальної Української Ради // Діло. — 1915. — 29 мая. — С. 5; Загальна Українська Рада // Діло. — 1915. — 12 червня. — С. 5.

¹⁹ Див.: Назарук Юлія. Організаційно-політична діяльність Олександра Скорописа-Йолтуховського серед полонених українців у Німеччині та Австро-Угорщині (1914–1917 рр.) // Наукові записки / Збірник / Сер. «Політологія і етнологія». — Вип. 26. — К., 2004. — С. 131.

²⁰ ЦДАВОУ. — Ф. 4405. — Оп. 1. — Спр. 140. — Арк. 1–5, 10–17, 23–30; Оп. 1. — Спр. 118. — Арк. 50–52; Оп. 1. — Спр. 176. — Арк. 7, 9–10; Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 125; Скоропис-Йолтуховський Олександр. Мої «злочини» (Мої відносини I: до царської Росії, до Німеччини і до революційної Росії і II: до урядів Центральної Ради, Гетьмана і Директорії) // Хліборобська Україна. Збірник. — Відень, 1920–1921. — Ч. II, III, V. — С. 221.

²¹ Див.: Расевич Василь. Названа праця. — С. 325–326; Левицький Кость. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918: з ілюстраціями на підставі споминів і документів. — Часть перша. — Львів, 1929. — С. 205–209.

- ²² Див.: Загальна Українська Рада // Діло. — 1915. — 8 падолиста. — С. 3.
- ²³ Див.: Жук Андрій. Союз визволення України // Пам'яткова книжка Союзу Визволення України і Календар на 1917 рік з 103 ілюстраціями. — Відень, 1917. — С. 384.
- ²⁴ Див.: Загальна Українська Рада // Діло. — 1916. — 10 падолиста. — С. 1; Попик Сергій. Названа праця. — С. 108.
- ²⁵ Див.: Голубець Микола. Велика історія України від найдавніших часів. — Т. II. — Київ, 1993. — С. 311.
- ²⁶ Див.: Лозинський Михайло. Галичина в життю України. — Відень, 1916. — С. 52.
- ²⁷ Див.: Про «кризу» в українським політичним таборі // Вістник СВУ. — 1916. — Ч. 100. — С. 346–347.
- ²⁸ Левицький Кость. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918: з ілюстраціями на підставі споминів і документів. — Часть друга. — С. 351.
- ²⁹ ЦДІА України у Львові. — Ф. 440. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 34; Від Президії Загальної Української Ради у Відні // Вістник СВУ. — 1916. — Ч. 101. — С. 375; Президія Українського парламентарного Клубу // Вістник СВУ. — 1916. — Ч. 101. — С. 375–376.
- ³⁰ Див.: Патер Іван. Названа праця. — С. 171–172.
- ³¹ Див.: Левицький Кость. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918: з ілюстраціями на підставі споминів і документів. — Часть друга. — С. 366–370.
- ³² Див.: Україна в ХХ столітті (1900–2000): Зб. документів і матеріалів / Упоряд: А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев та ін. — К., 2000. — С. 25; Львівська національна наукова бібліотека України імені В.Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 9. (окремих надходжень). — Од. Зб. № 4397. — Арк. 1.
- ³³ Див.: З Загальної Української Ради // Вістник Союзу визволення України. — 1916. — Ч. 124. — С. 742.
- ³⁴ Див.: З приводу відокремлення Галичини // Вістник Союзу визволення України. — 1916. — Ч. 125. — С. 746–747; Українські заяви // Діло. — 1916. — 7 падолиста. — С. 1; Українська парламентарна репрезентація супроти цісарського письма в справі розширення автономії Галичини // Діло. — 1916. — 8 падолиста. — С. 1.
- ³⁵ Див.: Дорошенко Дмитро. Історія України. 1917–1923 рр. — Т. 1. Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932; Нью-Йорк, 1954. — С. 28.
- ³⁶ Див.: Загальна Українська Рада // Діло. — 1916. — 10 падолиста. — С. 1.
- ³⁷ Див.: Союз Визволення України // Діло. — 1916. — 10 падолиста. — С. 2; В справі проклямування Польського Королівства // Вістник Союзу визволення України. — 1916. — Ч. 124. — С. 1.

Олена Любовець

ПЕРША КОАЛІЦІЯ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ —
ПЕРШИЙ ДОСВІД ОБ'ЄДНАННЯ
«ВСІХ ЖИВИХ СИЛ» РЕВОЛЮЦІЇ

Стаття присвячена історії формування та діяльності першої коаліції Тимчасового уряду. Автором проаналізована позиція міністрів-соціалістів і міністрів-кадетів щодо розв'язання нагальних політичних та соціально-економічних проблем. У статті доведено, що перша коаліція не тільки не послабила кризи влади, а, навпаки, стала джерелом цієї кризи.

Olena Lyubovetsj. The first coalition of the provisional government — the first experience of «all manpowers» revolution's consolidation. In the article is enlightened experience of activity the first consolidated Provisional government. Author has analyses position of ministers-socialists and bourgeois ministers about solution the main political, social and economic problems. The analysis is affirmed that coalition intensified the crisis of authority.

Тимчасовий уряд, який після перемоги Лютневої революції уособлював верховну загальноросійську владу, в перші тижні здобув підтримку з боку широких верств населення — починаючи від «верхів», які вбачали в ньому інституцію, здатну стримати подальший розвиток революції в країні, до «низів», що пов'язували з ним надії на швидке розв'язання нагальних соціально-економічних проблем. Іноземні держави — Сполучені Штати, Англія, Франція та інші країни-союзниці — зразу ж пішли на його дипломатичне визнання. Підтримка співвітчизників і визнання за кордону певною мірою знімало проблему легітимності уряду та надавало йому шанс реалізувати проголошену в перших Деклараціях програму демократичних перетворень у країні. Основними завданнями, що потребували негайного вирішення, були скликання Установчих зборів, аграрне та робітниче питання, проблеми війни й миру.

Для стабілізації ситуації необхідно було найшвидше скликати Установчі збори. Тільки орган влади, обраний на демократичній основі, набув би незаперечної законності і в такій якості міг би відбивати атаки як крайньо правих, так і крайньо лівих. Однак у реальності зразу намітилася тенденція зволікання з реалізацією цих планів.

Лише 22 березня відповідно до проголошених завдань було створено Особливу нараду для підготовки проекту Положення про вибори до Установчих зборів і майже через місяць — 21 квітня — Тимчасовий уряд визначив її персональний склад. До її складу ввійшли відомі вчені й політичні діячі. Перед укладачами стояли значні труднощі: величезна територія, різнорідний склад і густота населення, перші в практиці політичного життя Росії прямі загальні вибори, участь у виборах армії і т.п.¹

Звичайно, процес організації виборів був надзвичайно складним, однак у тій ситуації це було завданням першої ваги і найбільш досвідчені політики вбачали б за краще зібрати хоча б недосконали Збори, але вчасно, ніж відтягувати цей процес. Зволікаючи з виборами, Тимчасовий уряд не тільки порушував положення власної програми, а й наражався на критику та звинувачення в тому, що він спеціально тягне час, очікуючи, поки вгамуються революційні настрої. На такі звинувачення важко було щось обґрунтовано відповідати. Протягом весни 1917 р. уряд так і не визначив точної дати проведення виборів і відкриття Установчих зборів. Незважаючи на свою обіцянку терміново скликати Установчі збори, уряд тільки 14 червня, тобто через три місяці, повідомив про призначення виборів на 17 вересня, а відкриття — на 30 вересня.

Як покажуть подальші події, зволікання Тимчасового уряду в цьому питанні згодом відіграє значну роль у його остаточному поваленні. Більшовики під час захоплення влади будуть доводити, що тільки радянський уряд був спроможним забезпечити скликання Установчих зборів. До того ж, затягування відкриття законодавчого органу тягло за собою й затягування вирішення соціально-економічних проблем, насамперед, аграрної, розв'язання яких відкладалося до скликання Установчих зборів.

Ще одним життєво важливим питанням була проблема війни та миру. Теоретично всі провідні партії уряду та рад робітничих і солдатських депутатів, за винятком більшовиків, виступали за продовження війни до переможного кінця в інтересах захисту завоювань революції. В перші дні революції така позиція певною мірою відбивала настрої населення. Так, у березні-квітні на вулицях Петрограда нерідко можна було бачити солдат, що несли гасла: «Війна до переможного кінця». Водночас, завдяки агітації соціалістів, проблема цілей та завдань війни зайняла суттєве місце у свідомості народних мас. Саме в цьому й спостерігалася відмінність

позиції між урядовими партіями та соціалістичними партіями рад робітничих і солдатських депутатів.

Досить суперечливу позицію займали соціалістичні партії (меншовики та есери). Відстоюючи ідею продовження війни до переможного кінця, вони трактували цю війну як «імперіалістичну», доводячи, що народні маси в усіх воюючих країнах об'єднані загальним інтересом скинути «правлячі класи». Зокрема, у «Зверненні до народів усього світу» від 15 березня 1917 р. Виконком Петроградської ради закликав усі народи піднятися на революцію². Подібні заклики сприяли появі в свідомості населення природних запитань: якщо «правлячі класи» Росії дійсно ведуть «захватну політику», тоді чому вони знаходяться при владі й навіть дозволяти знищувати себе в їхній війні? Звичайно, що на фоні загальної стомленості від війни така агітація соціалістичних партій об'єктивно підривала довіру широких верств населення до урядового курсу воєнної політики.

Міністр іноземних справ П.Мілюков мав відмінні погляди на цілі війни, які висвітлив в інтерв'ю 22 березня з позиції уряду. Вони включали «звільнення» слов'янських народів Австро-Угорщини, «злиття» українських територій (тобто Галичини) з Росією та отримання Константинополя й Чорноморських протоків³. Такі заяви різко негативно були сприйняті соціалістичними партіями, що розцінили їх як виклик їхньому «Зверненню», яке проголошувало відмову від «захватних устремлінь».

Під тиском Петроградської ради уряд згодився видати офіційну заяву щодо цілей війни, яка б більш відповідала позиції Виконкому. Після її схвалення останнім, із деякими змінами, вона була надрукована 27 березня⁴. У заяві стверджувалося, що мета Росії — не панування над іншими народами, не захоплення їхніх територій, а ствердження повного миру на основі самовизначення націй. Таке формулювання означало на цьому етапі капітуляцію перед соціалістами. Особисто П.Мілюков не визнавав цього і пізніше у своїх спогадах зазначав, що зазначену заяву можна було розуміти й як трактування прав росіян на територію супротивника⁵. Таким чином вдалося врегулювати певні протиріччя між урядом і радою. Однак не надовго, вже через місяць проблема цілей війни стала причиною глибокої політичної кризи.

У другій половині квітня 1917 р. в країні різко загострилася політична обстановка — народ втомився чекати обіцяного покращання життя. Втрачаючи віру у здатність уряду змінити його

становище, він посилив свою політичну активність — помітно зростає кількість страйків, вуличних маніфестацій, зібрань і мітингів. На очах народу провалювалася програма революції, розроблена в ході боротьби проти царату. Більш того, уряд пішов на її демонстративне ігнорування в одному з найважливіших пунктів — припинення війни та ухвалення демократичного миру.

Вирішальні події розгорнулися після опублікування ноти П.Мілюкова урядам країн Антанти. На відміну від попередньої заяви від 27 березня 1917 р., відповідно до якої уряд мав намір якомога скоріше підписати мир на основі відмови від анексій та контрибуцій, у ноті від 18 квітня 1917 р. заявлялося про намір довести війну до вирішальної перемоги⁶.

Нота викликала загальне невдоволення. 20 квітня в Петрограді почалися масові демонстрації та мітинги. На площі перед Таврійським палацом зібралися тисячі людей, які вимагали відставки П.Мілюкова та відмови від антинародної зовнішньої політики. Водночас йшли й маніфестації на захист уряду під гаслами «Да здравствує Тимчасовий уряд!», «Да здравствує Мілюков!». Виконком Петроградської ради вирішив ліквідувати конфлікт шляхом компромісної угоди із урядом, запропонувавши розробити роз'яснення до ноти П.Мілюкова. 21 квітня Виконком визнав аргументи уряду переконливими, а інцидент вичерпаним. Після цього на кілька днів були заборонені антиурядові виступи, хоча насправді вони тривали в багатьох містах Росії.

Квітнева урядова криза привела до падіння першого складу Тимчасового уряду. Перед Петроградською радою постало три можливі варіанти виходу зі складної ситуації. Перший — створення тільки буржуазного уряду, коли влада буде формально знаходитися в руках Тимчасового уряду, а фактично — в руках; другий — втілення в життя гасла «Вся влада Радам» та третій — формування коаліційного уряду. Для більшості лідерів провідних соціалістичних партій найбільш придатним на той момент здавався третій шлях. Однак проблема коаліційного уряду все ж таки викликала дискусію всередині цих партій.

Її обговоренню було присвячено засідання ОК меншовиків 24 квітня 1917 р. Ряд впливових діячів-ветеранів висловили свої побоювання щодо наслідків вступу представників партії до уряду, зокрема, Ф.Дан⁷. Його позицію підтримав й інший впливовий член партії Н.Чхеїдзе 28 квітня 1917 р. на неформальному засіданні президії Петроградської ради. Він зазначив: «Коли ми

захищаємося від нападок на не наш, а на буржуазний уряд, говорячи, що жодний уряд не здатний миттєво відродити мир та здійснити корінні реформи, то маси слухають нас із довірою і роблять висновок, що в цих умовах соціалістам йти до уряду не варто. Але якщо ми ввійдемо до уряду, ми збудимо в масах надії на щось істотно нове, чого насправді ми зробити не зможемо»⁸.

Однак, незважаючи на свої сумніви, 1 травня 1917 р. названі члени партії меншовиків згодилися підтримати входження своїх партійних представників до коаліційного уряду.

Дискусія продовжилася на Загальноросійській конференції РСДРП. Найактивнішим прибічником коаліції був І.Церетелі, який обґрунтував цілу концепцію необхідності входження представників рад до уряду. Його концепція базувалася на ідеї, що протягом всього буржуазно-демократичного періоду революції необхідна «єдність живих сил країни». Виступаючи з доповіддю на конференції, він наголосив, що участь у коаліції буде означати прийняття Радою відповідальності за країну й революцію, що й ідеологічно, і стратегічно було краще, ніж передача всієї влади радам. На цих аспектах своєї концепції І.Церетелі вибудував три практичні умови коаліції:

Соціалісти становлять в уряді меншість.

2. Умови, що торкаються їхньої програми, обмежуються тільки питаннями війни та миру.

3. Рада повністю довіряє коаліційному уряду.

Більшість конференції (дві третини) проголосувала за повну довіру коаліційному уряду, і ще більше — за засудження будь-якої спроби дискредитації кабінету⁹. Таким чином, травнева загальнопартійна конференція завершила офіційний перехід партії до стратегії коаліції з буржуазними елементами.

1 травня 1917 р. Петроградська рада на терміновому засіданні Виконкому за участю міністра юстиції О.Керенського прийняла рішення про створення коаліційного уряду. За це рішення проголосувало 44 чол., проти — 19, утрималося — 2¹⁰. Проти створення коаліційного уряду виступили більшовики, меншовики-інтернаціоналісти та ліві есери. 5 травня це рішення було затверджено загальними зборами Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів.

Унаслідок домовленостей був утворений перший коаліційний кабінет, склад якого оголосили 6 травня. До уряду ввійшло 15 чоловік. Із них 7 належали до буржуазних партій (4 кадети, 2 октяб-

ристи, 1 прогресист), 2 — до безпартійних промислових кіл, 6 — до соціалістичних партій (2 есери, 2 меншовики, 1 трудовик, 1 народний соціаліст). Чотири міністри-соціалісти одночасно були товаришами голови Петроградської ради¹¹.

Поява коаліційного уряду на деякий час ліквідувала кризу влади. На переконання есеро-меншовицької більшості рад новостворений уряд повинен був ліквідувати суперечності між цензовими елементами і революційною демократією, примирити всі соціально-класові групи та їх партії до моменту скликання Всеросійських Установчих зборів. Створивши угоду із Тимчасовим урядом, соціалістичні партії тим самим стали на його захист, спрямувавши свою діяльність, насамперед, на забезпечення розвитку буржуазно-демократичної революції, на піднесення авторитету законної влади, на втримання процесу подальшого сповзання до загальнонаціональної кризи.

Новий коаліційний кабінет, як і його попередник, розпочав свою діяльність з програмної Декларації. За своєю формою Декларація була більш соціально орієнтовною. Уряд заявляв, що «буде з повною рішучістю проводити в життя ідеали свободи, рівності та братерства, під якими проходила велика російська революція»¹². Фактично коаліція поверталася до програми, висунутої народом у період повстання проти царату, але не виконаної попереднім урядом. Коротко це знову можна було вмістити в гасло «Мир. Земля. Хліб». Однак реалії життя швидко показали, що заявлені принципи не збігалися з конкретними діями.

Офіційно декларувалося, що уряд буде домагатися загального миру без анексій і контрибуцій на основі самовизначення народів, але в реальності майже відразу розпочалася підготовка наступу на фронті. О.Жеренський, який став військовим і морським міністром, зайнявся розробкою масштабної наступальної операції.

Участь соціалістів у Тимчасовому уряді не змінила корінним чином і його аграрну політику. «Русские ведомости» помістили виступи міністрів, в яких вони роз'яснювали своє розуміння завдань, що стояли перед їхніми міністерствами. Міністр землеробства есер В.Чернов, який був укладачем проекту програми соціалізації землі, першочерговим завданням вважав доведення земельного питання до Установчих зборів; другою — улагодження земельних конфліктів на місцях; третьою — створення по всій Росії рад селянських депутатів і місцевих комітетів із участю агрономів, статистів та наукових співробітників. На думку міністра, ці заходи

необхідні були для того, щоб «представники селянства з'явилися в Установчих зборах не з голими гаслами, а з абсолютно обґрунтованими і ясними вимогами та повним розумінням земельного питання»¹³.

Таким чином, В.Чернов пропонував чекати рішення Установчих зборів для того, щоб, як він вважав, організовано, відповідно до розробленого плану провести корінний переустрій аграрних відносин, створити новий поземельний правопорядок на основі соціалізації землі й розпочати реформістський перехід до соціалізму, що стало би втіленням на практиці есерівських принципів «аграрного соціалізму».

Однак реалізація цих планів наражалася на протидію з боку «буржуазних» міністрів. Коаліція лише зовні являла собою «загальнонаціональну єдність», в дійсності майже зразу на поверхню вийшли протилежні соціально-економічні інтереси представників різних верств суспільства. Між урядовцями, які репрезентували ці інтереси, розгорнулися гострі дискусії щодо принципів перебудови основ економічного життя країни. Різні позиції щодо аграрного питання обстоювалися на засіданнях Установчих загальних зборів Головного земельного комітету, створеного при Міністерстві землеробства для здійснення земельної реформи.

Значні суперечки на першій сесії Головного земельного комітету (19–20 травня 1917 р.) викликала резолюція, запропонована есерами, в якій зазначалося, що «в основу майбутньої земельної реформи повинна бути покладена та думка, що всі землі сільсько-господарського призначення мають перейти у користування трудового землеробського населення». Найгостріша дискусія розгорнулася навколо терміна «всі». Така редакція була витримана у дусі есерівського плану корінної перебудови усього аграрного устрою Росії, але суперечила програмним настановам кадетів. Однак без слова «всі» вона відповідала першому пункту програми останніх, ухваленої напередодні за кілька днів VII партійним з'їздом. Тому за виключення із резолюції слова «всі» проголосувала більшість присутніх на засіданні.

Після голосування міністр землеробства В.Чернов заявив, що прийняті поправки принципово змінюють зміст резолюції щодо напрямів земельної реформи й вимагав поставити це питання на повторне голосування. Враховуючи революційні настрої населення, а також факт проходження на той момент I Всеросійського з'їзду Рад селянських депутатів, кагети, не наважившись на самому

початку роботи коаліції відкрито показати свою антинародну сутність, погодилися на перегляд зазначеного формулювання. Внаслідок бурхливих дебатів під час проведення другого поіменного відкритого голосування була повернута первісна редакція резолюції зі збереженням слова «всі».

Пішовши на певні поступки в одному питанні, кадети домоглися переваги в інших принципових питаннях. Так, будь-які випадки самочинного організованого захоплення селянами поміщицьких земель були оголошені шкідливими й небезпечними для держави та земельної реформи. А основною їхньою перемогою можна вважати те, що через всі постанови I сесії Головного земельного комітету проходила ідея, що остаточне вирішення аграрної проблеми на базі загальнодержавного плану поземельного устрою має належати Установчим зборам¹⁴. З прийняттям таких рішень наступним кроком кадетів стала боротьба за недопущення обіцяного есерам під час формування коаліційного уряду видання тимчасових, тобто до скликання Установчих зборів, законів щодо врегулювання земельних відносин на нових принципах, замість старих царських законів.

В.Чернов підготував ряд таких законопроектів. Однак кадети пішли лише на незначні поступки. Так, йому дозволили реалізувати деякі несуттєві законопроекти, в тому числі постанову від 28 червня 1917 р. «Про призупинення дії деяких узаконень щодо селянського землеволодіння та землекористування, положення про землеустрій, а також про скасування землеустройних комісій». Водночас, коли законопроекти, які вносилися В.Черновим, зачіпали власницькі інтереси великих землевласників, вони викликали спротив з боку міністрів-несоціалістів. Розгляд таких законопроектів у Тимчасовому уряді та ухвалення їх затягувалися, бо їх то передавали на вивчення та обговорення спеціальних комісій, то просто відкладали.

Прикладом такого затягування може слугувати проходження через управлінський апарат законопроекту про земельну оренду. Розробкою орендних відносин займалися Виконавчий комітет Ради селянських депутатів і Головний земельний комітет. Проект схеми переустрою орендних відносин був внесений до Головного земельного комітету, а потім прийнятий Комісією законодавчих пропозицій під керівництвом енеса Н.Огановського. 29 червня 1917 р. проект був прийнятий Радою Головного земельного комітету для представлення Тимчасовому уряду, який передав його в Юридичну

нараду. Однак він так і не був затверджений Тимчасовим урядом¹⁵. Унаслідок такої політики за два місяці існування першого коаліційного уряду не було прийнято жодного з основних законів, які регулювали б аграрні відносини.

Не витримувала критики й урядова діяльність щодо робітничого питання. Декларація обіцяла все, що могло задовольнити та заспокоїти людей праці, однак так було лише на папері.

Одним з основних питань у діяльності Тимчасового уряду була проблема врегулювання так званих «трудових конфліктів». За ініціативи та підтримки Петроградської ради уряд звертав значну увагу на пошук нових підходів у розв'язанні цього питання. Зокрема, новизна передбачала усунення держави від активної та зацікавленої ролі в управлінні підприємствами, забезпечення робітникам і підприємцям можливості самим визначати виробничі відносини та створення механізму арбітражу для вирішення конфліктів. Як наслідок такої політики стала поява відомої угоди від 10 березня 1917 р. між Петроградською радою та Петроградським товариством заводчиків і фабрикантів. Найсуттєвішими досягненнями угоди були 8-годинний робочий день, створення фабзавкомів та так званих «примирительних камер», які склалися порівну з робітників і підприємців. До функцій останніх входило врегулювання конфліктів, які не вдалося вирішити в громадянській сфері¹⁶.

До початку літа посередництво стало одним із основних завдань держави, особливо його Міністерства праці, яке спочатку більшістю сприймалося як орган, створений для представлення інтересів робітників. Із його шести відділів основним вважався відділ взаємостосунків праці і капіталу. Само міністерство розцінювалося в ліберальних торгово-промислових колах як важливий засіб підтримки миру в економіці. «Русские ведомости» з цього приводу вітали «перемир'я в класовій війні» та висловлювали впевненість, що «інтереси робітників, до останнього часу найслабкішої групи в суспільстві, зараз будуть захищатися необхідним чином»¹⁷. Звичайно, що в подібних уявленнях було бажання утримати суспільний конфлікт в межах, окреслених новою державою. Однак на практиці дуже важко було утримати цю позицію.

Формування коаліційного уряду збіглося із загостренням соціальних відносин, зі зростанням нерозв'язаних трудових конфліктів, які приводили до страйків. У Міністерство праці поступали спори, в яких вимагалось втручання держави в регулювання

виробничих стосунків. Найбільш типовим був заклик не закривати підприємства, збільшити зарплати, націоналізувати виробництво тощо. Із усією очевидністю постала проблема неможливості примирення інтересів робітників і підприємців, унаслідок чого поступово зростало невдоволення урядовою політикою з обох боків.

Часто-густо конфліктуючі сторони шукали в Міністерстві праці не посередника, а союзника, наполягаючи на тому, щоб держава зберегла виробничий мир на їхніх умовах. Спочатку виразніше це постало з боку промисловців, які не поділяли оптимізму міністра праці Скобелева щодо поміркованості робітників і почали активніше відстоювати свої класові інтереси як вповні законні, які заслуговували державної підтримки. Після створення коаліції значна частина з них висловлювала занепокоєння в тому, що міністерство стане партійним захисником інтересів робітників за рахунок підприємців, додатком Петроградської ради. Протест же робітників проти поміркованості, яку висловлювали соціалісти, став наявним у другій половині червня 1917 р. і певний час залишався не проявленим через позиції керівників ради, які використовували лояльність робітників.

Сама природа конфлікту між робітниками і підприємцями в своїй основі була пов'язана зі зміною природи виробничих відносин та поглибленням революції — для робітників це означало розширення кордонів робітничого контролю на підприємствах, тоді як промисловці, навпаки, наполягали на тому, щоб міністерство поклало край цій боротьбі. Робітники також вимагали, щоб держава втручалася в конфліктні ситуації як їхній союзник: багато справ показують, що існувала надія на те, що чиновники виступлять безпосередньо проти підприємців. Останні часто відмовлялися співпрацювати з робітничими комітетами, персонал яких їм не подобався.

Радикалізація стосунків робітників і промисловців зумовлювалася рядом об'єктивних причин. По-перше, інфляція швидко знецінювала збільшення заробітної плати, тоді як її збільшення та зростання цін на сировину робили проблематичною можливість економічного маневру, особливо на невеликих підприємствах. По-друге, і робітники, і підприємці сприймали ці труднощі через призму своїх власних економічних інтересів та взаємної недовіри, яка певною мірою частково й тимчасово зменшилася у березні-квітні 1917 р. й знову проявилася під час квітневої кризи. Так, для промисловців вимоги збільшення заробітної плати та розширення

сфери діяльності фабзавкомів сприймалися як доказ безвідповідальності робітників, їхнього максималізму, які загрожували правам капіталу. В свою чергу, робітники розцінювали події початку літа, зокрема окремі випадки закриття фабрик і заводів, як небажання підприємців виправити несправедливості минулого, як готовність призупинити виробництво лише заради перемоги над робітниками. На ґрунті цього і робітники, і промисловці поступово почали усвідомлювати, що революція, яку помірковане керівництво Петроградської ради намагалось представляти як «загальнонаціональну», перетворювалася на «класову».

До того ж почуття розчарування серед робітників і підприємців посилювалося самою участю соціалістів в уряді. Для перших коаліційний уряд уявлявся не тільки можливим, але й необхідним інститутом. Відчувши силу ради, вони сподівалися, що їхні лідери в уряді змусять буржуазію визнати її перевагу щодо вирішення проблем війни та регулювання економіки. Однак через кілька тижнів вони побачили, що лідери ради, які ділили владу з «буржуазними міністрами», втратили свободу дій у виконанні своїх обіцянок робітникам. Яскравим прикладом були безуспішні спроби «меншовицького» Міністерства праці провести нове трудове законодавство та міри державного врегулювання цін, виробництва та розподілу. Проти цього виступили підприємці, які сприймали участь соціалістів в уряді як «соціалістичну облогу»¹⁸. Наприклад, В.Штейн у журналі «Промисловість і торгівля» висловив побоювання, що перемоги представників рад в уряді можуть викликати «типовий російський ідеологічний максималізм» та відчуття, що вже настав час для перемоги соціалізму²⁹.

Таким чином, урядова коаліція виявила всі соціальні розбіжності, які свого часу затушовувалися в умовах двовладдя. І у робітників, і у промисловців відбувся швидкий перехід від збільшених очікувань до гірких розчарувань. Ці розчарування сфокусувалися на самому коаліційному уряді, бо обидві сторони очікували від нього не тільки визначення норм взаємостосунків, а й прямого захисту своїх власних економічних інтересів. Саме це розчарування лежало в основі критики коаліції як лібералами, так і робітниками.

Урядова коаліція також змінила стосунки між поміркованими соціалістами та їхніми виборцями — робітниками, вплинувши не тільки на зміну рівня очікування робітників, а й на уявлення самих есеро-меншовицьких представників на свою роль у революції. Участь в уряді соціалістів посилила їхнє почуття відповідаль-

ності за долю держави та важливість завдань, які виконувалися, а це поступово змінило й їхнє розуміння посередницької ролі в вирішенні трудових конфліктів. Так, страйки стали уявлятися небажаними з позиції «державних і національних інтересів», бо інколи вони загрожували цілим галузям промисловості. До того ж, як офіційні представники держави, соціалісти почали вимагати від робітників суттєвих матеріальних жертв тоді, коли не вдавалося домогтися того ж самого від торгово-промислових прошарків.

Урядова діяльність призвела до того, що, наприклад, лідери меншовиків наприкінці червня дійшли висновку, що виснажена війною економіка країни не може дозволити «реального покращання становища робітників»²⁰. А на I Всеросійському з'їзді Рад міністр праці Скобелев заявив: «Ми, як охоронці інтересів держави, не можемо допустити порушення, і тому ми відкрито заявляємо: Стоп вашим домаганням»²¹. Ці обставини призвели до того, що фактично справдилися перестороги деяких лідерів меншовиків — соціалісти втрачали підтримку робітників і солдатів, їхні постійні звернення з закликком стриманості та розуміння труднощів держави не знаходили вже відгуку в свідомості народних мас.

Під час проходження з'їзду рад у Петрограді розпочалася підготовка демонстрації під гаслами засудження курсу Тимчасового уряду. 9 червня делегати з'їзду висловилися за те, щоб вжити всіх заходів для запобігання демонстрації. Було вирішено протягом трьох днів не проводити жодних демонстрацій. Окремих делегатів направляли в робітничі квартали й військові казарми для роз'яснення цього рішення. 12 червня з'їзд рад, занепокоєний явним невдоволенням робітників і солдат столиці та переконаний у тому, що вони підуть за більшістю соціалістів, назначив на 18 червня демонстрацію. Вона була задумана як захід, призначений спрямувати невдоволення мас, яке поширювалося, у русло підтримки політики з'їзду. Але, незважаючи на всі задіяні засоби для успіху демонстрації, вона обернулася проти її організаторів. Навіть близька до меншовиків газета М.Горького «Новая жизнь» розцінила демонстрацію як «негативний вотум довіри існуючому уряду»²².

Більшовики вирішили також взяти участь у демонстрації, але під власними гаслами, головним серед яких було «Вся влада Радам!». У призначений час есеро-меншовицьке керівництво могло спостерігати колони робітників і солдат, що представляли практично всі петроградські фабрики й військові частини. Загальна кількість маніфестантів становила близько 400 тис. Майже три чверті

демонстрантів ішли під гаслами «Геть десять міністрів-капіталістів!», «Геть війну», «Вся влада Радам!». Усі тодішні спостерігачі єдині в тому, що гасел на підтримку рішень з'їзду рад було значно менше. Гасла демонстрації яскраво свідчили про різницю між настроями мас Петрограда та політикою Тимчасового уряду. Однак, якщо розчарування політикою Тимчасового уряду серед населення столиці були досить значні, то в більшості провінцій і на фронті цього ще не спостерігалось.

18 червня засвідчило, що позиції урядової коаліції похитнулися, а це стало початком нової політичної кризи. Але, якщо у квітні криза була розв'язана створенням коаліційного уряду, то у червні чинником, що пригальмовував її розвиток, став наступ на фронті, який давно готувався. З наступом пов'язувалися не тільки і, мабуть, не стільки стратегічні, скільки політичні плани. Уряд і Виконком рад розраховували, що успіх наступу справить стабілізуючу дію на революційний процес, який дедалі більше набирал радикальних форм.

Спочатку здавалося, що розрахунки уряду, пов'язані з успіхом наступу, справдяться. Коли 19 червня у Петроград надійшли відомості про перехід у наступ військ Південно-Західного фронту (за підтримки інших фронтів), проурядові елементи провели демонстрацію під гаслами «Війна до перемоги!», «Довіра Тимчасовому уряду!». Але надії не справдилися. Тільки 8-ма армія генерала Л.Корнілова виявилася дієздатною. Інші армії Південно-Західного фронту майже з самого початку забуксували й зупинилися вже через кілька днів. Ще більш безуспішним стали наступальні дії інших фронтів. 6 липня 1917 р. німецькі війська завдали потужного контрудару 7-й і 11-й арміям Південно-Західного фронту, здійснивши так званий Тарнопільський прорив. Увесь наступ, в який уряд вклав так багато зусиль, обернувся катастрофою. Почався безладний, інколи навіть панічний відхід російської армії.

На знак протесту проти урядового воєнного курсу по всій країні прокотилася хвиля демонстрацій та страйків. Поразка на фронті збіглася із загостренням стосунків з Україною. 3 липня 1917 р. група міністрів-кадетів — О.Мануйлов, Д.Шаховський, М.Некрасов, А.Шингарьов, П.Переверзєв, В.Степанов — вийшли з уряду. Відповідно до офіційної заяви, вони зробили це на знак протесту проти поступок Українській Центральній Раді. Однак, на переконання І.Церетелі, кадетська партія лише використала українське питання як привід для політичного демаршу. Насправді поведінку

кадетів він пояснював іншими причинами, головною серед них була вибухонебезпечна ситуація в країні, відповідальність за яку вони намагалися перекласти на представників соціалістичних партій.

Таким чином, на тлі загострення соціальних політичних конфліктів коаліція з буржуазними елементами стала джерелом політичної слабкості есерів і меншовиків, особливо серед промислових робітників. Робітники та їхні лідери не могли зрозуміти, чому революційна держава, яка виникла, за їхньою уявою, завдяки їхнім власним бойовим зусиллям, відмовляється регулювати економіку, забезпечувати необхідні ресурси і контролювати виробничі відносини в їх інтересах. Нова форма організації влади, створена у травні, не послабила поляризації суспільства, а навпаки, значною мірою сприяла погіршенню соціальних стосунків, особливо в промисловості. Коаліція не тільки не змогла зберегти «єдності живих сил країни», що було однією з основ її теоретичного обґрунтування, але фактично зруйнувала цю єдність.

¹ Стенографический отчет Особого совещания для изготовления проекта Положения о выборах в Учредительное Собрание. — Пг., 1917. — С. 7.

² Известия. — 1917. — 15 марта.

³ *Васюков В.С.* Внешняя политики Временного правительства. — М., 1966. — С. 87–88.

⁴ Известия. — 1917. — 27 марта.

⁵ *Миллюков П.Н.* Воспоминания. — Т. 2. — Нью-Йорк, 1995— С. 345–346.

⁶ Известия. — 1917. — 18 апреля.

⁷ Рабочая газета. — 1917. — 29 апреля.

⁸ *Церетели И.Г.* Воспоминания о Февральской революции. — Париж, 1963. — Т. 1. — С. 127–131.

⁹ Рабочая газета. — 1917. — 5 мая.

¹⁰ Революционное движение в России в апреле 1917 г. — М., 1958. — С. 836–837.

¹¹ *Спирин Л.М.* Россия 1917 год: Из истории борьбы политических партий. — М., 1987. — С. 122–123.

¹² Вестник Временного правительства (Петроград). — 1917. — 6 мая.

¹³ Русские ведомости. — 1917. — 18 мая.

¹⁴ *Спирина М.В.* Крах мелкобуржуазной концепции социализма эсеров. — М., 1987. — С. 77.

¹⁵ *Гинев В.Н.* Аграрный вопрос и мелкобуржуазные партии в России в 1917 г. — Л., 1977. — С. 108–118.

¹⁶ Промышленность и торговля. — 1917. — № 8–9. — С. 214.

¹⁷ Русские ведомости. — 1917. — 11мая.

¹⁸ Финансовая жизнь. — 1917. — № 20. — С. 370–374.

¹⁹ Промышленность и торговля. — 1917. — № 16–17. — С. 312–316.

²⁰ Третья всероссийская конференция профессиональных союзов: Стенографический отчет. — М., 1927. — С. 53.

²¹ Первый Всероссийский съезд Советов. — М.-Л., 1930. — Т. 1. — С. 231.

²² Новая жизнь. — 1917. — 19 июня.

Любов Жванко

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ БІЖЕНСТВА ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ПОЧАТКУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У статті розглядаються проблеми біженства в періоді Першої світової війни та початку Української революції.

Lyubov Zhvanko. Some investigation aspects of the problem of the refugees during World War I at the beginning of Ukrainian revolution. The article concerns some investigation aspects of the problem of the refugees during World War I at the beginning of Ukrainian revolution.

Лютнева революція 1917 р. привела до падіння 300-річної династії Романових, ставши водночас вододілом у житті пересічних підданих Російської імперії. Її неозорі терени сколихнули гучні гасла «свободи та демократії», поєднуючи в собі анархічні та навіть охлократичні тенденції. Влада у центрі держави перейшла до Тимчасового уряду, а на окраїнах, за висловом П.Гай-Нижника, поширилися «...національні і крайові окремішницькі політичні рухи, що й очолили державотворчі процеси поневолених царатом народів»¹.

В Україні владу на себе взяла Українська Центральна Рада, яка за тринадцять місяців свого існування еволюціонувала від міської громадсько-політичної організації, заснованої за ініціативи київської інтелігенції, до лідера українського національно-визвольного руху, вершиною діяльності якого стало проголошення у січні 1918 р. самостійної Української Народної Республіки. В цей час якісно нового характеру набули соціальні проблеми, спричинені світовою війною. Серед таких була і проблема біженців, розв'язання якої мало стати пріоритетним напрямом діяльності новоствореної української влади.

Актуальність статті не викликає сумнівів, оскільки тема організації соціального захисту біженців на початковому етапі Української революції ще не стала предметом окремого наукового дослідження². І це при тому, що вже зняті заборони на використання документальної бази Центральної Ради.

Освітня та зовнішня політика, військове будівництво, місце української інтелігенції в процесах 1917–1918 рр. — пріоритетні теми захищених останнім часом кандидатських дисертацій³. Натомість соціальна політика урядів доби Української революції (певна річ і УЦР), за висловом В.Капелюшного, в сучасній вітчизняній історіографії досліджена лише фрагментарно⁴.

Так, у виданні «Українське державотворення. Словник-довідник» є згадка про існування у структурі секретарства внутрішніх справ «виселенсько-плінницького біженецького відділу» з широкими повноваженнями⁵. Крім того, вказується на спроби Генерального секретарства УНР у листопаді–грудні 1917 р. дещо залагодити справу руху біженців через російський та австро-угорський кордон⁶. На сторінках «Енциклопедії українознавства» (Львів, 1994 р., 1996 р.) та біографічного довідника «Діячі Української Центральної Ради» вміщено короткі життєписи керівників біженецького департаменту⁷. При цьому слід відзначити ґрунтовну статтю О.Кудлай, присвячену аналізу діяльності секретарства внутрішніх справ, а із проголошенням УНР — Народного міністерства внутрішніх справ та створення в його структурі біженецького відділу⁸.

Потрібно зауважити, що проблема діяльності Тимчасового уряду у царині біженства протягом весни–літа 1917 р. у працях російських колег також потребує додаткового висвітлення. Свої дослідження вони здебільшого у хронологічному плані доводять до лютого 1917 р.⁹

Отже, метою запропонованої розвідки є спроба висвітлити окремі аспекти політики Тимчасового уряду та Української Центральної Ради у царині біженства Першої світової війни на початковому етапі революції. Хронологічні межі дослідження виходять із запропонованої нами періодизації діяльності УЦР, а згодом і УНР, у царині біженства, а отже, цілком логічним початком вивчення цієї тематики

І етап: березень — червень 1917 р. — керівництво справами біженства в Україні і надалі здійснювала Особлива нарада з питань влаштування біженців (далі — Особлива нарада) як складова Міністерства внутрішніх справ Тимчасового уряду Росії, і вся

біженецька складова існувала в його правовому полі. У цей час Українська Центральна Рада, як стверджують дослідники, послідовно підтримувала урядовий курс та розраховувала на позитивне ставлення Тимчасового уряду до ідеї української автономії¹⁰. Перехід же УЦР в опозицію до Тимчасового уряду після оприлюднення I Універсалу та започаткування Генерального секретаріату означали і зміну у її ставленні до проблеми біженства.

II етап: кінець червня — листопад 1917 р. — час еволюції біженських структур УЦР, внаслідок чого була створена Краєва рада у справах біженців — колегіальний орган, покликаний здійснювати загальне керівництво щодо соціального захисту біженців. Отже, окреслена царина була визнана одним із напрямів внутрішньої політики УЦР. У той же час більшовицький переворот прискорив державотворчі тенденції в Україні. III Універсал проголосив утворення Української Народної Республіки. Генеральний секретаріат отримав статус повноправного українського уряду. Не визнавши більшовицьку РНК, яку з великим сумнівом можна назвати правонаступницею Тимчасового уряду, керівництво біженських структур України взялося за розробку власних програмних засад у царині біженства. При цьому потрібно зауважити, що Центральна Рада серйозно звернулася до цієї проблеми вже восени 1917 р., коли стало зрозуміло, що Тимчасовий уряд всіляко чинить перешкоди її внутрішній політиці та і загалом стоїть на порозі свого політичного краху, зініційованого більшовиками.

Втілити прагнення УЦР щодо надання допомоги біженцям та організації їх повернення до своїх домівок було надзвичайно складно. За більшовицької окупації «фінансові інститути практично перестали працювати», а після призначення головою Центрального російського банку Ю.П'ятакова розпочалася політика остаточної блокади надходження фінансів до України¹¹.

III етап: листопад 1917 р. — квітень 1918 р. — найдраматичніша сторінка діяльності УЦР та, і серед іншого, її біженецьких структур. Більшовицька агресія, а згодом австро-німецька окупація — це ті зовнішні виклики, з якими необхідно було рахуватися українській владі. За цей час у системі секретарства внутрішніх справ, а із січня 1918 р. — міністерства, було створено біженський департамент, який очолив Кость Лоський, а згодом Юрій (в інших документах — Юліан. — *Авт.*) Старицький.

Проблема біженців перебувала серед пріоритетних завдань УНР, про що свідчить постановка цього питання у Бресті на пере-

говорах, розробка ґрунтового плану їх реєвакуації, постійний зв'язок з окупаційною владою, реорганізація місцевих губернських нарад у справах біженців та ін. Проте завершити плани УЦР — УНР вдалося лише в часи Української Держави Павла Скоропадського.

У середині червня 1917 р. на території колишньої Російської імперії перебувало 3846917 біженців, з них в Україні — 849523¹². Для порівняння наведемо таблицю, в якій зазначено динаміку перебування біженців на українських землях впродовж 1915–1917 рр.

Таблиця 1
Кількість біженців в українських губерніях(1915–1917 рр.)

№ п/п	Губернія	Листопад 1915 р.	Червень 1916 р.	Листопад 1916 р.	Червень 1917 р.
1.	Волинська	Даних немає	91044	201268	238553
2.	Катеринославська	220000	242406	226576	234700
3.	Київська	Даних немає	20764	42813	59687
4.	Подільська	1001	5678	4213	9115
5.	Полтавська	24000	32764	42682	48551
6.	Таврійська	39574	38826	47508	47508
7.	Харківська	91138	114172	120983	126915
8.	Херсонська	16000	23714	45832	46590
9.	Чернігівська	28648	31724	36224	37910
	Усього	420361	601092	750098	849523

Однією з причин збільшення кількості біженців в українських губерніях було суспільне усвідомлення скорого кінця війни, а отже, це давало біженцям надію на швидке повернення додому. У свою чергу, це штовхало їх на самочинний рух додому, що знову ж створювало низку проблем і для влади, і для самих біженців.

Навесні 1917 р. події в Україні розвивалися у руслі загально-російської революції. Пересічні громадяни поклали надії щодо покращання свого життя на Тимчасовий уряд, губернських та повітових комісарів. Отже, цілком закономірно, що в цей час саме Тимчасовий уряд став виразником політики у сфері соціального захисту біженців та теренах колишньої імперії, чії розпорядження поширювалися і на українські губернії. Серед головних завдань у царині біженства нова російська влада визначила необхідність демократизації діяльності біженецьких організацій, широке представництво біженців у їх роботі, ліквідацію благодійних установ,

фундаторами яких свого часу були члени царської родини, унормування допомоги біженцям.

11 березня 1917 р., уже за кілька днів після свого проголошення, князь Г. Львов, голова Тимчасового уряду, обговорив із членом Державної Ради В. Енгельгардтом нагальні проблеми біженства¹³. (Потрібно зазначити, що 13 березня Вадим Платонович Енгельгардт був призначений «головуючим» в Особливій нараді з наданням йому прав товариша міністра у біженецьких справах¹⁴). Першочергово, на думку голови уряду, передбачалося ліквідувати «Північну допомогу» («Северопомощь»), якою свого часу керував уповноважений у справах біженців у зоні дії Північно-Західного фронту С. Зубчанинов, та негайно передати всі її відділення під керівництво Земського Союзу. «Південна допомога» («Югопомощь»), сфера діяльності якої була поширена на території, прилеглі до Південно-Західного фронту, функціонувала і надалі. Її роботою керував І. Стерлігов, який змінив на цій посаді колишнього катеринославського губернатора князя М. Урусова.

Діяльність усіх структур Тетянинського комітету, створеного у вересні 1914 р. як однієї з найпотужніших громадських організацій, що опікувалася справами біженців¹⁵, за деякий час належало підпорядкувати єдиному органу, що мав у своїй структурі біженський відділ. Такий крок, безумовно, мав стати позитивом, оскільки в часи Російської імперії біженство перебувало в компетенції МВС — його Особливої наради з питань влаштування біженців, Тетянинського комітету та, позиціонуючи себе до офіційної влади, Всеросійського Земського і Міського союзів. Керівник уряду був схильний до думки, що таким органом може стати Земський союз, який зробив значний внесок у справу соціального захисту біженців. Принципово важливим моментом було визнання, що біженецька справа за нових реалій життя мала здійснюватися на громадських засадах із залученням до цього широкого кола біженців. Зрозуміло, що відразу реалізувати ці настанови Тимчасовий уряд не міг.

Тому цілком логічним було продовження роботи Особливої наради з питань влаштування біженців. Весною 1917 р. вона ухвалила низку положень, покликаних регулювати різні аспекти життя біженців. Так, 18 березня на одному із засідань було обговорено та прийнято відозву до біженців, яку широко подала тогочасна преса¹⁶. У ній, зокрема, зазначалося: *«Біженці Росії і всі її народності відроджуються до нового життя, і Ви тепер вільні громадяни непохитно вірте, що, з Божою допомогою, ворога буде зламано*

і назавжди вигнано з наших кордонів. В той радісний день Ви знову ступите на рідну землю, кинете в неї пригорщу насіння і почнете відновлювати зруйноване ваше господарство...

Ваш громадянський обов'язок, як землеробів, з початком весни докласти всіх зусиль до обробітку землі... Тимчасовий уряд має турботу всіляко вам допомогти у справі застосування вашої праці...Скоро початок роботи. Готуйтеся та заявляйте комітетам про своє бажання стати до роботи. Ваша участь в сільськогосподарській праці цього року буде великою вашою заслугою перед Батьківщиною». Залучення біженців до посівної кампанії 1917 р. за умов дефіциту робочих рук у селах було цілком виправданим та необхідним.

І вже за деякий час спеціальна комісія, створена при Особливій нараді, підготувала «Правила про заходи залучення біженців на сільськогосподарські роботи». Так, передбачалося утворити особливі комітети під керівництвом повітових комісарів із залученням до їх роботи представників місцевих земських, міських біженецьких структур, національних організацій, волосних комітетів, місцевих кооперативів та ін. Утворені комітети мали стати посередниками між власниками земель та біженцями і, за великим рахунком, захисниками інтересів останніх. На них також покладалася справа агітації біженців, формування артільей для сільськогосподарських робіт та транспортування до місця роботи, ведення статистики щодо участі в польових роботах біженців, організація надання їм першочергової медичної, санітарної та юридичної допомоги і т. ін.¹⁷.

Досить складною залишалася проблема забезпечення потреб біженців, зокрема утримання дитячих притулків та затримка видачі продовольчих пайків, оскільки норми, затверджені у попередні роки, вже не відповідали реаліям життя в умовах прогресуючої інфляції.

На адресу Тимчасового уряду надходили листи і телеграми, в яких самі біженці та представники місцевих комітетів наголошували на скрутному становищі. Причиною того було неотримання бюджетних коштів протягом зими 1916–1917 рр., що, у свою чергу, створювало ґрунт для розгортання соціальної напруги між біженцями і місцевим населенням. Типовим прикладом можна назвати телеграму Вовчанського повітового комісара В. Колокольцева від 17 березня 1917 р. до князя Г. Львова. У ній зазначалося, що біженці, розселені у повіті, перебуваючи у скрутному становищі, беруть в облогу повітові та волосні попечительства з вимогою виплати

«квартирних грошей». *«Настрій у біженців у зв'язку з цим такий, що подальша затримка виплати викличе непоправні ексцеси з боку останніх»*¹⁸.

Особлива нарада, враховуючи таку ситуацію, протягом квітня — травня 1917 р. затвердила кілька ухвал, спрямованих на покращання життя біженців. З 1 квітня 1917 р. запроваджувалися нові «Норми нарахування кредитів на утримання дитячих притулків». Автори документа підійшли диференційовано до визначення статусу притулків, виділивши притулки першої категорії — заклади, розміщені у Петрограді, Москві, Одесі, Києві, деяких курортах та в зоні дії фронтів. Другу категорію становили притулки в губернських і повітових містах¹⁹.

10 травня 1917 р. Особлива нарада розіслала губернським комісарам Тимчасового уряду, градоначальникам, громадським, національним спілкам затверджений 6 травня спеціальний циркуляр. У ньому, зокрема, передбачалося збільшити із третього кварталу 1917 р. розмір продовольчої допомоги з 6 крб. до 12 крб. на одного біженця; збільшити, починаючи з 4 кварталу того ж року, розміри квартирного утримання біженців у містах Петрограді, Москві, Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі до 4 крб., в інших містах до 3 крб., в сільській — до 2 крб.; виділити для 50 відсотків біженців кредити на одяг та взуття, зокрема зимове, відразу на друге півріччя, піднявши розмір оплати з 10 до 15 крб. на одну людину; дозволити збільшення норм медичної допомоги за рахунок залишків коштів за іншими напрямками допомоги з граничним розміром оплати на одного стаціонарно хворого 1 крб. 80 коп.; і, нарешті, дозволити всім організаціям і установам переносити залишки від асигнованих кредитів із однієї статті витрат в іншу. При цьому витрачати залишкові кошти можна було лише по тих напрямках, які асигнувала Особлива нарада, серед них — і надання біженцям трудової допомоги²⁰.

Характерною рисою революційного життя весни 1917 р. було проведення різних з'їздів, делегати яких декларували свою прихильність гаслам свободи і демократії. Серед таких форумів варто назвати і два всеросійські з'їзди з питань біженців, ініційовані об'єднаним відділом загальноземського та загальноміського союзів. Ухвалою I Всеросійського з'їзду з питань допомоги біженцям, який проходив в Петрограді 7–10 квітня 1917 р., було визнано необхідним негайно закрити Тетянинський комітет і всі його місцеві відділення. Шостим пунктом ухвали з'їзду всі функції Централь-

ного комітету та всі установи, що були йому підпорядковані, передбачалося передати до Управління у справах біженців при МВС.²¹

Крім того, делегати висловилися за передачу відразу усіх дитячих притулків колишнього Тетянинського комітету у відання місцевої влади.

Треба зазначити, що 28 квітня 1917 р. на 44-му засіданні Особливої наради були розглянуті резолюції біженецького з'їзду. При цьому було одностайно підтримано форум у плані потреби скасування Тетянинського комітету, натомість «*передача притулків досить проблематична і потребує часу*». Крім того, передбачалося заслухати представників губернських нарад у справах біженців щодо їх згоди перебрати на себе відання установами колишнього Тетянинського комітету. Учасники засідання розглянули надзвичайно складне питання — надання допомоги німцям-колоністам. Було вирішено виділити на 2 і 3 квартал 1917 р. певну суму коштів на покриття нагальних потреб з подальшим розглядом на засіданнях цього питання²².

На це велелюдне зібрання, яким став II Всеросійський з'їзд з питань допомоги біженцям, що проходив у Москві на початку травня 1917 р., прибули діячі громадських та національних організацій, «які надавали допомогу біженцям в тилу і на фронті».²³

Внаслідок обговорень делегати з'їзду ухвалили резолюцію щодо перебудови діяльності біженських організацій на демократичних засадах із залученням до їх роботи самих біженців. Крім того, знову передбачалося негайно припинити функціонування Тетянинського комітету та всіх його установ, інших подібних йому організацій, що мали, на думку виступаючих, антисуспільний характер й були створені попередньою владою з політичною метою. Етнічні комітети, які опікувалися біженцями, були збережені й наділені правом автономії у своїй роботі. На жаль, резолюції з'їздів, як і заснування Всеросійського союзу біженців, не мали практичної віддачі і носили лише політичний підтекст²⁴.

Українська Центральна Рада долучилася до розв'язання біженецьких проблем з моменту створення Генерального секретаріату, тобто з другої половини червня 1917 р. Відповідно до положень цього документа у структурі секретарства внутрішніх справ було започатковано біженсько-плінницький відділ. На жаль, документальна база процесу творення відділу досить обмежена.

У контексті творення українських біженецьких структур необхідно додати, що в другій половині липня 1917 р. товариш гене-

рального секретаря внутрішніх справ Прокіп Понятенко, який «опікувався справами біженців із Галичини і Буковини, українськими громадянами, що залишилися в Росії і не мали змоги повернутися в Україну»²⁵, звернувся до командування Південно-Західного фронту з проханням дозволити Українській Центральній Раді мати на фронті комісарів у справах біженців. Доцільність такої посади визначалася необхідністю планомірного розв'язання проблем біженців. 25 липня генерал О.Лукомський, начальник штабу Верховного головнокомандувача, у телеграмі-відповіді зазначив, що на Південно-Західний фронт згідно з наказом МВС Тимчасового уряду прибув Головуповноважений у справах біженців досвідчений у цій справі І. Стерлігов. Українським комісарам, у разі згоди УЦР, надавався статус помічників, безпосередньо підпорядкованих цьому головуповноваженому²⁶. І вже 26 липня 1917 р. було введено інститут комісарів у виселенсько-біженецько-плінницьких справах. 28 липня у постанові УЦР про затвердження бюджету Генерального секретарства внутрішніх справ було визначено їх щомісячну заробітну платню у сумі 500 крб²⁷.

Таким чином, керівництво біженськими справами в Україні на початковому етапі революції, тобто протягом весни–літа 1917 р., здійснювала Особлива нарада з питань влаштування біженців як складова Міністерства внутрішніх справ Тимчасового уряду Росії. Її діяльність передбачала еволюцію підходів до вирішення проблеми біженства, натомість з'їзди біженців передбачали кардинальні зміни в окресленій царині. Політика УЦР у цей час була направлена на пошук конструктиву в співпраці з новою російською владою. Фактично сама Центральна Рада перебувала у процесі свого творення, вироблення програмових засад розвитку України та форми майбутньої державності. Результатом цих пошуків стало проголошення І Універсалу. Для реалізації його положень 15 червня 1917 р. Комітет Центральної Ради створив Генеральний секретаріат, її виконавчий орган. У складі Секретарства внутрішніх справ був започаткований біженецько-плінницький відділ. Саме його можна назвати першою українською структурою, що на державному рівні була покликана забезпечити розв'язання проблеми біженців.

¹ Гай-Нижник П.П. Український Державний банк: історія становлення (1917–1918 рр.). Документи і матеріали. — К.: Цифра-друк, 2007. — С. 10.

² Жванко Л.М. Джерело до історії політики Української Центральної Ради з проблем біженців Першої світової війни // Проблеми вивчення Українсь-

кої революції 1917–1920 рр. / Інститут історії України НАН України. — К., 2007. — Вип. 2. — С. 94–102; її ж Беженство Великой войны в системе политических координат Украинской Центральной Рады (1917 г.). // Первая мировая война: история, геополитика, уроки истории и современность: Материалы Международной научной конференции, Витебск, 11–12 ноября 2008. — Витебск, 2008. — С. 162–164. Для порівняння зазначимо, що серед наукового доробку авторки 20 статей, присвячених проблемі біженства в часи Російської імперії.

³ *Капелюшний В.П.* Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). — К., 2003. — С. 586–605.

⁴ Там само. — С. 292.

⁵ Українське державотворення. Словник-довідник. — К., 1997. — С. 90–91.

⁶ Там само. — С. 288.

⁷ *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 129–130.

⁸ *Кудлай О.Б.* Діяльність Народного міністерства внутрішніх справ // УІЖ. — 2005. — № 2. — С. 90–104.

⁹ *Цовян Д.Г.* Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы первой мировой войны. 1914–1917 гг. [Электронный ресурс]: Дис... канд. ист. наук: 07.00.02. — М.: РГБ, 2005. — 220 с. (Из фондов Российской Государственной Библиотеки); *Курцев А.Н.* Беженцы первой мировой войны в России (1914–1917) // Вопросы истории. — 1999. — № 8. — С. 98–113.

¹⁰ Довідник з історії України. — К., 2001. — С. 954.

¹¹ *Гай-Нижник П.П.* Український Державний банк... — С. 13–14.

¹² *Курцев А.Н.* Количество беженцев в Российских регионах на 1916–1917 гг. // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: в 2 т. — Белгород, 2007. — Т. 2. — С. 130–133.

¹³ Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. — 1917. — 9–16 апреля. — С. 25.

¹⁴ *Курцев А.Н.* Количество беженцев в Российских регионах на 1916–1917 гг. // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: в 2 т. — Белгород, 2007. — Т. 2. — С. 134.

¹⁵ *Жванко Л.* Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни в Російській імперії // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — Випуск 14. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 238.

¹⁶ Приложение к Известиям Херсонского Уездного земства. — 1917. — 7 апреля.

- ¹⁶ Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). — Ф.18. — Оп. 21. — Спр. 231. — Арк. 53.
- ¹⁶ Там само. — Ф.18. — Оп. 21. — Спр. 237. — Арк. 290.
- ¹⁹ Там само. — Спр. 231. — Арк. 52–52 зв.
- ²⁰ Там само. — Спр. 251. — Арк. 1.
- ²¹ Цовян Д.Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы первой мировой войны. 1914–1917 гг. — С. 160–161.
- ²² ДАХО. — Ф.18. — Оп. 21. — Спр. 119. — Арк. 5 а — 7.
- ²³ Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. — 1917. — 6 мая. — С. 2.
- ²⁴ Курцев А.Н. Біженство // Россия и Первая мировая война. Материалы Международного научного коллоквиума. — СПб., 1999. — С. 139.
- ²⁵ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної ради. Біографічний довідник. — С. 147.
- ²⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 799. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 33.
- ²⁷ Там само. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 20.

Олександр Мельник

СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ЗА ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

У статті досліджуються проблеми становлення національних органів влади в Україні в період Центральної Ради.

Oleksandr Mel'nyk. The formation of national authorities in the time of Central Rada. The article is devoted to researches of the problems of making national bodies of power in Ukraine in the period of Central Rada under conditions of social-political and economic crisis.

Першим практичним кроком Центральної Ради на шляху розбудови української державності стало скликання Національного конгресу. Підготовка до Національного конгресу тривала впродовж останніх тижнів березня 1917 р. й проводилася Центральною Радою, яка відігравала роль організаційної комісії. Український національний конгрес скликався виходячи із загальнополітичного стану України, по-перше, на підставі принципу ієрархічного представництва політичних партій, по-друге, на засадах територіально-станового представництва.

Скликався Український національний конгрес на суто національних засадах, і представники національних меншин не мали

можливості взяти в ньому участь¹. Такий недемократичний підхід до виборів у представницький орган влади зумовив негативне ставлення національних меншин України до ідеї її автономії.

Працював Конгрес з 6 по 8 квітня 1917 р., взяло участь у його роботі близько 900 делегатів. На підставі доповідей: Д. Дорошенка — «Державне право й федеративні домагання в Україні»; О. Шульгіна — «Федералізм і перебудова Росії на федеративних основах»; Х. Матушевського — «Права національних меншостей та їх гарантії»; М. Ткаченка — «Автономія України у федеративній республіці» були ухвалені постанови: про необхідність впровадження національно-територіальної автономії України; про федеративний устрій Російської демократичної республіки; про забезпечення прав національних меншин, які живуть в Україні. Визнаючи за Всеросійськими установчими зборами право на розв'язання державних питань Росії, автономії та федерації, делегати конгресу визнали можливим створити крайовий орган влади із представників українських територій, національностей, що проживають у межах України. Ініціативу мала взяти на себе Центральна Рада.

М.Грушевський запропонував таку схему організації Центральної Ради: від губерній Київської, Волинської, Полтавської, Катеринославської, Харківської, Херсонської — по 4 особи; від Чернігівської, Таврійської, Кубані й Холмщини — по 3; від Харкова, Одеси, Катеринослава, Петрограда, Москви — по 2; від УРДП — 5, від УСДРП — 4, від УПСР — 3, від самостійників — 1, яка й була схвалена Конгресом. Така схема організації Центральної Ради забезпечувала перевагу поміркованим елементам. Таємним голосуванням головою Центральної Ради було обрано М.Грушевського й відкритим — його заступників — В. Винниченка (УСДРП) та С. Єфремова (УРДП).

Завершення Конгресу означало, що національно-культурний й організаційний період Центральної Ради закінчився й розпочався період політичної боротьби за перетворення її в дійсну крайову владу. Характерною рисою цього часу була активна співпраця українських партій, оскільки справа ще не дійшла до реального управління Україною і розподілу владних повноважень. Але визначився й недолік у правовому статусі Центральної Ради: оскільки не було проведено загальних виборів до Національного конгресу, це дало підстави противникам відродження української державності говорити про нелегітимність існування самої Центральної Ради.

По мірі ускладнення політичної ситуації в Росії і посилення конфронтації між Тимчасовим урядом і українськими політичними силами весною 1917 р. процес оформлення автономістських уявлень щодо майбутнього устрою України набував конкретних форм.

10 червня 1917 р. було урочисто оголошено на Софійській площі текст I Універсалу. З поправками було прийнято проект В. Винниченка (УСДРП). Основна ідея Універсалу — автономія України в межах Російської федеративної демократичної республіки. Вища влада повинна належати Всенародним українським зборам, які скликаються на основі загального, рівного, прямого й таємного голосування. Всі закони, якими має регулюватися життя України, мають право ухвалювати лише Українські збори. Більшість населення сприйняла Універсал, як належне, очікуючи, що після цього будуть розв'язані основні проблеми того часу. Селяни сподівалися нарешті отримати землю, робітники — поліпшення умов свого життя і впровадження 8-годинного робочого дня, солдати — припинення війни, буржуазія — ліквідації конкуренції з боку російських та іноземних підприємців. Проте Універсал був скоріше декларацією намірів, ніж реальною програмою дій.

Прийняття Універсалу викликало невдоволення як з боку російського уряду, так і загальноросійських соціалістичних партій. «Кивская мысль» залякувала своїх читачів: «Неважко собі уявити, які вбивчі наслідки це буде мати для російської революції: на величезній території російської держави одна частина населення визнає один уряд, друга — інший, а третя не буде визнавати жодного»². Г. Плеханов звинуватив Тимчасовий уряд у неухважному ставленні до українського питання, що привело до прийняття Універсалу, реалізація положень якого «...загрожує страшними бідами російській державі»³.

Проте в Україні процес державотворення вже набував чинності. 15 червня створено перший уряд України — Генеральний секретаріат, який переважно складався з українських соціал-демократів, які взяли на себе певною мірою відповідальність за його дії. Як згадував пізніше В. Винниченко: «Участь провідних діячів УСДРП в уряді згодом стала однією з причин поразки партії в усіх виборчих кампаніях, бо кращі партійні сили займалися не партійною, а державотворчою діяльністю»⁴.

20 червня було створено Комісію для підготовки «Статуту автономної України». До складу Комісії ввійшли представники УПСР,

УСДРП, УПСФ. 26 червня прийнято було першу Декларацію Генерального секретаріату, в якій визначалася формула «переходу» до автономії шляхом скликання Українських установчих зборів. Тимчасовий уряд мав або легалізувати діяльність українських органів влади, або заборонити її, застосувавши силу, що було за умов того часу неможливим.

28 червня Центральна Рада провела «самоорганізацію». Віднині до її складу входило вже 568 осіб. 212 з них репрезентували Всеукраїнську раду селянських депутатів, 132 — Всеукраїнську раду військових депутатів, 100 — Всеукраїнську раду робітничих депутатів, 27 — Український генеральний військовий комітет, 52 — губернії, 6 — українські колонії, 1 — духовенство, по 5 осіб — спілки вчителів, студентів, кооператорів.

За висловом голови УЦР, українці зрозуміли, що діяльність як Ради, так і її виконавчого органу — Генерального секретаріату — «може розвиватися тільки під умовою, коли Центральна Рада перестане бути виключно національним органом, а з тим і її генеральний секретаріат стане авторитетною владою не тільки для тих, що добровільно його признаватимуть як свою національну владу, а обов'язково для всієї людності»⁵. Тому з 30 липня до її складу ввійшли представники національних меншин.

Зміни, що сталися в складі Ради, зумовили її політичний курс, поставили на порядок денний якнайшвидше вироблення консенсусу щодо першочергових та перспективних планів, спрямованих на досягнення політичного суверенітету в складі демократичної російської держави. Це завдання і було покладене на спеціальну комісію.

Тимчасовий уряд вдався до тактики затягування з розв'язанням українського питання шляхом переговорів з Центральною Радою. Підсумком їх стали відповідна угода (30 червня 1917 р.) і проголошення II Універсалу (3 липня 1917 р.), в якому Центральна Рада фактично відмовлялася від реалізації автономії України до скликання Всеросійських установчих зборів. Зосталися нерозв'язаними питання про кордони України і компетенцію Генерального секретаріату та інші, що стало кроком назад у державотворчій діяльності Центральної Ради й тих українських партій, які входили до її складу.

Проте навіть ці, дуже обмежені за своїм змістом, документи стали однією з причин урядової кризи, яка була використана ліворадикальними елементами (РСДРП(б)), з одного боку, і «правими»,

з другого, для тиску на уряд. 4 липня більшовики зробили спробу захопити владу в Петрограді. Викликані з фронту частини допомогли уряду встояти. Очолив його О. Керенський, якому вдалося після тривалих зусиль домовитися з кадетами і утворити коаліційний уряд. Кадети, повернувшись до складу уряду, відчували себе господарями становища, що відразу відбилося на відносинах з Україною. Постановою Тимчасового уряду від 14 червня 1917 р. визначено, що вибори до Всеросійських установчих зборів повинні відбутися 17 вересня, а скликані 30 вересня⁶.

У липні 1917 р. делегація Центральної Ради, що прибула до Петрограда для затвердження «Основ тимчасового управління на Україні», своєї мети не досягла⁷. 5 серпня 1917 р. петроградський уряд опублікував повідомлення про відхилення пропозиції України. Натомість 6 серпня було затверджено «Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні», якою повноваження українського уряду поширювалися лише на територію 5 губерній. Відступаючи від досягнутих домовленостей, уряд оголошував Генеральний Секретаріат своїм органом. Центральна Рада перетворювалася на дорадчу структуру при Генеральному секретаріаті, зі сфери компетенції якого вилучалися військові й продовольчі справи, пошта, телеграф, суд.

9 серпня своє ставлення до рішення уряду О. Керенського висловила 6 сесія Центральної Ради. Більшістю голосів «Інструкція» була схвалена. За її прийняття проголосувало 247 членів Ради, проти — 36, утрималось — 70 (укр. с.-р.). На вимогу фракції УПСР питання про Українські установчі збори було внесено до порядку денного цієї сесії Центральної Ради як один з засобів виходу з політичної кризи. Після обговорення доповідей була ухвалена резолюція, запропонована фракцією УПСР: «Центральна Рада вважає необхідним скликати якнайшвидше Установчі збори етнографічної України»⁸. Було вирішено скласти комісію, яка б безпосередньо зайнялася справою виборів. Цими рішеннями Центральна Рада фактично відмовлялася від виконання «Інструкції» Тимчасового уряду.

Практична діяльність Центральної Ради та Генерального Секретаріату була значною мірою паралізована тим, що згідно з умовами угоди органи влади в Україні зобов'язалися утримуватися від рішення нагальних питань соціально-економічного устрою аж до Установчих зборів. Але саме ці питання, а не питання про суб'єкти влади поступово стали головними для тридцятимільйонного

народу України. Праві екстремісти намагалися спровокувати відкрите невдоволення революцією серед найширших верств населення, щоб установити режим відкритої військової диктатури.

Неспроможність, а певною мірою і небажання центрального уряду стабілізувати економічне становище, радикально розв'язати робітничу й аграрну проблеми, врегулювати міжнаціональні стосунки, укласти мир призвели до того, що ситуація в країні, в тому числі в Україні, стала виходити з-під контролю як центральної, так і крайової влади.

Восени 1917 року в Петрограді після придушення заколоту генерала Л. Корнілова виникла можливість створення уряду з представників соціалістичних партій. Г. Плеханов звернувся до уряду з закликом: «Розширюйте соціальну основу своєї політичної влади; залучайте до свого середовища справжніх представників торгово-промислового класу. Цим переможете!»⁹.

Питання про владу повинна була розв'язати Демократична нарада. Дуже заплутана система запрошень, а не виборів, забезпечувала перевагу силам, які відстоювали буржуазно-демократичний шлях розвитку Росії. З 1582 делегатів Наради 704 належали до загальноросійських партій есерів і меншовиків, 141 були представниками національних партій і груп, у тому числі: 23 — українські есери, 13 — українські соціал-демократи. Більшовики мали 136 мандатів, з-поміж яких 10 від України¹⁰.

На думку есерівсько-меншовицької більшості Наради, вона мала дати відповіді на такі питання: яким повинен бути склад уряду — коаліційним чи соціалістичним; повноваження наради — самостійно створити органи влади, чи тільки брати участь у цьому процесі; відповідальність влади чи тільки брати участь у цьому процесі; відповідальність влади перед органом, створеним Народою, або її незалежність. Від більшовиків виступав Л. Троцький, який у питанні про владу зайняв досить жорстку позицію. «Надія на те, що в епоху високорозвиненого капіталу, коли класові пристрасті напружені до краю й коли російський пролетаріат, незважаючи на свою молодість, є класом вищої концентрації революційної енергії, чекати відродження буржуазної демократії означає створювати величезну утопію, яка могла виникнути коли-небудь»¹¹.

Питання про владу Демократична нарада не розв'язала, але зі свого складу вона виділила Демократичну раду (передпарламент), якій передавалися функції Наради. Виходячи з того, що прихильники виключно буржуазного шляху розвитку Росії на виборах до

Установчих зборів, напевно, отримали б меншість мандатів, «праві» намагалися надати передпарламенту права й повноваження Установчих зборів. На їх думку, перед цим органом до скликання Установчих зборів повинен відповідати Тимчасовий уряд. Але створений 25 вересня коаліційний уряд 2 жовтня затвердив положення про Тимчасову раду Російської республіки, значно обмеживши її повноваження. За цим положенням передпарламент мав обговорювати тільки ті питання й законопроекти, за якими Тимчасовий уряд визнає за необхідне мати висновки Тимчасової ради¹².

Тим часом, 25 вересня переобрано Виконком Петроградської ради, на чолі якого стає Л. Троцький. На 20 жовтня призначається відкриття II Всеросійського з'їзду рад, яке згодом переноситься на 25 жовтня. При Виконкомі Петроградської ради створено Військово-революційний комітет. Ситуація в Петрограді ставала дедалі напруженішою. Саме в ці дні Ю. Мартов сказав: «Я не знаю інших засобів творення влади, крім двох: або жест громадянина, який кидає бюлетень до виборчої скриньки, або жест громадянина, який заряджає рушницю»¹³. Передпарламент за умови згоди між тими, хто входив до його складу, мав шанс запобігти розв'язуванню громадянської війни. Але партії поставили партійні інтереси вище загальнолюдських, і тому несли повну відповідальність за наступні події в Росії.

Нездатність владних структур Петрограда і Києва розв'язати основні питання революції, погіршення умов життя, активізація правих сил — дестабілізувало політичну ситуацію в країні. Активізувався робітничий і селянський рух. Небезпечним для української влади було те, що робітництво все більше підпадало під вплив більшовиків. Вибори восени 1917 року до рад робітничих депутатів і до фабрично-заводських комітетів дозволили більшовикам перехопити у есерів і меншовиків керівництво цими організаціями. Набув поширення рух за встановлення робітничого контролю над виробництвом. Проте активність у цьому напрямі часто мала своїми наслідками дезорганізацію виробництва й посилення економічної кризи.

Селянський рух за землю з лютого до жовтня 1917 р. пройшов декілька етапів у своєму розвитку: 1) мирний характер боротьби (березень—травень) — дезорганізація поміщицького господарства; 2) страйки сільськогосподарського пролетаріату під час сезонних робіт (червень—серпень); 3) селянські повстання (вересень—жовтень) з розоренням маєтків¹⁴. За згадкою голови земельної управи

М. Мандрики «Селяни вже не хотіли очікувати щось від влади і приступили самі до ліквідації панських маєтків. Але ліквідація відбувалась хаотично. В багатьох випадках нищили будови, вирубували сади, навіть калічили худобу. Найбільше постраждали цукрові заводи, майно яких грабувалося й розтягувалося»¹⁵. Причинами цього М. Мандрика вважав відсутність твердої влади, яка могла б припинити анархію; нестачу грошей, щоб оплачувати будь-яку працю; брак людей, здатних організувати управління.

Щоб подолати анархію, треба було вжити рішучих заходів, що відповідали тогочасній політичній ситуації. Проте цих заходів не могли вжити за своєю ліберально-демократичною природою ані Центральна Рада, ані місцеві органи влади.

Однією зі спроб припинити анархію на селі були вибори до повітових і волосних рад, які могли б взяти на себе врегулювання стосунків між різними верствами населення на місцях і запобігти поширенню насилля.

Вибори до повітових і волосних рад показали, що вплив на село більшості партій, які діяли в Україні, незначний. Селяни ставилися більш-менш прихильно до агітаторів від тих партій та організацій, які обіцяли землю. Більша частина селянства все ж таки підтримала УПСР, сподіваючись на розв'язання аграрного питання законним шляхом, через автономію України. Тим більше, що агітатори від УПСР, обіцяючи землю, натякали на можливість її розподілу за національною ознакою. Але високий рівень абсентеїзму свідчив, що навіть такі обіцянки мало впливали на підвищення рівня політичної і національної свідомості селянства. УСДРП і УПСФ виборам до повітових рад приділяли мало уваги, орієнтувались на міські верстви населення.

23 вересня 1917 р. постановою Тимчасового уряду було затверджено останній IV розділ закону про вибори до Всеросійських установчих зборів¹⁶. Цей виборчий закон, за стандартами тогочасного державного права, був найдемократичнішим у світі. Коло виборців було ширшим, ніж у будь-якій іншій державі, оскільки передбачались: участь жінок, низький віковий ценз, надання виборчих прав військовим, відмова від майнового цензу, цензів осілості, освіченості тощо¹⁷. Цей закон мав великий вплив на розвиток державного права в інших країнах. Після прийняття закону справа Всеросійських установчих зборів вступила у вирішальну фазу свого розвитку. Політичні партії посилили свою агітаційну діяльність у боротьбі за голоси виборців.

Паралельно з підготовкою до виборів у Всеросійські установчі збори йшла робота українських партій зі скликання Українських установчих зборів. 10 жовтня 1917 р. на засіданні Малої Ради питання про Українські збори знову було поставлено на порядок денний. Мала Рада ухвалила компромісну постанову, яка визнавала необхідність скликання Українських установчих зборів і у той же час визнавала повноваження Всеросійських установчих зборів, на яких «воля України буде погоджена з волею всіх народів, які населяють Росію»¹⁸.

Це рішення ще більше загостило стосунки між українськими партіями і загальноросійськими у Малій і Центральній Радах. Якщо зважити на те, що російські партії і Бунд мали значний вплив у містах, особливо промислових, то стає зрозумілим, що вибори до Українських зборів мали стати ареною запеклої політичної боротьби, наслідком якої залежно від результатів виборів могло бути як проголошення незалежності України, так і відновлення унітарної Російської держави.

20 жовтня 1917 р. розпочав свою роботу III Всеукраїнський військовий з'їзд. Настрої делегатів, їх промови свідчили про те, як далеко зайшов конфлікт між Тимчасовим урядом і Українською Центральною Радою. Вимоги негайного скликання Українських установчих зборів і створення Української Народної Республіки стояли на порядку денному.

Протистояння посилилося настільки, що «Народна воля» змушена була визнати: «Наближається час рішучої боротьби між московською буржуазією в особі Тимчасового уряду й революційною демократією України в особі Центральної Ради й Генерального Секретаріату»¹⁹. Таким чином, на III Військовому з'їзді Україна готувалася до вирішальної сутички з Тимчасовим урядом. Важко сказати, як би вдалося розв'язати цей конфлікт, коли б не події в Петрограді.

25 жовтня 1917 р. шляхом збройного повстання у Петрограді до влади прийшли більшовики. Російська революція вступила у нову фазу свого розвитку — соціалістичну. Надати легітимного характеру новій владі повинен був II Всеросійський з'їзд рад. Селянство, яке становило більше 70% населення Росії, було представлено 20 радами з 402, тобто приблизно 5%. За партійною належністю більшість делегатів були більшовиками (338 з 653)²⁰, що й визначило рішення з'їзду. Але слід звернути увагу й на те, що 22% рад, репрезентованих на з'їзді, виступали за передачу влади демократії, хоч ця позиція була засуджена присутніми.

З'їзд відозвою, написаною В.Леніним, віддав усю повноту влади радам, які зосереджували як законодавчі, так і виконавчі функції. В постанові з'їзду про створення Ради Народних Комісарів (РНК) йшлося про те, що вона є тимчасовою владою до скликання Установчих зборів. Але це було лише тактичним маневром більшовиків. Як згадував Л.Троцький, питання про Установчі збори було поставлено В. Леніним у перші ж дні, якщо не години після перевороту. В. Ленін запропонував: 1) відкласти вибори; 2) поширити виборче право на 18-річних; 3) оновити списки більшовиків; 4) поставити «корніловців» поза законом²¹. Але більшість присутніх В.Леніна не підтримала, бо вважала, що відкладання виборів буде сприйнято населенням як ліквідація Установчих зборів, тим більше, що свого часу РСДРП(б) піддавала критиці Тимчасовий уряд за зволікання з виборами. Щоб виправити становище, В. Ленін дав розпорядження про відкликання з фронту до Петрограда одного з латиських полків, найбільш робітничого за своїм складом. «Мужик може хитнутись у випадку чого, — говорив він, — тут потрібна пролетарська рішучість»²². Давши згоду на скликання Установчих зборів, В. Ленін зробив усе, що від нього залежало, щоб уникнути випадковостей, неприємних для більшовиків.

25 жовтня 1917 р. після одержання звісток про події у Петрограді відбулося закрите засідання Комітету Центральної Ради за участю представників революційних організацій Києва. Було утверджено постанову такого змісту: «Центральна Рада, взявши до уваги, що в Петрограді йде кривава боротьба за владу, що Росія опинилась зараз без жодного уряду й стоїть на порозі цілковитої анархії, на засіданні 25 жовтня утворила Крайовий Комітет по охороні революції й передала йому всю повноту влади на всій території України. Комітет є найвищою владою й відповідає тільки перед Центральною Радою. Вся цивільна, військова й тилова влади, а також всі організації революційної демократії повинні безумовно виконувати всі його розпорядження і постанови»²³.

Таким чином, поряд з Генеральним секретаріатом було створено новий революційний уряд, до складу якого ввійшли представники найвпливовіших організацій і партій революційного напрямку. Такий склад, на думку його засновників, мав бути запорукою збереження громадянського миру в Україні. 26 жовтня комітет оголосив відозву до населення України, у якій повідомив, що влада комітету поширюється на всю територію України (Київську, Катеринославську, Подільську, Волинську, Полтавську, Чернігівську,

Харківську та Херсонську губернії). З ухваленням цієї постанови було відкинута Інструкція Тимчасового уряду й вся територія України об'єднувалася під владою Центральної Ради. Проте згода у діяльності комітету тривала дуже недовго. Невирішеним залишалося питання про ставлення Центральної Ради до подій у Петрограді. 27 жовтня під тиском представників загальноросійських партій есерів, меншовиків і делегатів з'їзду вільного козацтва Малою Радою було прийнято постанову щодо подій у Петрограді, у якій засуджено захоплення влади частиною революційної демократії, якою є ради, висловлено протест проти повстання в Петрограді й заявлено, що Центральна Рада буде енергійно боротися «...з усякими спробами підтримати бунт в Україні»²⁴. Після прийняття цієї постанови більшовики вийшли зі складу комітету, ставши в опозицію до центральної влади. У той же день на об'єднаному пленарному засіданні ради робітничих і солдатських депутатів м. Києва переважною більшістю голосів (489 із 693) була прийнята більшовицька резолюція про підтримку повстання в Петрограді і перехід усієї влади в місті до Військово-Революційного комітету. ВРК звернувся з відозвою до робітників і солдатів Києва, у якій звинуватив Центральну Раду в зраді робітничо-селянської справи і запропонував підтримати більшовиків у їх виступі за передачу влади радам²⁵.

3 листопада 1917 р. Генеральний секретаріат видав звернення до громадян України, в якому йшлося, що «всі чутки і розмови про сепаратизм, про відокремлення України від Росії — це тільки контрреволюційна пропаганда або несвідомість. Центральна Рада і Генеральний секретаріат твердо та ясно заявили, що Україна повинна залишитися в складі Російської Федеративної Республіки, як рівноправне державне тіло»²⁶. У зверненні було сказано й про необхідність скликання Всеросійських і Українських установчих зборів, але не було жодного слова про головне — чи визнає Центральна Рада РНК як загальноросійський уряд. Це звернення стало основою III Універсалу.

Відчуваючи реальну загрозу з боку більшовиків, Центральна Рада вирішила прискорити справу запровадження автономії і виборів до Українських установчих зборів. 6 листопада 1917 р. зібралася на термінове засідання Мала Рада. Відкриваючи це засідання, М. Грушевський заявив: «Грізний момент переживає Росія і Україна, коли громадянська війна розповсюджується все далі й далі. Цей момент вимагає від нас найрішучіших заходів, щоб створи-

ти дужу владу в краї, щоб захистити його від загрози братовбивчої війни, та створити основу для здобутків революції. А найміцнішим фундаментом для створення повноправної влади є проголошення Української республіки»²⁷. Після заяви Голова Центральної Ради зачитав III Універсал.

У ньому проголошується створення Української Народної Республіки. Передусім зазначимо, що власне події, які відбулися в Росії, саме повалення центрального уряду історично поставило Центральну Раду перед необхідністю взяти державну владу в Україні в свої руки. Але й за таких умов не йдеться про відокремлення від Російської Республіки, навпаки — стверджується потреба у її збереженні та єдності. Сама Центральна Рада, хоча й проголошує себе вищим органом державної влади в Україні, вважає себе все ж таки тимчасовим органом — до скликання Установчих зборів України (не Всеросійських — і це вже, безперечно, факт осмислення власної державності). Отже, державність України на той момент виникла не як безпосередній наслідок широкого національного руху, а як природна реакція на розпад центральної влади Російської імперії, як засіб запобігти громадянській війні та розрусі. Тобто не внутрішні причини зніщували державне оформлення України 1917 року, а насамперед зовнішні обставини. Отут і суть, і драматизм цього історичного моменту, що багато в чому визначило подальший перебіг подій і їхнє трагічне завершення.

III Універсал Центральної Ради став насправді першим самостійним державно-правовим документом України у новітній історії. Для нього характерна конституційна спрямованість, і саме як такий він становить інтерес.

11 листопада Мала Рада розглянула проект закону про вибори до Українських установчих зборів, в основу якого було покладено Закон про вибори до Всеросійських установчих зборів. Право обирати і бути обраними отримали громадяни, які проживали на території України й досягли 20 років на день складання списків виборців, без різниці статі, громадського стану, національності й віри. Вибори загальні, прямі, рівні, з таємною подачею голосів. Голосування проводиться за партійними списками згідно з пропорційною системою. Вибори вважалися дійсними, якщо в голосуванні візьме участь більше 20% виборців. Низький рубіж для обрання депутатів автори закону заклали, виходячи з досвіду попередніх виборів²⁸. Закон було прийнято 16 листопада 1917 р. на засіданні Центральної Ради.

12 листопада почалися вибори до Всеросійських установчих зборів. Але через обставини як технічного, так і політичного характеру у деяких округах України вони були перенесені²⁹. Вибори у найбільших містах України показали співвідношення політичних сил після Петроградського перевороту.

У виборах до Всеросійських установчих зборів в Україні взяло участь 8402902 виборці, що становило 55,3% їх загальної кількості. Загалом українські партії здобули 5378537 (64%) голосів. Серед українських партій безумовними лідерами були українські есери, які здобули у блоці зі Селянською спілкою або разом з УСДРП і російськими есерами 58,2% голосів, поданих за українські партії. Незначна кількість голосів, які здобули УСДРП і УПСФ (107613 і 26066, відповідно), вказували як на незначну соціальну базу цих партій, так і на прорахунки в передвиборчій роботі.

Деякі історики вважали, що результати виборів в Україні свідчили про новий розподіл класових сил на користь соціалістичної революції, встановлення радянської влади в Україні³⁰. Але, по-перше, курс на побудову соціалізму і передачу влади радам проводили більшовики, які здобули в Україні лише 10,8% голосів; по-друге, за приклад великого впливу більшовиків на робітничий клас України ці автори наводять дані по Південно-Східному, Південному регіонах України і Донецько-Криворізькому басейну, де робітничий клас був російським або русифікованим. Переважна більшість голосів була подана за партії, які виступали за перебудову Росії і України на демократичних, а не соціалістичних засадах.

Намагаючись поширити свою владу на всю територію Росії, більшовики почали відкриту боротьбу з Центральною Радою, протиставляючи Українським установчим зборам з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Було вирішено рішенням скликати Всеукраїнський з'їзд рад 3 грудня 1917 р. в Києві і ухвалено його порядок денний. До середини грудня 1917 р. більшовики України отримали субсидію в 1 млн карбованців на організацію радянської влади в Україні. Ще 200 млн, які знаходилися в Харкові, були в розпорядженні Надзвичайного комісара РНК в Україні Орджонікідзе³¹.

Більшовики покладали на цей з'їзд величезні надії, вважаючи, що з його допомогою можна буде усунути від влади Центральну Раду мирним шляхом. Але, коли замість очікуваних 500 делегатів прибуло 2000, це поставило під загрозу виконання плану мирного захоплення влади.

4 грудня 1917 р. РНК було відправлено в Україну «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами Українській Раді». Після ознайомлення делегатів зі змістом «Маніфесту» з'їзд висловив довіру Центральній Раді, «...оскільки вона уявляє собою тимчасовий, повноважний, законодавчий орган революційної демократії України й стала на шлях соціальних і політичних реформ та приступила до найшвидшого скликання Українських Установчих зборів, яким єдино може передати всю повноту влади в Україні»³². З'їзд ухвалив резолюцію й відозву до народів Росії, в якій закликав зробити все можливе, щоб запобігти пролиттю братньої крові і початку нової ганебної війни. Крім того, було підкреслено, що такою політикою РНК може розірвати федеративні зв'язки, до яких прямує українська демократія. Таким чином, з'їзд вирішив питання про владу на користь Центральної Ради й Українських установчих зборів. Більшовики змушені були визнати, що «...після провалу з'їзду — залишався один шлях — повалення Центральної Ради збройною силою»³³.

Принципова, якісна зміна політичної ситуації у «Радянській Росії», як її називала Центральна Рада, пов'язана з розгоном Установчих зборів, спричинила ухвалу і зумовила зміст IV Універсалу Центральної Ради. У ньому вже однозначно проголошується державний суверенітет Української Народної Республіки.

Джерелом влади, за IV Універсалом, є народ України, виконавчим органом — Рада народних комісарів, який утворюється Центральною Радою і підзвітний лише їй. Поряд із суто політичними питаннями в Універсалі знову підтверджується курс на соціалізацію землі. Ще низка істотних моментів — націоналізація лісів, вод і всіх надр, монополія торгівлі, боротьба зі спекуляцією і, нарешті, встановлення державного контролю над банками. І водночас наприкінці IV Універсалу не стверджується однозначно розрив з колишньою імперією, а мовиться про необхідність вирішити питання «про федеративний зв'язок з народними республіками бувшої Російської держави»³⁴.

Але що особливо важливо — то це виразне прагнення авторів IV Універсалу до якнайшвидшого скликання «наших Установчих Зборів» і прийняття Конституції «самостійної Української Народної Республіки». Відомі події — гетьманський переворот — перервали цей демократичний процес, проте ухвалена Центральною Радою саме в день перевороту Конституція Української Народної Республіки є фактично першою Конституцією України за всю

її історію. Втім, вона цікава не лише як перший документ такого роду, але й своїм конкретним змістом.

Поява Конституції УНР стала закономірним підсумком розвитку політичного процесу в Україні, започаткованого в березні 1917 року. Вона юридично оформила відродження державності України і дала політико-правові імпульси щодо впорядкування та стабілізації суспільства.

Конституція мала широкий спектр гарантій прав особистості: було скасовано смертну кару, тілесні покарання та інші акти, що принижують людську гідність, заборонялося застосування конфіскації як кари, для проведення обшуку також був потрібний дозвіл суду, а не постанова прокурора. Конституцією передбачалося також прийняття закону про громадянство УНР.

Виборча система виходила із принципу «один виборець — один голос». Позбавити ж виборчого права можна було лише в установленому законом порядку. Перевірка результатів виборів могла здійснюватися Судом УНР, що також підносило його роль у державі.

У конструюванні державних структур Конституція чітко проводила принцип розподілу влад. Наведено тут і досить широкий, але цілком визначений перелік суб'єктів, що мають право вимоги розпущення Всенародних зборів. Діяльність цього законодавчого органу достатньо регламентована, а сам він мислився як постійно діючий. Широким і конкретним є також перелік суб'єктів законодавчої ініціативи, причому це право належало не лише окремим зареєстрованим в установленому порядку фракціям або групам депутатів (не менше 30 осіб), але й органам самоврядування і навіть безпосередньо виборцям, якщо їх кількість не менше як 100 тисяч.

Окремий розділ Конституції присвячений розв'язанню національної проблеми: передбачені національно-персональна автономія і механізми її реалізації. І ще одна конституційна гарантія — припинення громадянських свобод припускається у чітко обумовлених випадках, але не більш як на тримісячний термін — і це за умов громадянської війни, яка практично вже розпочалася, та ще й у день державного перевороту. А врешті, вражає неприйняття насильства як засобу досягнення політичної влади. Чи не за те й «карають» демократію ті, кому байдужі моральні імперативи, хто не зупиняється перед насильством та кровопролиттям для досягнення своїх політичних цілей.

¹ Королева А. Разгон Учредилки // Борьба классов. — 1934. — № 11. — С. 34–42.

- ² Киевская мысль / Орган Киевского Комитета РСДРП(м). — 1917. — 13 июня.
- ³ Единство. — Петроград, 1917. — 18–19 июня.
- ⁴ Винниченко В. Відродження нації. — В 3-х томах. Ч.1. — Київ — Відень, 1920. — С. 254.
- ⁵ Грушевський М.С. Спомини. — К., 1989. — № 10.
- ⁶ Известия Всероссийской по делам о выборах в Учредительное собрание Комиссии. — 1917. — 6 сентября.
- ⁷ Винниченко В. Відродження нації. — С. 311–312.
- ⁸ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — 23 листопада.
- ⁹ Плеханов Г.В. А теперь // От первого лица. — М., 1993. — С. 43.
- ¹⁰ Суханов Н.Н. Записки о революции. — В 3-х томах. Т. 1. — М., 1991. — С. 111.
- ¹¹ Там само. — С. 232.
- ¹² Там само — С. 213–218.
- ¹³ Там само — С. 231–232.
- ¹⁴ Іргізов А. Селянський рух 1917 року на Київщині // Літопис революції. — 1931. — № 4. — С. 25–28.
- ¹⁵ Мандрика М. Децю за роки 1917–1918// Український історик. — 1977. — № 3–4. — С. 77.
- ¹⁶ Известия Подольской Окружной по делам о выборах в Учредительное собрание Комиссии. — Винница, 1917. — 5 ноября.
- ¹⁷ Знаменский О.Н. Всероссийское Учредительное собрание. История созыва и политического крушения. — Л., 1976. — С. 139.
- ¹⁸ Нова Рада / Орган УПСФ. — К., 1917. — 12 жовтня.
- ¹⁹ Народна воля / Орган УПСР і Селянської спілки. — К., 1917. — 22 жовтня.
- ²⁰ Городецкий Е.Н. Рождение Советского государства 1917–1918. — М., 1987. — С. 27.
- ²¹ Троцкий Л.Д. К истории Русской революции. — М., 1990. — С. 206.
- ²² Там само. — С. 207.
- ²³ Народная воля. — 1917. — 27 жовтня.
- ²⁴ Там само. — 28 жовтня.
- ²⁵ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — К., 1928. — С. 126.
- ²⁶ Центральний державний історичний архів України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 76.
- ²⁷ Народна воля. — 1917. — 9 листопада.
- ²⁸ Закон про вибори до Установчих зборів УНР. — К., 1917. — С. 3–16.
- ²⁹ Известия Подольской Окружной по делам о выборах в Учредительное собрание Комиссии. — Винница, 1917. — 28 ноября.

³⁰ Рыбалка И.К. Рабочий класс Украины на выборах во Всероссийское и Всеукраинское Учредительное собрание // История СССР. — 1965. — № 1. — С. 118.

³¹ ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 171. — Арк. 77.

³² Робітнич газета / Орган УСДРП. — К., 1917. — 9 грудня.

³³ Протоколы Первого Всеукраинского совещания РСДРП(б) Юго-Западного края 3 декабря 1917 г. в Киеве // Летопись революции №5. — С. 60–61.

³⁴ Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. — К.: Філософська і соціологічна думка, 1992 — С. 72.

Павло Гай-Нижник

СТАНОВЛЕННЯ ВИЩИХ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ (1917–1918 рр.)

У статті висвітлюється процес формування і становлення вищих органів державної влади в УНР за часів існування Центральної Ради (1917–1918 рр.).

Pavlo Hai-Nyzhnyk. Formation of national government bodies at Ukrainian National Republic (1917–1918 yy.). The process of formation of national government bodies at UNR at the time of Central Rada (1917–1918 yy) is elucidated in this article.

Лютнева буржуазно-демократична революція принесла народам Російської імперії довгоочікувані зміни. Революція в Петрограді вивільнила з царських лещатів й давні сподівання українців на своє національно-культурне відродження. Її було сприйнято з захопленням і надією на позитивне вирішення так званого «українського питання». У березні 1917 р. на зборах представників українських організацій і угруповань було обрано ініціативну групу, яка стала основою Української Центральної Ради. Статус представницького органу їй було надано у травні цього ж року Всеукраїнським з'їздом. У квітні на Першому Всеукраїнському військовому з'їзді та на Першому Всеукраїнському селянському з'їзді Українська Центральна Рада (УЦР) була визнана єдиним державним керівним органом.

Майже через два тижні по своєму створенні Українська Центральна Рада 19 березня 1917 р. через газету «Вісти з Української Центральної Ради» повідомила широкій громадськості про факт своєї організації (4 березня) і оприлюднила персональний склад

свого керівництва (президії), до якого увійшли М. Грушевський (голова), М. Науменко (заступник голови), Д. Антонович (товариш голови), С. Веселовський (писар) та П. Коваль (скарбник), а також голів новостворених дев'яти комісій¹. Для визначення складу та функцій служб діловодства уряду необхідно коротко охарактеризувати структуру цього вищого органу управління республіки. Оперативне керівництво поточною роботою в період між сесіями Центральної Ради було покладено на Комітет УЦР, який у липні 1917 р. було перейменовано у Малу Раду. Для вирішення окремих справ і підготовки питань на розгляд сесії були створені постійні і тимчасові комісії.

Одночасно з формуванням вищих органів законодавчої і розпорядчої влади в Україні створювалася власна система діловодства, оскільки від її чіткої організації залежало налагодження нормальних зв'язків між центром і провінцією, а також своєчасне доведення постанов, законів і розпоряджень центральної влади до місцевих рад і населення республіки. Серед перших у цьому плані заходів Центральної Ради було створення канцелярії. Штат канцелярії Центральної Ради складався з керівника, його товариша (заступника) і працівників п'яти відділів: загального, кодифікаційного, виробничого, господарського, бухгалтерії і бібліотеки. Загальний відділ, у свою чергу, мав такі підрозділи: канцелярію, відділ стенографістів, відділ особових справ, адресне й інформаційне бюро, експедицію. При кодифікаційному і виробничому відділі було сформовано інформаційний орган «Редакція Вістей Центральної Ради», а Господарському відділу підпорядкували друкарню².

Порядок роботи штатних співробітників канцелярії УЦР визначався статутом. Комітет співробітників канцелярії складався з голови, його товариша, секретаря, шести членів і трьох кандидатів, які в разі відсутності членів комітету мали право вирішального голосу. Комітет керував усіма внутрішніми справами канцелярії. Він мав право визначати (змінювати) функції співробітників канцелярії, вносити пропозиції щодо встановлення розміру їхньої заробітної плати на розгляд загальних зборів, опікуватися поліпшенням матеріальних і моральних умов праці, пропонувати загальним зборам відстороняти від виконання обов'язків працівників за дії, несумісні з перебуванням на державній службі³.

При Центральній Раді було також організовано її секретаріат, який розташувався в умивальних кімнатах Педагогічного музею, де засідав новостворений український передпарламент (вул. Воло-

димирська, 57). Очільник секретаріату Центральної Ради М. Єремійв згадував про початок роботи його персоналу: «На умивальники ми поклали дошки для креслення, яких було багато, і це були столи. Хтось нам пожертвував стару російську машинку, бо українських машинок тоді ще не було у Києві»⁴. Ця установа (секретаріат Української Центральної Ради) згодом розширилася, набула цілком державного характеру і проіснувала до 17 травня 1918 р., коли її було скасовано відповідною постановою Ради міністрів Української Держави за Гетьманату П. Скоропадського⁵. Так, наприклад у серпні 1917 р. її секретарем був Левченко⁶.

Поступово виробилися методи і форми праці та справоведення щодо підготовки постанов, рішень і законів: вжито низку заходів щодо удосконалення культури діловодства в державному апараті: створено канцелярію Центральної Ради і канцелярії в державних секретаріатах; діловодство почало здійснюватися українською мовою з публікацією законодавчих документів паралельно російською, єврейською і польською мовами; впроваджено зразки оформлення розпорядчих документів; затверджено порядок офіційного опублікування і набуття чинності нормативно-правових актів; створено Секретаріат державного писаря; запроваджено посаду розпорядника справами Ради народних міністрів. Система прийняття закону Центральною Радою набула такого шляху: канцелярія міністерства (секретарства), або канцелярія певного департаменту, візувала свій законопроект чи проект постанови у міністра (генерального секретаря) і через відповідну канцелярію проект надсилався до канцелярії Центральної Ради. Звідти проект законодавчого акту потрапляв до Комітету законодавчих внесень Центральної Ради і після його розгляду й обговорення подавався на ухвалення Малою Радою, а потім на затвердження чергової сесії Центральної Ради. Крім того, 19 листопада 1917 р. була підготовлена постанова «Про тимчасову форму публікації законів». До неї додавався порядок підготовки нормативно-розпорядчих документів⁷.

18 грудня 1917 р. був затверджений порядок внесення законопроектів на розгляд уряду. Законодавчий процес та окремі його етапи в УНР регламентували спеціальні нормативно-правові акти (закони, постанови, регламенти, статuti, обіжники тощо). Проте більшість законодавчих актів регулювали не законодавчий процес як такий, а діяльність органів, які брали безпосередню участь у законодавчому процесі. Такими актами були, наприклад, «Наказ

Української Центральної Ради» від 22–23 квітня 1917 р., «Розклад роботи Малої Ради і її комісій» від 1 серпня 1917 р., «Статут Генерального секретаріату», закон «Про тимчасовий порядок розпублікування законів» від 17 листопада 1917 р.; закон «Про порядок видання нових законів» від 25 листопада 1917 р.; «Обіжник в справах законопроектних» Народного міністерства внутрішніх справ та ін. Випуск періодичного видання «Збірник Законів Республіки», що містив тексти постанов і розпоряджень уряду, став прерогативою Генерального Суду⁸. 16 квітня 1918 р. — закон про недоторканність членів Центральної Ради, тобто вони користувалися такими ж правами, як і «класичний» парламент.

Одним із перших заходів Центральної Ради було «переведення діловодства на українську мову». Це було рішучим кроком, оскільки до цього в Україні, як і в інших регіонах Російської імперії, офіційне діловодство здійснювалося російською мовою. Вже на одному з перших засідань Центральної Ради 12 березня 1917 р. була прийнята постанова про те, що «мовою, якою Рада почне звертатись до народу, є українська»⁹.

Для Центральної Ради, яку очолили видатні представники української інтелігенції, котрі відчували за царату всю тяжкість принизливого ставлення до українців, з самого початку характерною рисою була повага до інших націй і народів, що проживали в Україні. «Державу ми розуміємо як вільну спілку рівноправних та рівноцінних націй, серед яких не повинно бути ні гнобителів, ні гноблених», — зазначалося в декларації Ради Товариства українських поступовців (ТУП) «Наша платформа», що репрезентувала тогочасну українську еліту¹⁰. Одним із головних принципів української автономії, як було відзначено в резолюції Українського національного з'їзду, який відбувся 6–8 квітня 1917 р., стало повне забезпечення прав національних меншин, що живуть в Україні.

З цією метою постановою від 16 липня 1917 р. «Про Статут Генерального секретаріату» при секретареві зі справ національностей було передбачено три посади товаришів секретаря, які відстоювали інтереси найбільш чисельних національних меншин в Україні, а саме — росіян, євреїв і поляків. Всі вони мали право вирішального голосу в Генеральному секретаріаті зі справ нації, яку й представляли¹¹.

Українська мова почала вживатися в офіційних відносинах і з Тимчасовим урядом у Москві. Так, коли 19 травня 1917 р. до

Києва прибув військовий міністр О. Керенський для проведення переговорів з Радою, виступ М. Грушевського було підготовлено українською мовою¹².

У січні 1918 р. Генеральний секретаріат було перетворено на Раду народних міністрів і сформовано окремі міністерства: Міністерство великоруських справ, Міністерство польських справ і Міністерство єврейських справ. Враховуючи інтереси неукраїномовного населення, Центральною Радою було проголошено: *«Всі закони, адміністративні приписи і постанови, проголошені українською мовою, повинні друкуватись також російською, єврейською і польською мовами»*¹³.

Перехід на здійснення діловодства українською мовою в ті часи було нелегкою справою внаслідок русифікації державних службовців, яка проводилася «делікатним способом» ще з часів становлення Російської імперії, та наявністю проблем з викладанням української мови у вищих навчальних закладах і бойкотування української мови тогочасною професурою. У зв'язку з цим Генеральним секретаріатом у листопаді 1917 р. було підготовлено звернення *«До всіх державних і судових установ Української Народної Республіки»*. У цьому документі Генеральний секретаріат вимагав приймати документи, підготовлені тільки українською мовою, і попереджав, що буде *«слідкувати за тим, щоб права української мови на території України не порушувались»*¹⁴. Одночасно Генеральний секретаріат обіцяв надавати допомогу всім членам уряду, хто цього потребує, *«в справі кращого ознайомлення з українською мовою і офіційною термінологією»*¹⁵.

Після проголошення I Універсалу, яким було поставлено вимогу домогтись автономії України, 15 червня 1917 р. на засіданні Комітету Центральної Ради було створено Генеральний секретаріат, головою якого було обрано В. Винниченка. Виконавчий орган Української Центральної Ради, який згодом стане повноцінним урядом України, для здійснення діловодних операцій у апараті управління на перших порах свого існування почав формуватися з 8 підрозділів (генеральних секретарств): внутрішніх справ (В. Винниченко), фінансів (Х. Барановський), міжнаціональних справ (С. Єфремов), харчових справ (М. Стасюк), земельних справ (Б. Мартос), військових справ (С. Петлюра), юстиції (В. Садовський). Восьмим підрозділом став секретаріат (згодом — генеральне писарство) на чолі з П. Христюком¹⁶. Генеральний писар мав відповідати за стан внутрішнього справоведення¹⁷. 21 серпня 1918 р.

П. Христюка на посаді генерального писаря змінив О. Лотоцький¹⁸. Перше засідання Генерального секретаріату відбулося вже наступного дня (16 червня), «на якому обговорювались питання, що торкаються організації роботи Секретаріату»¹⁹. Невдовзі, 27 червня 1917 р., у своїй першій декларації Генеральний секретаріат заявив про себе як про виконавчий орган Центральної Ради і поставив собі за мету «перетворення моральної влади в публічно-правову, повномочну, з усіма властивими їй компетенціями, функціями і апаратами»²⁰.

На перших порах Генеральний секретаріат містився, за словами його голови, у «двох малесеньких закапелочках того ж самого Педагогічного Музею», в яких перші українські урядовці не лише приймали чисельні делегації та здійснювали засідання, а й «самі переписували на машинках свої постанови, самі навіть підлогу підмітали, бо не було урядовців, ні писарів, ні навіть сторожа»²¹. Обставини доконано вимагали розширення площі під розташування уряду, який врешті перебрався у винайнений на важких умовах «брудний, загигнений» готель «Савой»²². І вже в вересні 1917 р. у пресі за підписами голови Генерального секретаріату В. Винниченка та генерального писаря О. Лотоцького з'явилося оголошення, що урядовці прийматимуть у цьому приміщенні всіх, «хто до їх має справи, в помешканні Генерального Секретаріату (Київ, Хрещатик, 38) що дня, крім свят, від 12 до 2 год. дня»²³.

Формуючи Генеральний секретаріат, фракції Малої Ради здебільшого дотримувалися положень інструкції Тимчасового уряду, а не статуту Генерального секретаріату. Спроби Генерального секретаріату розширити свої повноваження полягали в тому, що спочатку урядова комісія мала підготувати проект нової інструкції, але потім було прийнято інше рішення — доручити кожному генеральному секретарю виробити інструкцію для свого секретаріату, котра мала стати доповненням і розвитком серпневої інструкції Тимчасового уряду (декларація Генерального секретаріату від 29 вересня 1917 р.). Хоча ще 3 вересня 1917 р. Генеральний секретаріат затвердив свій регламент, проте він доволі часто порушувався. У більшості випадків порядок денний попередньо не опрацьовувався, а виникав стихійно, тобто вже під час засідання, хід якого фіксувався спочатку в протоколах, а потім — у журналах, копії яких розсилалися всім генеральним секретарям. Не сприяла продуктивній роботі уряду й дисципліна вищих посадових осіб.

3 листопада 1917 р. уряд Центральної Ради в своїй декларації під титулом «Від Генерального Секретаріату України» ультимативно підпорядкував собі існуючі в Україні державні та адміністративні служби і фактично оголосив себе єдиною і вищою виконавчою владою на теренах колишньої підросійської України: «Всім установам, інституціям, урядовим особам наказується всі накази та доручення Генерального Секретаріату виконувати точно і швидко»²⁴. Таким чином, фактично колишні держслужбовці Тимчасового уряду на теренах України автоматично оголошувалися службовцями, підпорядкованими Генеральному секретаріатові. При цьому цілком логічним є те, що й відповідне законодавство та нормативні акти щодо принципів роботи, прав і обов'язків державних та урядових службовців, що існували за часів російського Тимчасового уряду, за відсутності відповідних нововироблених Центральною Радою ставали офіційно визнаних й урядовій та державній службі України. Згодом цей факт було узаконено відповідними актами. 7 листопада 1917 р. III Універсалом Центральною Радою було проголошено Українську Народну Республіку у федеративному зв'язку з Росією²⁵. Фактично ж за умов невизнання Центральною Радою нововстановленої влади більшовиків у Петрограді це свідчило про початок нового етапу в історії України — початку створення незалежної держави. 22 листопада 1917 р. уряд ухвалив законопроект про державні інституції в УНР. Водночас згідно з рішенням Генерального секретаріату урядовим службовцям, за винятком генеральних секретарів, заборонялося «одночасно бути і членами Центральної Ради», а також було визнано «принципально небажаним, щоб генеральні секретарі і служачі Генерального секретаріату займали одночасно посади в інших державних та громадських інституціях, одержуючи платню на обох посадах»²⁶.

25 листопада 1917 р. Центральна Рада ухвалила Закон «Про виключне право Центральної Ради видавати законодавчі акти УНР», в якому, зокрема, зазначалося, що до часу, поки не буде сформовано Федеративної Російської Республіки і створено її Конституцію, виключне і неподільне право видавати закони для УНР належатиме Центральній Раді. Ним також визначалося, що всі закони і постанови, які мали силу на території України до 27 жовтня 1917 р. (тобто всі юридичні акти російського центрального уряду, що діяли до більшовицького перевороту), оскільки вони не змінені й не скасовані універсалами, законами та постановами Цент-

ральної Ради, матимуть чинність й надалі як закони і постанови УНР. Право ж творення урядування в Україні з того часу надавалося Генеральному секретаріатові УНР, який міг видавати відповідні розпорядження на підставах законодавчої бази Російської Республіки, що мала чинність до більшовицького перевороту і не була скасована Центральною Радою²⁷. Цей акт фактично заклав правові основи державного будівництва. Отже, для розбудови власної державності УНР отримала хоч і недосконалу російську, але правову базу.

За принципом традицій російського державотворення (з незначними революційними змінами у назвах та системі призначень, але без ґрунтовної зміни принципів організації праці та рутини справоведення) формувалася й структура урядових інституцій в УНР. До цього часу урядові структури існували швидше номінально, аніж фактично. Про це свідчив свого часу й сам голова Генерального секретаріату В. Винниченко. 29 жовтня 1917 р. на VII сесії Центральної Ради він практично визнав бездіяльність генеральних секретарів у справі розбудови державної урядової та адміністративної служби, коли заявив, що «перші часи роботи Генерального Секретаріату пройшли на зміцнення самого Секретаріату в більш моральному смислі», а очолюваний ним «Генеральний Секретаріат існував досі більш фіктивно, ніж реально, бо у нього не було майже жодних органів і апаратів. Через те діяльність його не відзначалась широтою і помітністю, бо багато праці йшло на внутрішнє налагодження апарату»²⁸. Голова уряду нарікав на неготовність національної інтелігенції до урядової роботи та загальну кадрову кризу, відсутність грошей та підтримки з боку Тимчасового уряду Росії²⁹. Ще 2 жовтня 1917 р. на засіданні Генерального секретаріату урядовці визнали за необхідне якомога швидше скласти усіма секретарствами проекти своїх інструкцій, штатів та обрахунків. Утім, справа так і не зрушувалася з місця, позаяк за місяць (3 листопада) на засіданні уряду знов порушувалося питання відомостей про штати. Судячи з того, що 20 листопада 1917 р. канцелярія Генерального секретаріату розіслала до всіх інституцій листа з нагадуванням про необхідність розробки інструкцій для працівників і вироблення штатів секретарств³⁰, вочевидь ця проблема так і не була вирішена.

Намагаючись в умовах війни зробити роботу Ради народних міністрів більш дієвою та ефективною, відбулося істотне скорочення урядових посад. Постійні зміни режимів, обставини революційної

боротьби, бойові дії негативно вплинули на поточне діловодство центральних установ. Майже не збереглися протоколи засідань Великої і Малої Центральної Ради, документи генеральних секретарів та народних міністрів. Особливої уваги заслуговує стан діловодства Південно-Західного та Румунського фронтів, яке опинилося практично без контролю. Ще 11 січня 1918 р. на вимогу О. Грушевського (молодшого брата М. Грушевського) військовий міністр видав спеціальний наказ щодо поліпшення організації діловодства у військах й збирання архівних документів з історії світової війни³¹. У наказі було докладно розписано всі необхідні для цього види та категорії документів: *«Журнали військових дій, оперативні накази щодо військових подій оперативного, відчитного і розвідуючого характеру, відчити про санітарне становище військ, суточні та інші картографічні роботи, включаючи матеріали виборчих органів, необхідно здавати в архів»*³².

Тим не менш процес організації урядового і державного життя в Україні тривав і, хоч і повільно, але еволюціонував. Генеральні секретарства, що набули статусу міністерств у січні 1918 р., поволи структуризувалися до класичного вигляду за російським зразком. Міністерства очолювали народні міністри та їхні заступники (товариші). Після повернення до Києва, у Раді народних міністрів продовжувалися постійні кадрові й організаційні зміни.

Після проголошення УНР для підвищення ефективності власної діяльності Генеральний секретаріат пішов шляхом делегування частини повноважень виділеним з його складу профільним комісіям (Малому секретаріату, Фінансовій комісії, Комісії по охороні ладу тощо). Вже у березні 1918 р. Центральна Рада повертається до Києва. Уряд практично заново формує свої міністерства. Кожний товариш генерального секретаря (народного міністра) мав власну канцелярію. При народному міністрі запроваджувалися Ради міністра. Кожне міністерство, як правило, мало власну канцелярію і поділялося на департаменти (на чолі з директорами), а ті — на віділи та столи. При міністерствах існували окремі комісії та інші підрозділи спеціального призначення, відповідно до профілю та сфери діяльності цих урядових інституцій. Проблему матеріально-технічного забезпечення секретарств уряд вирішував за допомогою централізації цього процесу, а також шляхом реквізицій.

Рада народних міністрів у березні 1918 р. розпочала підготовку адміністративної реформи, яка передбачала уточнення повноважень міністрів: скасування посади генерального писаря, позбав-

лення генерального контролера статусу політичної фігури, перерозподіл компетенції між міністерствами торгу і промисловості та продовольчих справ. Уряд УНР приділяв увагу пошуку внутрішніх резервів вдосконалення своєї діяльності (належна організація діловодства, інформаційне забезпечення). Але він не зміг вирішити проблему фінансування і в умовах відсутності державного бюджету використовував кошти зі спеціального фонду, яких не вистачало. 26 березня 1918 р. Рада народних міністрів затвердила порядок роботи уряду УНР: «Пленарні засідання Ради Міністрів відбувати по понеділках, середах і п'ятницях. Засідання в п'ятницю присвячується обговоренню відповідей та інтерпеляцій Малої Ради. Щосуботи одбуваються засідання технічних комісій різних міністерств для попереднього обмірковування справ, що торкаються кількох відомств. Засідання починаються точно о 6-й год. вечора»³³. Всього ж на квітень 1918 р. в УНР було 14 народних міністерств, які становили державний виконавчий орган — Раду народних міністрів.

Так, наприклад, Секретарство міжнаціональних справ за змістом своєї роботи в грудні 1917 р. перетворилося на Секретарство міжнародних справ³⁴, а в січні 1918 р. — на Народне міністерство закордонних справ. У грудні 1917 р. Секретарство міжнародних справ складалося з департаменту у справах біженців, бухгалтерсько-господарчого відділу, політичної секції та канцелярії, яка, в свою чергу, поділялася на відділи: загальний, міжфедеративний, консульський, внутрішній та літературний. У штатному розписі передбачалося 88 службовців, проте на березень 1918 р. в його штатах працювало лише міністр і 40 осіб. На квітень 1918 р. в Міністерстві був департамент, який складався з п'яти відділів, та політична секція, передбачалося створення департаменту преси. Загалом, за штатом в Народному міністерстві закордонних справ мало працювати 166 державних службовців, а саме: народний міністр, товариш народного міністра, управляючий міністерством, директор департаменту, 6 завідувачів відділів, 3 віце-директорів, 10 старших і молодших радників, 20 урядовців для особливих доручень, 30 дипломатичних кур'єрів і співробітники шістьох відділів³⁵. Слід зазначити, що проект організації Народного міністерства закордонних справ та його штати, подані на розгляд уряду 19 квітня 1918 р., так і не були затверджені.

Державними службовцями були також послы, консули та співробітники представництв за кордоном, діяльність яких мав визна-

чати спеціальний Законопроект «Про посольства і місії УНР». Голови таких представництв поділялися на 4 категорії: 1) послы або амбасадори; 2) посланники, повноважні міністри; 3) міністри-резиденти; 4) повірені в справах, що призначалися урядом за рекомендацією міністерства. Відповідно до зазначеного законопроекту, голови та всі співробітники посольств і місій не могли обіймати жодної іншої посади, бути членами правління будь-яких товариств, не мали права володіти нерухомим майном у країні перебування³⁶. Навесні 1918 р. було вироблено штати посольств та консульств УНР, які поділялися на три розряди. Посольство I розряду мало складатися з 9 службовців: посла, двох радників, двох старших секретарів, молодшого секретаря, військового агента та двох драгоманів. Посольство II розряду — з 7 осіб: міністра-резидента, двох радників, секретаря, військового агента та двох драгоманів. Посольство III розряду — з 3 службовців: повіреного в справах, секретаря та драгомана³⁷. Консульства та віце-консульства могли мати в штатах власне самих консула та віце-консула відповідно, а також секретаря та канцелярію³⁸. Втім процес формування Народного міністерства закордонних справ та дипмісій за часів Центральної Ради так і не набув оптимальної та чіткої як структурної основи, так і законодавчо-нормативної.

Більш структуризованими виявилися, наприклад, Народне міністерство земельних справ, Народне міністерство торгу і промисловості (за даними його Інформбюро від 6 квітня 1918 р. воно складалося з 10 департаментів³⁹) та Народне міністерство фінансів УНР.

Народне міністерство фінансів УНР, з осідком міністра і осовного правління по вул. Олександрівській, 15 в Києві, набуло такої структурної складової: загальна канцелярія (вул. Олександрівська, 15); кредитова канцелярія (вул. Олександрівська, 15); департамент державної скарбниці (вул. Хрещатик, 38); залізничний департамент (Софійська площа, Присутственні місця); департамент митних зборів (вул. Хрещатик, 8 а); департамент посередніх податків (вул. Золоторітська, 6); департамент простих податків (Софійська площа, Присутственні місця); окремих корпус кордонної охорони (вул. Хрещатик, 1); дирекція ощадних кас (вул. Миколаївська, 4); державний банк (вул. Інститутська, 9)⁴⁰.

При міністерствах існували й внутрішні ради, які займалися розробкою пропозицій щодо внутрішнього життя своїх урядових інституцій.

У рамках Генерального секретаріату було засновано й Секретарство генерального писаря. Генеральний писар, як і в давні часи козацької Гетьманщини, зберігав у себе державну печатку та документи і засвідчував їх законність. Посада існувала з 28 червня 1917 р. до 22 січня 1918 р. За цей час генеральними писарями були П. Христюк і О. Лотоцький, обов'язки генерального писаря також виконував заступник генерального писаря І. Мірний. Формування Секретарства генерального писаря Генерального секретаріату припало на час формування організаційних засад функціонування нового уряду. За активної участі О. Лотоцького були прийняті основні положення про протокольну роботу і порядок організації засідань уряду, підготовлено «Декларацію Генерального секретаріату України», яка заклала основи внутрішньої та зовнішньої політики уряду; йому доручалося також створити комісії для підготовки законопроекту про Українські установчі збори. Службовців, які б створювали належні умови для роботи урядовців, не було. У приміщенні, де засідав уряд, не було меблів, голова Генерального секретаріату сам змушений був перейматися закупівлею стільців та столів для засідань своїх колег тощо⁴¹. Через це, а також у зв'язку з браком площі для засідань секретарств, у січні 1918 р. основна частина уряду (вже Ради народних міністрів), крім готелю «Савой» розмістилася у Палаці київського генерал-губернатора на тогочасній вул. Інститутській, 40⁴². Голові Генерального секретаріату В. Винниченку в цьому палаці як приватне помешкання було віддано «цілий ряд невеликих кімнат, прикрашених різними картинами відомих артистів-малярів російських і українських»⁴³, які зі зміною урядового складу зайняв голова Ради народних міністрів В. Голубович⁴⁴. Кімнати службового апарату (різних канцелярій і варті палацу) містилися на партері будинку (2 поверх), а урядовий секретаріат, роль якого учасник тих подій М. Ковалевський характеризував уже як свого роду «президіяльне бюро», розташувався у великій просторій кімнаті (на першому поверсі ліворуч від внутрішньої каплички)⁴⁵.

Крім того, задля «вирішення справ внутрішнього характеру і попереднього обмірковування і розроблення законопроектів для координації діяльності генеральних секретарств» 9 січня 1918 р. при уряді УНР було створено Малий секретаріат⁴⁶, який згодом було перейменовано на Раду товаришів народних міністрів. При цьому урядовому органі, відповідно, було створено й його канцелярію, яка тимчасово розташувалася в будинку Народного міністерства

харчових справ на Бібіковському бульварі, 18⁴⁷. Канцелярії були створені також при всіх генеральних секретаріатах. Коли у IV Універсалі 22 січня 1918 р. Генеральний секретаріат було реорганізовано у Раду народних міністрів УНР, посаду генерального писаря було перейменовано на державного писаря. Після реорганізації урядових структур Секретарство генерального писаря отримало назву Міністерство генерального писаря. Зазначене міністерство не мало визначеного кола завдань, які потрібно було б вирішувати, та інститутів державної влади, діяльністю яких необхідно було б керувати. Затвердження законодавчих актів залишалося прерогативою представника законодавчої влади⁴⁸.

Враховуючи зазначені недоліки, у квітні 1918 р. було підготовлено законопроект «Про ліквідацію Міністерства Генерального Писаря», в якому для керівництва справами Ради народних міністрів вводилася посада розпорядника, призначення на яку затверджувалося Радою. Зазначена посада була відповідною рівню директора департаменту міністерства, хоча розряд (клас) і зарплатня здебільшого були такі ж, як у товариша міністра. Згідно з посадовими функціями розпорядник керував діловодством Ради народних міністрів, а також юридичним, редакційно-інформаційним та публікаційним відділами⁴⁹. Публікація законодавчих актів Центральної Ради, а також їх кодифікація покладалися на державного секретаря, якого обирала Центральна Рада.

Персональний склад свідчить, що канцелярські службовці, залежно від кваліфікаційного рівня, поділялися за розрядами: першим, другим, третім...⁵⁰ Фактично де-юре держслужбовці в УНР не були запроваджені, про їхню наявність свідчить сам факт ведення канцелярських, службових та урядових справ урядовим і адміністративним апаратом, а також окремі посвідчення про їхню належність до певної держструктури (як, наприклад, посвідчення, видане 2 квітня 1918 р. Бонно Маргариті Петрівні про те, що вона є урядовцем канцелярії Генерального писарства УНР).

Заробітня платня урядовців (держслужбовців) теж була прив'язана до російської законодавчої традиції й залежала від класифікації посади службовця та відповідного пенсійного розряду. Така система була закладена ще за царату (початково ще Генеральним регламентом колегій та «Табелью о рангах» (1722 р.), коли було створено чітку ієрархічну систему: посади розписувалися за 14 класами або рангами, а кожен з них поділявся на чини військові, цивільні (статські) та придворні. Табелем було закріплено виокрем-

лення військової служби від цивільної та придворної, запроваджуючи ієрархію особливого типу всередині кожної з них й водночас привірнюючи відповідні однотипні чини різних галузей управління одне до одного⁵¹. Табелъ залишався незмінним у своїй основі аж до 1917 р. (з 14 класів по цивільній службі збереглося 12)⁵². Крім того, розмір зарплатні державних службовців залежав також і від класифікації місцевості, в якій їм доводилося працювати. Класифікація місцевості була такою: до I класи належали міста Київ, Харків та Одеса; до II класи — губерніальні і рівні їм повітові міста; до III класи — решта міст країни⁵³.

Правове регулювання діяльності вищого органу виконавчої влади УНР здійснювалося на підставі III та IV Універсалів Центральної Ради та затверджених нею урядових декларацій. Однак ці документи містили багато загальників й чітко не визначали принципів формування, структури, юридичного статусу та компетенції українського уряду. Більш того, до останнього дня існування «першої» УНР Центральна Рада не спромоглася прийняти жодного нормативно-правового акта, що чітко окреслював би повноваження та взаємодію між вищою законодавчою (Центральною Радою) та вищою виконавчою (Генеральним секретаріатом (Радою народних міністрів)) владами. Все це значно ускладнювало роботу уряду, призводило до протистояння гілок влади. Варто звернути увагу й на таку деталь. Одні інституції починали діяти ще до того, як відповідним чином «легалізувалися». Так, посада генерального контролера існувала ще в першому складі Генерального секретаріату, однак 23 березня 1918 р. його канцелярія подає на розгляд Центральної Ради проект закону «Про тимчасову організацію державного контролю». Створення ж деяких інших, навпаки, декларувалося значно раніше, ніж до них доходили руки. Ще в жовтні 1917 р. Декларація Генерального секретаріату передбачила організацію економічного комітету. Однак ця ідея стала реалізуватися лише в останній місяць існування Центральної Ради, коли 31 березня 1918 р. до неї надійшов проект закону «Про Вищу економічну раду УНР».

Особливої уваги заслуговує проект Основного державного закону УНР, підготовлений Правительственною комісією по виробленню Конституції Української Держави, 129-й артикул якого передбачає, що «Закон для державних службовців /служба прагматика/ визначить їх права та обов'язки, умови прийняття на державну службу, службові ранги, дисциплінарне поступування

і спосіб їх матеріального забезпечення, включаючи і пенсію». На жаль, у Конституції УНР, якій не судилося бути реалізованою, але яку все ж таки було утверджено на останньому засіданні Української Центральної Ради 29 квітня 1918 р., жодної згадки про державну службу не було.

Внутрішню ситуацію, яка аж ніяк не сприяла державотворчій роботі в урядових міністерствах і неухильно підривала авторитет української влади, яскраво змалював С. Шелухин, який згадував: «З 1917 р. ми мали дуже багато «міністерських кабінетів», а в них повно «міністрів», які лише самі себе вважали справжніми міністрами, бо за таких їх ніхто з людей серйозних не вважав*. Майже ніхто з них не мав для міністерської роботи ні знання, ні якоїсь підготовки, бо досить було зарозумілості, амбітності й приналежності до партії. На лихо України все треба було заводити наново, все вимагало конструктивності й організаторського уміння. Ділового апарату в цих міністрів ще не було, а підібрати потрібних робітників та організувати його майже ніхто з цих міністрів не вмів, бо шукав лише одно партійців і сам не мав поняття ні про апарат, ні про його функції. Єдиним службовим цензом на посаду міністра вважалася приналежність до партії, переважно до соціалістичної»⁵⁴. Психологічний портрет вищого державного керівництва України часів Центральної Ради філософськи описав у листопаді 1920 р. один з провідників вітчизняної соціалістичної думки М. Шаповал, який образно змалював київський політикум того часу таким чином: «Українство бентежилось, метушилось, не знало, що робити з проблемою «соціальної революції», проблемою «самостійності», цукроварнями, фінансами, військом, федерацією і т. д.»⁵⁵.

Непродумана кадрова політика приводила до того, що в органах виконавчої влади не було досвідчених, професійно підготовлених державних службовців. Характерним явищем в УНР було протиріччя між двома гілками влади: законодавчою (Центральною Радою) та виконавчою (Радою народних міністрів). На динаміку створення відомств впливало також недостатнє фінансування,

* У своєму щоденникові В. Вернадський майже повторює за С. Шелухиним: «В [Центральній] Раді повна відсутність людей, величезна кількість добре оплачуваного чиновництва — єдина гідність якого — знання укр[аїнської] мо[ви]» [Щоденник Володимира Вернадського. Полтава, 1918 // Київська старовина. — 1993. — № 4. — С. 29] — П. Г.-Н.

що заважало вирішенню організаційних і кадрових питань. Секретарства співпрацювали з фаховими українськими громадськими організаціями і створювали за їх допомогою відповідні відділи у своїй структурі.

Підготовку адміністративної реформи було перервано гетьманським державним переворотом. Не було прийнято закон про уряд УНР, тобто основний документ, який мав визначити його структуру, чітко окреслити компетенцію, регламентувати взаємовідносини із законодавчим органом. Не були затверджені положення про окремі народні міністерства, не закінчено роботу над їх структурою та штатними розкладами, не вирішена проблема фінансування. Але створення й функціонування в УНР системи центральних органів виконавчої влади та перші результати їх діяльності були важливим кроком на шляху утвердження національної державності.

¹ Українська Центральна рада у Києві // Вісти з Української Центральної Ради. — 1917. — № 1. — 19 березня.

² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 25.

³ Там само. — Спр. 1. — Арк. 233.

⁴ *Єремійв М.* Полковник Євген Коновалець на тлі української визвольної боротьби // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 133.

⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 69.

⁶ Там само. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 24.

⁷ Там само. — Арк. 43, 143.

⁸ Там само. — Арк. 27.

⁹ Вістник Генерального Секретаріату. — 1917. — № 7. — 23 грудня.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 14 зв.

¹¹ Вісти з Української Центральної Ради. — 1917. — № 3. — Квітень.

¹² ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 109.

¹³ Там само. — Спр. 1. — Арк. 10.

¹⁴ Там само. — Арк. 12.

¹⁵ Там само. — Арк. 43, 143.

¹⁶ Робітничая газета. — 1917. — 6 червня.

¹⁷ Народня воля. — 1917. — 17 червня.

¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 24.

¹⁹ Народня воля. — 1917. — 17 червня.

²⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — К.: Наукова думка, 1996. — С. 158.

²¹ *Винниченко В.* Відродження нації. — Ч. I. — Київ — Відень, 1920. — С. 258–259.

- ²² Там само. — Ч. II. — Київ — Відень, 1920. — С. 42.
- ²³ Робітничка газета. — 1917. — 26 вересня; Нова Рада. — 1917. — 24 вересня.
- ²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 60 зв.
- ²⁵ Там само. — Спр. 4. — Арк. 9.
- ²⁶ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. — Т. 1. — К., 1996. — С. 470.
- ²⁷ Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. — 1917. — № 3. — 1 грудня.
- ²⁸ Народня воля. — 1917. — 31 жовтня; Нова Рада. — 1917. — 3 листопада.
- ²⁹ Нова Рада. — 1917. — 3 листопада.
- ³⁰ *Кудлай О. Б.* Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народньої Республіки (червень 1917 р. — квітень 1918 рр.). — К., 2008. — С. 17.
- ³¹ ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 28 зв.
- ³² Там само. — Арк. 24.
- ³³ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. — Т. 1. — К., 1996. — С. 233.
- ³⁴ Там само. — Т. 2. — К., 1996. — С. 62.
- ³⁵ *Кудлай О. Б.* Вказана праця. — С. 18–19.
- ³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2592. — Оп. 2. — Спр. 67. — Арк. 36–37.
- ³⁷ Там само. — Оп. 1. — Спр. 67. — Арк. 34.
- ³⁸ Там само. — Арк. 49.
- ³⁹ *Лало В., Ферчук А.* До історії становлення державної системи охорони промислової власності України // Інтелектуальна власність. — 2005. — № 6.
- ⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1063. — Оп. 2. — Спр. 2. — Арк. 19 зв.
- ⁴¹ *Винниченко В.* Щоденник. — Т. 1. 1911–1920. — Едмонтон — Нью-Йорк, 1980. — С. 272.
- ⁴² *Кучерук О.* Київ 1917–1919. Адреси. Події. Люди: Художнє видання. — К.: Темпора, 2008. — С. 43.
- ⁴³ *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. — Інсбрук, 1960. — С. 393
- ⁴⁴ *Кардиналовська Т.* Невідступне минуле. — Київ — Нью-Йорк, 1992. — С. 70.
- ⁴⁵ *Ковалевський М.* Вказана праця. — С. 393.
- ⁴⁶ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 71.
- ⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2582. — Оп. 2. — Спр. 12. — Арк. 25.
- ⁴⁸ Там само. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 12.
- ⁴⁹ Там само. — Арк. 8.
- ⁵⁰ Там само. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 234.

⁵¹ *Медушевский А. Н.* Утверждение абсолютизма в России: Сравнительное историческое исследование. — М., 1994. — С. 194–196.

⁵² *Твердохлеб А.А., Шевырин В.М.* Государственные служащие в России. 1722–1995: (Динамика социального статуса): Исторический очерк // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. — Сер. 5, История. — М.: ИНИОН, 1995. — С. 10.

⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 2199. — Оп. 3. — Спр. 11. — Арк. 26.

⁵⁴ *Шелухин С.* Україна — назва нашої землі з найдавніших часів. — Дробич: Бескид, 1992. — С. 57–58, 90.

⁵⁵ *Шаповал М.* Минувшина і будучина української визвольної боротьби // Київська старовина. — 1993. — № 5. — С. 44.

Василь Стрілець

НЕВДАЛА СПРОБА «УКРАЇНІЗАЦІЇ» УРЯДУ (ПОЗИЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ- ФЕДЕРАЛІСТІВ У ПЕРШІ ДНІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО)

У статті розглядаються заходи Української партії соціалістів-федералістів щодо здобуття урядової влади у перші дні Української Держави 1918 р.

Vasyly' Strilets'. Unsuccessful attempt of the government's «ukrainization» (the position of the Ukrainian socialists — federalists party in the first days of the Ukrainian state of getman Skoropadsky). The article deals with the measures taken by the Ukrainian Party of Socialist-Federalists to gain government power in the first days of the Ukrainian State in 1918.

Прихід до влади внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р. П. Скоропадського та формування ним уряду зумовили вихід на першорядну роль у політичному житті країни Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ) як буржуазно-демократичної за своєю суттю партії. Безпосередні учасники й очевидці тих подій приділили їм значну увагу як переломним і залишили чимало суперечливих та здебільшого упереджених свідчень. Так, за спогадами В. Андрієвського, С. Шемет — лідер Української хліборобсько-демократичної партії — партії, причетної до гетьманського перевороту, засуджував соціалістів-федералістів, які, на його думку, «вбрали на себе білі рукавички і не хотіли забруднити

чистоти своїх «соціалістичних» традицій співробітництвом з якою б там не було, а все ж українською владою»¹.

Українські есери звинувачували соціалістів-федералістів у тому, що вони разом із «хліборобами» допомогли австро-німецьким військам знищити народну, національну державність та «посадити замість неї (під фальшивим іменем гетьмана української держави) зародок московської чорносотенної «єдиної неділимої»². Орган Української народної партії газета «Голос» через два роки після перевороту оцінила позицію соціалістів-федералістів як помилкову, бо вони, відсахнувшись від гетьманської влади, заклали основу панування російської реакції, «що своїми контрибуціями та карами на селян викликала вибух большевизму»³.

За словами міністра сповідань в уряді Української Держави В. Зінківського, соціалісти-федералісти «погидували» блокуватися з російськими промисловими та землевласницькими колами й «поміркowanими українцями» і цим самим «з точки зору «самостійної України»... зробили тоді... непоправну помилку»⁴. Представник УСДРП на переговорах із німецьким генералом Гренером В. Винниченко закидав соціалістам-федералістам брак рішучості, що мовби завадило їм прийняти «німецько-гетьманські пропозиції». За умови їх прийняття УПСФ, зазначає автор «Відродження нації», було б урятовано національний характер держави⁵.

З цієї ж причини обурювався УПСФ і Л. Жебуньов. У листі до обізнаного зі справжньою позицією соціалістів-федералістів М. Василенка, якому гетьман після невдалої спроби М. Устимовича доручив сформував уряд, Л. Жебуньов писав: «...Сумую і обурююсь з приводу позиції і тактики с[оціалістів]-ф[едералістів]... Сумую з того приводу, що хто ж надаватиме українського характеру новому правительству помимо Вас?»⁶ Той же М. Василенко наприкінці 20-х років, відзначаючи усвідомлення німецькою стороною значення національного питання в Україні, писав: «Партія чи група, яка сприймала це і була наскільки діяльна, щоб допомогти німцям в отриманні хліба, могла б розраховувати на їх підтримку. В цьому напрямку німці... вели переговори з Винниченком і Єфремовим. Але на їх діловитість мало надіялись». М. Василенко зауважив, що під впливом командування австро-угорських військ одночасно велися переговори представників гетьмана з неукраїнськими, переважно комерційними колами⁷.

У 1921 р. лідер УСДРП І. Мазепа стверджував, що коли німецьке військове командування запропонувало есефам урядову владу,

«то ця так звана українська буржуазія так перелякалася своєї слабости, що прогавила всю справу»⁸. Видатний учений В. Вернадський у своєму щоденникові переповідає оцінку позиції УПСФ її полтавським членом К. Товкачем, із якої випливає, що партія погоджувалася вступити в уряд і «змінити політику», але не довіряла «москвофілові» П. Скоропадському⁹. Виключений з УПСФ у зв'язку з описуваними подіями, Д. Дорошенко звинувачує колишніх однопартійців у провалі переговорів із гетьманом: «Три тижні торгувались ес-ефи за портфелі і принципи і що ж? Дотягли того, що до кабінету ввійшли здебільшого люди не національного напрямку... А хто ж боронив узяти міністерство (*тобто уряд*. — В. С.) в свої руки?» — ображено запитував він¹⁰.

Тодішній лідер УПСФ С. Єфремов, оцінюючи вищенаведені твердження В. Винниченка й Д. Дорошенка, звинуватив їх у фантазуванні і «свідомому й несвідомому перекручуванні та самовиправдовуванні чужим коштом», хоча й сам не уник такого перекручування. Так, не жалкуючи за тим, що не вдалося в той час «українізувати» уряд, С.Єфремов стверджує: «Я вважав (і вважаю), що ні один чесний громадянин не може йти до уряду виконаного чужинецькими руками перевороту (*так у тексті*. — В. С.), маючи перед собою до того ж такий недвозначний документ реакційного курсу, як перша «грамота» Скоропадського»¹¹. Насправді, як побачимо нижче, С. Єфремов вів переговори про вступ соціалістів-федералістів до нового уряду і прагнув до порозуміння з гетьманом. Із С. Єфремовим певною мірою розходиться один із провідних діячів партії М. Кушнір-Якименко, який на початку 1919 р. писав: «Українська демократія, властиво, її уміркована частина, зараз після перевороту робила спроби співробітництва з Гетьманом, але до порозуміння не дійшло, бо ні одна українська партія не могла йти на боротьбу зі своїм народом, яка тоді намічалася керуючими колами»¹².

Однак реально події розгорталися дещо інакше, ніж про це писали навіть безпосередні їх учасники. В останні дні влади П. Скоропадського, коли час посприям проясненню ситуації зі становленням Гетьманату, директор департаменту Державної Варти в доповіді міністру внутрішніх справ однозначно стверджував, що УПСФ після повалення Центральної Ради підтримала гетьмана П. Скоропадського¹³. Однак цього есефи ніде офіційно не заявляли. «Ця партія (*УПСФ*. — В.С.) готувалася стати до влади у ті дні, коли влада... була вилучена з рук українських соціалістів-революціонерів», — писала катеринославська газета «Наш луч»¹⁴.

Стосовно тодішніх політичних заяв, то, не симпатизуючи ані українським партіям, ані гетьману, меншовицька «Киевская мысль» влучно зауважила: «...варто відмітити цю метушню навколо міністерських крісел, метушню тим більш повчальну, що в ній немало фальшивих поз і завідомо нещирих з обох сторін заяв та тверджень»¹⁵. Однак заяви ці були зроблені вже після того, як відбулися основні події, тобто після затвердження уряду Ф. Лизогуба. А в перші дні після зміни влади задіяні сторони, серед яких із українського політичного табору виділялася УПСФ, обмежувалися, як правило, закулісними переговорами. Щоправда, позиції їх учасників були досить нерівноправними, зокрема й у можливості виголошувати ті чи інші заяви, адже, наприклад, газета соціалістів-федералістів «Нова рада» не з власної вини не виходила у світ з 29 квітня по 8 травня.

29 квітня надвечір редакція «Нової ради» була закрита російськими офіцерами. А о 23 годині до редактора А. Ніковського прибув посланець від першого голови Ради міністрів М. Устимовича з пропозицією взяти участь у новому уряді та із запискою, в якій говорилося, що «Нова рада» не закривається, і вимагалось надіслати наступне число газети на цензуру. А. Ніковський відхилив пропозицію М. Устимовича, проігнорував його вимогу стосовно цензури, відповівши посланцеві, що новому урядові було б вигідне наступне число «Нової ради», бо «жодної оцінки подій... ми не встигли дати, а зате наша передова стаття справлена виключно проти старого уряду», та заявив про рішення не випускати газету, «щоб за подвійну любезність нового уряду не зробити несаможіть йому послуги»¹⁶.

9 травня у першому після згаданої перерви числі «Нової ради» був надрукований лист М. Устимовича, в якому йшлося про намічений ним у перший день перевороту склад гетьманського уряду. Від УПСФ до нього мали ввійти К. Мацієвич як міністр земельних справ, С. Шелухин як міністр юстиції, А. Ніковський як міністр праці, О. Шульгин або О. Лотоцький як міністр закордонних справ і колишній радикал-демократ В. Леонтович як міністр промисловості. М. Устимович стверджував, що відмова соціалістів-федералістів від участі в уряді змусила і його відмовитися від посади прем'єр-міністра. Щоправда, М. Устимович згадав і про неприйняття його як отамана Ради міністрів з боку великих землевласників¹⁷. З цього приводу «Нова рада» зауважила, що М. Устимович не вів переговори з Головним комітетом УПСФ,

а пропозицію увійти в уряд отримали лише деякі соціалісти-федералісти (А. Ніковський, С. Шелухин, О. Шульгин, К. Лоський). Усі вони відмовилися, а С. Шелухін заявив, що «зробить так, як скаже партія». Загалом же партія, як підкреслила «Нова рада» з огляду на опубліковані за підписом М. Устимовича закони, можливості співробітництва з новим урядом не обговорювала¹⁸. Отже, певною мірою був правий Л.Цегельський, стверджуючи, що коли в Україні після 29 квітня не утворено українського національного уряду і коли М.Устимович склав місію утворення такого уряду, а прийшов натомість уряд Ф. Лизогуба, «то се сумнівної вартости «заслуга» с.-ф., чи пак їх лідерів з «Нової ради»¹⁹.

Чому ж партія, яка знала про переворот за декілька днів до нього і сподівалася на співучасть в урядовій владі, не підтримала М. Устимовича? Очевидно, соціалістів-федералістів уразив насамперед недемократичний характер перших законів нової влади. «Партія с.-ф., яка в основу свого державного світогляду поставила принцип республіканський з нахилом навіть до соціалізму, правда, еволюційного... абсолютно не могла бути прихильною до перевороту, який клав у основу своєї політичної концепції монархічний принцип», — дещо перебільшуючи зазначав Л. Білецький²⁰. Несподіванкою для есефів виявилася і поведінка реакційних російських кіл, зокрема репресивні брутального характеру акції загонів російських офіцерів. Показовим у цьому плані є не тільки вищезгадане закриття «Нової ради», а й історія з губернським комісаром Київщини, членом Головного комітету УПСФ О. Саліковським. Від арешту в ніч з 29 на 30 квітня у власній квартирі озброєним загонем російських офіцерів О. Саліковського врятувала лише його відсутність удома²¹.

Усе це приголомшило багатьох есефів і викликало розгубленість навіть у деяких членів Головного комітету партії, що яскраво ілюструє поведінка І. Феценка-Чопівського на 5-му українському з'їзді Київщини. Виступаючи на його засіданні 30 квітня, він закликав селян, які становили основний контингент з'їзду, зберігати спокій, орієнтуватися на українську інтелігенцію й довіряти їй та запропонував послати делегацію до німецького посла Мума з приводу арештів у Центральній Раді²². На засіданні з'їзду 1 травня І. Феценко-Чопівський виголосив невелику емоційну промову з приводу перевороту, яка закінчувалася словами: «Всі наші здобутки, земля і воля в небезпеці». Ці слова викликали плач майже всіх присутніх, не втримався та заплакав і І. Феценко-

Чопівський, який усе ж закликав учасників з'їзду організуватися та не допускати жодних «окремих виступів», особливо збройних²³. У постанові з'їзду висловлювалось обурення та протест проти перевороту 29 квітня²⁴.

Але вже наступного дня — 30 квітня — лідери УПСФ оговталися й розпочали інтенсивні переговори з керівниками інших українських партій, австро-німецьким військовим командуванням і новою владою. Так, М. Василенко, якому гетьманом 30 квітня було доручено сформувати уряд не пізніше 22-ї години 1 травня, 2 травня в розмові з кореспондентом «Киевской мысли» повідомив, що намагався досягти угоди з соціалістами-федералістами, відвідував засідання їх Головного комітету та переконував їх терміново вступити в уряд, попереджуючи, що в разі відмови йому доведеться сформувати кабінет з інших елементів, повністю придатних для ділової творчої праці, «але які не матимуть такої чіткої національної фізіономії, як соціалісти-федералісти». За словами М. Василенка, лідери есефів уранці 1 травня заявили про те, що їхня партія майже вирішила відмовитися від участі в новому уряді, але не прийняла остаточного рішення. Через декілька годин, продовжив він, на зустрічі з С. Шелухиним останній заявив про заборону партії на участь її членів в уряді. І хоча ввечері О. Шульгин у записці М. Василенку прохав його затримати формування уряду, воно все ж відбулося в ніч з 1 на 2 травня²⁵. Але М. Василенко чомусь жодним словом не згадав, які ж умови ставили соціалісти-федералісти, та й твердження про їх наміри відмовитися від участі в уряді видаються сумнівними у світлі архівних документів.

Записник А. Ніковського, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, дає змогу дізнатися про дійсні мотиви, плани та позицію есефів. Партія й до формування М. Василенком попереднього складу уряду і, ймовірно, після — до 4 травня — на переговорах із генералом Гренером та М. Василенком, на нарадах із представниками УСДРП і УПСР вимагала формування уряду включно з прем'єром зі своїх членів. Так, 5 травня А. Ніковський занотував: «Великі переговори довго. Неодмінно прем'єр — с[оціаліст]-ф[едераліст] і всі портфелі с[оціалістам]-ф[едералістам]»²⁶. 2 травня 1918 р. есефи планували висунути на посаду прем'єр-міністра — А. Ніковського, міністра судових справ — С. Шелухина, міністра освіти — В. Прокоповича, міністра продовольства й торгівлі — К. Мацієвича. Щоправда, цьо-

го ж дня на посаду міністра внутрішніх справ поряд із кандидатурою есефа О. Саліковського розглядалася й кандидатура М. Міхновського, на посаду міністра морських справ — М. Білінського, військових — О. Грекова, а на посаду міністра закордонних справ розглядалася навіть кандидатура О. Скоропис-Йолтуховського²⁷. Але, так би мовити, своїм складом уряду вимоги соціалістів-федералістів не обмежувалися. Партія вимагала негайного скликання передпарламенту за принципом представництва від різних організацій із забезпеченням у ньому переваги поміркованих елементів над соціалістичними та запропонувала розроблену, очевидно, ще до перевороту конституцію української держави, що визначала гетьмана як тимчасового президента в загальній парламентській системі²⁸. Про цю ж конституцію говорив і С. Єфремов на травневому цього ж року з'їзді партії, відмітивши, що вона виявилася неприйнятною для господарів становища²⁹. На цьому ж з'їзді С. Єфремов зауважив, що партія одразу після перевороту зрозуміла, що «гетьманщина *conditio, sine guano* (необхідна умова, без якої не можна щось зробити. — В.С.)»³⁰. Тому на нараді представників УПСФ, УСДРП та УПСР 1 травня 1918 р. він заявляв про необхідність порозуміння з гетьманом П. Скоропадським³¹.

Очевидно, інформація про справжню позицію УПСФ у досить спотвореному вигляді просочувалася назовні, що дало змогу «Киевской мысли» 4 травня зауважити: «Партія соціалістів-федералістів, очевидно, не відмовляється від можливості участі в новому уряді в разі визнання останнім низки умов... Умови ці визнані керівниками уряду неприйнятними, і тому питання про участь соціалістів-федералістів у новому кабінеті знаходиться в залежності від їх згоди піти на досить серйозні поступки»³².

Видається, що соціалісти-федералісти переоцінили своє значення як опозиційної попередньому соціалістичному урядові партії, вважаючи, що австро-німецьке командування та гетьман муситимуть робити ставку на них і не усвідомлювати потенцій російських політичних сил, зокрема партії кадетів, їх здатності пристосуватися до нових умов, істотно скоректувати хід подій на свою користь. Мав рацію В. Винниченко, стверджуючи, що кадекти, представники російської аграрної й промислової буржуазії «встигли присунутись ближче до німців і до влади»³³. Про це в зауважованій формі говорив на з'їзді кадетської партії в Україні міністр торгу й промисловості в новому уряді С. Гутник: «Переворот був задуманий і не здійснений тими колами, представники

яких увійшли в уряд. Переворот був здійснений тими колами, у яких, очевидно, були інші наміри, а не ті, які є в усього складу уряду»³⁴. Очевидно, що в першому реченні наведеної цитати йдеться про російські політичні сили, передусім про кадетів, у другому — про австро-німецьке військове командування та ті українські політичні сили, які безпосередньо сприяли державному перевороту 29 квітня. Есефів увела в оману посилена увага до них з боку австро-німецького військового командування і гетьмана в перші дні після перевороту. Увага ця зумовлювалася значенням національно-державного фактора в житті України та деклараціями партії про здатність реалізувати такий варіант соціально-політичного й економічного розвитку країни, який би задовольнив останніх. Так, ще напередодні перевороту представник австро-угорського уряду запевняв тодішнього міністра торгу і промисловості І.Фещенка-Чопівського в тому, що він підтримає останнього як міністра і за нових обставин³⁵.

Однак соціалісти-федералісти, котрі не планували і не здійснювали переворот, невдовзі були відсунуті на другорядні ролі в політичному житті України. Слушно зауважив з цього приводу І. Мазепа вже на початку 40-х років: «Після проголошення П. Скоропадського гетьманом влада на Україні фактично опинилася в руках російських реакційних кіл. Українські буржуазні угруповання не виявили належних сил для того, щоб поставити під своє керування політику гетьманської влади»³⁶. Показовим у цьому відношенні є продовження історії з колишнім губернським комісаром Київщини О. Саліковським, про спробу арешту якого згадувалося вище. 3 травня міністр внутрішніх справ М. Василенко письмово поклав на нього усю відповідальність за підтримання спокою й порядку в Київській губернії. Але відповіддю на лист О. Саліковського до прем'єр-міністра Ф. Лизогуба зі згадкою про спробу арешту та вимогою отримати вибачення стало призначення на місце київського губернського старости О. Саліковського відомого українофоба Чарторижського³⁷.

Зрештою, непоступливість гетьманської сторони і сформування уряду з кадетів і тих, хто поділяв їхні погляди, змусили партію змінити тактику. 5 травня А. Ніковський, продовжуючи подану вище думку про переговори та про плановану монополію есефів на уряд, записав: «Тепер треба інакше й увійти клином»³⁸, маючи на увазі урядову владу та спосіб її здобуття. Але як «інакше» треба було діяти в нових умовах, лідери партії на той час ще не

увяляли. Про це свідчить пояснення А. Ніковського, яке було надруковане 9 травня в газеті Катеринославського губернського земства «Народне життя» і в якому друга людина в УПСФ вводила в оману громадськість, заявляючи про свою нібито непричетність до попередніх переговорів³⁹.

Така позиція суперечила настроям рядових членів партії. Наприклад, загальні збори есефів Кременчука, що відбулися 8 травня, одногосно прийняли постанову, в якій з огляду на історичний момент, коли «повинно покласти найміцніші підвалини нашого державного існування», наголошувалося на необхідності для УПСФ взяти безпосередню участь у складі гетьманського уряду⁴⁰. Доречно буде додати, що цією ж постановою кременчуцькі соціалісти-федералісти закликали українські політичні сили забути на певний час партійні протиріччя і об'єднатись у справі побудови власної держави⁴¹.

9 травня УПСФ нарешті оприлюднила своє ставлення до нової влади. Перше за гетьманату число «Нової ради» вийшло цього дня і майже повністю було присвячене оцінці подій, що відбулися. Редакційна стаття містила рішуче негативну оцінку з'їзду хліборобів-власників і сформованого уряду, але постаті гетьмана не торкалася⁴². З надзвичайно гострою оцінкою Центральної Ради та есерівського уряду виступив у цьому ж номері «Нової ради» і С. Єфремов. Лідер УПСФ зазначив, що він щодня з жалем та тривогою писав «про наш нездатний і в нездатності своїй злочинний уряд», що йому доводилося нагадувати «і нашому революційному парламентові правдиві слова старого римлянина, що мудрий знає, коли йому слід померти»⁴³. Водночас С. Єфремов відмітив реакційність нового режиму, прихід до урядової влади ворожих українській державності політичних сил та застеріг владу від «експериментів справа»⁴⁴.

Таким чином, у перші дні гетьманату соціалісти-федералісти могли б стати, але так і не стали провідною політичною силою, не стали навіть урядовою партією. Лише два тижні існування так званого другого кабінету Ф.Лизогуба (жовтень-листопад 1918 р.) стали для соціалістів-федералістів спробою вивести Україну на демократичний шлях розвитку, перехопити ініціативу з рук російських політичних кіл, використати реальні внутрішні й зовнішні обставини для становлення державності України. І хоча в тих умовах їх політика була приречена на поразку, однак залишилася в історії як одна зі спроб національного буржуазно-демократичного державного будівництва. Та якби після перевороту 29 квітня 1918 р.

як неминучого наслідку попередніх колізій Української революції разом із П. Скоропадським виступили есефи, то Українській Державі судилася б інша доля, принаймні за справедливим твердженням М. Шаповала український народ не позбувся б гетьмана так швидко.

- ¹ Андрієвський В. З минулого: В 2-х т. — Берлін, 1923. — Т. 2. — С. 147.
- ² Григорій Н. На політичні теми («Руїнники» й «будівничі») // Нова Україна. — Прага, 1926. — Листопад. — С. 20.
- ³ Богун М. В справі польсько-українського порозуміння // Голос. — Могилів, 1920. — 23 трав. — С. 1.
- ⁴ Зеньковський В. Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября 1918 г.). Воспоминания. — Москва: Вече, 1995. — С. 22.
- ⁵ Винниченко В. Відродження нації: В 3-х ч. — Київ — Відень: Дзвін, 1920. — Ч. 3. — С. 34.
- ⁶ ІР НБУ — Ф. 40. — № 1346 — 29. — Арк. 1.
- ⁷ Там само. — № 1254. — Арк. 2.
- ⁸ Мазепа І. Три періоди української революції // Вільна Україна. — Львів — Київ, 1921. — № 1. — С. 31.
- ⁹ Вернадський В. Дневники: 1917–1921 (октябрь 1917 — январь 1920). — К.: Наукова думка, 1994. — С. 81.
- ¹⁰ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920): В 4-х ч. — Мюнхен, 1969. — С. 255–256.
- ¹¹ Єфремов С. Щоденники (1923–1929). — Київ: ЗАТ «Газета Рада», 1997. — С. 115.
- ¹² Кушнір М. Рік державних переворотів // Трибуна. — К., 1919. — 1 січня. — С. 1.
- ¹³ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 109. — Арк. 8 зв.
- ¹⁴ А.В. Министерская гастроль (На доклад Шульгина) // Наш луч. — Екатеринослав, 1918. — 21 мая. — С. 2.
- ¹⁵ Киев, 15 мая // Киевская мысль (Утренний выпуск). — 1918. — 15 мая. — С. 1.
- ¹⁶ Ніковський Ан. Чому не виходила «Нова рада» // Нова рада. — Київ, 1918. — 9 травня. — С. 1.
- ¹⁷ Лист М. Устимовича. — Там само. — С. 3.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Вражіння з України // Українське слово. — Львів, 1918. — 7 липня. — С. 1.
- ²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3876. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 5 зв.

- ²¹ Письмо А.О.Саликовского Ф.А.Лизогубу // Киевская мысль. — Киев, 1918. — 15 мая. — С. 1.
- ²² ЦДАВО України. — Ф. 1115. — оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 38 зв.
- ²³ Там само. — Арк. 41.
- ²⁴ Там само. — Арк. 45 зв.
- ²⁵ Новое правительство на Украине (Беседа с Н.П.Василенко) // Киевская мысль (Бюлетень). — Киев, 1918. — 2 мая. — С. 1.
- ²⁶ ІР НБУ. — Ф. 226. — № 5. — Арк. 13 зв.
- ²⁷ Там само. — Арк. 11 — 11 зв.
- ²⁸ *Ходоров І.* Соціалісти-федералісти (Письмо из Киева) // Одесские новости. — Одесса, 1918. — 30 октября. — С. 1.
- ²⁹ *Ф.С. З'їзд партії соціалістів-федералістів* // Нова рада. — Київ, 1918. — 15 травня. — С. 2.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ ІР НБУ. — Ф. 226. — № 5. — Арк. 9 зв.
- ³² Среди соц.-фед. // Киевская мысль. — Киев, 1918. — 15 мая. — С. 1.
- ³³ *Винниченко В.* Відродження нації... Ч. 3. — С. 34.
- ³⁴ Делегатский съезд партии к.-д. на Украине // Киевская мысль. — Киев, 1918. — 10 мая. — С. 2.
- ³⁵ *Фещенко-Чопівський І.* Хроніка мого життя (Спогади міністра Центральної Ради та Директорії). — Житомир, 1992. — С. 42.
- ³⁶ *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. 1917 — 1921: В 3-х т. — Прага, 1942. — Т. 1. — С. 54.
- ³⁷ Письмо А.О.Саликовского Ф.А.Лизогубу // Киевская мысль. — Киев, 1918. — 15 мая. — С. 1.
- ³⁸ ІР НБУ. — Ф. 226. — № 5. — Арк. 13 зв.
- ³⁹ По Україні // Народне життя. — Катеринослав, 1918. — 9 трав. — С. 4.
- ⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 44. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 12.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Наша позиція // Нова рада. — Київ, 1918. — 9 трав. — С. 1.
- ⁴³ *Єфремов Сергій.* Інтермедія // Там само.
- ⁴⁴ Там само.

Валерій Кучер

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТА ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ОТАМАНА Ю. ТЮТЮННИКА У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1919 р.

Стаття присвячена одній із яскравих особистостей доби Української революції — Ю. Тютюннику. Особлива увага приділена його військовій та суспільно-політичній діяльності у 1919 р. Відтворено взаємостосунки з отаманами та воїнами, показано талант військового діяча.

Valeriy Kucher. The Social, political and military activities of ataman Y.Tjutjunnik at the beginning of 1919. The article is dedicated to the social, political and military activities of ataman Y.Tjutjunnik at the beginning of 1919.

Процес осмислення принципових підходів до проблем історії доби визвольних змагань зруйнував давні уявлення і стереотипи про них і про героїв цієї братовбивчої війни. І якщо раніше ті, хто виступив проти більшовиків і радянської влади, були представлені як контрреволюціонери, «вороги народу», а тому, зрозуміло, не були предметом спеціального вивчення, то сьогодні, навпаки, інтерес до історії періоду національно-визвольних змагань так само, як і до різнопланових непересічних особистостей національно-державницького спрямування, зріс. Нашій державі, нашому народу потрібні свої герої, на яких повинні рівнятися наступні покоління. Україна як держава не може існувати без героїчного минулого. СРСР не міг існувати без С. Будьонного та К. Ворошилова, М. Фрунзе та В. Чапаєва, сучасна Росія повернулася до царських генералів Л. Корнілова та А. Денікіна, П. Врангеля, О. Колчака та, навіть, до генерала Власова. Україні необхідно повернути невідомих на сьогодні широкому загалу видатних українських воєначальників Ю. Тютюнника, О. Грекова, В. Сальського, М. Омеляновича-Павленка та багатьох інших, хто творив українську історію, стояв у витоків української державності.

Саме до таких діячів належить палкий борець за українську незалежну державу генерал-хорунжий армії УНР Юрій Йосипович Тютюнник — суперечлива особистість революційного руху ХХ століття, один із керівників селянських мас у боротьбі за землю і волю. Серед інших діячів того часу Ю.Тютюнник виділявся гострим аналітичним розумом, високим патріотизмом, глибоким ро-

зумінням завдань і перспектив політичної та військової боротьби, а також розвинутим почуттям власної гідності.

У радянській історіографії ім'я Ю. Тютюнника згадувалося дуже рідко і переважно з негативними оцінками. Такими ж оцінками були переповнені всі енциклопедичні та довідкові видання, включно до 1990-х років.

У статі робиться спроба реально відтворити сторінки історичної драми — обставин, пов'язаних із висвітленням суспільно-політичної та військової діяльності Ю.Тютюнника на посаді начальника штабу повстанських загонів отамана Н. Григор'єва в першій половині 1919 р. Особистість самого Ю.Тютюнника — складна, яскрава і сильна, як і весь повстанський рух, привертала до себе увагу, викликаючи в одних просту цікавість і незрозуміння, в інших — тупе обурення і безглуздий страх, у третіх — непримиренну ненависть, а в четвертих — беззавітну любов. Ідеться про людину, яку із повною підставою можна назвати професіоналом, яка впродовж майже п'яти років проводила постійну боротьбу з окупаційним режимом, як старим — російським, так і новими — більшовицьким, білогвардійським, Антанти.

Ю.Тютюнник у своїй біографії зазначав: «Після першого знайомства Григор'єв призначив мене начальником штаба своїх загонів, загальна кількість бійців у яких доходила до п'яти тисяч чоловік. Організаційно війська знаходились нижче всякої критики: штаба не було, інтендантства не було, кожний командир називав свою частину як хотів, хто батальйоном, хто полком, а хто і дивізією. Не без труда мені вдалося реорганізувати загони у бригаду до штатів Червоної Армії. Я зміг приступити до здійснення своєї мрії про наступ на десант Антанти і білогвардійців, які засіли у Херсоні, Миколаєві і Одесі. Із Григор'євим у мене склалися непогані відносини, він не вникав у технічні справи штабної роботи. Битися із десантними військами у нього була велика охота... Сам Григор'єв як людина представляв із себе інтересний тип. Був він надзвичайно сміливий, рішучий чоловік, чудово орієнтувався на полі бою, мав феноменальну пам'ять, силу волі і громадянську мужність. Вмів володіти натовпом, ніколи нікому не підлабузнював. Але були і негативні сторони його характеру. Був він надзвичайно самолюбивим і егоїстичним. Часами занадто самовпевнений, малодисциплінований, політично майже неграмотний. Любив гроші, сильно пив, мав тільки одну ідею — піднесення свого «Я». До того ж мав обмежену освіту, як загальну, так і військову, погано

орієнтувався на карті, порівняно легко підпадав під вплив свого оточення, якщо таке стояло культурно вище його. Зрозумівши Григор'єва так, як я його характеризував, мені не важко було прибрати до своїх рук всі технічні функції військового керівництва. Для Григор'єва необхідно було залишити тільки зовнішній вид командування да славу переможця»¹.

З партизанів отамана Н.Григор'єва було сформовано 1-шу бригаду 1-ї Задніпровської стрілецької дивізії. Начальником штабу бригади став Ю.Тютюнник².

Завдяки особисто грамотно розробленому плану Ю. Тютюнником та його рішучості бригада Н. Григор'єва 8 березня 1919 р. звільнила від інтервентів Херсон, у якому знаходились у той час досить великі сили Антанти — 3 тис. грецьких і близько 2 тис. французьких солдатів. Наказ військам отамана Н. Григор'єва на штурм Херсона підписав Ю. Тютюнник, взявши тим самим на себе всю відповідальність за наслідки операції. За планом наступу місто кілька днів піддавалося артилерійському обстрілу (повстанці задіяли три гармати, кожна з яких лише у перший день випустила по 800 снарядів) і тільки після того повстанці розпочали наступ. Під час артилерійського обстрілу і кількаденного штурму загинуло, за свідченням самого Григор'єва, понад 200 грецьких солдат і офіцерів (за іншими даними, загальні втрати сил Антанти становили понад 600 осіб), а втрати повстанців становили 19 вбитих і 37 поранених. Після взяття Херсона у противника було захоплено 6 важких гармат, понад 100 кулеметів, понад 700 гвинтівок, а також 300 мулів³. Незабаром, 11 березня 1919 р., бригада Н. Григор'єва звільнила від ворога Миколаїв. Німці змушені були залишити повстанцям все озброєння (зокрема, 20 важких гармат), військово спорядження і понад 2 тис. коней⁴.

Наказ № 1, який підготував Ю.Тютюнник для отамана у захопленому місті, повідомляв: «...Всяка агітація проти Радянської влади, проти окремих національностей, а також заклик до погрому будуть каратися смертю... Вторгнення кого б то не було в чужий двір чи помешкання без дозволу господаря карається смертю...»⁵.

Після взяття Херсона і Миколаєва виникли сприятливі умови для подальшого наступу червоноармійських частин в напрямку Одеси. Зокрема, 15 березня 1919 р. григор'євці захопили станцію Роздільна і основну базу білогвардійців на Півдні України — Рош-тас, а 17 березня — станцію Березівка, де вщент розгромили сконцентровані біля неї сили французько-польських інтервентів та

білогвардійців. У боях за Березівку противник втратив близько 500 чоловік (близько 150 з них було вбито). Григор'евці захопили 8 гармат, 5 танків, 1 панцирний потяг, 7 паровозів, близько 100 кулеметів⁶.

22 березня 1919 р. із групи військ харківського напрямку було виділено ударну групу для ведення бойових дій на одеському напрямку. Бригада отамана Григор'єва також увійшла до складу цієї групи, але бої, які несподівано активізувалися у цей час під Києвом, змусили командувача Українського фронту В. Антонова-Овсієнка перекинути із південних районів майже всі боєздатні частини на оборону міста від військових підрозділів армії УНР, керованих Головним отаманом С. Петлюрою. Тому виконувати завдання щодо захоплення Одеси довелося практично 1-й Задніпровській стрілецькій бригаді Н. Григор'єва, яку мали підтримувати лише два радянські полки. Внутрішня структура повстанських військ мала тоді такий вигляд: 1-й Верблюзький полк (нараховував 3893 бійців), 2-й Херсонський полк (близько 4 тис. бійців), 3-й Таврійський полк (понад 3 тис. бійців), 1-й Вознесенський полк (450 бійців), Вознесенський піхотний полк, 15-й Український радянський полк, артдивізіон і вантажно-панцерна команда⁷. Необхідно зазначити, що навіть у тих складних умовах отамани Н. Григор'єв і Ю. Тютюнник не завжди охоче приймали до лав своєї бригади усіх бажаних. Зокрема, це видно із Бюлетеня №3 Інформаційного відділу Політуправління Наркомату у військових справах УСРР, де повідомлялося: «...15-й полк, що раніше перебував у складі 2-ої окремо діючої бригади, недавно був прикомандирований до бригади Григор'єва, який відказався прийняти полк, як політично нездоровий. В полку командний склад і політкомісари не відповідають своєму призначенню, червоноармійці відмовляються від виконання бойових наказів, в полку процвітає пияцтво, мародерство...»⁸.

А у телеграмі, яку підготував Ю. Тютюнник, від 25 березня 1919 р. Н. Григор'єв доводив до відома голови Раднаркому УСРР Х.Раковського: «15-й Радянський полк перетворився у банду, виїшов із підпорядкування командному складу, грабує населення... Для приведення 15-го полку у порядок необхідно його відкликати у тил. Полк займається грабежами... Ради Бога, заберіть куди-небудь цю банду, інакше я по ним відкрию вогонь із броньовиків»⁹.

26 березня 1919 р. повстанці захопили станцію Колосівка (де взяли у полон близько 2500 чол.), а 29 березня — Очаків.

Антантівські війська, що склалися із греків, французів, поляків і румунів, намагалися зупинити повстанські сили поблизу станції Сербка (25 березня повстанці її захопили, але не змогли утримати). Проте повстанцям завдяки нічній атаці вдалося відновити втрачені позиції. Переслідуючи відступаючих, кіннота Н. Григор'єва захопила в полон французький військовий штаб. 31 березня 1919 р. повстанцям вдалося завдати остаточної поразки антантівцям, які зазнали великих людських втрат: понад 600 солдатів і офіцерів було вбито та важко поранено¹⁰.

Н. Григор'єв надіслав підготовлений разом із Ю. Тютюнником ультиматум військам Антанти, які були сконцентровані у Одесі. В ультиматумі зазначалося, що незабаром радянські війська захоплять Одесу і Крим.

Під час захоплення Одеси бригада отамана Н. Григор'єва нараховувала близько 10–12 тисяч бійців. За даними командувача Українським фронтом В. Антонова-Овсієнка до одеського угруповання противника тоді входило близько 20 тис. французьких військ, близько 15 тис. грецьких, близько 2 тис. польських, близько 4,5 тис. білогвардійських. Крім того, командування Антанти свого часу перекинуло з Бухареста до Одеси 40-й румунський корпус. Тобто, оборонців було у три рази більше, ніж сил українських відділів, що наступали на Одесу. Але сміливими діями української бригади місто було звільнене. За два тижні безперервних боїв повстанці показали виняткову стійкість та мужність, командири — хоробрість та злагоженість. Особливо слід відмітити досвідченість, оперативність й адекватність дій відповідно до обстановки штабу бригади під керівництвом отамана Ю. Тютюнника. У зв'язку із тим, що отаман Н. Григор'єв був постійно на передовій позиції, операцією зі звільнення Одеси практично керував один Ю. Тютюнник.

Хоча озброєння було трофейне, коней небагато, люди знекровлені, але, незважаючи на це, штаб, керований Ю. Тютюнником, зумів своїми рішучими діями та скерованими ударами роз'єднати, а потім змусити відступити під натиском українських відділів війська Антанти.

Сильними сторонами бригади були: по-перше, патріотизм вояків, по-друге, близькість домівок і рідних, що дозволяло воювати без тилового забезпечення, місцеве населення віддавало все останнє, щоб забезпечити українських вояків, по-третє, відсутність обозів давала змогу швидко пересуватися, збільшувала маневреність та мобільність.

Сили повстанців під керівництвом отаманів Н. Григор'єва та Ю. Тютюнника становили усього вісім відсотків від загальної кількості воюючих у цей період, а територія, яку вони звільнили та в подальшому контролювали, була значно більшою, що говорить про неабиякий військовий талант отаманів.

У травні 1919 р. комдив Н. Григор'єв та його начштабу Ю. Тютюнник відмовилися від спільної праці із більшовиками, а 8 травня на центральній площі Єлисаветграда Ю. Тютюнник оголосив Універсал отамана Н. Григор'єва¹¹. Окрім Універсалу, було ще ряд відозв, як от — «Товариші червоноармійці і селяни», в якій йшлося про те, що Н. Григор'єв і його помічники не гетьманські міністри, «...а люди щиро люблячі свій народ і бажаючи тільки доброго людського незалежного життя», або «Брати селяни і козаки», в якій розкривається зловісна суть більшовиків та звучать заклики до нещадної боротьби з неправдою та злом¹². У жодній із листівок не йдеться про заклики до грабунку, насильства і національної неприязні.

План подальших дій повстанських військ отамана Н. Григор'єва, який спланував Ю. Тютюнник, передбачав встановлення контролю над територією між Бугом та Дніпром, а на Лівобережжі передбачалося залишити терористичні групи, які відтягували б на себе значні сили червоних. Основні сили повстанських військ мали прориватися на Правобережну Україну для з'єднання із військами Головного отамана армії УНР С. Петлюри або із білогвардійськими військами генерала А. Денікіна.

Однак отаман Н. Григор'єв вирішив змінити уже відпрацьований план задля того, щоб захопити Лівобережну Україну і тим самим стати між «самостійниками» та білогвардійцями, а потім диктувати їм свої умови, погрожуючи можливістю приєднання до суперника.

Не знаходячи можливості залишатися на посаді начальника штабу, Ю. Тютюнник відмовився від цієї ролі і прийняв рішення про перехід до командування однією із бригад.

Відмова Ю. Тютюнника від посади начальника штабу бригади викликала у отамана Н. Григор'єва недовіру, але, незважаючи на це, він надав йому південний напрямок для проведення військових операцій на Катеринославщині, бажаючи тим самим дати тому можливість безпосередньо підтримувати зв'язок із «незалежниками» та боротьбістами або військами Директорії.

Отаман Н. Григор'єв надав у підпорядкування Ю. Тютюнника найбільш віддані йому два полки — Григор'євський та Херсонський.

І це робилося, щоб паралізувати наміри Ю. Тютюнника, коли б вони розійшлися із його планами. Зрозуміло, що всі запобіжні заходи отаман Н. Григор'єв робив для забезпечення себе від «зради».

9 травня 1919 р. отаман Ю. Тютюнник на чолі повстанського загону вирушив на Катеринослав, який було звільнено ним за підтримки Чорноморського коша, але 15 травня червоногвардійські війська комдива О. Пархоменка змусили їх відступити.

На початку червня 1919 р. військовий загін отамана Ю. Тютюнника, пробившись на Черкащину, зупинився у селі Козацькому, де об'єднався із загonom отамана Мірошниченка. В ніч із 7 на 8 червня 1919 р. отаман Ю. Тютюнник провів операцію зі звільнення Звенигородки, у якій дислокувався загін червоноармійців, що був присланий воювати із «бандами Тютюнника», вибив їх із міста, а сам повернувся у Козацьке.

Опам'ятавшись, 7-й червоноармійський полк разом із Звенигородським охоронним батальйоном і частиною 5-го полку вирішили завдати нищівного удару отаманові Ю. Тютюнникові, але завдяки відчайдушному героїзму повстанців більшовиків було вщент розбито. Повстанцям дісталася чимала кількість зброї, їжі, 16 коней.

Військові загони отамана Ю. Тютюнника були розташовані у с. Кирилівці, де із них було створено два загони: отамана Мірошниченка — названий Полтавським (більшість людей у нього була із Полтавщини) та отамана Ю. Тютюнника — названий Верхньодніпровським. Військовий загін отамана Ю. Тютюнника нараховував 450 повстанців. У с. Кирилівці до його частин приєдналося ще сім старшин та 50 повстанців, переважно учнів гімназії та семінарії. Їх було зведено в окремий загін, названий Звенигородським.

8 червня 1919 р. червоноармійці вислали розвідку у с. Кирилівку, яка була успішно відбита повстанцями, а в цей час сам отаман Ю. Тютюнник з двома вершниками, озброєними кулеметом, відвідав своє селище Будище. Наступного дня червоноармійці вирішили піти в атаку, але було вже пізно: повстанські загони отамана Ю. Тютюнника, зробивши 45-кілометровий марш на селянських підводах, були уже в Боярці. Під час цього походу було розбито кінний загін червоноармійців та розстріляно ад'ютанта командира Звенигородського охоронного батальйону.

У Боярці до отамана Ю. Тютюнника прибув кур'єр від Головного повстанського штабу, що стояв у районі містечок Володарки, Ставищ. Після невеликих боїв повстанському загону отамана

Ю. Тютюнника вдалося пробитися до Сквири, куди перейшов після боїв із червоноармійцями Головний повстанський штаб. Простуючи вулицями Сквири, отаман Ю. Тютюнник зрозумів, що місто було розграбоване, а населення тероризоване, враження було гнітюче, убивче. Вулицями гуляли юрби п'яних повстанців, які здивовано дивилися на частини, що проходять колонами під музику, відбиваючи такт ногами.

У Сквірі отаман Ю. Тютюнник знайшов «головнокомандувача» Ю. Мазуренка і начальника штабу Малолитка — Сатану. Вони розповіли, що в Сквірі та околицях перебуває близько п'яти тисяч повстанців, і що все це називається дивізією, яка перебуває під командуванням Дяченка. Сам головком безпосередньо не командує, а тільки дає директиви загального характеру. Головнокомандувач Ю. Мазуренко повідомив отамана Ю. Тютюнника про те, що він має зв'язок із отаманами Зеленим, Ангелом, Соколовським. Отаману Ю. Тютюннику було запропоновано приєднатися до II Повстанського корпусу, щоб сформувати дивізію. Пропозиція була позитивно сприйнята, але із часом, переконавшись у повній недієздатності як і головнокомандувача і його начальника штабу, а згодом і комдива Дяченка, отаман Ю. Тютюнник вирішив діяти за своїм розсудом і на свою відповідальність. Загін отамана Ю. Тютюнника було перейменовано у 4-ту Радянську дивізію (не плутати із 4-ю Радянською дивізією).

Як свідчить документ, 12 червня 1919 р. повстанці після важкого бою захопили Володарку і відразу передислокувалися на Звенигородщину.

Наступного дня Ю. Тютюнник приступив до військової операції щодо звільнення Звенигородщини від червоноармійців, які втекли після цього до Шполи. Місто було перетворено на базу для повстанського загону, і отаман Ю. Тютюнник приступив до організації цивільної влади. За його ініціативи мав відбутися повітовий з'їзд, який і повинен визначити представників влади, а доти повітовим комісаром було призначено Кузьменка. Отаман Ю. Тютюнник чудово розумів, що без підтримки повстанських сил із сусідніх повітів йому не вистачить сил боротися проти численних ворогів, а тому він постійно шукав контактів із іншими отаманами. Одним із таких і був отаман Клименко, що діяв на Уманщині. Задля спільних дій, щоб звільнити Умань від більшовиків, для встановлення контакту із ним отаман Ю. Тютюнник виїхав до Тального, але, довідавшись, що на станції Звенигородка та в Калниболоті

(тепер смт. Катеринопіль) скупчуються червоноармійські частини, він сміливо атакував ворога, який у паніці втік.

Отаман Ю. Тютюнник 17 червня 1919 р. зустрів у Тальному повстанський загін 2-го Уманського полку отамана Сокола. До Тального прибув для координації дій і посланець від отамана Клименка, який напередодні зайняв станцію Христинівка. Була проведена нарада, на якій досягнуто домовленості: 19 червня 1919 р. виступити спільними силами, щоб звільнити Умань від червоноармійців. 18 червня 1919 р. військовий загін отамана Ю. Тютюнника виступив із Тального в уманському напрямку, по дорозі повстанці звільнили від червоноармійців с. Доброводи і там вирішили заночувати. Вранці повстанців було оточено, але, незважаючи на чисельну перевагу ворога, вони прорвалися із оточення і вирушили в напрямку на с. Майданецьке. Невдовзі до отамана Ю. Тютюнника надійшла звістка від отамана Клименка про те, що він, не дочекавшись його повстанців, сам вирішив атакувати місто Умань, але був розбитий 8-м Стрілецьким полком.

Більшовики не приховували своєї радості від цієї перемоги, ось що писав у своєму наказі із цього приводу повітовий комісар Уманщини: «Тютюнник і Клименко, будучи агентами розбитого Григор'єва, безумно мріяли захопити місто Умань і зробити своєю базою для контрреволюції. Червоний штик і червона грудь не шевельнулися і одним помахом перетворили у ніщо всі замисли преступної буржуазії! Геть поміщиків і капіталістів!»¹³.

Незважаючи на труднощі, яких зазнав отаман Ю.Тютюнник, він зумів вивести свої війська боездатними і, що найважливіше, морально загартованими, якими вони були і раніше. Відійшовши подалі від залізничних станцій, які були захоплені червоноармійськими військами, отаман Ю.Тютюнник зі своїми військовими загонами зупинився у с. Рижавцях¹⁴.

Генерал-хорунжий армії УНР М. Безручко причини поразок повстанського війська вбачав у тому, що до червня українське військо трималося так званої «залізничної тактики» ведення війни. Полягала вона в тому, що війська, які не мали обозів, пересувалися ешелонами: «Вступає частина в бій — вилазять із вагонів, а потяг стоїть поза обстрілом ворожих гармат і чекає на неї... Ні про які маневри не могло й бути мови»¹⁵. Цієї ж тактики в цей час притримувався в основному і отаман Ю.Тютюнник, який використовував залізницю і воював переважно біля них.

У с. Рижавку прибув посланець від Головнокомандувача Республіканських військ Ю. Мазуренка, який привіз наказ Голов-

ного повстанського Штабу про затвердження отамана Ю. Тютюнника командиром 4-ї Селянської дивізії Республіканських військ. У листі Ю. Мазуренко обіцяв отаману Ю. Тютюннику неабияку перспективу. Ймовірно, про Ю. Тютюнника заговорили й у вищих кругах УНР, адже прибулі в червні 1919 р. до Холодного Яру представники уряду УНР наказали отаману Уварову пробиватися на з'єднання із цим отаманом¹⁶.

25 червня 1919 р. очолювані комдивом Ю. Тютюнником 1734 козаки вирушили на Київщину. У Сквирі отаман з'єднався із 3-ю Повстанською дивізією отамана Дяченка та Головним повстанським штабом Ю. Мазуренка і відразу перебрав усе керівництво на себе. Поблизу Самгородка, замість Дяченка, він призначив командувачем отамана Н. Григор'єва. Звідти військові загони Ю. Тютюнника вирушили на Гнівань, де, за чутками, мала перебувати армія УНР. Війська отамана Ю. Тютюнника у цей час нараховували близько 3000 багнетів, 325 шабель, три польові і одну гірську гармати та до сотні кулеметів. Крім того, була добре налагоджена санітарна служба, яку очолювали два лікарі.

Головний повстанський штаб Республіканських військ перебував на становищі біженців, без зброї і впливу на повстанців. Бюро Української Печати доповідало Леніну: «Встановлено, що штаб Тютюнника був «Головним Революційно-Повстанським Штабом», який надавав все директиви Григор'єву, Ангелу, Зеленому, Струку, Волинцю і іншим...¹⁷».

Згодом військові загони, керовані отаманом Ю. Тютюнником об'єдналися із регулярними частинами армії УНР. Багатокілометровий марш, який здійснили військові загони, підпорядковані отаману Ю. Тютюннику, був здійснений завдяки великому авторитету його серед повстанців та місцевого селянства. Із історії тогочасного військового мистецтва нам відомо, що кінні рейди по ворожих тилах успішно застосовували і червоноармійські командири (рейди Й. Якіра, Г. Котовського, С. Будьонного, Г. Примакова), і білі (рейди Мамонтова і Шкуро), і українські війська (рейди Ю. Тютюнника, Палія, Гулого, М. Омеляновича-Павленка). Але цей рейд у ті грізні часи був чи не першим вдалим походом.

Слід зазначити, що у підпорядкованих отаману Ю. Тютюннику військових загонах завжди була сувора дисципліна, «...яка могла бути виконана серед своїх підлеглих людиною, подібною до Ю. Тютюнника. Його повстанці любили за безпідробну хоробрість, холонокровність, яка, здавалося, побільшувалася у критичні моменти,

за справедливе відношення до підлеглих, незважаючи на положення, яке хто займав. Зате страшний він був, коли карав за провини: грабунок, непослух і таке інше...»¹⁸.

Приєднання до військ УНР партизанської дивізії отамана Ю. Тютюнника справило гарне враження на командування військами. Їх тішило прибуття повстанського коша із Херсонщини: «Пройти тисячі верст по ворожому запіллю з обозами й пішки 3500 людей було можливо тільки за підтримки населення й ворожості до червоних¹⁹». Після об'єднання із військами УНР військові підрозділи отамана Ю. Тютюнника відразу приступили до бойових дій.

13–14 липня 1919 р. військові підрозділи отамана Ю. Тютюнника були розташовані разом із підрозділами-повстанцями Запорізької Січі отамана А. Божка поблизу Копайгорода і вже 17 липня завдяки успішно проведеній операції звільнили від більшовиків Новоушицький район. Тоді ж, у липні, військові підрозділи Ю. Тютюнника захопили Липовець. Ситуація ускладнилася в боях за Жмеринку, де отаманам Ю. Тютюннику та А. Божку протистояла щойно сформована та добре озброєна 45-я Стрілецька дивізія (комдив Й. Якір). Військові формування повстанців змогли підійти до населеного пункту лише на відстань 4–6 верст, незважаючи на те, що їм допомагали повстанці Летичівського повіту під керівництвом отамана Шепеля. Військові підрозділи отамана Ю. Тютюнника були навіть непереформовані і майже без гармат.

Отже, із січня по травень 1919 р. Ю. Тютюнник був начальником штабу бригади отамана Н. Григор'єва, потім очолював незалежний військовий загін, який із часом виріс у 4-ту Селянську дивізію Республіканських військ, потім командував Київською дивізією, а під кінець 1919 р. посів посаду заступника командувача Армії УНР.

¹ Тютюнник Ю. (Автобіографія) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1998. — №1/2. — С. 42–43.

² Тинченко Я. Українське офіцерство: Шляхи скорботи та забуття 1919–1921 роки. Розстріляний першим. — К., 2001. — С. 198.

³ Социал — демократ (Николаев). — 1919. — 14 марта.

⁴ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва. — Фастів, 1998. — С. 66.

⁵ Там само. — С. 69.

⁶ Там само.

⁷ Там само. — С. 68.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — УДАВО України). — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 86. — Арк. 9.

- ⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2 — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 31.
- ¹⁰ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 69.
- ¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 3. — Спр. 11. — Арк. 3–3 зв.
- ¹² Героїзм і трагедія Холодного Яру. — К., 1996. — С. 58.
- ¹³ ЦДАВО України. — Ф. 1542. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 112.
- ¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1777. — Оп. 4. — Спр. 2. — Арк. 5.
- ¹⁵ *Безручко М.* Від Проскурова до Чорторії // Історія Січових Стрільців. — К., 1992. — С. 286.
- ¹⁶ Героїзм і трагедія Холодного Яру. — С. 64.
- ¹⁷ Київ. — 1991. — №11. — С. 88.
- ¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 569. — Арк. 177–177 зв.
- ¹⁹ *Капустянський М.* Похід української армії на Київ — Одесу в 1919 році. — Мюнхен, 1946. — Кн. 1. — Ч. 1–2. — С. 61.

Сергій Корновенко

ЗАХОДИ ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ З ПРОВЕДЕННЯ ВЕСНЯНОЇ ПОСІВНОЇ КАМПАНІЇ ТА ЖНИВ НА ПІДКОНТРОЛЬНИХ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ У 1919 Р.

У статті розглядаються рішення та заходи Особливої наради з проведення посівної кампанії та жнив Добровольчої армії на окупованих нею українських землях у 1919 р.

Sergiy Kornovenko. The actions of Special meeting regarding the realization of spring sowing campaign and harvest on under control Ukrainian territories in 1919. The decisions and actions of Special meeting regarding the spring sowing campaign and harvest of Volunteer army on occupied Ukrainian territories in 1919 are examined in this article.

Аграрна історія України періоду національно-демократичної революції 1917–1920 рр. — актуальна тематична ніша з огляду на кардинальність та масштабність революційних трансформацій, що пережило селянство України в окреслений період. Як свідчить аналіз історіографії, аграрна політика різних політичних режимів, ураховуючи білогвардійський, привертала і привертає увагу дослідників дотепер¹. Констатуючи серйозні зрушення у вивченні сучасними українськими та зарубіжними істориками різноманітних аспектів аграрної політики білогвардійського уряду А. Денікіна,

зазначаємо, що не всі питання цього багатомірного явища досліджено рівномірно та повно. На наш погляд, враховуючи сучасні можливості істориків у доступі до джерел, багатовекторність методологічних підходів, нового осмислення потребують питання, пов'язані з заходами Особливої наради стосовно проведення весняної посівної кампанії та жнив на підконтрольних їй українських територіях у 1919 р., що і є метою цієї статті. Об'єкт вивчення — аграрна політика білогвардійського уряду А. Денікіна на підконтрольних українських територіях, предмет — організація та проведення весняної посівної кампанії та жнив у 1919 р.

Навесні — восени 1919 р. значну частину контрольованої білогвардійцями території становили землеробські райони, враховуючи українські території, що перебували під управлінням Збройних сил на Півдні Росії (далі — ЗСПР). Більшість населення становили селяни. У зв'язку з цим перед Особливою нарадою (уряд при Головнокомандувачу ЗСПР генералові А. Денікіні, проіснував до 30 грудня 1919 р., очолював генерал А. Драгомиров) постали актуальні проблеми соціально-економічного характеру, що потребували негайного вирішення. Серед них нагальними були — весняного засіву угідь, врожаю зернових та трав 1919 р. Необхідність їхнього розв'язання диктувалася багатьма чинниками: 1) потребою реалізації на практиці «начал», відображених у «Декларації генерала Денікіна з земельного питання»; 2) прагненням білогвардійських властей не втратити компліментарного ставлення, що було в населення стосовно Білого руху та ідей, проголошених його лідерами; 3) власне самою сутністю цих проблем, які безпосередньо стосувалися питань життєдіяльності Білого руху як соціокультурного, історичного явища.

9 березня 1919 р. постановою Особливої наради власники угідь зобов'язувалися їх засіяти. У документі, зокрема, йшлося про те, що білогвардійський уряд зацікавлений у тому, щоб до остаточного вирішення аграрного питання поля були «своєчасно та успішно засіяні». Власники угідь, селяни та селянські товариства, у користуванні яких перебували землі, зобов'язувалися негайно приступити до весняних польових робіт. Держава, як зазначалося, не стояла осторонь цієї проблеми, не залишала власників та користувачів сам на сам із нею. Вона брала на себе зобов'язання врахувати інтереси тих, хто засіяв поля, під час реалізації врожаю 1919 р.² Ця постанова була розіслана на місця представникам білогвардійських цивільних властей. Губернатори доводили її зміст до відома

не лише селян, а і чиновників менших рангів, вживали енергійних заходів із її реалізації. Так, уповноважений Управління землеробства і землепорядкування (далі — УЗіЗ) по Євпаторійському повіту отримав чіткі інструкції стосовно виконання розпорядження уряду. У них йшлося про те, що він несе персональну відповідальність за виконання посівної кампанії в повіті. Йому настійливо рекомендувалося активно залучати до посівної селян, «оголосивши їм, що під час збору врожаю фактичні посівники отримують 4/5 від врожаю зернових хлібів та масляних рослин, 9/10 від врожаю коренеплодів»³. Тобто, засівщикам гарантувалося право на більшу частину врожаю.

18 березня 1919 р. Особливою нарадою Управлінню продовольства була виділена позика в розмірі 250 млн руб. на закупівлю насінневих фондів, сільськогосподарських машин та реманенту, щоб забезпечити усім необхідним селянські господарства під час посівної кампанії⁴. За історичними джерелами, опрацьованими нами, отримані кошти були негайно «пущені в справу». Чиновники Управління продовольства та інших відомств білогвардійського уряду А. Денікіна розгорнули активну роботу з закупівлі та постачання селян необхідного для забезпечення весняного посіву. Постанови білогвардійських властей стосовно вирішення проблеми з засівами полів, конкретні кроки білогвардійської адміністрації на місцях із їх реалізації схвально сприймалися селянами. Їм імпувало те, що влада хоч у такий спосіб турбується їхнім повсякденним життям. Різнопланові за змістом повідомлення з місць, опрацьовані нами під час роботи над темою, не фіксують негативного ставлення селянства України до методів і засобів організації та проведення Особливою нарадою весняної посівної кампанії⁵.

Водночас стан із посівними площами не був ідеальним. Попри всі зусилля, що докладалися державними органами влади білогвардійців, селянами, поміщиками тощо не скрізь вдалося повністю засіяти угіддя. Існувало чимало труднощів об'єктивного характеру, що ускладнювали виконання цієї вкрай важливої з усіх поглядів справи. За два роки революційної боротьби соціально-економічна ситуація в українському селі зазнала кардинальних змін. Це безпосередньо позначилося як на землеволодінні/землекористуванні землею, так і на економічних потужностях суб'єктів господарської діяльності.

Насамперед збитків було завдано поміщицьким господарствам. Робоча худоба, реманент, приміщення сільськогосподарського

призначення економії були значною мірою розграбовані, знищені, угіддя перетворилися на самозахоплення селян. Комуни, створені на їхніх уламках, ледь животіли: у них особливо не хотіли йти селяни, а радянська держава не мала необхідного економічного потенціалу, щоб стимулювати та підтримувати їхній розвиток. Власники маєтків або загинули, або втекли, і лише окремі з них наважувалися повертатися і відновлювати господарювання. Не кращим було становище й одноосібних селянських господарств. За спостереженнями сучасника тих подій, їм «бракувало коней, худоби, кормів; сільськогосподарські знаряддя або зношені, або зламани...; не вистачає мастильних матеріалів тощо»⁶. Це зумовлювало, наприклад, у Полтавській губернії, те, що селяни не мали змоги обробляти у повному обсязі як свої, так і колишні поміщицькі землі⁷.

Селяни відчували страх як перед масовими реквізиціями, з яким вони постійно жили у 1917–1918 рр. (непомірна продрозверстка та інші непродумані кроки в економічній політиці урядів, що калейдоскопічно змінювали один одного упродовж цих двох років), так і перед поверненням поміщиків⁸. Непередбачуваність та ненормованість фіскальної політики радянської влади призводила до того, що селяни відмовлялися обробляти всі площі угідь, що їм належали. Свою позицію вони мотивували тим, що «комісари посадять на фунти все-рівно. Залишать лише зерно, необхідне для того, щоб не вмерти з голоду, а решту відберуть за квитанцію...»⁹.

У подібній ситуації перебували і власники великих маєтків. З одного боку, страх перед тим, що їхні господарства насамперед стануть об'єктом фіскальної політики властей, а з іншого — острах перед невгамовною селянською стихією, що знищує все на своєму шляху. У зв'язку з цим не ті, не інші не поспішали збільшувати посівні площі своїх господарств.

Безперервні бойові дії упродовж 1914–1919 рр. зумовлювали постійні мобілізації селян до лав воюючих сторін. Як правило, їй підлягали фізично здорові чоловіки у віці від 18 до 49 років, які у своїй більшості або гинули на фронті, або поверталися покаліченими. Тому основною робочою одиницею залишалися жінки, підлітки, люди похилого віку. Все це надзвичайно загострювало проблему дефіциту робочих рук, впливаючи на скорочення посівних площ.

Потрібно зазначити, що значною мірою заходи, вжиті білогвардійським урядом А. Денікіна стосовно організації посівної, незважаючи на цілий ряд труднощів, були результативними. Опо-

середковано цю нашу тезу підтверджують і розрахунки радянських фахівців. Згідно з ними станом на 1920 р. загальна посівна площа в Україні скоротилася на 15%, а пшениці, жита, вівса, ячменю — на 1/3¹⁰. На наш погляд, ці показники могли б бути гіршими, якби різні уряди, у тому числі Особлива нарада, не долучалися до допомоги селянам під час посівних кампаній. За інформацією, що надходила з місць від агрономів, службовців УЗіЗу, представників влади на місцях, більша частина земель, що перебувала у володінні чи користуванні, була засіяна власниками чи орендарями, передбачався високий врожай. Так, в Ялтинському повіті на вирощуванні зернових спеціалізувалися Байдарська та Богатирська волості. «Усі власники земель у цих волостях розпочали посівну... площі посівів залишилися незмінними»¹¹. У Зміївському повіті Харківської губернії у «маєтках товариств Роттермунда і Ейсе» було засіяно по 1500 дес. кожного виду зернових¹².

Сподівання білогвардійських властей на високий врожай 1919 р. вповні виправдалися. На Полтавщині врожай хлібів, за підрахунками білих, становив 161 млн пуд.: жита — 58,5 млн, пшениці — 48 млн, ячменю — 19 млн, вівса — 21,5 млн, гречки — 10 млн, проса — 4 млн. пуд.¹³ Непоганий врожай видався й в інших українських губерніях, що перебували під контролем ЗСПР (див. табл. 1). Згідно з даними політвідділу 10-ї армії Південного фронту, валовий збір хлібів у регіоні становив 1285 млн пуд., з яких 647 млн — товарний хліб¹⁴.

Таблиця 1

Урожайність зернових в Україні в 1919 р.

Губернія/повіт	Врожайність з 1 дес. у пудах культур				
	жито	пшениця	просо	овес	ячмінь
1	2	3	4	5	6
Таврійська ¹⁵					
Мелітопольський	69	101	70	75	90
Бердянський	80	115	65	73	100
Перекопський	65	89	50	67	65
Дніпровський	62	71	69	71	65
Євпаторійський	79	84	54	70	60
Сімферопольський	49	45	45	70	60
Феодосійський	75	85	60	63	72
Ялтинський	74	64		60	72

Закінчення табл. 1

1	2	3	4	5	6
Херсонська					
Єлизаветградський	85	95		70	80
Одеський	75	79	50	85	75
Херсонський	72	85	54	65	80
Катеринославська					
Слов'яносербський		107			20–30
Павлоградський	25	25			35
Маріупольський		57		70	55
Харківська					
Сумський	52				
Лебединський					
Охтирський					
Богодухівський					
Валківський		60			
Харківський					
Вовчанський					
Ізюмський		39			
Куп'янський					
Старобільський					

Водночас це породжувало нову проблему — його збір. Для юридичного врегулювання цього питання 9 липня 1919 р. Особливою нарадою були схвалені, підписані А. Денікіним «Правила про збір урожаю 1919 р. на територіях, підпорядкованих Головнокомандувачу Збройних Сил на Півдні Росії». Структурно документ містив 12 пунктів, якими регулювався збір урожаю 1919 р., враховуючи соціально-економічну та суспільно-політичну ситуацію, що склалася в українському селі на момент приходу ЗСПР в Україну. У них, зокрема, йшлося про таке: 1) збір урожаю 1919 р. хлібів, льону, конопель, соняшника та інших масляних рослин покладався на тих, хто засіяв поля, незважаючи на юридичні підстави користування/володіння землею: селян, сільські громади, селянські товариства тощо. 2/3 зібраного врожаю 1919 р. належали тим, хто засіяв поля і зібрав урожай, а 1/3 — землевласникам, орендаторам тощо. Врожай тими, хто засіяв поля і його зібрав, звозився на «місце, де зазвичай відбувалася молотьба»; 2) якщо врожай збирали не ті, хто засіяв поля, то вони засівщикам сплачували за виконані

роботи, повертали насіння або проводили з ними інші розрахунки; 3) збір урожаю картоплі, буряків, моркви та інших коренеплодів та овочів, а також тютюну, посаджених на городах та полях (крім тих, що розташовані на землях маєтків, крім буряків та інших насінневих саджанців на полях), покладається на тих, хто їх засіяв, незважаючи на юридичні підстави користування/володіння землею: селян, сільські громади, селянські товариства тощо. Із зібраного ними врожаю $5/6$ належить їм, $1/6$ — землевласникам, орендарам тощо. Врожай тими, хто засіяв поля і його зібрав, звозився в зазначене останніми місце; 4) якщо селяни, сільські громади, селянські товариства зібрали врожай картоплі, буряків, моркви та інших коренеплодів та овочів, а також тютюну, посаджених на городах та полях, та звезли у свої господарства, то вони сплачують натурою чи грошима фактичним власникам $1/3$ частину. Якщо розрахунки ведуться грошми — то за твердими цінами або за довідниковими; 5) у разі відсутності тих, хто засіяв поля, волосний старшина зобов'язувався найняти з навколишніх сіл селян для збору врожаю; 6) наймана волосною старшиною робоча сила за збір урожаю отримувала не більше S від його розміру. Решта звозилася та зберігалася до появи фактичних власників земель, на яких було зібрано врожай. Якщо ж останні не з'явилися до 1.01.1920 р., то S частина врожаю, що їм належала, продавалася волосним старшиною. Отримані від продажу кошти волосний старшина передавав голові мирового з'їзду, котрий віддавав їх фактичному власнику землі; 7) у тому разі, коли відсутні засівщики, збір урожаю належить фактичним власникам. Якщо й їх немає, то набирає чинності ст. 5 правил. Однак у такому разі той, хто збирає урожай, отримує $2/3$ його частини, а фактичні власники — $1/3$; 8) увесь урожай цукрових буряків належав цукровому заводу, на угіддях якого він був зібраний. Якщо ж завод не працював — іншому цукровому заводу, вказаному Начальником повіту; 9) так само весь урожай буряків, засіяного селянами, сільськими громадами, селянськими товариствами тощо, мав бути ними зібраний і повністю переданий цукровому заводу; 10) той, хто спеціалізувався на вирощенні насіння цукрового буряка, отримує необхідну для цього частку від урожаю; 11) цукровий завод розраховувався за отриманий ним урожай цукрового буряків. Фактичні власники отримували $1/6$ від вартості врожаю, а той, хто засіяв поля і зібрав урожай — $5/6$; 12) урожай фруктових та ягідних садів належав повністю їхнім фактичним власникам¹⁷.

5 липня 1919 р. Особлива нарада та Головнокомандувач ЗСПР оприлюднили ще один документ, яким регламентувався збір урожаю 1919 р. Він стосувався правил про збирання трав у 1919 р. на територіях, що перебували під управлінням Головнокомандувача ЗСПР. Зокрема, на самозахоплених землях збір урожаю трав слід було проводити тим, хто ці землі захопив; врожай розподілявся порівну між юридичними власниками та тими, хто їх захопив і зібрав урожай¹⁸. Регламентація решти випадків, колізій, що могли трапитися під час збирання врожаю трав, відбувалася згідно з правилами про збір урожаю зернових та коренеплодів.

Чинність обох законодавчих актів поширювалася лише на українські губернії та повіти (відповідно): Таврійську, Катеринославську, Полтавську, Харківську; Черкаський, Чигиринський, Уманський, Звенигородський, Канівський, Таращанський, Васильківський Київської губернії¹⁹.

Ми вважаємо, що вищенаведені положення правил про збір урожаю 1919 р. на територіях, підконтрольних Головнокомандувачу ЗСПР, були політично коректними, соціально компромісними, економічно доречними для всіх суб'єктів господарської діяльності, що працювали в аграрному секторі економіки України в 1919 р. На наш погляд, означені вище положення про право на врожай 1919 р. мали на меті відновити товарно-грошові відносини між державою та селянством, сприяти, з одного боку, забезпеченню селянських господарств необхідними промтоварами, з іншого — налагодити нормальне продовольче постачання міст, армії. Фактично цим документом білогвардійський уряд А. Денікіна визнавав факт селянських самозахоплень, не вживав проти цього каральних заходів. Навпаки, він відійшов від пропоміщицької позиції, чого не вдалося зробити під час напрацювань принципів аграрної реформи, віддавши перевагу селянам. Інтереси великих земельних власників були представлені значно меншою мірою, ніж інтереси селянства. Крім того, відображений у «Декларації генерала Денікіна з земельного питання» інститут приватної власності повністю реалізовувався на практиці.

У вітчизняній історіографії «Правила про збір урожаю 1919 р. на територіях, підпорядкованих Головнокомандувачу Збройних сил на Півдні Росії» неодноразово критикувалися радянськими дослідниками, наприклад, М. Супруненок. Учений вважав, що ними «знову було відновлено царські порядки і селянин знову повинен був працювати на поміщика, віддаючи йому невідомо за

що третину урожаю»²⁰. На наш погляд, ця теза — швидше данина загально ідеологічній ситуації початку 1940-х рр., що склалася в СРСР і в якій працював історик, ніж науково обґрунтована теза. По-перше, 1/3 селянами сплачувалася відомо за що — за те, що вони самочинно, без згоди власника, користувалися чужою власністю. По-друге, ставки сплати, порівняно з іншими подібними законами, наприклад, Директорії УНР та радянської влади, були меншими.

Так, за законом Директорії УНР стосовно врожаю 1919 р. всі господарства, що мали у своєму користуванні землю, повинні були передати республіці за твердими цінами, визначеними Міністерством народного господарства, зернових продуктів у такій кількості: «господарства, що мають 2 дес. землі звільняються від повинності, ті, що мають 2–3 дес. — 3 пуд., 3–4 дес. — 5 пуд., 4–5 дес. — 8 пуд., 5–6 дес. — 12 пуд., 6–7 дес. — 17 пуд., 7–8 дес. — 23 пуд., 8–9 дес. — 30 пуд., 9–10 дес. — 38 пуд., 10–11 дес. — 47 пуд., 11–12 дес. — 57 пуд., 12–13 дес. — 68 пуд., 13–14 дес. — 80 пуд., 14–15 дес. — 93 пуд. Господарства, що мали землі понад 15 дес., зобов'язувалися віддати державі S врожаю»²¹.

За більшовиків ситуація була ще скрутнішою. Селяни повідомляли, що радянська влада залишала «частину врожаю біднякам, а вся решта звозилася до комун, на тік, звідки вона вивозилася безконтрольно і без звіту перед селянством»²². Білогвардійське розвідувальне зведення за 19 жовтня 1919 р. констатувало: «Серед селян прифронтової смуги найбільше озлоблення викликало відбирання продкомаами всього врожаю, для селян залишили з розрахунку 1 фунт на душу до нового врожаю»²³. Виконком Звенигородського повіту Київської губернії у серпні 1919 р., під час жнив, зобов'язав селян 2/3 урожаю віддавати державі, звозячи її на місця, визначені державою²⁴. Рішенням Балаклавського районного військово-революційного комітету весь урожай садів, виноградників та земель, що перебувають у приватних осіб та організаціях, перешолив до державних органів, працівники отримували відсоток, визначений комісією²⁵. Саме у випадку з більшовиками цілком резонним, на нашу думку, є запитання: за що платити, якщо влада проголошувала, що земля — всенародна власність.

Водночас вище зазначені частки врожаю, що залишалися селянам та власникам земель і орендаторам, були переглянуті білогвардійським урядом А.Денікіна на користь селян. 26 вересня 1919 р. Особлива нарада схвалила, Головнокомандувач ЗСПР підписав

нову редакцію правил про врожай. Згідно з її змістом, експласники земель отримували лише $1/5$ від урожаю зернових та $1/10$ від урожаю коренеплодів²⁶.

Опрацьовані нами історичні джерела, зокрема секретні зведення Освагу, не фіксують різко негативного сприйняття селянами України правил про збір урожаю 1919 р. чи збройного опору селян їхній реалізації. Так, Г. Бурлаков — заступник Начальника УЗіЗу, посилаючись на зведення, що доходили з відділів цієї установи на місцях, констатував, що ставлення селянства до аграрних заходів Особливої наради «доброзичливе, до нас в управління не надходило повідомлень про випадки невдоволення чи непорозуміння на цьому ґрунті»²⁷. Однак під впливом більшовицької агітації в окремих регіонах України, підконтрольних білогвардійському уряду А. Денікіна, мали місце непорозуміння селянства із владою. Так, селяни Євпаторійського повіту відмовилися виконувати правила про збір урожаю, незважаючи на те, що поміщики зменшили розмір частки, яка їм належала, з $1/3$ до «2 и 2,5». Була проведена відповідна роз'яснювальна робота, а також заарештовані більшовики-підпільники, що проводили антиденікінську агітацію. Після цього селяни сіл Карадже та Ак-Лічеті провели відповідні розрахунки, згідно з «Правил...». В інформаційному зведенні стосовно цього інциденту йшлося, що причиною відмови селян розраховуватися за зібраний ними врожай було те, що «місцеве селянство, заперечуючи право приватної власності, прагнуло безкоштовно користуватися землями поміщиків»²⁸. У цілому, аналізуючи хід збору урожаю 1919 р. у Криму, автор зазначеного вище документа повідомляє: «... не було потреби вживати особливих заходів для забезпечення збирання урожаю хлібів»²⁹.

На Полтавщині збір урожаю відбувався інтенсивними темпами за сприятливих погодно-кліматичних умов. Вони могли бути ще вищими, якби не дефіцит робочих рук та сільськогосподарського інвентарю. Найманим робітникам під час жнив на Полтавщині платили від 100 до 150 руб. на день³⁰. Зведення Зафронтбюро по Полтавщині фіксували таке: «...поміщики повернулися... ведуть себе стримано і сили не застосовують»³¹. У Кременчуцькому та Лохвицькому повітах Полтавської губернії «великі землевласники відновлюють зруйновані господарства. Урожай реалізується безпроблемно»³².

На Харківщині жнива також проходили без особливих ускладнень, за подібних, як і на Полтавщині, обставин. Заробітна плата під час жнив становила 100 руб. на день для жінок і 150 — для

чоловіків. Мали місце розрахунки і натурою. Відносини між селянами, хуторянами, великими землевласниками та управляючими маєтками сучасниками класифікувалися як «миролюбиві»; відносини між селянськими громадами та управляючими — як «очікувальні» та в окремих випадках «недружелюбні»; ставлення всіх до правил — доброзичливе, але селяни більше схильні розраховуватися з власниками земель грошима³³. Такий розрахунок був вигідний насамперед селянам, оскільки проводився за фіксованими цінами. Враховуючи, що селяни володіли значною масою паперових грошей, то особливо тягаря під час цих розрахунків вони не відчували. З іншого боку, білогвардійським властям теж було це вигідно, тому що із обігу вилучалися кошти і в такий спосіб можна було дещо стримувати інфляцію. Найменш зацікавленими у такій формі розрахунків були великі землевласники, зважаючи на вкрай скрутне фінансове становище ЗСПР. Однак влада не застосовувала репресивних чи інших заходів, якими б заборонялася така форма розрахунків за врожай 1919 р., обравши проселянську позицію з цього питання.

Різноманітні за походженням історичні джерела, залучені нами до статті, дозволяють констатувати, що цивільна білогвардійська адміністрація як у центрі, так і на місцях не стояла осторонь вирішення важливих поточних соціально-економічних питань. Насамперед йдеться про жнива. Як ми уже вказували, однією з проблем, яка певною мірою негативно позначалася на зборі врожаю 1919 р., був дефіцит робочих рук, тяглової сили тощо. Для його послаблення Особлива нарада, Головнокомандувач вживали енергійних заходів. Наказом А. Денікіна від 9 липня 1919 р. військові, координуючи свої дії з цивільними властями, зобов'язувалися «З. На допомогу землеробському населенню під час жнив та посівної відпускати господарям, що потребують робочої худоби, коней з військових обозів, а також залучених до відбування гужової повинності хоча б на один чи два дні для польових робіт, а також у вільний від нарядів час». Крім того, наказ передбачав звільнення від мобілізації селян, у родинях яких, крім чоловіка, що підлягає мобілізації, не було інших працівників. У тому разі, якщо такий селянин уже був мобілізований, то його демобілізували або він отримував необхідну відпустку для участі у жнивях³⁴. Так, листування Начальників повітів стосовно виконання правил про збір урожаю засвідчує, що на місцях адміністрація виконувала наказ Головнокомандувача про надання селянам допомоги під час жнив.

Зокрема, у Сімферопольському, Феодосійському, Джанкойському повітах до жнив активно долучалися військові, допомагаючи селянам. За згодою між Сімферопольським комендантом та губернатором відпустку отримали німці-колоністи для проведення та надання допомоги під час жнив³⁵.

Крім позитивного, під час кампанії зі збору врожаю 1919 р. мали місце труднощі, що негативно позначалися на її реалізації. Найбільшою складністю, зважаючи на особливості громадянської війни як соціокультурного та історичного явища, було забезпечення спокою в тилу. Зазвичай різні політичні режими, що змінювали один одного в Україні упродовж революції, контролювали ситуацію у містах, найближчих до них навколишніх селах та на залізничних вузлах. Решта території перебувала або у сфері впливу отаманів, або залишалася «безвладною». Наприклад, лише у правобережних повітах Київщини нараховувалося 22 отамани³⁶. Це були локальні вогнища масового селянського руху опору, що розпочався ще за гетьманату П. Скоропадського. Такий стан справ деструктивно впливав на діяльність органів цивільної влади того чи іншого політичного режиму, виконання ними розпоряджень центральних властей. Білогвардійці не були винятком у цій ситуації. Водночас, і ми солідарні у цьому з тезою В. Федюка, було б не зовсім коректно селянський повстанський рух пов'язувати лише з аграрною політикою того чи іншого політичного режиму. Крім усього іншого, він був наслідком війни між містом та селом³⁷. Від себе додамо, що він був виявленням соціальної та суспільно-політичної активності селянства України в роки революції.

Невдоволення селян викликали хоча й епізодичні, але зловживання з боку поміщиків, що поверталися. Зазвичай це траплялося в тих місцевостях, в яких білогвардійська цивільна адміністрація поводитися інертно. Повідомлення радянських підпільників містили інформацію, за якою «у Бахмутському та Маріупольському повітах поміщики, окрім законної третини врожаю, беруть 380 руб. з десятини. В Ізюмському повіті беруть половину врожаю...»³⁸. У Вовчанському повіті на Харківщині поміщики вдруге вимагали у селян третину врожаю. При цьому рахували цю частку не лише з урожаю 1919 р., а і з урожаїв попередніх років. «... втручання властей для викорінення цього зла не було»³⁹, — доповідали агенти Освагу.

Отже, заходи Особливої наради з організації весняної посівної кампанії та жнив на підконтрольних українських територіях у 1919 р. носили проселянський характер. Білогвардійська ци-

вільна адміністрація робила все можливе, щоб і весняна посівна, і жнива відбулися. Збір урожаю 1919 р. на українських територіях, підконтрольних білогвардійському уряду А. Денікіна, юридично регламентувався «Правилами...». Їхній зміст відзначався проселянським характером, не викликав збройного спротиву з боку селян. Під час жнив білогвардійцями вживалися заходи, спрямовані на надання допомоги селянам. Відзначаючи в цілому позитивне виконання збору врожаю 1919 р., констатуємо, що перешкодами у цьому процесі були епізодичні зловживання поміщиків та локальні вогнища селянського повстанського руху опору.

¹ Див., наприклад: Корновенко С. В. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919 — 1920 рр.): історіографічний процес 1919–2000-х рр. / Черкаси: Ант, 2008. — 277 с.

² Державний архів Автономної Республіки Крим (далі — ДААРК). — ФР. 2235. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 2.

³ ДААРК. — ФР. — 1668. — Оп. 1. — Спр. 1а. — Арк. 2.

⁴ Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — ФР. 439. — Спр. 41. — Арк. 83.

⁵ Див., наприклад: Землеустройство (Беседа с помощником начальника Управления Земледелия и Землеустройства Г. Бурлаковым) // Объединение. — 1919. — № 4.

⁶ Л.Г. Земельный вопрос // Полтавский День. — 1919. — № 29.

⁷ Російський державний військовий архів (далі — РДВА). — ФР. — 39540. — Оп. 1. — Спр. 153. — Арк. 20.

⁸ Якушкин И. Посевы 1920 года // Наш путь. — 1919. — № 38.

⁹ Голос Юга. — 1919. — № 53.

¹⁰ Історія селянства Української РСР: У 2 тт. — Т. 2. — К., 1967. — С. 84.

¹¹ ДАРФ. — ФР. 355. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 126.

¹² По губернии. Змиевский уезд // Новая Россия. — 1919. — № 28.

¹³ Полтава // Новая Россия. — 1919. — № 56.

¹⁴ Четыркин А.В. Развал тыла и разложение армии Деникина // Исторические записки. — 1941. — №12. — С. 11–12.

¹⁵ ДААРК. — ФР. 1765. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 35.

¹⁶ Урожай текущего года в Харьковской губернии // Южный край. — 1919. — № 13.

¹⁷ Правила о сборе урожая 1919 г. в местностях, находящихся под контролем Главнокомандующего Вооруженными Силами на Юге России // Киевлянин. — 1919. — № 25.

¹⁸ Правила об уборке сена // Таврический день. — 1919. — 8 июля.

- ¹⁹ Києвлянин. — 1919. — № 53.
- ²⁰ Супруненко М. З історії боротьби більшовиків України проти Денікінщини: Дис. ... канд. іст. наук. — Уфа, 1942. — С. 130.
- ²¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 36. — Арк. 139.
- ²² Сельские земельные комитеты (Из бесед с селянами) // Новый пахарь. — 1919. — 16 октября.
- ²³ РДВА. — ФР. 39540. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 39.
- ²⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 55. — Арк. 10.
- ²⁵ Державний архів у місті Севастополі. — ФР. 244. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 86.
- ²⁶ ДАРФ. — ФР. — 439. — Оп. 1. — Спр. 110. — Арк. 110 — 111.
- ²⁷ Землеустройство (Беседа с помощником начальника Управления Земледелия и Землеустройства Г.Бурлаковым).
- ²⁸ ДАРФ. — ФР. 355. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 5 — 5 зв.
- ²⁹ ДАРФ. — ФР. 355. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 6 зв.
- ³⁰ Уборка хлебов // Полтавский день. — 1919. — 1 августа.
- ³¹ Гражданская война на Украине. 1918 — 1920 гг.: Сборник документов и материалов. В 3 тт., 4 кн. — К., 1967. — Т. 2. — С. 535.
- ³² Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление советской власти (1917 — 1920 гг.). Сборник документов и материалов. — Полтава, 1957. — С. 152.
- ³³ Анкета о состоянии сельского хозяйства в Харьковской губернии // Родина. — 1919. — № 60.
- ³⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 4175. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 24 зв., 37.
- ³⁵ ДААРК. — ФР. 2235. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 45 — 46, 53.
- ³⁶ ДАРФ. — ФР. 446. — Оп. 2. — Спр. 45. — Арк. 232.
- ³⁷ Федюк В. Белое движение на Юге России: Дис. ... д-ра ист. наук / В. Федюк. — Ярославль, 1995. — С. 376.
- ³⁸ Гражданская война на Украине. 1918–1920 гг.: Сборник документов и материалов. — С. 325–326.
- ³⁹ Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. 1918–1920 гг. — Х., 1973. — С. 163 — 164.

Валерій Солдатенко

ЗИМОВИЙ ПОХІД АРМІЇ УНР
В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ЗРІЗІ
(ГРУДЕНЬ 1919 — ТРАВЕНЬ 1920 рр.)

У роботі проводиться історіографічний аналіз наукових досліджень Зимового походу Армії УНР грудня 1919 — травня 1920 рр.

Valeriy Soldatenkko. Winter campaign of the Ukrainian national republic army (december, 1919 — may, 1920) in the historiographic profile. In the work, the historiographic analysis of scientific researches of the Ukrainian National Republic army's Winter campaign (December, 1919 — May, 1920) is given.

Зимовий рейд близько 5 тис. (за іншими даними — від 3 до 6 тис.) українських вояків, що тривав рівно 5 місяців і простягся на 2,5 тис. кілометрів перманентних бойових сутичок, постійних небезпек і тяжких поневірянь, займає поважне місце в українській історіографії. Як вияву національного звияжного духу, прагнення до волі й незалежності, історії походу присвячені сотні публікацій.

Серед них чільне місце посідають спогади командира угруповання — генерала М.Омеляновича-Павленка. Вперше вони побачили світ наприкінці 20-х — на початку 30-х рр.¹ і з того часу не один раз перевидавалися. Одна з останніх публікацій — частина великого обсягом тому².

Природно, ніхто за М.Омеляновича-Павленка краще, до найменших деталей (про це свідчать включені до тексту численні (їх десятки) військові карти з ретельно вивіреними переміщеннями кожної частини, окремо означеними й датованими маршрутами їх переміщення³) та об'єктивніше не міг оцінити загалом значення всієї військової акції. Автор спогадів не оминає помилок, у тому числі й власних, під час походу, невдач, чесно аналізує й поразки, що мали місце, з'ясовує їх причини. Додаткову довіру до висновків командарма викликають зауваження, застереження, коли він через брак своєї безпосередньої участі в тому чи іншому епізоді змушений був вдаватися до свідчень своїх підлеглих, бойових командирів. Це саме стосується й достатньо коректних переконливих історіографічних «вкраплень»⁴.

Разом із тим, слід враховувати, що через свою винятковість історична акція досить швидко набула в сприйнятті, оцінках, історіографічних тлумаченнях самодостатності. Подібно до бою під

Крутами, Зимовий похід став тим поодиноким випадком, очевидний позитив якого майже від самого початку почав гіпертрофуватися. Перебільшенню оцінок немалою мірою сприяло й те, що неприязні стосунки, які з часу зимової акції склалися у М.Омеляновича-Павленка з С.Петлюрою, в особистому досвіді якого не було гучних, яскравих воєнних перемог, приводили до відтворення походу як аргументу ідейно-політичної боротьби, своєрідного змагальництва: хто з українських військових насправді мав полководницький хист і заслуги, а чії здобутки на цій ниві були сумнівними.

Слід сказати, що головну провину за виникнення нездорових стосунків бойовий генерал покладав на Головного отамана. В своїх початках М.Омелянович-Павленко так описує візит С.Петлюри до вояків Зимового походу після закінчення останнього: «Не краще (за особисту дуже прохолодну зустріч командарма з державним очільником — В.С.) була його зустріч з частинами, які в бойовій уніформі, всі уквітчані квітами та зеленню (травень 1920 р. — В. С.) були виладнані для зустрічі верховного вождя, з розказу якого вони майже півріччя провели в поході, де небезпека й труднощі чекали їх на кожному кроці.

Він, вождь, не знайшов для них жодного привітного слова; сам, можливо, того не розуміючи, він поклав в той день першу цеглину в творення тих нездорових взаємовідносин, що з кожним днем після того все глибшали й врешті привели в армії до двох ворожих таборів — «петлюрівців» й «зимопоходників»⁵.

Болісно сприймаючи слова С.Петлюри про те, що навіть талановитий генерал *«повісти «душ» козака — армії до бою не може, бо для цього він не має в собі одної речі: він не персоніфікує собою душі нації і волі державної»*, М.Омелянович-Павленко з сумом констатує: «Певно з цих мотивів починається ігнорація цієї славної події, навмисне її зменшування, ні зведення цього безсмертного факту на лінію «бандитського набігу»⁶.

«На карб» голові Директорії ставилося й те, що він з великою неохотою згодився нагородити М.Омеляновича-Павленка Залізним хрестом, зволікав із відзначенням тощо. У цьому контексті певний суб'єктивізм М.Омеляновича-Павленка, як ефект «зворотної реакції», зрозумілий і просто має враховуватися під час використання мемуарів.

Широку документальну основу (210 документів), численні публікації сучасників використав для своєї спеціальної праці колиш-

ній ад'ютант Головного отамана військ УНР О.Доценко, що ввійшла до його масштабного проекту «Літопис Української революції» (шоста книга другого тому) і була випущена окремим виданням у «Працях» Українського наукового інституту у Варшаві (т. XIII)⁷, а затим перевидана і в новітній час уже в Києві⁸. Щоправда, О.Доценко нерідко без належної об'єктивної критичності сприймає й передає (часом буквально текстуально) доповідь політичного референта при Запорізькій дивізії старшини В.Савенка Головному отаману С.Петлюрі. Власне, документ практично без змін перетворено на канву й головне оціночне мірило всього походу. Не змогли істотно вплинути на корекцію підходів і залучені до предметного вивчення почасти непогано документовані й наповнені об'єктивними свідченнями брошури добре поінформованих учасників походу П.Певного і Ю.Тютюнника⁹. Перший очолював редакцію газети «Україна», що пересувалася у складі учасників походу, за можливості видавав чергові числа друкованого органу, в якому вміщувалися документи (накази, розпорядження, відозви, воєнні зведення, телеграфні повідомлення тощо), по суті, вівся літопис дій військового угруповання. На окрему увагу заслуговують неординарні міркування щодо політичного контексту акції, її історичної ролі, які містяться в публікації полковника Ю.Тютюнника — заступника М.Омелянвича-Павленка, до компетенції якого належало ідейно-політичне забезпечення операцій.

Утім, на позиції обох авторів позначилася дещо пізніша кон'юнктура, що не пройшло повз прискіпливий погляд М.Омелянвича-Павленка, який чутливо реагував на будь-які деталі, оцінки чи їх спотворення у відтворенні історії воєнної акції¹⁰.

З-поміж узагальнюючих праць порівняно найповніше перший Зимовий похід, особливо його заключну стадію, відтворено у три томнику І.Мазепи «Україна в огні й бурі революції». Цей твір, вперше вийшовши друком ще 1942 р. у Празі¹¹, перевидався в 50-ті роки у Мюнхені і в кількох різних форматах (двотомник, одностомник) поширений у наш час. Крім спеціального розділу «Моя подорож до армії. Кінець Зимового походу», у додатках до видання вміщено уривок з реферату колишнього голови Ради народних міністрів УНР на урочистостях з нагоди 15-річчя Зимового походу¹², де зроблено спробу дати теоретичне осмислення, тлумачення військової акції.

У наступному історики мало що додавали до фактологічного боку висвітлення непростой сторінки революційного досвіду,

послуговуючись згаданим нагромадженим матеріалом і практично не виходячи за межі набутих у перші два десятиліття аналізу й оцінок¹³.

За наближеними підрахунками, на момент початку походу в ньому готові були взяти участь до 10 тис. осіб (2 тис. шабель і багнетів та 12 гармат)¹⁴. Однак до 75% загальної кількості становили штаби, немуштрові частини, обози та транспорти хворих. Тож боєздатних було не більше 2 тис. вояків¹⁵.

Однак ситуація складалася сприятливо для проникнення окремих груп на запланованих напрямках. Денікінці швидко, почасти безладно, відступали, створюючи обширні «безвладні» анклави. Почасти вони робили це і з тактичних розрахунків. Коли в місця їх недавнього перебування вступали підрозділи українських вояків, вони створювали своєрідні буферні зони, приймаючи на себе тиск червоних і надаючи можливість білогвардійцям для перепочинків, переформувань, нагромадження сил, підготовки для воєнних контроперацій. Така поведінка регламентувалася спеціальними наказами штабу Добровольчої армії¹⁶. А в ході безпосередніх контактів офіцери з обох сторін висловлювали бажання не вдаватися до взаємної жорстокості, яка виявлялася щодо більшовиків¹⁷. Відтак окремі зіткнення підрозділів білих і українських підрозділів більше виникали внаслідок непорозумінь, відсутності елементарного порядку у виконанні наказів командування.

Особливого значення набувала якомога точніша реалізація поставлених перед кожною бойовою одиницею завдань, жорстка дисципліна. Водночас багато що залежало від ініціативи старшин. М.Омелянович-Павленко зазначав: «Марш цей можна ілюструвати багатьма цікавими прикладами, коли дотепність, відвага, бистра орієнтовка виводили частини з прикροї, а дуже часто й важкої ситуації».

Були випадки, коли наша колона входила в один бік села, а з протилежного виходили денікінці й навпаки: обозам в цих випадках приходилося відігравати роль першої допомоги тильній охороні»¹⁸.

Певною, а можливо, й значною мірою успішному початку походу сприяло й те, що в таборі денікінців опинилися частини УГА, національні почуття вояків яких переважали над іншими мотивами у ставленні до підрозділів Зимового походу. М.Омелянович-Павленко зазначав: «Внаслідок політичного порозуміння між диктатором Петрушевичем з одного боку й заступником генерала

Денікіна з другого 6.ІІ. Галицька армія припинила свою військову акцію супроти Добровольчої російської армії і з того моменту слід уважати, що обидві українські армії — Наддніпрянська та Галицька — йдуть різними шляхами, але це тільки формально, бо командування наше настільки було упевнене в приязні галичан, що ані на хвилю не вагалось призначити район для прориву Наддніпрянської армії дільницю Добровольчого фронту, що входила в район розташування Галицької Армії. Галицьке командування і сама армія робили все можливе, аби полегшити наддніпрянцям цю небезпечну акцію»¹⁹.

Отже, таке становище загалом було на користь учасникам походу на його початку. Однак не могло тривати довго. На білогвардійські частини йшов наступ і з Лівобережжя, завужуючи для них самих оперативний простір і з неминучістю змушуючи активізувати боротьбу за ті чи інші пункти. Та й галичани, вступивши в порозуміння з радянською владою, почали перетворюватися на Червону українську галицьку армію (ЧУГА)²⁰, припиняючи переміщення разом з білогвардійськими порядками. Слід було поспішати.

Тому ще в ніч з 30 на 31 грудня 1919 р. 6-й загін полку Запорізької групи під командуванням К.Гордієнка після тригодинного бою з білими зайняв Умань. А 1 січня 1920 р. до міста вступили основні сили полку²¹. Опанувавши Уманщиною, командарм М.Омелянович-Павленко вирішив реорганізувати формацію, щоб наблизити підрозділи до умов партизанської війни і зберегти засади і якості, необхідні для перетворення за інших умов у регулярні частини. Було вироблено й реалізовано наступний план: 1. Кожну групу перетворено в дивізію тієї самої назви у складі одної пішої бригади, одної гарматної частини (з 2–4 гармат) і технічної сотні. 2. Кожна дивізія мала зміцнити свій кінний полк різними дрібними кінними частинами і, в разі можливості, приступити до формування полку другої черги. 3. Рештки 3-ї Стрілецької дивізії мали й далі переформуватися в 3-й кінний полк. 4. Всім частинам наказано зняти свої попередні назви. 5. Зайві штаби мали розформувати та вжити на зміцнення бойових частин. 6. Всі дивізії особливо увагу мали звернути на розформування всіх зайвих обозів та немущтрових частин.

Командарм збільшив штаб Запорізької дивізії, що одночасно виконував і обов'язки Штабу армії, призначивши вартовим отаманом полковника Ткачука. При штабі ще були: Головний священник

армії П. Пащевський, в. о. начальника штабу полковник Долуд, ад'ютанти — сотник Миколаєнко та чотир Кочуржук, начальник технічних військ сотник Копець, скарбник штабу і сотник Пругло.

Забезпечення армії харчами загальною було добрим, бо село охоче годувало козаків по три-чотири доби. Бракувало тільки ліків та медичного персоналу. Кінний склад армії, через безперестанні марші, звівся теж нанівець. Найтяжчим моментом було озброєння армії. Селяни дуже неохоче віддавали свою зброю, кажучи, що вона їм самим потрібна для боротьби з ворогом²².

Слід зазначити, що під час походу при армії перебувала і редакція газети «Україна» на чолі з її редактором П. Певним. По захопленні Умані редакція видала 5 чисел газети загальною кількістю до 20 тисяч примірників, у яких умістила інформаційно-агітаційний матеріал, подала перебіг подій, розповіла про те, як армія вирушила у цей похід, видрукувала наказ про призначення нової команди тощо, деякі інші документи і повідомлення. Там само, в Умані, було видрукувано до 200 тисяч відозв — «До інтелігенції України», «Офицерам, казакам и солдатам Добровольческой армии» і «Селяне», укладених і підписаних отаманом Ю. Тютюнником²³. У відозві «До інтелігенції України» говорилося, що «платонічної любови для народу мало, йому потрібні жертви, необхідні подвиги». Відозва закликала інтелігенцію до боротьби з большевиками, підкреслюючи, що «Україна, як Держава, може бути тільки демократичною, і вона такою буде».

Офіцери, козаки і солдати Добрармії — говорилося в відозві — хотіли створити «єдиную недѣлимую Росію» за допомогою цілого світу, а створили фікцію перемоги над українським народом, який має вождів «не своекорыстных, не приверженцев какой-либо классовой политики, а вождем, преданных своему народу и любящих свой народ до самозабвенія»... «Вашу армію, — говорилося у відозві, — разбил українській народ, борясь за свое священное право на свободную жизнь...». Там же заявлялося, що Головна команда українських військ ніколи не заплямує себе союзом з командуванням Добровольчої армії, але всім, хто перейде на бік УНР, прощалися б їх помилки, і висловлено було готовність прийняти їх до українського війська.

У відозві «Селяне» йшлося про розстріл більшовиками народних представників — членів Центральної Ради та про те, як більшовики спочатку вели переговори з гетьманом і як потім вони, коли український народ його скинув, знову пішли війною на Ук-

раїну, давши змогу Денікінові зорганізувати армію. Закінчувалася відозва кличем: «Нехай живе Вільна Селянська Українська Народня Республіка!».

Ці відозви передавалися з рук в руки, діставалися вони й до повстанських організацій, які передруковували їх²⁴. Тут же, в Умані, трапився випадок, найменованій «волохівщиною»²⁵.

У своїй праці «Зимовий похід» командарм М.Омелянович-Павлеко присвятив з'ясуванню особистості О.Волоха, його прибічникам «волохівцям» чимало сторінок, оскільки отаман «наробив стільки шкоди українській армії, що на цьому слід більш зупинитися»²⁶.

М.Омелянович-Павленко зазначав: на самому початку січня 1920 р. 1-й і 2-й гайдамацькі полки під командуванням отамана О.Волоха зазнали поразки в зіткненні з денікінцями й розпалися. Отаман з невеликою групою прихильників кинувся в район Чуднова, де в с. Троця спробував переконати командування одного з червоних полків у визнанні більшовизму й бажанні приєднатися до радянських військ. Однак досягти бажаного не вдалося — більшовики поставилися до українських вояків з підозрою. Тому О.Волох повів своїх гайдамаків на Троянців, Чуднів і Житомир. Саме тоді під Житомиром було створено Волинську революційну раду, що в скорому часі оголосила себе «Всеукраїнською». Ввійшовши з нею в контакт, О.Волох з кількома посланцями від ради спробували зв'язатися з боротьбистами, ЦК яких перебував у Житомирі.

Не знайшовши виходу на лідерів УКП(б), без порозуміння з боротьбистами, Волох через місцевих більшовиків розпочав переговори зі штабом 12-ї армії червоних в Коростені. Делегація, згідно з інструкцією О.Волоха, висунула вимоги: «Визнання незалежності УСРР; утворення української червоної армії з власним командуванням; недоторканність українців, що раніше боролися з більшовиками, однак нині визнають їх владу». За умови виконання висунутих положень Волох обіцяв більшовикам «військового союз в боротьбі проти світової буржуазії»²⁷.

Більшовики відкинули домагання українських військовиків, пообіцявши лише «помилувати» О.Волоха та його прибічників у разі згоди на роззброєння та залишення району військових дій для подальшого переформування частин. В іншому випадку за непослух погрожували застосувати репресії (суд ревтрибуналу). Однак не встигли збігти відведені ультиматумом 24 години, як до В.Волоха прибули керівники боротьбистів — О.Шумський, І.Немоловський,

С.Савицький, до яких дійшли чутки про «прибуле якесь українське військо». Засудивши нерозважливу поведінку отамана й знову «пониживши ранг» «Всеукраїнської» революційної ради до регіональної — «Волинської», вони утворили Революційний комітет Правобережжя у складі І.Немоловського (голова), Войцеховського і С.Савицького. Новоутворений орган затвердив О.Волоха на посаді «головнокомандуючого військ України» (при цьому отаман приховав, що він відколовся й, по суті, втік від української армії — тобто формації під командуванням М.Омеляновича-Павленка). Новоспечений «головнокомандувач» і ревком вирішили не чекати роззброєння, яке чекало ослушників більшовицького ультиматума, й вирішили негайно шукати «нейтральної смуги» (оскільки червоні, як і раніше, вважали своїм головним ворогом білогвардійців і не хотіли витратити сили на українські частини, прагнули уникати сутичок, а до боротьбистів ставились якщо не примирливо, то принаймні вичікувально, зробити це було не надто складно).

Звідти планувалося «пролетіти метеором через всю Україну», об'єднати всі повстанські відділи й розпочати створення самостійної соціалістичної радянської республіки²⁸.

У пошуках згаданої смуги О.Волох зі своїми козаками помандрував через Чуднів — Янушпіль — Уланів — Пиків — Калинівку — Липовець — Вороновиці — Ільїнці — Дашів — Гранів і, зрештою, потрапив до Умані. Червоні не чинили цьому рейду жодних перешкод, розраховуючи, що суперечності між Волохом і основним контингентом українського війська внесуть в їх ряди розлад і значно їх послаблять. Так воно, власне, і сталося.

У районі Липовців загін О.Волоха був атакований і розбитий добровольцями — з 5 тис. вояків під командою отамана залишилось менше 1 тис.²⁹

Останніх чекав другий нищівний удар білих біля Голованівська. Добровольці звідкись взяли, ніби у О.Волоха є великі гроші, тому й атакували козаків, відбивши обози, кулемети та гармати.

Сам же отаман весь час хитрував, переконував своїх вояків, що веде їх на з'єднання з «армією УНР», поширював дезінформацію про неіснуючі контакти й переговори тощо. Насправді, вкрай заплутавшись, він направив одного з боротьбистів на зустріч з М.Омеляновичем-Павленком і Ю.Тютюнником з пропозицією «забути старе» і порозумітися на платформі утворення Української Червоної армії (природно, зі збереженням життя самому Волоху).

Йому ж було дано негативну відповідь і попереджено, що лише несприятливі обставини (наближення червоних) не дозволяють вжити активних заходів проти розкольників³⁰.

Однак О.Волох, користуючись своєю колишньою популярністю в Запорізькій дивізії, ввійшов у контакт з командуванням 6-го загону запорожців, що стояв в Умані, і розпочав заходи, щоб хоч цю частину приєднати до себе, водночас виславши своїх представників до більшовицьких військ, що наближалися до Христинівки. 10 січня до Умані прибула делегація боротьбистів на чолі з С.Савицьким. Командир 6-го загону полковник І.Литвиненко прийняв цю делегацію, пригостив вечерєю й умовився зустрітися з нею на другий день для переговорів, але своєчасно не повідомив про прибуття цієї делегації Ю.Тютюнника, а тільки переслав йому записку Савицького такого змісту: «Товариш Юрко! Революційний Комітет Правобережжя стоїть на платформі Самостійної Соціалістичної Радянської Української Республіки зі своєю національною червоною армією, своїми фінансами і т. д. Зі Східною Росією можливий тільки союз для боротьби з ворогами обох республік. Армію ми творимо явочним порядком. Росіяне будуть примушені рахуватися з фактом існування Української Червоної Армії і припинять свою дотеперішню політику стосовно України. Але для того треба домовитися на чому-небудь нам з Вами». Отаман Ю.Тютюнник у відповіді С.Савицькому пропонував звернутися офіційно до армії³¹.

Незважаючи на попередження Штабу армії про небезпеку, полковник І.Литвиненко не звернув на це належної уваги і, приспаний запевненнями делегації, не забезпечив відповідно підступів до міста. 11 січня о 4 год. ранку до Умані увійшов Ю.Волох і майже без пострілу обеззброїв і забрав до полону цілу залого. Козаків просто було вліто до волохівської частини, а старшин, для форми, судив революційний трибунал і позбавив їх рангів. Потім їх приєднали до різних частин.

Ю.Тютюнник, не знаючи нічого про захоплення м.Умані О.Волохом, послав того дня полковнику І.Литвиненкові для передачі командуванню більшовицьких військ пропозицію такого змісту: «Зважаючи на те, що Урядом Російської Федеративної Східної Республіки провадяться переговори про поладження взаємовідношень поміж обома Республіками мирним шляхом, до одержання директив від Головної Команди українських військ, я, Командуючий Київською Групою військ, пропоную командуванню Червоної

армії припинити рух підлеглих їм військових частин в районах, захоплених українськими військами, а саме: на південь від залізниці Христинівка — Цвітково — Христинівка — Вапнярка. Неприйняття командуванням Червоної армії вищезазначеної пропозиції буде вважатись мною як відновлення збройної боротьби поміж Республіками з усіма впливаючими від того наслідками». Пропозиції цієї не вручено свого часу за адресою через ситуацію в Умані, але пізніше, за вказівками Штабу Армії її передано було червоному командуванню. Однак це вже не мало жодного впливу на події: більшовики крок за кроком ішли за добровольцями, підкоряючи Україну. 12 січня до Умані вступили частини 44-ї більшовицької дивізії з метою ліквідації «нерегулярних банд» — в тому числі й О.Волоха.

Командування регулярних частин 44-ї дивізії Червоної армії змусило самоліквідуватись і Ревком Правобережжя, й гайдамацькі підрозділи О.Волоха, вливши їх до своїх формувань³². Отаман з цього приводу видав прощальний наказ до українських вояків, в якому на всі лади лаяв петлюрівщину й вітав «день об'єднання червоного шлика з червоною зіркою — велике об'єднання для спільної праці бідного селянства та робітництва»³³.

Таким виявився кінець волохівщини.

Командуванню Зимового походу слід було оперативно приймати рішення про подальші дії. Причому йшлося не лише про поведінку, військові зусилля у вузькому регіоні, а ще більшою мірою про загальні орієнтації, для визначення яких бракувало надійних відомостей про плани ворожих сил. Причому тривалий час теплилися надії на досягнення угод як з більшовиками, з одного боку, так і з денікінцями — з іншого.

Адже всупереч твердженням деяких сучасних авторів про незворушну позицію С.Петлюри щодо більшовиків (жодних поступок і т. ін.), саме з його ініціативи ще в листопаді-грудні 1919 р. в надскладних для армії УНР обставинах було надіслано до політичного і військового радянського керівництва одну за одною три делегації³⁴. Комуністи, командування Червоної армії вміло затягували переговори: нічого певного не обіцяючи й зволікаючи з реальними кроками, вони вправно користувалися вигодами становища. Керівництво ж українських вояків все чекало на позитивні сигнали від переговорщиків, та й сил особливих для іншої поведінки воно не мало³⁵. Тому на нараді командирів у с. Гусівка (поблизу Єлисаветграда) було вирішено: «а) по змозі і надалі уникати

сутичок з червоними військами; б) по змозі і надалі продовжувати марш одною групою, і тільки коли того вимагатимуть обставини, продовжувати операції невеликими групами; в) з огляду на відірваність від уряду, армія мала взяти на себе ще й нове завдання — підтримувати в народних масах віру в нашу справу і задля цього намагатися в дальших своїх акціях охопити, можливо, більший район»³⁶.

Поступова ж активізація дій червоноармійців, які в міру перемог над денікінцями могли вивільняти частини й на акції проти українського війська, змушувала останніх турбуватися не стільки про розширення ореалу своєї присутності, скільки шукати шляхи самозбереження. На згаданій нараді було вирішено використати своєрідний «нічийний» клин між червоними і білими й кожному підрозділу самостійно, однак оперативно, перебазуватися в район Черкаси — Чигирин — Канів, де відновити зв'язок, організаційну цілість³⁷.

Приймаючи рішення, до уваги було взято й те, що в районі Знам'янки — Єлисаветграда діяв сильний повстанський загін Гулого-Гуленка³⁸, що в наступному влився в формацію походу, став одним з його надійних бойових підрозділів, перетворившись на дивізію.

Поступово викристалізувалася ясність у суспільно-політичних орієнтаціях командування походу, та й рядових його учасників. М.Омелянович-Павленко так пояснював зміцнення національно-визвольної ідеї у війську: «...Опинившись в самому серці України, армія побачила тотожність своєї ідеології з ідеологією повстанців і бажанням селянської маси, що повстанців тих з себе видала; також армія відчула, що маса дивиться на неї як на свою оружну силу — крім назви «петлюрівці» часто-густо можна було вже чути ще назви «українці», «наше військо», бо, зрештою, не було вже родини, яка б так чи інакше не була зв'язана з військом: той загинув у наших лавах від ворожої кулі, той покалічений, перебував як інвалід вдома, не мало було і таких вояків, яких доля була цілком невідома і т. п.

Присутність у війську українському священиків і щире виконання релігійних треб також дуже імпонувало селянським масам: можна було спостерігати, як у спільній молитві село і військо єдналися в загальній журбі про долю рідного краю; при похоронах забитих або померлих від тифу козаків звичайно брало участь все село — всі жінки загалом клопоталися, щоб прибрати гарно покійника, кладучи його в домовину. Святочно, з великим піднесенням

духу відбувався такий похорон, і тут над новою труною знов було єднання. На крові та сльозах зміцнялася козацька й селянська думка — прокльони і заклики до помсти змішувались салютаційними сальвами та співом гімну «Ще не вмерла Україна».

Нарешті українська мова, що вже лунала у війську, єднала його з суспільством.

У нашому війську під той час вже не було ані зрадників, ані втікачів, не вважаючи на те, що чимало вояків проходило повз самі свої хати. Оце ж той ґрунт, на якому не тільки не деморалізувалось, а навпаки, зміцнилось і гуртувалося в тісне коло військової сім'ї наше військо, що... виявило себе як ідейних борців, що мали свій певний шлях, а шлях цей був «Заповіт» Тарасів Шевченків:

...вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте!..»³⁹

У подальшому поході армія походу поділилася на дві колони — північну під командуванням отамана Ю.Тютюнника (сюди входили Київська й Волинська дивізії) й південну (у складі Запорізької дивізії, 3-го кінного полку та штабу армії) під орудою М.Омеляновича-Павленка.

У ніч з 3 на 4 лютого 1920 р. силами Північної групи було проведено успішну операцію з захоплення Канева. Наступного дня під контроль українських вояків перейшли Черкаси. Кілька спроб нерегулярних частин, вибитих з міста (регулярних військ тут не було) успіху не принесли. «Полонених не брали, — відзначав О.Доценко. — Перерубано ревком і чрезвычайку. Захопили величезне майно, якого ніяк не можна було відразу вивезти»⁴⁰.

Більшовицьке керівництво, зайняте перекиданням своїх частин на польський фронт, змушене було відреагувати на успіхи українських вояків. Перекинуті назустріч їм частини не дали змоги розвинути наступ на Бобринецьку — Смілу (остання була таки захоплена на кілька годин, але потім здана).

На південному напрямку підрозділами Запорізького корпусу з допомогою місцевих селян були вибиті з Голти достатньо численні загони добровольців⁴¹.

Вдало маневруючи, Північна група після низки дрібних сутичок вийшла 11 лютого в околиці с. Медведівки між Черкасами і Чигирином, де наступного дня з'єдналася з Південною групою. В цьому районі оперували повстанці під орудою отамана Гулого-Гуленка.

Зустрічаючи по ходу рейду прихильне ставлення селян, відчуваючи їх підтримку, що почасти була й реакцією на агітаційно-пропагандистську, роз'яснювальну роботу, яку вели українські підрозділи, командування вирішило перенести хоча б на короткий час корисну акцію на терени Лівобережжя⁴².

Аналізуючи спробу керівництва Зимового маршу перенести військові дії на Лівобережжя, слід сказати, що великої перспективи тут було марно очікувати. І не лише тому, що місцеві залоги червоних надійно контролювали ситуацію, а на допомогу їм, у разі потреби, оперативно прибували спеціальні загони. Населення просто знемагало від втоми, яку несла перманентна зміна властей з новими ризиками, грабунками, насильством тощо. Так, описуючи реакцію жителів Полтавщини на прибуття українських підрозділів, М.Омелянович-Павленко констатує брак очікуваної активності: «Щодо відношення населення до нас, то воно було якесь загадкове: ворожнечі не було, але й не було щирої відвертості — можна було сказати, що людність придивлялася до нас, щоб пізнати як слід». А в листі до С.Петлюри командарм зазначав: «На Полтавщині помічається сильний вплив більшовизму, чому населення відноситься до нас байдуже»⁴³.

Тому мітинги, лекції, поширення прокламацій (в тому числі й вглиб — за лінію фронту) бажаного ефекту не мали. Нечисленні ж підрозділи, до яких майже не приставали місцеві жителі, були не здатні на масштабні дії, обмежуючись такими акціями, як похід на Золотоношу, що так і не привів до її захоплення⁴⁴. Сплановані кіннотні атаки на Лубни і Хорол було відмінено й ухвалено рішення повернутися на Правобережжя. Пояснювалося це і бажанням відновити весною зв'язок з політичним центром УНР, що перебував почасти в Польщі, почасти (як прем'єр І.Мазепа) в Кам'янці-Подільському, звідки вдавалося зрідка переправляти лише підбадьорливі листи. «Повна несвідомість про наш Уряд, — писав Головному Отаману М.Омелянович-Павленко, — його віддаленість від армії робить на армію тяжке враження, чим користуються вороги і розповсюджують провокаційні чутки про Уряд, хоть наше військо не звертає на це уваги, але все-таки єсть і легкодухі, у котріх в душі уже закрадається сумнів»⁴⁵.

Однак головною причиною було усе ж скрутне становище війська, яке не могло міцно обпертися на підтримку селян, повстанців. «Зброї від селян дістать неможливо, — повідомляв голові українського проводу командувач українських вояків, — тому що в селах

заводяться самоохорони — невеличкі озброєні відділи для свого захисту від бандитизму, котрий був розвився до надзвичайних розмірів і примусив селянство організуватися. Багато було випадків, коли села з'єднувалися, виловлювали навколо бандитів і забивали, чим примусили такий елемент тікати з сел. Всі ці бандити, кинувши свої села, знаходять притулок у Коцура (отаман одного з підрозділів українського війська — В. С.), чому населення дуже вороже і не співчуваюче ставиться до Коцура...»⁴⁶.

В останньому зізнанні бойовий генерал прямо натякає, що регулярна військова формація не може нормально існувати без державної підтримки, неминуче перетворюючись на чинник, що рано чи пізно через потреби власного виживання входить у суперечність з інтересами місцевого населення. Отже, навіть дотримуючись офіційного такту, М.Омелянович-Павленко недвозначно заявляє: «Час іде і далі існування Української Армії, як організованої армії, може бути тільки в тій разі, коли нам конкретно буде сказано, на що можна надіятися. Чи можна для організації і перетворення нашої, ставшої на партизанщину (негативний смисл вжитого терміна цілком очевидний — В. С.), армії в організовану регулярну армію — мати надію на плацдарм відпочинок, одягу, зброю, знаряддя і особисто (так в документі — очевидно помилково, мабуть треба «особливо» — В. С.) гроші. Не виявленість обставин може постатити (мабуть, «поставити» — В. С.) армію в тяжке і навіть критичне становище. ...Армія мандрує вже 2-й місяць і не отримала не одного разу конкретної допомоги, не одної конкретної і реальної думи і надії на будуче. Це все вкупі зібране ставить армію в невимовно тяжкі обставини»⁴⁷.

У листах командарма до державного центру звертають на себе увагу ще два аргументи. Він, по-перше, скаржиться на те, що українські політичні партії не ведуть на селах жодної роботи «і навіть при всім бажанні не має змоги їх розшукати»⁴⁸. По-друге, це безгрунтовність розрахунків на прихильне ставлення вояків Галицької армії, котра є «зараз тліючий мрець, пасивний до всего, крім своєї власної шкіри»⁴⁹.

Тож загалом розраховувати на успіх акції на Лівобережжі просто не доводилося. Більше того — залишатися за Дніпром на весну було просто небезпечно.

Таким чином, пробувши на Лівому Березі лише 4 дні, армія Зимового походу, нагадавши населенню про своє існування головно агітаційною роботою (особливого поширення набула відозва

Ю.Тютюнника «Селяне...»), повернула назад. Переправившись у різних пунктах через Дніпро, вона стала на відпочинок в районі Холодного Яру. Дальший її шлях (він дуже ретельно простежений за наявними документами у праці О.Доценка⁵⁰) проліг дрібними населеними пунктами, де не могло бути хоч скільки-небудь серйозного збройного опору, там, де можна було уникнути боїв, сутичок з Червоною армією. Якщо такі ставали невідворотними, то після коротких зіткнень українські вояки не залишалися навіть у захоплених пунктах (наприклад, Голованівськ), а швидко відходили. Не останню роль відіграв і брак набоїв, захопити які у ворога не надавалося. Основна запорука самозбереження вбачалася в маневреності, швидкості переміщень.

У районі Бершаді вояки Зимового походу ввійшли в контакт з представниками частин УГА, що були підрозділами Червоної армії й, знаходячись по іншій бік лінії фронту, відповіли відмовою на перші пропозиції об'єднання українських сил⁵¹.

Знову поставало питання: як діяти далі?

«Переходить Буг, вішать на шибеницях російських комісарів і приєднувать Українську Галицьку армію, чи ні? — конкретизує проблему Ю.Тютюнник. — А коли приєднаємо, то що будемо з нею робити? Відсутність інформацій з-поза кордону тяжко відбивалася на цілій справі. При більшій енергії ворог міг вирвати від нас ініціативу і тоді було би кепсько. Армія була втомлена. У декого з командного складу нерви почали псуватися.

Боролися дві думки: одна — переходити Буг і форсованими маршами підійти до фронтів з метою прорватись до Поляків, котрі нібито не повинні ставитись вороже до нас; друга — не переходить р. Буга до нав'язання зв'язку з Нач. Ком. Укр. Гал. армії і до одержання певних відомостей про стан за кордоном, а розпочати більш активні акції проти червоних москалів»⁵².

На користь першого варіанту говорили, що армія за кілька днів могла вже відпочити, не маючи загрози з боку більшовиків, а проти неї — можливість обеззброєння нашої армії, інтернування її поляками та ліквідація Галицької армії.

За другу думку промовляла можливість виграти час і активнішими операціями дати знати за кордон про район перебування української армії.

Перше рішення давало мінімум ризику і надію на відпочинок, друге — значний ризик, але «більше активні операції підносили авторитет нашої армії не тільки поміж населенням і Укр. Галицькою

армією, а також і серед Поляків, котрі мусіли відчувати вплив нашої праці на фронт»⁵³.

За першу думку стояли полковник Никонів (т. в. о. комдива Волинської дивізії, замість хворого на тиф отамана Загородського), полковник Стефанів і полковник Долуд. Другу думку боронили Ю. Тютюнник та отаман Гулий. Ю.Тютюнник мотивував свою позицію ще й тим, що перебування в запллі ворога мусить стати позитивним чинником для української дипломатії, котра мала б використати такий факт (за кордоном ніхто не знав дійсної чисельності армії). Відомості про пересування більшовиками 14-ї армії з півдня України на польський фронт ще більш переконували Ю.Тютюнника, що час для прориву на захід ще не настав. Прорив цей, на його переконання, треба було зробити в момент найкритичніших боїв поміж поляками та червоними. Тому Ю.Тютюнник в категоричній формі заявив, що йти на захід було річчю недопустимою. Його енергійно підтримав Гулий. Нарешті до них прилучився і М.Омелянович-Павленко. Для решти нічого не лишалося, як погодитися на дальшу боротьбу в запллі.

На військовій нараді 12 березня 1920 р. було вирішено наявним дивізіям у районі Умань — Гайсин — Ольвіопіль — Ольгопіль — Христинівка вирушити у напрямку польського фронту, не зосереджуючи значних сил у великих містах і не розквартируючи в них штабів⁵⁴. Почавши виконання наміченого плану, армія УНР опановувала простір в основному між населеними пунктами, де стояли сильні червоноармійські залоги. Однак її переслідування радянськими військами та й тактичні розрахунки приводили часом до зайняття порівняно великих пунктів, зокрема залізничних станцій і вузлів. Так, після запеклого тригодинного бою Київська дивізія ввійшла 17 березня до Гайсина, а через два дні — в Христинівку і Тальне.

Одночасно Волинською дивізією було зайнято Умань, однак наступного дня було віддано наказ про залишення міста з міркувань вигіднішого розташування всієї формації по лінії Вапнярка — Христинівка — Цвітково⁵⁵.

Зусиллями Запорізької дивізії, окремі підрозділи якої очолювали полковники Дяченко та І.Литвиненко, за участі повстанців під орудою отаманів Нестеренка і Сірка в двадцятих числах березня було захоплено міста Богопіль, Орлик і Голту. Оперативно було здійснено низку агітаційно-пропагандистських заходів. Зокрема, за підписом командувача Запорізької дивізії і повстанців Херсон-

щини та Катеринославщини отамана Гулого-Гуленка великим накладом віддруковано й поширено листівку «Народе українській!». У ній повністю відтворювалася інструкція наркома військових справ Л.Троцького агітаторам-комуністам, яких направляли в Україну, спростовувалося її спрямування і на протипагу десяти сформульованим завданням («заповідям») було висунуто 12 власних положень:

«І. Ми воюєм за те, що і зразу воювали — за право українського народу порядкувати на своїй землі, за народню владу.

ІІ. Йде весна, Гартуйтесь! Будемо випроважати непроханих гостей. Рушниці мусять бути прочищені.

ІІІ. Не піднімайте самі дрібних повстань. Організуйтеся і чекайте наказу. Наказ буде даний скоро Головним Отаманом Петлюрою.

ІV. Під час повстання ні один ворог не повинен утікати з України. Вся зброя однята у ворогів мусить бути в руках Українського народу.

V. Не вірьте, що українського війська немає, що ніби-то Головний Отаман Петлюра пристав до ворогів Українського Народу. Брехня и провокація! Зброя не буде положена, поки хоч один ворог буде сидіти на шії українського селянина.

VI. Міняйте хліб тільки на сукна, мануфактуру, сіль, цукор. Не беріть совітських грошей, за які нічого не купите, тому що вони скасовані Правительством Української Народньої Республіки.

VII. Земля тому хто на ній працює. Геть дармоїдів!

VIII. Чужинців хтоб вони не були у себе на шії не потерпимо. Геть від влади чужинців спекулянтів і жуликів.

IX. Всі держави світу визнали самостійну Україну тільки росіяне добровільці та комуністи проти нас.

X. Засівайте землі. Хліб збере той, хто засіє.

XI. Вся влада мусить бути в руках українського трудового люду.

XII. Україною будуть правити люди, яких вибере народ»⁵⁶.

Паралельно була поширена за тим же підписом й інша прокламація «Селянин!». Безпосередньо звернена до сільських трударів, вона мала на меті довести, що радянська влада чужа українству й народ має піднятися за свої права й інтереси на підтримку повстанців.

«Хіба ця влада твоя, хіба вона в твоїх руках? — запитував отаман Гулий-Гуленко й тут же відповідав: З'явилися ревкоми, ісполкоми, профкоми, наркоми, комбіді і інші «беди» в яких сидять

зовсім чужі тобі люди. Якого ж добра бажає тобі отой безбатченко комуніст якому все ідно, як би тільки добре пожити — чи те на Москівщині, чи на Вкраїни, чи в Німеччині? Цей інтернаціоналіст не маючи сеї хати, чи може подбати про твій спокій, про забезпечення твоїх потреб?

А що роблять комуністи з тими лицарями, які б'ються з ворогами за твою батьківщину, за кращу долю українського народу. Скільки їх сидить по в'язницях та порострілюване по черезвищайках. Скільки кращих синів України гине під ярмом комуни.

До якого ж часу ми будем терпіти таке знущання чужинців? Годі!

Терпець увирвався. Треба раз на завжди покінчить з такими катми. Бери рушницю, вила, лопату, і гони з рідної землі дармодів. Ти їх виженеш як вигнав Деникіна, як вигнав і уже два рази.

Геть чужинців з України!

Хай живе Українська селянська Республіка!»⁵⁷

У ніч з 24 на 25 березня загін червоноармійців зненацька атакував с.Ємилівку, де розташувався штаб Запорізької дивізії, залишивши його разом з придатними підрозділами після запеклого бою. Це призвело до загального відступу всієї формації, проти якої буквально щоденно збільшувалися радянські сили. Здійснюючи рейд поміж невеликими населеними пунктами південної Херсонщини, українські вояки на короткий час оволоділи м.Бобринцем і залізничною станцією Долинська, але, не затримуючись надовго, рушили в район м.Вознесенська, який захопили 16 квітня⁵⁸. Цю перемогу, яка далася в надзвичайно скрутних обставинах, за умов браку набоїв М.Омелянчик-Павленко назвав днем «нагороди нашому козацтву за довгий, тяжкий і славний похід»⁵⁹. Власне, завдяки цій операції вдалося зберегти формування Зимового походу, оскільки українські вояки практично не мали вже боєприпасів і могли продовжувати боротьбу лише холодною зброєю. Правда, в наказі по Запорізькій збірній дивізії від 1 квітня 1920 р., виданому отаманом Гулим-Гуленком і начальником штабу дивізії полковником Кратом, а також у звіті голові Директорії та голові Ради народних міністрів політичного референта при Запорізькій дивізії старшини В.Савенка перебіг бою подано з очевидними перебільшеннями щодо звитяги козаків, котрі начебто майже беззбройні подолали спротив дуже добре озброєного червоного гарнізону⁶⁰. Відчайдушність тих, хто наступав, викликана переважно безвихіддю їх становища, звісно, багато що пояснює, як, втім, і накази во-

енної доби, покликані піднімати солдатський дух. Однак беззастережно приймати й повторювати явно сумнівні факти і оцінки без скільки-небудь реалістичної їх оцінки, як це допускається в деяких сучасних публікаціях, не варто.

Взагалі на подібні перебільшення — оцінки, твердження — диспропорції щодо бойової поведінки, втрат з обох боків сотні знищених добре озброєних червоних військовослужбовців у кожній операції і буквальною одиницею малоозброєних українських вояків можна було б звертати увагу неодноразово, скажімо, у хронологічно найближчому епізоді під Ананьївим⁶¹. Це неважко зробити, звертаючись до простої логіки, виявляючи суперечності документів, історичних розвідок, зіставляючи їх, перехресній критиці тощо. Однак щоразу стримують моральні гальма — неначебто подібна загалом цілком природна дослідницька робота має на меті якщо не явно, то десь там підспудно викликати не вповні позитивну реакцію на дії людей, що волею долі опинилися в екстремальних обставинах, у яких навіть вижити вже означало багато, було мало не подвигом. І все ж жодна міра співчуття до учасників бойових дій, з найглибшим розумінням мотивації їх поведінки, зовсім не привід для свідомого переінакшення суті подій. А полягала вона в тому, що відірвані від керівних державних центрів, без скільки-небудь сталої матеріальної допомоги через надзвичайну втому від нескінченної війни населення, яке щонайбільше прагнуло припинення кривавої вакханалії, рештки армії УНР могли розраховувати лише на тимчасовий успіх у слабких для радянської влади, що з часом дедалі зміцнювалися, пунктах. Не випадково, навіть порівняно з махновцями, невелика формація українських вояків (вся вона могла розташуватися на околицях маленького провінційного Ананьїва⁶²) жодного разу не затрималася бодай на короткий час (тиждень-два) в одному пункті, регіоні. Тобто, з точки зору військової стратегії вона могла здійснювати окремі, часом дошкульні «уколи», «прориви» — перемоги не на головних напрямках протиборства з червоними, а в їх слабких — «вузьких» місцях, які не були визначальними для загальнонаціональних, українських процесів. Тож і пропагандистський ефект мав усе ж більше локальне, а не загальне значення.

Слід, мабуть, враховувати й ту обставину, що радянська влада не тільки не могла своєчасно організувати належні військові сили для боротьби з українськими козаками, а й далеко не відразу встигла пристосуватися до повстанського, по суті, партизанського

характеру дій останніх, не дуже оперативно враховувала природні хитання в настроях населення, особливо селянства, а то й припускалася істотних помилок, зокрема в аграрному й національному питаннях, викликаючи антипатії й спротив жителів цілих регіонів.

Однак потенціал червоних неухильно зростав. Силами 14-ї армії вони майже оточили військові підрозділи УНР в районі Ольгополя, звідки довелося відступати на Бершадь — Тульчин — Ямпіль⁶³. Українські вояки, дедалі відчуваючи скруту, нервували, давали ненависні, люті розпорядження (нерідко — показники безсилля), що виходили на перший план у мотивації поведінки⁶⁴. Накази, звіти, інші документи зарясніли згадками про сотні порубаних, потоплених супротивників тощо⁶⁵: «Те, що творила наша кіннота над ворогом, який палив села, трудно уявити, — констатував політичний референт УНР В.Савенко. — То було щось нелюдсько-страшне»⁶⁶. І хоча така поведінка нерідко пояснювалася реакцією на червоний терор, антинародні й антинаціональні дії, зокрема на спалення каральними відділами навколо Ананьєва п'яти повстанських сіл⁶⁷, мирне населення вона й насторожувала, й лякала, особливо з погляду суспільної перспективи, яка ставала дедалі прозорішою, прогнозованішою. Та й взагалі акти крайньої жорстокості, коли вони й мали ту чи іншу ступінь причинності, все одно не могли сприйматися всіма й однозначно. Тож і говорити про тотальну підтримку місцевим населенням українських вояків і масовій його ворожості до радянської влади не доводиться, або ж вести мову з певними застереженнями. Не випадково в документах не наводиться даних про приєднання до армії під командуванням М.Омелянвича-Павленка скільки-небудь значимих контингентів повстанців, патріотів, готових до боротьби за відновлення влади УНР.

Усе ж, як це часто бувало в ході громадянської війни, ситуацію різко змінили привхідні чинники.

Захопивши на марші Балту, витиснувши червоних до Бірзули («поцастило» — вважав М.Омелянвич-Павленко⁶⁸), армія Зимового походу 25 квітня 1920 р. зненацька біля Бершаді натрапила на Галицьку кінну бригаду під командуванням полковника Шепаровича, що ще з початку квітня вийшла з покори червоному командуванню, й зчинила бунт проти радянської влади.

Щодо армії Зимового походу, то її останні дні, як і весь попередній період, були в невпинному русі. А він, своєю чергою, був дещо полегшений загальним наступом поляків, від яких мало-

успішно відбивалися червоні підрозділи й залишали мізерні сили для перешкод пересуванню українських вояків. Тому останні, здавалось до краю знесилені, могли 2 травня 1920 р. вирушити в похід для зайняття Тульчина — Крижополя — Вапнярки. Саме на цій ділянці фронту перебували підрозділи ЧУГА. У деяких з них, як стало відомо, «було неспокійно»⁶⁹, а інші й взагалі виступили проти червоних. Уже надвечір 3 травня вдалося ввійти й закріпитися у Вапнярці, а ситуація в Крижополі кілька разів змінювалася. Коли через станцію під натиском поляків відступали значні підрозділи червоних, вони контролювали залізницю й населений пункт. Якщо вони відкочувались у напрямку Києва, Крижополем знову опановували українські частини⁷⁰.

У с. Марківці М. Омелянович-Павленко зустрівся з головою Ради міністрів І. Мазепою, який поспішив привітати командарма з успішним закінченням Зимового походу⁷¹. Та залишалось ще здійснити останні кроки. Між тим, становище української армії загострилося. Формация М. Омеляновича-Павленка вклинилася в розташування 14-ї Червоної армії, що значно її переважала. В бою біля с. Савчине виникла ситуація, «що межує з повною катастрофою»⁷². Врятувала ніч. Однак на 4 травня 1920 р. армія УНР перетнула залізничну колію Вапнярка–Бірзула й була вже за 30 верст від польських військ. Навіть долинали гарматні постріли, надихаючи вояків на мобілізацію останніх зусиль.

Загалом же говорити про організовані дії, їх координацію між окремими частинами не доводиться. Намагаючись прослідкувати буквально погодинно зміну надто заплутаної військової обстановки, О. Доценко так змальовує фінальні акції армії Зимового походу: «Під час останніх боїв нашим тяжко було зорієнтуватися, звідки наступає ворог, а ворогові тяжко було встановити, де були наші частини. Керуванню військами перешкоджали величезні обози. Дивізія смерком закінчила свої операції успішно, — ворог був розпорошений, дивізія перейшла в район с. Ольшаниця, стала на відпочинок, куди мала перейти ціла Українська армія, і вислала свій роз'їзд для зв'язку з дивізією полковника Удовиченка (вона наступала у складі Польської армії — В. С.).

Після цих тяжких боїв армія опинилася в такій ситуації, що не могла ні наступати, ні оборонятися: зв'язку між частинами не було, обози та кіннота перемішалися з піхотою, частини одної дивізії з частинами другої: гармати, оточені з усіх боків обозами, не мали виходу в разі негайної потреби.

Але й ворог був у подібному стані і теж не міг далі провадити бойових акцій проти Української армії, тим більше, що він був остаточно здеморалізований, понісши великі втрати в боях, а перед нашим військом відкривались перспективи нової успішної боротьби.

XIV совітська армія розбилася на невеличкі відділи, які бродили по лісах та ярах, рятуючись від частин Української армії та повстанців-селян. Совітське військо не тільки розгубило майже всю свою живу людську силу, але втратило всю свою артилерію, кулемети, рушниці, набої, обози, господарче, технічне і санітарне майно, — канцелярії, гроші, інтендантські склади, телефонні й телеграфні апарати, радіо, медикаменти, — все це або попало до рук Української армії, або було розібрано селянами за дозволом Команди Армії. Не було просто фізичної змоги забрати все, що покинула XIV совітська армія, розбігаючись панічно і ховаючись по лісах та байраках.

Але Команда Армії УНР мала інші завдання, а знесення та втома людей і коней та розпорошеність частин не давали змоги переслідувати ворога, не вистачало сил...»⁷³.

Виходячи з такого воєнного стану і настроїв, отаман Ю. Тютюнник почав налагоджувати зв'язки між частинами дивізій і збирати їх до купи та упорядковувати обози і піхоту, розташувавшись для цього на відпочинок між селами Дмитрашівкою і Христошем⁷⁴.

5 травня 1920 р. вислані в напрямку Ямполья кінні роз'їзди зустрілися з підрозділами полковника О. Удовиченка. В оперативному відношенні вони підлягали начальникові 7-ї польської дивізії генералу Крайовському й займали фронт між Борівкою і Дністром (частина підрозділів була зосереджена в районі Вінниці разом з польськими угрупованнями)⁷⁵.

6 травня 1920 р. командарм М. Омелянович-Павленко разом з командувачами дивізій направили С. Петлюрі ситуаційний звіт. До нього було включено стислий огляд подій з середини квітня 1920 р., зокрема, про спроби налагодження взаємодії з вояками УГА⁷⁶.

Закінчувався звіт словами:

«Сьогодні 6.V. з особливим почуттям висилаються роз'їзди для зв'язку з Вами. Після п'ятимісячного роз'єднання Армія щаслива знову витати Головного Отамана і знаючи фактичні обставини на Україні переконана в остаточній перемозі українського народу над всіма його ворогами. Хай живе вільний Український Нарід! Слава Головному Отаманові!»⁷⁷

Приблизний кількісний склад учасників Зимового походу (разом з Галицькою кінною бригадою А.Шепаровича) був таким: 397 старшин, 5950 козаків. На озброєнні вони мали 14 гармат і 144 кулемети⁷⁸.

Уже ранком 7 травня вояки армії Зимового походу отримали новий фронт під командуванням Головного отамана С. Петлюри.

М. Омелянович-Павленко звернувся з проханням до голови Директорії й голови Ради народних міністрів про звільнення з посади командарма, але йому було відмовлено. Підвищивши його до рангу генерала-поручника, С. Петлюра дозволив тижневу відпустку, поклавши тимчасове виконання обов'язків командарма на Ю.Тютюнника⁷⁹.

Узагальнену оцінку сутності й здобутків Зимового походу дав після ретельного аналізу всіх документів, зіставлення відомих фактів, спогадів О.Доценко. Умовно весь похід він поділив на два періоди.

«У першій половині Зимового походу (6.ХІІ.1919 — 16.ІІ.1920) Армія, перейшовши спочатку в запілля добровольців, а потім і большевиків, опинилася в центрі народного руху і морально зміцнилася. Командування користувалося такими тактичними прийомами і ставило такі завдання до частин:

1. Уникання великих ворожих частин та нападань на малі, нищення залізниць, зв'язку та тилових установ.

2. Розташування групами на випадок несподіваних ворожих нападів, а також вживання заходів до швидкого поготівля.

3. Переведення маршів манівцями та кількома колонами, користування місцевими провідниками, зосереджування здала від головних залізничних ліній та великих селищ, в момент критичний — проведення нічних формованих маршів.

4. Ведення поспішної розвідки навкруги — військової й агентурної, останньої — за допомогою селянства.

5. Несення охорони на походах лише роз'їздами, на місці — за допомогою селян.

6. У керуванні — самодіяльність командирів та періодичні наради їх в Штабі Армії...»⁸⁰.

Військовий фахівець вважає, що своїми діями формація сприяла («допомогла») ліквідації військ А. Денікіна.

«У другій половині Зимового походу, — продовжує він, — армії бракує найнеобхідніших речей, а головне набоїв. Вона вибирає: попередній маршрут і на початку застосовує попередню тактику;

Армія входить в большевицьке зазілля;

– приковує ворога, який купчиться великими силами, щоб її знищити;

– Команда Армії інтенсивно співпрацює з повстанцями, даючи їм належні директиви та використовуючи їх у своїх оперативних планах;

– Команда Армії, опинившись у ворожих районах, відважується на захоплення великих міст, і це переводить успішно, застосовуючи тактику нищення ворога ударними групами (дивізіями);

– частини армії збільшуються численно, людським та кінським складом, і забезпечують себе зброєю й харчами вже на місяць;

– в кінці походу армія проводить одчайдушні регулярні бої з переважаючим ворогом;

– армія дезорганізує большевицьке зазілля безпосередньо перед наступом польських військ на Київ.

За час Зимового походу армія усвідомила національно і політично населення більшої частини Правобережжя, частини півдня України і частини Лівобережжя. З походу вона вийшла цілою, незнищеною, даючи єдиний може в історії приклад провадження партизанської боротьби за подібних умов та протягом такого довгого часу і вписавши в історію нашого війська і нашого національного визволення виняткову щодо краси подвигу й самопожертви сторінку»⁸¹.

Принагідно варто сказати про те, що й до сьогодні загальна оцінка Зимового походу дуже різниться. Звичайно, тут привносяться і елементи політизації, кон'юнктури. Так, у відверто українофобській праці А. Дикого «Красная свитка. Неизвращенная история Украины-Руси от запорожцев до коммунистов» у спеціальному розділі доводиться, ніби акція не мала жодного сенсу й успіху. Незважаючи на виявлений героїзм і поневіряння «результат дорівнював нулю»⁸². Головний аргумент зводиться до того, що абсолютною оманною виявилися переконання українського керівництва про масштабність повстанського руху проти радянської влади, учасники якого начебто якнайбільше прагнули про приєднання до петлюрівської (уенерівської) армії⁸³. Всупереч цьому, наполягає автор історичного трилера, «дійсність показала, що населення України жодного бажання підтримати Петлюру і його політику не мають»⁸⁴.

Визнаючи, що певна частка правди у подібних міркуваннях загалом є, все ж варто враховувати, що своєю метою ані керівництво

УНР, ані формації М.Омеляновича-Павленка, ані рядові її учасники не ставили формування й збільшення республіканського війська, тим більше — зміну політичної ситуації, режиму в УРСР. Завдання було значно скромніше — зберегти кадр армії на українській території, у ворожому заплілі, вдаючись якнайбільше до партизанських дій. З цього погляду висувати завищені претензії критерії до акції, мабуть, недоцільно.

¹ *Омелянович-Павленко М.* Зимовий похід // За державність (Каліш). — Зб. 1. — 1929. — С. 9–52; Зб. 2. — 1931. — С. 9–46; Зб. 3. — 1933. — С. 9–54; Зб. 4. — 1934. — С. 9–72.

² *Омелянович-Павленко М.* Зимовий похід (6.XII.1919 — 6.05.1920 рр.) // Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання. — К., 2007. — С. 228–397.

³ Див.: Там само. — С. 398–406.

⁴ Див., напр.,: Там само. — С. 376–379.

⁵ *Омелянович-Павленко М.* Без дати і фактів // Спогади командарма. — С. 489.

⁶ Там само.

⁷ *Доценко О.* Зимовий похід (6.XII–6.V.1920). — Варшава, 1932. — 237 с.

⁸ *Доценко О.* Зимовий похід (6.XII–6.V.1920). — К., 2001. — 237 с.

⁹ *Певний П.* За волю та державність. Похід української армії в заплілля ворога з 5 грудня 1919 по 5 травня 1920. — Кн. 1. — Станіслав, 1920. — 88 с.; Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919–1920 рр. Ч. 1 (Політичний огляд): З документами в тексті і додатками. — Коломия — К., 1923. — 99 с.

¹⁰ Див.: Омелянович-Павленко М. Спогади командарма. — С. 489, 493–495.

¹¹ *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції: 1917–1921. — Прага, 1942. — Т. 1. Центральна Рада — Гетьманщина — Директорія — 212 с.; — Т. II. Кам'янецька доба — Зимовий похід. — 232 с.; — Т. III. Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР. — Прага, 1943. — 234 с.

¹² Див.: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. — Т. II. Зимовий похід. — Т. III. Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР. — Дніпропетровськ, 2002. — С. 83–116, 245–251.

¹³ *Доценко О.* Зимовий похід (6.XII.1919 — 6.V.1920). — К., 2001. — С. 17.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Див., напр.,: У 50-річчя Зимового походу Армії УНР, 1919–1920. — Нью-Йорк, 1973. — 280 с.; Верига В. Зимовий похід та УГА // Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. У 2-х т. — Т. 2. — Львів, 1998. — С. 179–187.

¹⁶ Див.: там само. — С. 34–35.

¹⁷ Там само. — С. 35, 186.

- ¹⁸ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 241.
- ¹⁹ Там само. — С. 262.
- ²⁰ Див.: Солдатенко В.Ф., Савчук Б.П. Галицька армія у Наддніпрянській Україні. — К., 2004. — С. 127–159; *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 263–266.
- ²¹ *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 34–35.
- ²² Там само. — С. 37.
- ²³ Див.: Певний П. Назв. праця. — С. 32–33; *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 249.
- ²⁴ *Тютюнник Ю.* Вказ. праця. — С. 35, 90–93.
- ²⁵ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 252.
- ²⁶ Там само. — С. 254.
- ²⁷ *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 40.
- ²⁸ Там само. — С. 41.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Див.: *Омелянович-Павленко.* Спогади командарма. — С. 258.
- ³¹ *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 42.
- ³² *Тютюнник Ю.* Вказ. праця. — С. 44–45.
- ³³ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 259.
- ³⁴ Див.: *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 45–47.
- ³⁵ Див.: *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 267.
- ³⁶ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 269; *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 48.
- ³⁷ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 270; *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 52–53.
- ³⁸ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 270, 277–279.
- ³⁹ Там само. — С. 268.
- ⁴⁰ *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 56.
- ⁴¹ Там само. — С. 61.
- ⁴² *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 299; *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 68.
- ⁴³ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 243.
- ⁴⁴ *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 73.
- ⁴⁵ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 243.
- ⁴⁶ Там само. — С. 244.
- ⁴⁷ Там само. — С. 244–245.
- ⁴⁸ Там само. — С. 244.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 78–87.
- ⁵¹ Там само. — С. 87; *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 302–312.

- ⁵² *Тютюнник Ю.* Вказ. праця. — С. 62–63.
- ⁵³ Там само. — С. 63–64.
- ⁵⁴ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 279–280.
- ⁵⁵ Там само. — С. 280–282.
- ⁵⁶ Там само. — С. 286.
- ⁵⁷ Там само. — С. 287.
- ⁵⁸ *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 100–101; *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 334–345.
- ⁵⁹ *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 102.
- ⁶⁰ Див.: Там само. — С. 160–161, 303.
- ⁶¹ Там само. — С. 103, 161–162, 262 та ін.; *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 348–355.
- ⁶² *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 105, 162.
- ⁶³ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 403.
- ⁶⁴ Там само. — С. 341–342.
- ⁶⁵ Там само. — С. 343; *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 161–162.
- ⁶⁶ Там само. — С. 162.
- ⁶⁷ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 348.
- ⁶⁸ Там само. — С. 357.
- ⁶⁹ Там само. — С. 359.
- ⁷⁰ *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 113–114; *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 361–366.
- ⁷¹ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 366.
- ⁷² Там само. — С. 372.
- ⁷³ *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 116.
- ⁷⁴ Див.: *Певний П.* Вказ. праця. — С. 58.
- ⁷⁵ Див.: *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 117.
- ⁷⁶ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 331–332.
- ⁷⁷ Там само. — С. 332.
- ⁷⁸ Там само. — С. 335.
- ⁷⁹ Там само. — С. 332–334.
- ⁸⁰ *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 118–119.
- ⁸¹ Там само. — С. 119.
- ⁸² *Дикий А.* Красная свитка: неизвращенная история Украины-Руси от запорожцев до коммунистов. — М., 2007. — С. 265.
- ⁸³ Там само. — С. 265–266.
- ⁸⁴ Там само. — С. 266.

Тетяна Бевз

УКРАЇНСЬКІ ЕСЕРИ У ПОШУКАХ КОМПРОМІСУ МІЖ РІЗНИМИ ПОЛІТИЧНИМИ СИЛАМИ ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ

У статті увага концентрується на діяльності Української партії соціалістів-революціонерів у добу Директорії. Показано пошук партією компромісу у відносинах між різними політичними силами. Значна увага акцентується на взаємовідносинах з Українською соціал-демократичною робітничою партією.

Tetyana Bevz. The Ukrainian socialist revolutionaries in search of the compromise between different political forces in time of the Directory. In the article attention is attracted on activity of Ukrainian party of socialists-revolutionaries in time of Directory. The search of compromise is shown party as between different political forces. Considerable attention is accented on mutual relations with Ukrainian social democratic party of worker.

Політика компромісу стала визначальною у діяльності Української партії соціалістів-революціонерів доби Директорії. Поділяємо погляд, що компроміс є важливим засобом запобігання соціально-політичним та етнічним зіткненням, пом'якшення конфронтації, подолання внутрішньополітичних криз, уникнення розколу в суспільстві. Водночас зазначаємо, що він буває можливим і вартим у політичному процесі тоді, коли його наслідком постає можливість уникнути втрат більших, ніж жертви компромісу.

Багато протиріч було у взаємовідносинах українських політичних партій з Директорією. Ліва течія УПСР намагалася бути лояльною до неї, однак заборона видавати періодичний орган змусила діяти нелегально і змінила позицію щодо Директорії. Деяко поіншому склалися стосунки уряду з центральною течією УПСР. Їм дозволили видавати газету «Трудова Республіка» (лютий 1919 р.). Але сувора цензура практично позбавляла можливості вільно висловлювати свою думку. Важливо зазначити, що «Трудова Республіка» відстоювала радянську форму влади і виступала за необхідність створення єдиного робітничо-селянського революційного фронту. Газета виходила за редакцією Д. Ісаєвича, Г. Толмачова, П. Христюка¹ і згодом стала органом Організаційного комітету партії.

Окремі статті «Трудової Республіки» проповідували єдиний робітничо-селянський революційний фронт, «що на практиці супе-

речило існуючій трудовій системі Директорії і самостійності України, тому що боротьбисти виступали за співпрацю з більшовиками і російськими есерами (противниками самостійності). Такі статті цензура Управління преси і пропаганди в уряді УНР вилучала.

Коли постало питання про формування революційного уряду, Директорія і Національний Союз замість того, щоб створити класовий робітничо-селянський орган, просто поділили міністерські портфелі між трьома партіями (УСДРП, УПСР (цент. течія) і ПСС, які брали активну участь у повстанні проти гетьмана). Партію українських есерів у новому уряді представляли: О. Мицюк (міністр внутрішніх справ), І. Штефан (міністр пошт і телеграфів), С. Остапенко (називав себе у. с.-р. — міністр торгу і промисловості)². Активний учасник повстання М. Шаповал «внаслідок певних інсинуацій, з причин етичного порядку (щоб його не запідозрили в кар'єризмі) відмовився увійти до складу Директорії УНР, зголосившись піти простим солдатом на фронт. Але на вимогу ЦК УПСР, ЦК Селянської Спілки та Директорії увійшов до уряду останньої і з грудня 1918 р. по лютий 1919 р. обіймав у ньому посаду міністра земельних справ³». 8 лютого 1919 р. М. Шаповал виступив на засіданні Директорії з доповіддю про утворення Міністерства оборони. Було прийнято рішення: скасувати військове й морське міністерство, створити міністерство оборони і міністром оборони призначити М. Шаповала з тимчасовим залишенням його міністром земельних справ⁴.

Перший склад Ради Народних Міністрів Директорії був українським (за винятком міністра єврейських справ) і представлений лише трьома партіями. До недоліків слід зарахувати те, що партійність окремих членів уряду не завжди свідчила про їхні тісні і тривалі зв'язки з відповідною партією. Наприклад, окремі представники від соціалістів-революціонерів мали нетривалі зв'язки з партією і, власне, невідомо, коли і яким чином опинилися в її рядах. А досить впливові на той час боротьбисти не отримали жодного місця.

До кінця лютого — початку березня 1919 р. представники УПСР і УСДРП остаточно розчарувалися у можливості досягнення згоди з представниками Антанти в Одесі. Внаслідок цього, а також під впливом успіхів Червоної армії, вони все більше починають схилитися до рішення про співпрацю з більшовиками.

Заміна уряду В. Чеховського на уряд С. Остапенка, відхід від справ В. Винниченка кваліфікується М. Шаповалом як поворотний

момент в історії Української революції: «Так в середині лютого розбився український політичний фронт, і це стало початком кінця українського визвольного руху. Друга українська революція вступила в добу затьняжної і трагічної кризи. Українська молода революційна армія була ще слаба організаційно і ідеологічно. Козаки — селяне і робітники — були настроєні революційно, але старшинство не все думало про соціальну революцію. Петлюра набрав багато «спеціалістів» у штаби. Ці «спеціалісти» думали по-старому і хоч боролись за Україну, але за буржуазну. Молодше і соціалістичне старшинство було за революцію, але впливу на провід не мало. У війську багато мітінговано, але реакційна політика деяких штабів (напр. січового корпусу в Києві, штабу Балбочана на Харківщині, деяких штабів на Полтавщині і Поділлі) з розгонами селянських з'їздів, розпусканням робітничих професійних спілок, з насильствами під закидом большевизму над жидами і т. п., дала великий агітаційний матеріал в руки як большевиків, так і українських їх пів-прихильників (напр. лівих с-рів — боротьбистів і с-д. незалежників). Владу Рад хотіла завести не лиш в своїх цілях Москва, але й українські збольшевичені групи, які агітували українською мовою за українську владу Рад. Ось це й допомогло Москві, бо українське військо почало розпадатися. Ще й присутність в Одесі військ Антанти і поїздки до Одеси представників української влади давали агітаційну зброю проти Директорії. З усуненням революційного уряду і відходом Винниченка з Директорії процес розпаду війська, започаткований трохи раніш, збільшився нечувано, так що за короткий час під прапором УНР з 400-тисячної армії залишалось все менше і менше⁵». Звертає на себе увагу цікава деталь: під час кризи влади у Вінниці М. Шаповал намагався відродити Український Національний Союз і відновити його керівні функції. Однак ЦК УПСР (центральної течії) заборонив роботу в цьому напрямі й ініціатива «заглохла»⁶.

Орган Всеукраїнської ради селянських депутатів пропагував серед селянства ідею радянської влади. Особливою популярністю користувалися статті члена Виконавчого комітету О. Щадиліва. Він закликав селянство до активної участі в радах робітничих, червоноармійських і селянських депутатів на місцях. З аналогічним закликком звертався до партійних організацій і Центральний Комітет УПСР (цент. течія). Для втілення у життя цього гасла 12 березня 1919 р. ЦК прийняв рішення про видання партійного неперіодичного альманаху «Земля». Для активізації і покращання

діяльності Центральний Комітет (центральної течії) створив відділи: преси, зовнішніх відносин, внутрішніх справ, агітаційний, секретарський і фінансовий.

За УПСР (центральної течії) й Селянською Спілкою йшло переважно селянство і частина робітництва. Підтвердженням цього можуть бути постанови київського повітового з'їзду Ради робітничих і селянських депутатів, який відбувся 24–25 березня 1919 р. Постанова зазначала: «Трудове селянство, яке на ділі доказало свою революційну здібність, яке весь час боролось з контрреволюцією і яке йде невпинно до соціалізму, буде на ділі стояти на ґрунті радянської влади і захищати її, але, приймаючи під увагу велику чисельність селянської класи на Україні, заявляє, що всі органи влади, а особливо Ради Депутатів, як в центрі, так і на місцях, повинні складатись в переважній більшості з селянських представників⁷». Учасники з'їзду домагалися також незалежності і суверенності Української Соціалістичної Радянської Республіки. П. Христюк наголошував, що «в гаслі незалежності Української Радянської Республіки збирались, як у фокусі, всі ті численні домагання українського робітництва і селянства, які випливали з їх власного розуміння всіх особливостей української революції і необхідності пристосування методів її здійснення до тих особливостей⁸». Висунення гасла самостійності на перше місце пов'язане з тим, що здійснення її передбачалося через запровадження «робітничо-селянської революційної творчості в Україні на всіх ділянках суспільного життя». Крім того, українські демократи вважали, що поки керівництво революцією в Україні знаходиться в руках Москви — уникнути національної боротьби і досягти нормального економічного розвитку і зрівняти місто і село неможливо. І тому, коли соціал-революціонери (ліві), соціал-демократи (незалежні), соціал-революціонери (центральна течія) і Селянська Спілка домагалися встановлення відповідного представництва в радах і уряді від трудового українського селянства, вони виходили не тільки з інтересів забезпечення українського характеру української радянської державності, але й з переконання в тому, що диктатура промислового пролетаріату в Україні є нездійсненною, як з погляду політичного, так й економічного. Така позиція і діяльність не могла знайти розуміння серед більшовиків перш за все тому, що суперечила їх ідейній меті, а по-друге, загрожувала втратою ними контролю над Україною. Все призвело до того, що згодом легальна діяльність УПСР (цент. теч.) на підвладній більшовикам території стала неможливою.

Втративши надію на досягнення порозуміння між соціалістичним урядом і Антантою, українські соціалістичні партії вирішили відкликати своїх представників з уряду. Резолюція українських есерів визнавала неможливим втручання іноземних сил у внутрішні справи України, заперечувала також будь-які союзи українського уряду з іноземцями і запрошення іноземних військ в Україну. На думку есерів, запрошення військ призвело до окупації країни і знищення всіх національних і соціально-політичних здобутків революції. Виходячи з цього, резолюція зазначала: 1. уряд УНР може вести переговори і вступати в згоду тільки з тими представниками держав, які мають на те відповідні уповноваження від своїх урядів; 2) в основу згоди покладалося: а) визнання суверенності Української Республіки, б) повне невтручання у внутрішні справи Республіки, в) вивід іноземного війська з території України, г) вирішення міжнародних справ не військовою силою, а на основі демократичних принципів⁹.

До складу Директорії входили і українські соціалісти-революціонери (центральна течія): І. Лизанівський, А. Степаненко, В. Голубович, Н. Григорієв, П. Христюк, О. Жуковський. За згодою ЦК урядові (технічні) посади обіймали: Н. Григорієв (завідував Інформаційним Бюро), П. Христюк (з 18.02 по 16.03.1919 керував справами Директорії) та О. Жуковський (начальник залоги в м. Кам'янці), І. Лизанівський і А. Степаненко (емісари Центрального Комітету партії).

7 березня 1919 р. у Вінниці відбулася нарада представників українських політичних партій соціал-демократів і соціалістів-революціонерів. Від есерів участь брали Д. Одрина, Н. Петренко, А. Степаненко. За твердженням І. Мазеши, Д. Одрина і Н. Петренко «були в той час найвпливовішими провідниками в партії есерів. Одрину есери (центр. течія) вважали своїм фактичним головою»¹⁰. Надії уряду С. Остапенка на допомогу Антанти учасники наради не підтримали, а однозначно висловилися за те, що подальші переговори з французьким командуванням є зайві і що єдиний вихід — це орієнтація на власні сили. Есери запропонували переговорити у цій справі з С. Петлюрою.

І. Лизанівський і А. Степаненко в Жмеринці–Проскуріві (10–12.03.19) поставили Директорії рішучу вимогу негайно припинити переговори з французами в Одесі і відновити переговори з Радянською Росією на основі визнання «радянського устрою Української Республіки стороництвом Директорії і незалежності та

суверенності цієї Республіки Савітською Росією¹¹». З аналогічною постановою зверталася і УСДРП. Однак Директорія не реагувала на пропозиції, а мир з Радянською Росією категорично відхиляла. Міністр військових справ Директорії погрожував українським соціал-демократам і соціал-революціонерам арештами. Незабаром у Кам'янці арештували М. Грушевського, В. Голубовича та інших. Соціал-революціонера Н. Григорієва звинуватили у тому, що він своєю роботою в Інформаційному Бюро «підбиває» населення й військо до більшовизму.

Такий розвиток подій поставив українські соціалістичні партії перед необхідністю «спробувати взяти політико-державний провід в свої руки». Надія покладалася, в першу чергу, на Кам'янецький Трудовий Конгрес, який відбувся 21–22.03.1919 р. Незважаючи на обставини, Конгрес був представлений досить повно: близько 100 делегатів від селянства, 9 — від кам'янецької залогі і кілька (кількість не встановлена) від робітництва, а також члени Всеукраїнського Трудового Конгресу від Поділля і інших губерній, які в той час перебували у Кам'янці. Соціалістичні фракції Конгресу були представлені українськими соціал-демократами і соціал-революціонерами. Почесним головою Конгресу було обрано М. Грушевського.

Конгрес прийняв надзвичайно важливу резолюцію «Про внутрішнє та міжнародне становище Української Народної Республіки». Перш за все, резолюція вимагала, щоб Директорія негайно припинила переговори з французьким військовим командуванням в Одесі. По-друге, від Директорії вимагалася негайно приступити до переговорів з більшовицьким урядом Росії й України на таких умовах: а) Україна є самостійна і незалежна Республіка, в якій вся влада належить об'єднаним Радам Робітничих і селянських депутатів; б) Українська Республіка може федерувати з соціалістичними державами; в) українська державність має український характер; г) легальне існування українських соціалістичних партій; д) виведення російських військ з України; е) Директорія повинна створити новий Український Радянський уряд, який тимчасово утворюється за узгодженням з українськими соціалістичними партіями, а постійний уряд сформує другий Всеукраїнський з'їзд робітничих, селянських і військових депутатів. По-третє, Директорія повинна негайно створити уряд з двох соціалістичних партій — УПСР і УСДРП для ведення загальних переговорів. Четвертий пункт резолюції рішуче вимагав негайного припинення

виведення війська Кам'янецької залоги і негайного припинення бойових дій по всьому фронту¹². Реалізація цих положень мала здійснюватися блоком українських соціалістичних партій — УПСР (центральна течія), УСДРП і УСДРП незалежних. Однак в час, коли приймалися зазначені резолюції, Директорія і уряд, налякані втратою Жмеринки і наступом більшовиків на Проскурів та чутками про настрої на Конгресі, залишили всі урядові інститути і втекли. Таким чином, учасники Конгресу були поставлені перед фактом розпаду верховної влади і уряду. У зв'язку з цим УСДРП, УПСР (центральна течія), УСДРП (незалежні), делегати Трудового Конгресу і козацька Рада місцевої залоги створили Комітет охорони республіки. До його складу ввійшли: В. Чехівський (у. с.-д. (незалежник)) — голова, А. Степаненко (у. с.-р.) — заступник, Є. Малик (безп.) — секретар і члени: А. Волошин (від Трудової ради), Грищенко (у. с.-р., від залоги), Казимирів (від залоги), І. Лизанівський (у. с.-р.), Свистун (у. с.-д.), І. Мазепа (у. с.-д.), І. Романченко (у. с.-д.), М. Ткаченко (у. с.-д., незалежник). 22 березня 1919 р. Комітет охорони республіки звернувся з відозвою, яка, власне, відтворювала прийняту Конгресом резолюцію. З метою збереження міністерського апарату Комітет призначив своїх Комісарів. Серед інших комісаром було призначено П. Христюка.

Новостворений Комітет дістав підтримку серед населення. Місцева організація більшовиків вирішила ввійти в контакт з комітетом. Проте розраховувати на перемогу у ліквідації курсу Директорії і її самої було нереально. Члени Комітету це добре розуміли і, щоб уникнути кровопролиття, 27 березня 1919 р. звернулися з відозвою про припинення з 28 березня діяльності Комітету. А намічені у відозві заходи мали бути втілені в життя українськими політичними партіями. У день оголошення відозви (28.03), з метою розстріляти як «зрадників» і «більшовиків», були заарештовані «комітетчики» В. Голубович, О. Жуковський, І. Мазепа, А. Степаненко (всі — у. с.-р.). «Комітетчики» були привезені до Рівного, де перебував С. Петлюра. Почалися переговори представників есерів і соціал-демократів з С. Петлюрою й А. Макаренком про утворення нового соціалістичного Кабінету Міністрів. Перед тим, як дати згоду на вступ до Кабінету українських соціалістів-революціонерів і соціал-демократів, 5 квітня 1919 р. склали умови щодо прав майбутнього Кабінету, взаємовідносин його з Директорією та реорганізації Директорії. Зміст умов полягав у наступному: 1) Директорія складається з таких членів: Голови, Отамана

Петлюри і по одному представнику від Галичини, УПСР і УСДРП; 2) Директорія затверджувала закони тільки після ухвалення їх Радою Міністрів; 3) Директорія представляла суверенність УНР в зовнішній політиці, причому всі відповідні акти повинні бути підписані міністром закордонних справ; 4) для Директорії встановлюється цивільний лист, який проходить за згодою з Радою Міністрів; 5) у сфері управління члени Директорії видають свої розпорядження тільки через відповідні міністерства; 6) всі члени Директорії рівноправні; 7) повноправний кворум Директорії складається з трьох членів¹³. Запропоновані умови дуже чітко підкресливали відсутність, перш за все, Конституції УНР, а в зв'язку з цим і відсутність правил, які регулюють управління Республікою і визначають взаємовідносини між Радою Міністрів та Директорією. Як відомо, голова Директорії В. Винниченко, а згодом і С. Петлюра «уникали обмеження конституцією прав Директорії».

Рада Міністрів з точки зору УПСР і УСДРП повинна функціонувати на таких засадах: 1) Прем'єр-міністр призначався за згодою УПСР і УСДРП і формував Кабінет за погодженням з цими партіями; 2) політична рада Міністрів складалася б з міністра внутрішніх справ, закордонних, військових, земельних, народного господарства, фінансів, юстиції, праці й освіти; 3) права й обов'язки військового міністра визначалися «положенням про польове управління війська у військовий час»; 5) усі кредити на військову справу здійснювалися лише через Раду Народних міністрів¹⁴.

Українські есери і соціал-демократи запропонували і свою програму у зовнішній і внутрішній політиці. Перш за все, головними завданнями Кабінету повинні бути: а) припинення внутрішньої громадянської війни; б) спроба якнайшвидшого примирення з Радянською Росією; в) неприйняття заходів проти Радянської Росії. По-друге, Рада Міністрів повинна забезпечити легальне існування всіх політичних партій, якщо вони не виступали проти суверенності УНР. По-третє, негайна організація місцевих конгресів і Рад трудового народу. По-четверте, УПСР і УСДРП вимагали перегляду закону про трудові ради. По-п'яте, переговори з державами Антанти і іншими державами Рада Міністрів повинна була вести на певних умовах: а) визнання самостійності УНР; б) невтручання у внутрішні справи Республіки; в) виведення війська з території УНР; г) за умови з французьким командуванням вже підписані уповноваженими УНР санкціонуються Директорією після затвердження новою Радою Міністрів¹⁵.

Таким чином, зазначені вимоги різко відрізнялися від резолюцій Трудового Конгресу і позиції Комітету охорони революції, не відповідали вони і вимогам часу. Проте «умови» для С. Петлюри і його команди були прийнятні і не створювали жодних проблем. Тому він не тільки легко згодився на них, а й швидко оголосив закон про трудові ради, а також видав особливий маніфест, в якому підкреслював великі заслуги перед Українською революцією двох соціалістичних партій — УПСР і УСДРП. Цим він мотивував і необхідність передачі влади цим партіям.

С. Петлюра і А. Макаренко вже 9 квітня затвердили новий (неповний) склад Кабінету, в який від УПСР ввійшов лише М. Ковалевський (міністр земельних справ) і 5 соціал-демократів. Отже, вже під час затвердження були порушені «умови». Замість соціалістичного есеро-есдеківського кабінету, було утворено есдеківсько-петлюрівський кабінет. Варто зазначити, що М. Ковалевський, як стверджував П. Христюк, був не кандидатурою партії, а кандидатурою, яку запропонував особисто А. Макаренко. Згодом від УПСР до уряду ввійшло ще три міністри (І. Лизанівський — керуючий міністерством преси, І. Паливода — керуючий міністерством почт і телеграфів і Л. Шрамченко — міністр народного господарства). Власне, всі вони обіймали технічні посади і були позбавлені права голосу. На посаду товариша міністра внутрішніх справ УПСР запропонувала свого кандидата — П. Христюка. Однак входження до Кабінету Міністрів есерів не змінило його характеру.

Такий склад уряду і незначна участь у ньому соціалістів-революціонерів можна пояснити перш за все тим, що есери неохоче співпрацювали з Директорією, а по-друге, внутріпартійними протиріччями. Зокрема, у той час ЦК партії і більш ліві члени партії перебували під більшовицькою окупацією. При Директорії були лише емісари (І. Лизанівський, А. Степаненко) і праве крило партії. М. Грушевський, М. Шаповал, М. Чечель, М. Шраг перебували за кордоном. Часто персональна участь українських есерів правого крила та соціал-демократів у політиці Директорії визначалася як коаліція двох партій, хоча насправді це була політика С. Петлюри і есдеків.

Наприкінці березня (перших числах квітня — точна дата невідома) три українські соціалістичні партії (УСДРП, УПСР, УСДРП (незалежних)) затвердили проект договору «в справі спільної боротьби з окупаційним урядом Раковського». Проект передбачав утворити замість існуючої Директорії «єдину для всієї України

верховну владу під назвою — Рада Республіки»¹⁶. Складатися верховна влада мала з 9 осіб (по три представники від кожної партії). До утворення Верховного законодавчого органу Раді Республіки (Директорії) належатиме «верховна і законодавча влада». Яка відмінність між цими формами влади, на жаль, проект не пояснював. Завданням Ради Республіки (Директорії) було «очищення всієї України від окупаційно-російсько-комуністичної влади, оборона суверенності і незалежності національної Української Республіки, боротьба з контрреволюцією і організація народної влади працюючих клас України»¹⁷. Згідно з проектом договору це повинно було здійснюватися: по-перше, на основі поділу всієї України на нові адміністративні округи (землі) за економічними і національно-побутовими ознаками, скасувавши поділ на повіти й губернії, залишивши поділ на волості; по-друге, в селі влада повинна здійснюватися самим селянством через сільський сход, виконавцем постанов якого ставала сільська рада у складі голови, секретаря і скарбника; по-третє, у волості влада мала належати волосній раді робітничо-селянських депутатів (та виконавчому комітету), вибраній прямими виборами; по-четверте, в округах (землях) влада належала б Раді робітничо-селянських депутатів, обраній на з'їзді округу (землі); по-п'яте, пасивне і активне виборче право мали лише ті громадяни, які не жили з чужої праці. Вибори повинні проходити з дотриманням принципу пропорційності. Після виконання цих завдань Рада Республіки, згідно з положенням договору, повинна була скликати конгрес робітничо-селянських Рад всієї України і передати йому всю владу, припинивши своє існування. Конгрес мав прийняти Конституцію Української Республіки, встановити «нормальний лад» і організувати центральну владу.

Для успішного проведення повстання проект передбачав створити повстанські органи: Центральний революційний комітет та губернські й повітові ревкоми із представників партій, які підписали договір. Зазначалося, що губернські і повітові ревкоми мають бути тимчасовими революційними органами влади на місцях. У волостях і селах, підкреслювалося у проекті, влада тимчасово могла залишатися та сама.

Проект договору також визначав принципи політики партій у Раді Республіки і в інших органах влади: 1) укріплення й оборона незалежності і самостійності національної Української Республіки; 2) встановлення влади трудового народу; 3) організація народного

господарства в інтересах працюючих мас і планомірний перехід від капіталістичного ладу до соціалістичного, з негайною експропріацією нетрудової земельної власності¹⁸.

Аналізуючи договір, слід відзначити два моменти, які були ініційовані українськими соціалістами-революціонерами. Це — «національна» Українська Республіка. По-друге, прослідковується організація влади від села — сільської ради, до верховної влади — Ради Республіки. Адже, як відомо, партія есерів ще під час III з'їзду (листопад 1917 р.) важливу роль відводила місцевому самоуправлінню.

Українські соціал-революціонери разом з соціал-демократами (незалежними), не чекаючи укладення договору, почали повстання. Вони сподівалися, що їм вдасться самим здійснювати керівництво робітничо-селянськими масами. З цією метою було створено Всеукраїнський революційний комітет і Головну військову раду при ньому. Згодом був організований Головний Повстанський штаб. Ці органи закликали робітників і селян до повалення уряду Х. Раковського і створення незалежної Української Соціалістичної Республіки.

Представники УПСР, які були в уряді Б. Мартоса, не володіли інформацією про ситуацію у Києві і в ЦК партії. Не знали вони ані про попередню угоду УСДРП, УПСР і УСДРП (незалежників), ані про створення соціал-демократами і соціал-революціонерами Всеукраїнського революційного комітету. А тому й робили власну оцінку подій і накреслювали перспективи. Про це свідчить спільний лист ЦК УСДРП і емісарів ЦК УПСР від 20 травня 1919 р. до повстанських груп. У листі дана оцінка ситуації в Україні, визначені міжнародні фактори, що впливають на хід революції в Україні, і небезпека, яка загрожувала поділом України між Польщею та Росією Колчака. Соціал-революціонери і соціал-демократи визначили платформу для об'єднання всіх протибільшовицьких повстанських сил. Лист зазначав: «Лише на такій платформі можна об'єднати широкі народні маси і зберегти здобутки революції¹⁹». Далі наголошувалося: «Ми не передрішаємо питання про форми влади; нехай український трудовий народ виявить у своєму парламенті (трудова конгрес) свою волю. Ми згодні реформувати Директорію й прийняти нових членів у соціалістичне правительтво. Але це соціалістичне правительтво має бути признане всіма повстанцями на Україні»²⁰. У листі зазначалося, що будь-яка інша організація влади в цей момент була б для Європи новиною і їй довелося б це себе популяризувати.

Таким чином, проект договору, укладений між УСДРП, УПСР і УСДРП (незалежними) у Києві, і спільний лист ЦК УСДРП і емісарів ЦК УПСР були протилежностями. ЦК УСДРП, розглянувши цей проект, вніс «поправку»: скасувати Директорію і створити «резидентуру» С. Петлюри, замість Ради Республіки, як було в угоді. Як компенсацію за це соціал-демократи погоджувалися на відповідні вибори на основі трудового принципу.

УПСР погодилися на умови договору. Після обговорення 9 червня 1919 р. було укладено додаткову умову між ЦК УПСР і ЦК УСДРП. Враховуючи її важливість у подальших стосунках між партіями і для самої УПСР, подаємо її повністю: «З огляду на те, що договір, заключений між партіями УСДРП, УПСР і УСДРПН в Києві, не підписаний ЦК УСДРП, а контрпропозиція не може бути з формального боку одкинута, ні — тим більше прийнята без порозуміння з Всеукраїнським Революційним Комітетом і Організаційним Комітетом УСДРП незалежних ЦК УПСР, не перериваючи переговорів з ЦК УСДРП, одсилає контрпропозицію на обговорення Всеукраїнського революційного Комітету.

Приймаючи ж на увагу те, що попередня умова, укладена між емісарами ЦК УПСР і ЦК УСДРП при вступі партії в уряд в Рівному, до цього часу не здійснена, а також те, що ЦК УПСР фактично зв'язаний в справі переведення повстання проти російських комуністів, з УСДРП незалежних, яка (партія) не приймала участі в укладенню тієї (рівенської) умови, ЦК УПСР вважає, що нині наступив момент одкликати представників УПСР з кабінету. Однак, безсумнівно, що таке відкликання катастрофічно відбилося би на фронті, а тим самим і на всій справі боротьби за визволення України від окупантів.

Тому ЦК УПСР і ЦК УСДРП погодилися на участі УПСР в уряді і надалі, при умові негайного здійснення згаданої умови (рівенської) з такими додатками: 1) органи місцевої влади мусять бути зоорганізовані на трудовому принципі; 2) мусять бути легалізовані всі партії (зокрема, УСДРП незал.), які стоять на позиції захисту самостійності України, при умові, що вони збройно не виступатимуть проти уряду; 3) ця додаткова умова мусить бути передана урядові Директорії»²¹.

Це знову був **компроміс**. До уряду ввійшло ще два представники УПСР: Д. Одрина (голова ЦК) на посаду міністра здоров'я і Т. Черкаський (секретар ЦК) на посаду міністра народного господарства. Доповнений Кабінет Міністрів прийняв постанову про

утворення на місцях колективних органів влади — народних рад, обраних за трудовим принципом. Для вироблення проекту закону була створена комісія в складі представників трьох партій. Від есерів до неї ввійшов Т. Черкаський. Таким чином, українські есери, покладаючись на паперові умови і стаючи до реальної відповідальної державно-політичної роботи, не маючи опори зліва, ставали на шлях **компромісів**. Сподіватися на виконання умов чи домагань було марно. Однак есери вірили в можливість втілення в життя «умов» і сподівалися «закласти міцні підвалини під українську робітничо-селянську державність»²².

Повстання поширювалося. Через 3–4 тижні Всеукраїнський Революційний Комітет володів повітами Київщини. Сквиря стала пунктом перебування Головного Штабу повстанського війська. 25 червня 1919 р. Головний штаб на чолі з Ю. Мазуренком направив уряду Х. Раковського ультиматум. Розвиток подій і активізація повстання ослабили уряд Х. Раковського. У середині липня повстанці прорвали радянський фронт біля Жмеринки й 18 липня Головний штаб повстанського війська у складі незалежника Ю. Мазуренка, начальника штабу українського есера Малолітка, начальника повстанської дивізії українського есера Я. Діяченка та члена Центрального повстанського комітету О. Щадиліва прибув до Кам'янця. Як зазначав О. Щадилів: «Настрій у селянства і повстанців яскраво протикомуністичний, але ... і керівники й військо твердо стоять на тому, аби на Україні був такий устрій, при котрому владу тримали б у своїх руках лише трудові класи: робітники й селяни. На всіх з'їздах, а їх відбувалося багато, без всякого впливу згори виносились постанови, що «ми повстаємо проти большевиків, але стоїмо за радянську владу»²³. Центральний повстанський комітет також твердо стояв на ґрунті «організації влади на трудовому принципі». О. Щадилів наголошував, що до Кам'янця він прибув «для об'єднання фронту по цей і той бік при спільній політичній платформі»²⁴. Проте УСДРП не бажала визнавати есерівську ідею трудових рад та здійснювати реорганізацію Директорії. У результаті керівники повстанського руху, есери та незалежники, замість «об'єднання революційних сил», були заарештовані контррозвідкою УНР за звинуваченням у спробі державного перевороту.

Цікавий епізод, пов'язаний із трудовим принципом, описав у своїй праці І. Мазепа. 22 липня 1919 р. відбулася зустріч С. Петлюри з міністром внутрішніх справ І. Мазепою. С. Петлюра говорив

про зміну уряду, затвердження нового прем'єра і включення до складу уряду представників правих. І. Мазепа намагався довести, що «в умовах великого революційного руху на Україні лише під прапором незалежної української республіки зможемо найкраще виконати свій національний обов'язок: пробуджувати в українських масах національну свідомість, виховувати в них традицію боротьби за вільну незалежну Україну²⁵». Він порадив обмежитися доповненням уряду представниками правих груп, однак основної конструкції уряду не змінювати. На що С. Петлюра погодився.

Наступного дня з І. Мазепою зустрічався член уряду А. Лівіцький, який намагався довести, що єдиний вихід — це утворення кабінету з участю соціал-демократів і правих українських груп, без есерів, на чолі з І. Мазепою. Мазепа не погоджувався на такий варіант і намагався довести, що коаліція соціалістичних партій — соціал-демократів і соціал-революціонерів для того моменту була політичною необхідністю. «Лише революційні партії можуть справитися з ситуацією, — переконував І. Мазепа, — яка є на Україні. Щодо есерів, то прихильники цієї партії у великому числі розсіяні по усій Україні, також серед повстанців. Значна частина повстанських отаманів — есери. Тому перебування есерів в уряді корисніше, ніж коли б вони знаходилися поза урядом і вели розкладову агітацію в масах та війську, як це було під час уряду Остапенка²⁶». З цими аргументами І. Мазепа А. Лівіцький не погодився і запропонував проект на обговорення ЦК УСДРП. Проект був відкинтий.

С. Петлюра почав застосовувати інші заходи. На розмову до І. Мазепа прийшов голова партії соціалістів-революціонерів Д. Одрина, який з 19 червня 1919 р. був заступником голови Кабінету Міністрів. Д. Одрина намагався переконати І. Мазепа очолити Кабінет Міністрів. І. Мазепа у принципі не заперечував проти посади, однак вважав, що в нових умовах, «які склалися після приходу Галицької армії, міняти голову нашого уряду є рація лише при умові, що рівночасно відмовимося від своєї **компромісової позиції** щодо трудових рад на місцях²⁷». Він намагався довести, що в умовах революційного часу обставини змінюються надто швидко. Зокрема, вказав на перехід до Директорії повстанського отамана Ю. Тютюнника, як показчик того, що між самими повстанцями в Україні під впливом важкої боротьби на два фронти — проти «червоних» і «білих», розпочався перелом не на користь радянської влади. Тому в цих умовах проголошення гасла загального виборчого

права не зможе відвернути від Директорії народних мас, однак допоможе зміцнити внутрішній фронт через залучення до конструктивної праці правих українських груп. Д. Одрина категорично заявив, що есери не можуть відмовитися від трудового принципу, тому що не бачать у цьому потреби. «Запевняю вас, — зазначав він, — що наша партія не є вже така прихильниця трудового принципу, як це може здатися з першого погляду. На трудовий принцип ми дивимося, як на певний тактичний крок. І коли б я, наприклад, переконався, що в даний момент є доцільніше проголосити загальне виборче право, то Центральний Комітет нашої партії негайно дав би на це свою згоду, не чекаючи рішення партійної конференції».

2 серпня 1919 р. з ініціативи Д. Одрини відбулася спільна нарада українських соціал-демократів і соціалістів-революціонерів для обговорення питання подальшої тактики у справі трудового принципу. Від соціал-демократів були присутні: І. Мазепа, П. Феденко, М. Шадлун; від есерів: Д. Одрина, А. Степаненко, І. Лизанівський. Соціалісти-демократи заявили, що, враховуючи зміну загальної ситуації, вони не бачать перешкод для того, щоб уряд відмовився від тактики компромісу щодо трудового принципу в організації рад на місцях. Есери виступили рішуче проти цього. Вони заявили, що краще відкличуть своїх представників з уряду, але від трудового принципу не відступлять. Д. Одрина і А. Степаненко стверджували, що трудовий принцип — найкраща гарантія на місцях проти непевних з національного боку елементів. Вони відзначали, що під час виборів на основі загального виборчого права різні відповідальні функції в органах місцевої влади напевно попадуть до рук чужинців.

Така непоступливість есерів щодо трудового принципу пояснювалася, на думку І. Мазепа, двома обставинами. Насамперед, напередодні наради прибув Головний повстанський штаб під керівництвом незалежних соціал-демократів: Ю. Мазуренка, А. Пісоцького, А. Драгомирецького і представників від есерів: О. Шадилова, Я. Діяченка і З. Малолітка. Приїзд повстанського штабу недвозначно свідчив про поразку «українських радянців» у боротьбі проти російських більшовиків. Проте це не змінило їх політичних планів. Уже на другий день після їх приїзду були відомості, що повстанський штаб приїхав для здійснення державного перевороту: усунення Директорії й організації нового уряду на радянській основі. В зв'язку з цим майже всі керівники штабу разом з неза-

лежним соціал-демократом М. Ткаченком, що увесь час знаходився при Директорії, були заарештовані військовою владою, але на вимогу уряду негайно звільнені. На другий день стало відомо, що командувач повстанським загоном, з яким прибув повстанський штаб, Я. Діяченко був убитий невідомими людьми.

Згодом з'ясувалося, що інформація про протидержавні плани повстанського штабу були перебільшені. А факт прибуття до Кам'янця представників повстанського штабу зміцнив «радянські» настрої серед есерів.

Другою обставиною був лист від «військово-революційної ради повстанців Григорієва й Махна» від 16 липня 1919 р., в якому відстоювалися принципи радянської влади в Україні. Його зміст був таким: « Умови, на яких революційний совіт повстанців Григорієва і Махна (Херсонщини, Катеринославщини та Таврії) згоден:

1. Ми, повстанці Херсонщини, Катеринославщини та Таврії, з революційним совітом во главі стоїмо на ґрунті самостійності України, бо фактично за неї боремося.

2. Принцип народоправства визнаємо.

3. Трудового Конгресу не визнаємо, а визнаємо Всеукраїнський з'їзд Рад.

4. Вся влада належить радам робітничих, селянських та козацьких депутатів, вільно обраних.

5. Директорії не визнаємо і стоїмо за негайну ліквідацію її, а замість неї мусить бути утворена тимчасова головна Рада Республіки із соціалістичних елементів, які стоять на ґрунті радянської влади в незалежній Українській Республіці²⁸».

Власне, це була та сама програма, з якою два місяці тому приїздили представники від незалежних соціал-демократів і соціалістів-революціонерів. Є підстави стверджувати, що й цей документ готувався за участю українських есерів. Тому й зрозумілою є позиція на нараді і категоричність будь-яких змін у справі організації трудових рад на місцях. Щоправда, після дискусій соціалісти-революціонери погодилися на доповнення уряду представниками несоціалістичних груп за умови, що інших змін в уряді зроблено не буде.

Ознайомившись з результатами міжпартійної наради, С. Петлюра заявив: «Я не хочу бути пішаком у руках політичних партій. Ви там собі ухвалюєте, а мене не інформуєте. Тим часом невизначена позиція уряду гальмує справу. Престиж Директорії за кордоном падає, її голосу не чути. З другого боку, Петрушевич вимагає

негайно проголошення парламентаризму, інакше не гарантує від самочинних виступів підлеглих йому частин проти нашого уряду. Все це шкідливо відбивається на нашій справі. Тому Директорія примушена звернутися до правительства з листом, щоб був негайно виготовлений законопроект про парламент із законодавчими функціями на підставі загального виборчого права²⁹. Безумовно, дисонансом з уст С. Петлюри звучать слова про необхідність парламентаризму. Коріння тут в тому, що це справа рук А. Лівицького, тому що сам С. Петлюра не відзначався самостійністю у питаннях політичної тактики. І. Мазепа наполіг не надсилати листа до уряду, а дати можливість самим політичним партіям прийняти рішення.

Військові успіхи значно зміцнили позицію українських соціал-демократів. 2 серпня 1919 р. під час наступу на Київ соціал-демократи запропонували нові «умови щодо дальшого співробітництва в Кабінеті Міністрів УНР УПСР і УСДРП». Передбачалося запросити до складу уряду представників неурядових партій і груп, однак відповідальність за них покладалася на соціал-демократів і соціалістів-революціонерів. Планувалося знищення військової сваволі шляхом встановлення певних правових взаємовідносин між урядом і командуванням. За невиконання військовими особами урядових законів встановлювалася сувора кара. Умовами визначалася потреба в негайному розмежуванні компетенції Кабінету і Директорії на підставі рівненської умови (між соціал-демократами і соціал-революціонерами) з додатком, виробленим в Чорному Острозі. У зв'язку з цим Директорія повинна була якнайшвидше поповнитися представниками соціал-революціонерів і соціал-демократів.

Есери згодилися на такі умови. Однак підписані вони все ж не були через відмову соціал-демократів, які запропонували додатково ще дві умови: «ЦК УСДРП ультимативно ставить визнання правительствам, складеним з с.-р. і с.-д., принципу широкої демократії (загальне, рівне, пряме і тайне виборче право), який надалі стає в основу державної роботи кабінету; по загальному виборчому праву мають бути проведені вибори в Народні Ради на місцях і в Центральний орган народнього Представництва»³⁰.

У відповідь есери прийняли постанову ЦК УПСР від 7 серпня 1919 р., у ній було заявлено про «цілковиту неприємлемість пакту про чотирьоххвостку», про «остаточний перерив переговорів з у.с.-д.» і про свій вихід з кабінету «в зв'язку з кабінетською

кризою і демісією Голови Кабінету т. Мартоса»³¹. Однак через кілька днів, після ще одного листа ЦК УСДРП, есери змушені були погодитися на їх пропозиції і тимчасово відмовитися від трудового принципу. П. Христюк писав про цю ситуацію так: «Зоставалось тільки два шляхи: або вийти зі складу правительства, розв'язати с.-д. руки і самим перетворитись у «відповідальну» чи «не відповідальну опозицію», або залишитись в уряді, «коректувати» його роботу в надії на ліпші обставини, які дали б змогу диктувати свою волю»³².

Звичайно, есери вибрали останнє. Вже 12 серпня було підписано згоду між представниками Центральних Комітетів двох партій. Соціалісти-революціонери погодилися на демократичні вибори до парламенту і органів самоврядування і на коаліційний кабінет. До складу цього кабінету мали входити 1-2 представники правих, а решта місць мала бути рівномірно розподілена між соціал-демократами і соціал-революціонерами. У підписанні такої угоди брали участь від есерів Д. Одрина і А. Степаненко.

12 серпня 1919 р. також було ухвалено Кабінетом Міністрів Декларацію уряду УНР, яка зазначала, що в основу державного будівництва УНР покладено принцип широкого демократизму та парламентаризму. Передбачалося також негайно провести вибори на основі п'ятичленною виборчої формули до органів місцевого самоврядування, а згодом і до парламенту. У Декларації зазначалося: «Правительство виробляє проекти законів про вибори в Парламент з правом Установчих Зборів і про утворення реформованих органів управління (самоврядування) на місцях на основі всенароднього, безпосереднього, таємного, рівного її пропорціонального виборчого права»³³.

Зазначена Декларація стала згодом предметом гострих нападів з боку деяких прихильників «українського радянства». Зокрема, М. Шаповал у своїй книзі «Велика революція і українська визвольна програма» зазначив, що «нова політика проводу Української Народньої Республіки йшла проти засад трудової влади, проти закону Трудового Конгресу» і начеб-то цим проголошенням український провід «зрікся від засад, оповіщених революцією», «розірвав з українськими повстанцями-радянцями» і «відштовхнув від себе українську радянську демократію»³⁴.

Ці твердження спростовує І. Мазепа. Він зазначав, що основний зміст нової політики українського уряду, проголошеної у Декларації від 12 серпня, цілком базувався на політичній платформі

Трудового Конгресу. Зокрема, в законі Трудового Конгресу про форму влади в Україні зазначалося: «Правительство Української Народньої Республіки має підготувати закон для виборів всенародного парламенту Великої Соборної Української Республіки. І далі: «На основі всенародного голосування мають бути скликані нові органи влади на місцях»³⁵. Проголошуючи принцип широкої демократії в центрі й на місцях, український уряд виразно стояв на ґрунті законів і постанов Трудового Конгресу.

Соціалісти-революціонери («центральна» течія, яка брала участь в уряді) незабаром на своїй конференції у Вінниці на початку вересня 1919 р. визнали, що обставини того часу вимагали проголошення принципу широкої демократії. Так, більшість учасників конференції ухвалила резолюцію, в якій, між іншим, говорилося: «З огляду на об'єктивні умови сучасного моменту, а також зовнішні умови, в яких перебуває Українська Народня Республіка, ... конференція признає п'ятичленну формулу виборів (тобто загальне, рівне, пряме, тайне і пропорційне виборче право) до парламенту і в реформовані органи місцевого самоврядування»³⁶.

На думку І. Мазепи, тодішнє українське «радянство» було виявом недостатньої політичної підготовленості українських мас та деяких провідників. Це була віра в магічне значення слів («радянська влада»), хоч в ради «трудового принципу» есери вкладали зовсім інший зміст, ніж більшовики, уявляючи собі трудову радянську владу, як панування селянської більшості. Соціал-демократи вважали, що успішність визвольної боротьби залежатиме не від тієї чи іншої форми влади, як про це свідчила історія національної боротьби у Польщі, Грузії, Естонії, Латвії й ін., а головне — від фактичного стану організованих українських сил. Між самими повстанцями були різні елементи — і за демократію, й за «трудова влада». Але завдання українського уряду полягало в тому, щоб фактично об'єднати бойові сили революційної України, незважаючи на ті політичні різниці, які в дійсності були в термінах і назвах³⁷.

Формування коаліційного кабінету затягувалося. 27 серпня місце прем'єр-міністра посів І. Мазепа (с.-д.), залишившись міністром внутрішніх справ. Згодом було сформовано і увесь уряд. До його складу від українських соціалістів-революціонерів ввійшли: М. Ковалевський — міністр земельних справ, Д. Одрин — міністр здоров'я і опіки, П. Паливода — керівник міністерства пошт і телеграфів, М. Черкаський — міністр преси і пропаганди, Н. Григо-

ривів — в.о. міністра освіти, Л. Шрамченко — державний секретар. Через деякий час відбулися зміни: М.Ковалевський подав у відставку, його обов'язки, як радник міністерства, виконував А. Степаненко. Товаришами міністрів працювали у.с.-р. І. Часник (мін. преси) і П. Христюк (мін. внут. справ). Та незважаючи на таке солідне представництво в уряді, есери були незадоволені. Жодна з їх вимог не виконувалася. Реорганізації Директорії не відбулося. З переліку посад зрозуміло, що провідні міністерства очолювали соціал-демократи. Підтвердженням цього було й те, що С. Петлюра не погодився з пропозицією есерів затвердити міністром військових справ О. Жуковського. Не працювали також над розробленням Конституції. Про скликання Ради Республіки — тимчасового представницького органу, взагалі не йшлося, тому що 31 серпня 1919 р. Київ був зданий денікінцям і українське військо відступало з перспективою подальшої втрати території.

Ситуація була надзвичайно складною. Проте, незважаючи на це, представники українських соціалістичних партій: М. Грушевський і Д. Ісаєвич від українських соціалістів-революціонерів, Б. Матюшенко та П. Дідушка від українських соціалістів-демократів взяли участь у міжнародній соціалістичній конференції, яка відбулася на початку серпня 1919 р. в Люцерні (Швейцарія). На цій конференції було декларативно проголошено право на самостійність таких нових республік на території колишньої Росії, як Вірменія, Естонія, Грузія, Латвія, Литва, Україна і Північний Кавказ. У декларації заявлялося, що конференція «тішить ся, бачучи, як відроджується незалежність націй, що звільнилися з-під панування держав, до яких їх приєднано було силою»³⁸.

Декларація була прийнята одноголосно. Лише делегати російських соціалістів-революціонерів (Гавронський, Зензінов, Русанов, Сухомлин) утрималися від голосування. Представник цієї делегації М. Сухомлин, родом з України, у своїй промові особливо різко виступав проти постулату української самостійності і влади Директорії. Він заявив, що в Україні не було жодного вільного народного голосування, яким би народ висловився за відділення від Росії. Відділення проголошено для того, щоб можна було укласти сепаратний мир з німцями в Бересті. «Чи ви знаєте, — продовжував він, — що собою уявляє той уряд, про визнання якого вас тут просять? Це є уряд, який визнає за найбільшу зраду всяку агітацію за федерацію з Росією, який закрив усі соціалістичні газети і не дає жадної свободи ні говорити, ні писати. Директорія

спирається на карикатуру большевицьких совітів. Наклавши заборону на невгодну їй пресу, вона покликала до голосування лише національні партії. Влада зараз є в руках комісарів, зовсім так, як в Росії. Україна скривавлена погромами. Анархія і погроми — це є знаряддя управління Директорії³⁹».

Російські соціал-демократи меншовики голосували за декларацію. Від імені партії виступив П. Аксельрод, один з основоположників російської соціал-демократичної партії. Він заявив, що хоч він сам є прихильником федеративної Росії, але вважає, що неможливо домагатися федерації Росії, поки не ліквідовано більшовицького режиму силами демократії. Тому єдино правильний крок — це визнання самостійності нових республік.

Важливо зазначити, що урядові чиновники майже всіх великих країн світу ставилися неприхильно до української справи. Окремі держави взагалі не вірили в політичну життєздатність України як самостійної держави.

12 вересня 1919 р. уряд прийняв рішення про скликання передпарламенту, створивши комісію з українських есерів (Д. Одріна, Л. Шрамченко) та соціал-демократів (І. Мазепа, А. Ливицький) для створення у тридобовий термін відповідного законопроекту⁴⁰. Українським есерам імпонувала ідея скликання передпарламенту, яка досить активно висвітлювалася на сторінках «Трудової громади». З ідеєю передпарламенту українські есери пов'язували посилення підтримки політики УНР селянством і робітництвом, а також збільшення власного впливу на державні справи. Адже з кожним днем есери втрачали вплив на політику, яку здійснював уряд практично без їх реальної участі. Проте реалізувати ідею передпарламенту не було жодних можливостей, оскільки це, перш за все, передбачало обмеження повноважень С. Петлюри.

На початку вересня 1919 р. для координації повстанської боротьби проти Денікіна був створений Центральний Український повстанський комітет у складі Н. Петренка, П. Феденка, О. Щадиліва, який діяв у контакті і за допомогою уряду УНР.

Українські соціал-демократи разом з отаманом С. Петлюрою прагнули підпорядкувати собі увесь повстанський рух через Всеукраїнський Революційний Комітет. Інші наміри були в українських есерів, які прагнули реалізувати проект договору, вироблений у Києві. Виконуючи його, вони взяли участь у повстанні і дали своїх представників до Всеукраїнського революційного комітету і до Головного штабу повстанського війська. Крім того, члени Централь-

ного Комітету прибули до уряду з метою підготовки об'єднання Всеукраїнського революційного комітету і урядового центру. Однак, як зазначалося вище, повного порозуміння досягти не вдалося.

Орган есерів «Трудова громада» писав: «Вчора прибули до Кам'янка представники від повстанческого штабу. Вони прибули для в'яснення не тільки чисто військових завдань і координації спільної акції, а також для встановлення певної єдності в дальшій політичній праці...»⁴¹. Представники українських соціал-революціонерів були переконані, що об'єднання революційних сил українського фронту був єдиним виходом, єдиним засобом для захисту і зміцнення Української Народної Республіки. Есери сподівалися на зміцнення своїх позицій і на втілення в життя ідеї трудових рад і реорганізації Директорії.

Та, на жаль, повідомлення з місць свідчили про «повну роз'єднаність державних апаратів. Земство тягне в один бік, земельні управи в другий, комісар — в третій і так далі»⁴². Фактично ініціатива в державному будівництві перейшла до УСДРП. Порозуміння між УСДРП і УПСР, а також щодо накреслення і здійснення спільної лінії у зовнішній і внутрішній політиці були практично неможливими.

Праве крило українських есерів (правда, не без болісних переживань) разом з соціал-демократами перебувало в уряді І. Мазепи аж до осені 1919 р. (до катастрофи під Любарем). Після декларації 2 грудня праві есери фактично припинили співпрацю з урядом І. Мазепи. Соціалісти-революціонери різко відмежувалися від петлюрівщини і перейшли у «підпілля», а окремі перейшли на другий бік фронту, тим більше, що Центральний Комітет партії есерів був під більшовицькою окупацією і навіть намагався досягти порозуміння з більшовиками.

Ліві українські групи (незалежні соціалісти-демократи, ліві соціалісти-революціонери — «боротьбисти» та інші), намагалися використати нову політику російських більшовиків для того, щоб організувати свою українську радянську владу з окремим військом і з усіма іншими незалежними від Москви державними апаратами. Особливо великого впливу серед селян набули наприкінці 1919 р. і на початку 1920 р. «боротьбисти». Армія перебувала в районі Любара, Центральний Комітет партії «боротьбистів» знаходився у Житомирі. Тому, коли «боротьбисти» довідалися, що Волох з частиною війська покинув українську армію, вони зараз же вступили з ним у контакт. Був утворений Революційний комітет Правобе-

режжя в складі І. Немоловського, Войцеховського та С. Савицького. Цей Комітет призначив Волоха головнокомандувачем «червоної армії України».

До творення своєї армії «боротьбисти» взялися «явочним порядком», не маючи на це згоди російських більшовиків. Тому, щоб відірватися від армії російських більшовиків, що наступали з півночі, новоутворений Ревком разом з Волохом та його військом негайно вирушили слідами української армії на Київщину. Досвід попередніх років показав, що справа побудови своєї радянської України даліше паперових постанов та «призначень» не йшла. Занадто слабкими були сили українського більшовизму для того, щоб дати належний опір російським більшовикам і захопити керівництво в Україні у свої руки. Але прихильники українського «радянства» вірили, що коли організувати свою українську червону армію, то росіяни стануть з цим рахуватися й припинять свою політику щодо України.

Під впливом цих настроїв українські соціалісти-революціонери («центральна течія»), що брали участь в уряді УНР, вирішили, що необхідно використати перехідну ситуацію на фронті та здійснити свої старі радянофільські постанови.

У м. Хмільнику Літинського повіту утворилася Крайова Рада Брацлавщини з функціями місцевого адміністративного органу, яка стала на ґрунт радянської форми влади. У Раду входили члени уряду І. Паливода та І. Макух. Головною метою Ради була реконструкція місцевих органів влади шляхом утворення повітових і сільських рад. Есери разом з деякими галичанами, організуючи Крайову Раду, насправді мали значно ширші плани. Вони прагнули реорганізувати провід УНР на засадах радянської форми влади і тоді, об'єднавши під цим гаслом Наддніпрянську і Галицьку армії, вступити в переговори з російськими більшовиками для створення незалежної радянської України.

У Хмільнику була обрана Рада Республіки як орган «верховної влади», замість Директорії. Рада Республіки в кількості 12 чол. була обрана зібранням з 18 чол. Склад Ради Республіки був такий: від Крайової Ради — Макух, Сумневич, Паливода, Палащук і М. Балицький; від комісії для об'єднання обох армій — Д. Сухенко і П. Феденко (був обраний заочно, без його згоди) і від Галицької армії — Н. Гірняк. Окрім того, від селянської спілки — О. Щадилів і персонально — Черкаський, І. Лизанівський і Безпалко (також обраний заочно, без його згоди).

План есерів та їх однодумців був простий: проголосити свою українську радянську владу в Україні (Рада Республіки), а тоді разом з іншими українськими радянцями почати будувати свою власну незалежну радянську республіку. План привабливий, але нереальний. Він був оснований на тій самій вірі в силу українського більшовизму, що й згадана акція боротьбистів: мовляв, як ми приймемо «совітську програму», то тоді Москва дасть Україні спокій і не буде втручатися у її справи.

Для ліквідації новоствореної інституції голова уряду І. Мазепа скликав засідання, на яке, крім членів уряду, було запрошено також усіх 12 членів «нової влади» на чолі з І. Лизанівським — головою Ради Республіки, членів Крайової Ради та представників обох армій. З членів уряду, крім І. Мазепа і Безпалка, були присутні: Черкаський, Паливода і товариш міністра внутрішніх справ І. Макух. На початку засідання І. Мазепа проінформував про загальне становище і наголосив, що настрої армії цілком протибільшовицькі. Тому, коли б прийняли постанови, ухвалені в Хмільнику, про Раду Республіки, то це, напевно, привело б до остаточної руйни армії.

Після виступу голови уряду розпочалися дискусії. Більшість промовців звинувачувала уряд в тому, що він здійснює політику порозуміння з Польщею, що армія не забезпечена всім необхідним і що, нарешті, досі не скликаний передпарламент. Відповідаючи на ці закиди, І. Мазепа відзначив, що переговори з Польщею увесь час проводилися і проводяться у порозумінні з усіма тими українськими політичними партіями, які представлені, і що порозуміння з Польщею, якщо буде досягнуте, то лише на підставі умов, які Директорія разом з представниками уряду ухвалила ще до залишення Кам'янця. У справі постачання армії І. Мазепа зазначив, що майже всі учасники наради протягом останніх місяців стояли дуже близько до урядової праці, отже, самі знають добре, де, власне, заховані причини незадовільного стану їхнього військового постачання. Нарешті, щодо передпарламенту, то він зазначив, що уряд увесь час стояв на тому становищі, що передпарламент потрібно скликати якнайшвидше. І коли цього не вдалося зробити, то виключно з причин загального характеру, а не внаслідок якоїсь окремої політики уряду.

Після цих пояснень представник Наддніпрянської армії Веремієнко заявив, що він задоволений поясненнями голови зборів, а взагалі не є уповноважений для вирішення політичних питань.

Наступного дня перед засіданням відбулася міжпартійна нарада з участю представників від соціалістів-революціонерів (Черкаський, Лизанівський, Щадилів), соціал-демократів (Мазепа, Феденко, Безпалко) і галицьких радикалів (Макух, Балицький). Під впливом попередніх дискусій есери вже не наполягали на своїх постановах, прийнятих в Хмільнику, лише домагалися негайного скликання передпарламенту з широкими правами. Тому після короткого обміну думками нарада ухвалила:

1. В найближчому часі скликати передпарламент, перед яким Директорія й уряд мають скласти свої повноваження.

2. Раду Республіки перетворити в комісію при уряді для вивчення проекту закону про скликання передпарламенту.

3. Крайову раду Брацлавщини затвердити як крайовий адміністративно-господарський орган.

4. Для поповнення уряду призначити Макуха керуючим міністерства внутрішніх справ, а Сумневича — керуючим міністерства фінансів і народного господарства⁴³.

Це рішення представників політичних партій було прийнято без дискусій на загальному засіданні.

7 лютого 1920 р. у Києві відбулося засідання Центрального Комітету УПСР, на якому було прийнято постанову про лояльне ставлення до радянської влади і про необхідність відновити легальну діяльність партії під більшовицьким режимом. Ще раніше міністри — члени УПСР залишили свої посади.

21 квітня 1920 р. С. Петлюра уклав з поляками пакт про спільний наступ на Україну проти більшовиків — Варшавську угоду. В обмін на військову допомогу поляків їм передавалася Східна Галичина, західна Волинь, Західне Полісся, Лемківщина, Підляшшя, Посяння, Холмщина. Водночас Польща визнавала незалежність України та відмовлялася від своїх претензії на Правобережну Україну. Фактично, укладанням цих угод українська сторона санкціонувала та сприяла окупації території України Польщею. У таких умовах 7 травня 1920 р. ЦК УПСР категорично висловився проти всякої участі в уряді і постановив відкликати членів партії навіть з технічно-адміністративних посад. М. Шаповал писав: «Наша партія не могла піти з більшовиками, бо була на Україні в нелегальному становищі, але не могла піти і з Петлюрою — мусила знову боротись і проти більшовиків, і проти поляків, значить і проти Петлюри⁴⁴».

Після вересневої конференції діяльність УПСР продовжували поодинокі члени. Це вже була не організація. Частина членів партії

назавжди залишила Україну. В еміграції члени партії створили Закордонну організацію УПСР. «Події останніх місяців поставили питання: бути чи ще не бути українській партії соц.-революціонерів»⁴⁵ — писав М. Грушевський у «Замітках з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії». Політик вважав, що уряд Української Радянської Республіки не погодиться на легалізацію діяльності партії українських есерів.

Через польську орієнтацію Петлюри — Левицького — Мазепи УНР фактично і юридично перестала існувати в листопаді 1919 р., вважав М. Шаповал, і тоді УПСР знову змушена була сформулювати свої погляди щодо майбутньої державності України. З цією метою було створено Радянсько-Револуційний блок. Фундаторами його були В. Винниченко з УКП і УПСР. Від імені Закордонної Делегації УПСР М. Шаповал підписав його у Відні з В. Винниченком 25 лютого 1920 р. Основними програмовими засадами були: Незалежна Радянська Українська Республіка в етнографічних межах, диктатура трудових мас (робітників і селян) у формі Рад, заперечення будь-якої коаліції з буржуазією.

Підсумовуючи, зазначимо наступне. Незважаючи на всю складність ситуації, членів УПСР не полишала ідея об'єднання. І тому зразу ж після взяття Києва військами Директорії переговори про об'єднання партії знову відновилися. Сталося так, що центральна течія була у Національному Союзі, в уряді, у Директорії і цілком відповідала за політику Директорії, але водночас зазнавала терору проти другої — лівої, яка мусила піти в підпілля. Логіка фактів довела до того, що між обома течіями існувало велике розходження на ділі, якщо не на словах. А тим часом було поховано й справу об'єднання двох частин УПСР.

Політична позиція УПСР не була достатньо визначеною і цілеспрямованою. Особливо яскраво це проявилось під час вироблення програмових засад Директорії. Характерною рисою діяльності партії у цей період була її урядова коаліція з УСДРП. Прагнучи досягти реалізації власних програмових засад і, перш за все, організації влади за трудовим принципом, УПСР йшла на компроміси у політичній боротьбі, часто змінюючи свої рішення і пристосовуючись до позиції УСДРП, яка була значно сильнішою і швидше реагувала на зміну політичної ситуації. Крім того, УПСР прагнула досягти компромісу з більшовиками. Однак успіху досягнуто не було. Складність загальнополітичної ситуації

утруднювалася ще й внутрішніми протиріччями. Все це призвело до повного краху УПСР.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України) — Ф. 3560. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 3.

² Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. — Відень, 1922. — Т. 4. — С. 20

³ Волович В., Юренко О. Видатний політичний діяч України, фундатор вітчизняної соціології Микита Юхимович Шаповал // Шаповал М. Загальна соціологія. — К.: Український Центр духовної культури, 1996. — С. 8.

⁴ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. — Том 1 / Упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін. — К.: Вид-во Олени Теліги, 2006. — С. 39.

⁵ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1927. — С. 134–135.

⁶ Див.: Христюк П. Назв. праця. — С. 100.

⁷ Земля. — 1919. — Квітень.

⁸ Христюк П. Наз. праця. — Т. 4. — С. 86.

⁹ Там само. — С. 93–94.

¹⁰ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921. — Прага: Українське вид-во «Пробоем», 1942. — Т. 1. — С. 115.

¹¹ Там само. — С. 110.

¹² Христюк П. Назв. праця. — Т. 4. — С. 111.

¹³ Там само. — С. 118.

¹⁴ Там само. — С. 119.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. — С. 132.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. — С. 138.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. — С. 139.

²² Там само.

²³ Вісник Української Народної Республіки. — 1919. — 24 липня.

²⁴ Там само.

²⁵ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921 рр. — К.: Темпора, 2003. — С. 237.

²⁶ Там само. — С. 238.

²⁷ Там само.

²⁸ Цит. за: Мазепа І. Назв. праця. — С. 240.

²⁹ Там само.

³⁰ Христюк П. Назв. праця. — Т. 4. — С. 154.

³¹ Там само.

³² Там само. — С. 157.

³³ Цит. за: Мазепа І. Назв. праця. — С. 242.

³⁴ Шаповал М. Назв. праця. — С. 148, 164–165.

³⁵ Мазепа І. Назв. праця. — С. 242.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. — С. 275.

³⁹ Там само.

⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3305. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 31 зв.

⁴¹ Трудова громада. — 1919. — 4 листопада.

⁴² Там само.

⁴³ Мазепа І. Назв. праця. — С. 333.

⁴⁴ Шаповал М. Назв. праця. — С. 184–185.

⁴⁵ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К.: Тов-во «Знання України», 1991. — С. 225.

Віталій Огієнко

НАЦІОНАЛ-КОМУНІЗМ У ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У дослідженні розглядається позиція націонал-комуністичних партій (зокрема УПСР (б), УПЛСР (м), УСДРП (н), УСДРП (н-л), УКП, Групи федералістів, Закордонної групи українських комуністів) в період Української революції.

Vitaliy Ogiyenko. National-communism in the times of the Ukrainian revolution. The article studies the origin, ideology and activity of the Ukrainian national communists in the period of the Ukrainian revolution. It is proved that despite of certain theoretical and tactical differences between UPSR (b), UPLSR (m), USDRP (n), USDRP (n-l), UKP, group of federalists, Foreign group of Ukrainian communists they all have to be regarded as the participants of the Ukrainian national communism social and political trend.

Часто в історії революційні зміни у суспільстві супроводжуються політичними розмежуваннями, що ведуть до розколів, організаційної відособленості, боротьби між собою ще донедавна ідейних та політичних спільників. Відповідей на питання, що змушує людей у важкі часи випробувань та надій на краще майбуття йти не шляхом об'єднання зусиль, а протиборства, можна віднайти чимало, і знаходяться вони у сфері морфологічних особливостей перебігу революції, стану конкретної етнічної, національної, соціальної спільноти та політичних сил, що перебувають у центрі подій, особистих стосунків політичних лідерів тощо.

Український націонал-комунізм — явище, яке за першого наближення будемо визначати як суспільно-політичний рух та систему ідей, що намагається поєднати радикально ліву ідеологію та політичну тактику із ідеями та практикою національного руху, дає цікаву поживу для вивчення суспільних процесів у добу Української революції, зокрема тих, що сприяли суспільній та політичній диференціації.

Зважаючи на певну складність віднесення до націонал-комуністичного руху конкретних політичних партій та організацій, в першу чергу тому, що націонал-комуністи, на відміну від політичних сил, що об'єдналися навколо Директорії, так і не утворили єдиного політичного об'єднання, продуктивним буде визначити основні критерії належності до націонал-комунізму. За організаційним критерієм до націонал-комунізму ми відносимо політичні сили, організації, окремих персоналій, які впродовж зазначеного періоду декларували лояльність до політики більшовиків, а з початку 1920 року влилися до КП(б)У або намагалися це зробити.

Націонал-комуністичний рух остаточно сформувався під час Української революції, а його представники рекрутувалися із українських партій та партії більшовиків. До націонал-комуністів у 1917–1920 роках зараховують партії боротьбистів, борбистів, незалежних, незалежних-лівих, Закордонну групу українських націонал-комуністів, групу «Федералістів в КП(б)У». З 1920 року націонал-комунізм існував у трьох формах: у рамках КП(б)У, в УРСР як окрема політична партія під контролем КП(б)У, за межами УРСР.

За ідеологічним критерієм націонал-комунізм у політичному спектрі можна уявити посеред українських політичних партій та більшовиків. Межа між українськими партіями і націонал-комуністами пролягла тоді, коли останні у переліку своїх політичних і ідеологічних пріоритетів на перше місце поставили розв'язання

соціального питання. «Національне визволення» для них залишилося важливим, але підпорядкованим першому. Що стосується більшовиків, то, на відміну від них, українські націонал-комуністи входили до окремої ідейної спільноти, поєднуваної єдиними національними українськими цінностями та належністю до спільної української культури. Тому націонал-комунізм разом з іншими українськими партіями можна розглядати як складову частину українського національного руху. На цьому етапі нас цілком влаштує такий формальний критерій «оприявлення» націонал-комунізму; в подальшому викладі відмінності, які нам і дозволяють виокремлювати націонал-комуністичний рух, будуть деталізовані та опридітнені.

У статті значну увагу звернуто на порівняння особливостей політичних платформ, стратегій і тактик українських націонал-комуністів, українських соціалістів, більшовиків.

Перед тим, як перейти безпосередньо до розгляду націонал-комунізму, варто побіжно оглянути ті суспільні зміни, що відбулися в Україні наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття, адже націонал-комунізм виник у рамках хаотичного і безпорадного зіткнень модернізації і традиції, соціалізму та націоналізму.

У ХІХ — на початку ХХ століття у Східній Європі відбувся демографічний вибух. На українських землях Російської імперії кількість населення у 1897 р. досягла 23 млн чол., 92% яких становили селяни. Демографічний вибух та розвиток капіталістичних відносин призвели до земельного голоду. Зросла горизонтальна соціальна мобільність населення (рух від одного місця до іншого чи з однієї країни в іншу без зміни соціального статусу) та з'явилася інтенсивна вертикальна мобільність (швидкий рух між соціальними прошарками, соціальні сходження і падіння), досягнувши вершини у період Першої світової війни та Лютневої революції.

У той період — великих соціальних катаклізмів захиталася віра в загальну та вічну чинність власних форм мислення та відбулося зародження масових рухів. Один погляд на світ, який презентується вищими класами, змінився багатьма, а найбільше ними, в основі яких лежали «народ-нація» та «клас».

Ці зміни філософи передбачили чи відобразили у своїх працях, на основі яких можна ретроспективно визначити два типи масової історичної свідомості, характерні для людей того часу. Перший тип пов'язаний зі зміною загальнолюдського, абстрактного носія картини світу (свідомості взагалі) категорією «духу народу». Другий —

із появою класової свідомості. Іншими словами, внаслідок такого розвитку у двох напрямках на зміну позачасовій, тотожній самій собі «свідомості взагалі», властивій традиційному укладові життя, приходять суб'єкт, диференційований за історичними періодами, націями та соціальними верствами. У модерних умовах ці два типи свідомості не лише взаємодіяли, але й вступали в конфлікт та намагалися повністю дискредитувати структури свідомості противника у всій її цілісності, заперечуючи навіть можливість його здатності до правильного мислення. Ці особливості самоусвідомлення мас пояснюють ту нерозв'язану багатьма націонал-комуністами дилему вибору між «нацією» та «класом».

Схожі процеси відбувалися на рівні персональної та групової ідентичностей. Так, незважаючи на те, що домінуючими залишалися старі форми ідентифікації: за місцевістю («місцеві», «тутешні»), за віросповіданням («православні»), соціальним статусом (селяни), активно відбувався процес набуття масами національної та класової ідентичності.

У таких умовах, коли впродовж незначного періоду відбувається величезний злам у суспільних відносинах, самоідентифікації людей, в їх уявленні майбутнього, вага ідеології незмірно зростала порівняно із минулим. Лідери партій та інтелектуали в цей час беруть на озброєння, використовують у боротьбі один проти одного та модернізують уже існуючі системи ідей, а також винаходять нові. Такі конкуруючі між собою ідеї набувають дедалі більшої громадської значущості та стають вагомим фактором у боротьбі за прихильність різних публічних утворень. Відтак почали творитися масові ідеології, що обґрунтовували певний соціальний лад і свої інтереси та конституювали новий образ (картину) суспільства з відмінною від існуючої ієрархією цінностей, який спонукав до соціальних та політичних змін.

Такими системами ідей, що мали свої корені в Україні, стали ідеї соціальної справедливості та національної рівноправності, які конституювалися та змодернізувалися у політичні ідеології — соціал-демократії (соціалізму/комунізму) та націоналізму. Носіями цих ідеологій, що об'єднували великі групи переважно інтелігенції, стали українські політичні партії, що мали соціалістичне забарвлення та перебували під впливом ідей революційного українського народництва.

Сприйняття ідеологій соціал-демократії та націоналізму українськими соціалістами відбувалося у своєрідній формі, що доз-

воляла їм органічно пристосуватися до нових модернізаційних викликів та опертися на широкі народні пласти свідомості.

Члени українських партій вважали себе соціалістами та учасниками всесвітнього пролетарського руху¹, водночас називаючи свій соціалізм глибоко національним. Вони були переконані, що для українського народу завдання соціального та національного визволення збігаються, а лінія класової боротьби не розділяє націю, а пролягає над нею. Легко простежити тісний зв'язок такої позиції із ідеями М. Драгоманова, зокрема, про «плебейськість» українського народу², основний загал населення якого становило малоземельне селянство, та центральну роль селянства у становленні соціалізму. Навпаки, вплив марксизму в українському соціалістичному середовищі аж до революційних подій 1917–1920 років значно поступався високому авторитету М. Драгоманова.

Таким чином, у розумінні української соціалістичної інтелігенції соціальні відмінності, що відділяли селян від інших шарів суспільства, служили одночасно національним бар'єром між українцями та неукраїнцями. Треба зазначити, що така аналітична побудова на основі етносоціального антагонізму була близькою до розуміння самими селянами соціальних відносин. Ситуацію доповнювало те, що в уявленні селян «чужинці» асоціювалися із містами, що таким чином і уособлювали собою центри насильницької влади, яка «охороняє інтереси панів».

Достатньо яскраво такий погляд сформулював С. Єфремов. Він писав, що «пригнічені нації — це майже завжди трудове селянство, на чолі якого стоїть трудова інтелігенція». Тому «ні спадщини феодального устрою — великих земельних власників, ні новітньої сильної буржуазії, котра б захищала свої класові інтереси, всередині молодих, недавно відроджених націй — не буває»³. Іншими словами, така система поглядів відкидала будь-яку можливість класових суперечок всередині української етнічної спільноти та була покликана консолідувати український етнос супроти зовнішнього національного поневолення.

Після вибуху Української революції та особливо після більшовицького та гетьманського переворотів, коли соціальні вимоги мас, особливо бажання селян стати власником землі, набувають додаткового імпульсу, окремі члени українських соціалістичних партій у переліку своїх пріоритетів на перше місце ставлять розв'язання соціального питання, адаптуючи таким чином свої програми до вимог українського села. Навряд чи можемо говорити

про світоглядний ідейний перелом, але вже тоді починають формуватися окремі національний і соціалістичний дискурси, поєднувати які стає дедалі важче. З лівого боку лунають звинувачення у націоналізмі та самостійництві, більшу популярність набуває більшовицька риторика з її закидами у «буржуазному націоналізмі»⁴, до якого починають відносити усіх тих, хто не підтримував соціальну радикальність та закликав до поміркованості. Варто пам'ятати, що радикалізація суспільних настроїв була характерною тоді для всієї Європи і Україна не стала винятком.

Утім, було б помилково вважати, що зростали лише соціальні настрої у суспільстві. Не менш активно проходить процес творення національної ідентичності. Навіть для тих політичних сил, що не мали прямого зв'язку з українським національним рухом, наприклад, УПЛСР, що утворилася з російської партії лівих есерів, українські національні сентименти починають відігравати важливе значення. Серйозні дискусії щодо національного питання виникають і у партії більшовиків в Україні, зокрема на крайовому з'їзді РСДРП(б) у Києві 3–5 грудня 1917 р.⁵ або Гомельській партійній нараді 9 листопада 1919 р.⁶

Починаючи з часу гетьманського перевороту, у чільних українських соціалістичних партіях УСДРП та УПСР посилюються розходження щодо ставлення до соціально-економічних реформ, внаслідок чого формуються ліве та праве крило з окремими поглядами на вирішення аграрної проблеми, питання устроїв влади тощо. Проте поки політична обстановка не вимагатиме точнішої локалізації своєї позиції, визначення — з ким ти і за кого ти, ці протиріччя мали приглушений характер.

Точка неповернення у стосунках уже чітко виокреслених лівого та правого крил УПСР та УСДРП була пройдена на Трудовому Конгресі, що відбувався у Києві 23–28 січня 1919 року. На ньому боротьбисти та незалежні трактували український національний рух як буржуазний, що зловживає національними перетвореннями і мало уділяє уваги соціалістичним. Не визнали вони правомочність Директорії та висунули вимогу перейти від позицій парламентарної демократії на винятково класові⁷. УНР мала бути замінена незалежною радянською Україною, як пропонували незалежники, або Українською Радянською Республікою у складі «Всесвітньої Соціалістичної Федерації», за боротьбистами⁸.

Зрозуміло, що такі вимоги стали неприйнятними для центральних течій есдеків, есерів та делегації ЗУНР, що проводили

політику побудови «звичайної» української національної держави на демократичній платформі.

Отже, представники українських радянських партій заперечили принцип загальнонаціональної єдності, підтримали більшовицьку вимогу класової боротьби і, що найважливіше, почали робити дійсні кроки у напрямі союзу з більшовиками. Диференціація пройшла і по самоназві: 6–8 березня 1919 р. на I (V) партійному з'їзді, що відбувся у Харкові, була затверджена нова назва партії боротьбистів — Українська партія соціалістів-революціонерів (комуністів-боротьбистів).

З початку 1919 року українські ліві визнають радянські органи влади та вибудовують свою діяльність у їх межах⁹, входять до складу радянського уряду, місцевих рад. Хоча конфліктів між правлячою КП(б)У та українськими радянськими партіями, що гніздилися як у програмовій площині, так і стосувалися суто практичних питань, наприклад, підпорядкування військових загонів, вистачало, все ж лідери націонал-комуністичного руху не йшли на розрив з більшовиками. Перед лицем денікінської загрози ця співпраця лише посилилась.

Незалежники лише дещо «спізнювалися» за боротьбистами у їхньому ставленні до більшовицької влади. Незалежні-ліві, які вийшли з УСДРП(нез.) у травні 1919 р., взагалі заперечили вагу «націоналістичних гасел» та визнали слідом за більшовиками селянство реакційним елементом у соціалістичній революції. Проте злиття УСДРП (н.-л) з боротьбистами 6 серпня 1919 р. та малий проміжок часу існування партії все ще дозволяє нам вважати незалежних-лівих частиною націонал-комуністичного руху, хоча у ідеологічному відношенні вони декларували більшу прихильність саме до інтернаціональної, а не національної ідейної платформи.

Після поразки Денікіна тиск на націонал-комуністів з метою їх ліквідації та встановлення однопартійної політичної системи на чолі з партією більшовиків посилюється. Тому саморозпуск партії та організований вступ до КП(б)У боротьбистів¹⁰, борбистів¹¹ та така спроба, ініційована незалежниками у січні 1920 р., здаються політичним компромісом як з боку націонал-комуністів, так і більшовиків. Оскільки сама владна система була побудована за принципом відповідності саме партійній структурі ВКП(б) і в ній не залишалось місця членам інших організацій, то націонал-комуністи погодилися на ліквідацію своїх партій, а натомість отримали високі пости в КП(б)У та можливість, хоча і в обмеженій

формі, впроваджувати у життя свої переконання, зокрема у сфері освіти та культури.

Отже, націонал-комуністи надали перевагу союзу з політичною силою, яка рекрутувалася з іншої, російської національності, але була близькою до них за політичною ідеологією. Перейняли вони також у більшовиків етику революційного радикалізму. Безперечно, для них було характерне таке поняття більшовицької ідеології, що ототожнювало суспільство з полем битви, на якому борються непримиримі класи, а переможець бути може лише один.

Водночас, змінивши організаційну оболонку, націонал-комуністи вже у складі КП(б)У продовжили виконувати функцію національного будівництва, як це робили у свій час Українська Центральна Рада, гетьманат П. Скоропадського, Директорія УНР. Всі ці політичні сили ставили «Україну» в основу своєї політичної діяльності, проте відповідь на питання, «Якою бути цій Україні?», давали різну.

Незважаючи на організаційну строкатість та певні програмні розбіжності, націонал-комунізм є окремим суспільно-політичним рухом, що представляв альтернативний більшовикам та українським партіям шлях розвитку українського суспільства.

Націонал-комуністи, як інші члени українського національного руху, входили до окремої ідейної спільності, представників якої поєднували національні цінності та відчуття лояльності до ідеї нації, яка поставала у їх свідомості єдиним господарським і національним організмом, що має низку властивих тільки їй економічних, культурних особливостей. Тобто, на відміну від більшовиків, українські націонал-комуністи визнавали націю справжнім об'єктом і суб'єктом історичного розвитку. Для них існування української національної спільноти було доконаним фактом, будь-яке ігнорування інтересів якої могло призвести до непередбачуваних та негативних наслідків. Та й в основу державного будівництва, як, проте, і більшовики, вони завжди клали етнічний принцип.

Націонал-комуністи були свідомі боротьби українського та російського націоналізмів. Російських більшовиків вони часто трактували як провідників російської національної стихії. В. Винниченко говорив, що «навіть одне признание до української національності вже викликає підозріння в «неблагонадійності»¹². У цьому ж дусі вони пояснювали політику більшовиків, спрямовану на уніфікацію та централізацію української та російської ре-

альностей, звинувачуючи їх у шовінізмі та ставленні до України як до колонії. Закидали націонал-комуністи більшовикам також ігнорування українських мас, які могли стати помічником у становленні радянського устрою, а натомість стають його ворогами¹³; засилля в партії люксембургіанських поглядів на питання самовизначення націй¹⁴; відсутність ясного погляду більшовицької партії на низку актуальних питань та розходження між деклараціями та реальними справами¹⁵; впровадження централізованої моделі управління в Україні, ігноруючи українські партійний і державний центри та українські радянські партії. Проте всі ці закиди розглядалися націонал-комуністами у контексті колишніх колоніальних стосунків Російської імперії до України, які, як вони сподівалися, в нових комуністичних умовах будуть зруйновані.

Вони розрізняли соціальну та національну революції в Україні, причому національну трактували як буржуазну за своєю суттю. Проте «збігшись в часі із комуністичною революцією, українська буржуазна національна революція не могла залишатися буржуазною та «зупинитись на національній державі, — стверджував один із лідерів укапістів А. Річицький, — оскільки цьому на заваді стали об'єктивні тенденції революційного процесу»¹⁶. Отже, націонал-комуністи сучасний їм період революції називали комуністичним, були впевнені, що українське національне питання має бути вирішене у протистоянні «капіталізм—соціалізм», та закликали використовувати відповідні засоби у політиці, а саме: першочергово вирішити соціальне питання, і вже залежно від цього — національне. Вважалось, що вільний національний розвиток можливий лише за умов соціалістичного суспільства та знищення соціального гніту. У такий спосіб національне і соціальне виступали тісно пов'язаними одне з одним явищами одного і того ж самого порядку.

Разом з тим ідея національної державності, що становить альфу і омегу для будь-якого націоналізму, не стала для націонал-комуністів визначальною та системоутворюючою. Так, один із лідерів боротьбистів А. Хвиля писав, «що український нарід не має по суті нічого спільного з Українською державою (*гетьмана П. Скоропадського — В.О*) все одно чи монархічною, як нині, чи буржуазно-республіканською»¹⁷. Важливішим для них було забезпечення доступу трудящих класів до національних культурних цінностей та вільного національного розвитку. По-суті, їх влаштовувала та державно-політична форма, яка забезпечувала такий розвиток.

Таким чином, боротьбисти та борбисти підтримали досягнення Всесвітньої Федерації Соціалістичних Республік, членом якої мала стати й Україна. Гасло утворення самостійної і незалежної Української Соціалістичної Республіки стало основною програмною вимогою В. Шахрая та УКП. Власне кажучи, таке співіснування ідей федералізму та самостійності в рамках націонал-комуністичного руху можна вважати продовженням відомої української суспільно-політичної традиції. Разом з тим ідею соборності прийняли всі українські політичні сили, від консервативно-гетьманської до націонал-комуністичної. Проте соборність усвідомлювалася націонал-комуністами швидше не у категоріях державності, а єдності всіх етнічних українських земель в одній адміністративній одиниці (не обов'язково державі).

Найбільш ваговою відмінністю націонал-комуністів від українських соціалістичних партій та подібністю до більшовиків стала підтримка ними соціальної боротьби в українському моноетнічному суспільстві. Більшовицька ідея загострення класових суперечностей та розшарування села за майновим принципом, що була чужа для української суспільно-політичної традиції, стала важливим каменем їх ідейної платформи. Йшлося про політику розкладу села по лінії «куркуль-середняк», а також всередині групи «середняка» та організації незаможних елементів села. Більшість українських соціалістів не поділяла такої позиції, виступаючи проти реальних кроків на шляху втілення класової боротьби всередині українського народу.

Тісно пов'язане з попереднім питання організації влади. В цілому, українські націонал-комуністи визнали необхідність встановлення влади рад на основі диктатури пролетаріату, цим самим провівши остаточну розмежувальну лінію між собою та партіями, що представляли Директорію УНР. Засудили націонал-комуністи також трудовий принцип організації влади, за яким вся повнота влади мала належати робітникам, трудовому селянству та трудовій інтелігенції. Українські соціалісти в переважній більшості виступали за одночасне існування двох органів: демократичних і класових.

Повертаючись до порушеного на початку статті питання про причини політичних розколів в українському таборі та опираючись на вищенаведений матеріал, видається, що є продуктивним трактувати Українську революцію 1917–1920 років як ідентифікаційну кризу, під якою ми розуміємо такий стан суспільства, коли існуючі в ньому дискурси не в змозі інтегрувати соціум, а навпаки,

сприяють соціальній дезінтеграції, в тому числі і в сфері політики. Впродовж революції на українських землях замість старих почали витворюватися нові масові дискурси — національний та соціальний, які, незважаючи на постійні спроби політичних сил того часу поєднати їх у прийнятній для себе формі, все більше віддалялися один від одного. Ба більше — вони стали конкурентами у боротьбі за маси, накидаючи їм «єдино правильну інтерпретацію» світу. В напрямі, паралельному із радикалізацією цих дискурсів, змушені були йти і основні політичні гравці.

У такому разі те, що в останньому герці за Україну зіткнулися політичні сили, які представляли собою найбільш радикальні сегменти національного і соціального дискурсів — український національний рух та більшовиків, не має дивувати, як, проте, і те, що українські націонал-комуністи, які відзначалися найбільшою соціальною радикальністю з усіх українських політичних сил, дрейфували до союзу із більшовиками.

¹ *Лисяк-Рудницький І.П.* Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе: В 2 тт. — К.: Основи, 1994. — Т. 1. — С. 188.

² *Драгоманов М.П.* Антракт з історії українофільства (1863–1872) // Драгоманов М. Вибране. — К.: Либідь, 1991. — С. 229.

³ *Марчуков А.В.* Украинское национальное движение: УССР. 1920–1930-е годы: цели, методы, результаты. — Ин-т рос. истории РАН. — М.: Наука, 2006. — С. 234.

⁴ Конференція УПСР у Києві. Відношення до Тимчасового уряду // Боротьба (Орган Центрального Комітету УПСР). — 1917. — 20 червня. — № 5. — С. 6.

⁵ Областний з'їзд РСДРП (б-ів). (Перша всеукраїнська нарада більшовиків) // Літопис революції. — 1926. — № 5.

⁶ *Ланчинский Г.* Гомельское совещание (Воспоминание) // Летопись революции. — 1926. — № 6. — С. 36–37.

⁷ Декларація фракції УПСР (лівих) на Трудовому конгресі // Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.) — К.: Друкарня журналу «Охорона праці», 1999. — С. 110; Проект декларації фракції незалежних УСДРП на Трудовому конгресі // Червоний прапор. — 1919. — 26 січня. — С. 4.

⁸ ЦДАГО України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 7.

⁹ ЦДАГО України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 3.

¹⁰ До єдиної комуністичної партії на Україні // Боротьбист (Полтава). — 1920. — №62. — 30 березня.

¹¹ Декларация IV Съезда Украинской партии левых с.-р. борьбистов // Борьба (Київ). — 1920 — 29 липня — С. 1.

¹² Винниченко В. Не в усьому чесні з собою. Виривки з непосланого листа ЦК РКП // Винниченко В. Публіцистика / Упор. В. Бурбела. — Нью-Йорк, К.: Українська Вільна Академія Наук у США, НАН України, Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка, 2002. — С. 62.

¹³ Мазлах С., Шахрай В. До хвилі (Що діється на Україні і з Україною?). — Вид. 2-ге. — Нью-Йорк: Пролог, 1967. — С. 75.

¹⁴ Там само. — С. 55.

¹⁵ Скоровстанский В. Революция на Украине. — Саратов, 1919. — С. 149.

¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 38.

¹⁷ Хвиля А. Нариси з історії партії (продовження) // Боротьба (Чернівці). — 1919. — 5 червня. — Ч. 22. — С. 2.

Олена Пономаренко

РЕЛІГІЙНІ ЧИННИКИ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Стаття присвячена проблемі взаємовідносин релігії і політики України. Аналізуючи в історичному контексті наукові, літературні, публіцистичні джерела, автор доходить висновку, що в модерній Україні релігія не тільки об'єднувала суспільство і сакралізувала владу, а й виступала при цьому державотворчим підґрунтям. Однак в постмодерний період вона перетворюється переважно на соціокультурний чинник, який за зваженої політики держави також здатний об'єднати українське суспільство.

Olena Ponomarenko. Religious factors of the Ukrainian state's creation. The article is devoted to the problems of international of religion and policy in Ukraine. Analysing scientific, literary, public sources in the historical context, the author comes to the conclusion that in modern Ukraine religion not only united the society and made the authority more sacred, but also was the basis of establishing the state. At the same time postmodern period transforms it into the sociocultural factor which is able to unite Ukrainian society according to the state policy.

В умовах демократичного суспільства, якому властива деідеологізація і жодна політична сила не здатна запропонувати загальнооб'єднуючої ідеології, особливого резону набувають моральні цінності, якими саме й є вартості релігійні. Сьогодні науковці, зокрема О. Крижанівський, М. Михальченко, С. Плохій¹, засвід-

чують, що доки в суспільстві буде наявна різниця в інтересах, цілях — доти будуть існувати ідеології. Але хоча демократизм і передбачає плюралізм в ідеологіях, єднати українське суспільство може національна ідея, яка в умовах втрати не лише національних, але і духовних орієнтирів, ґрунтуючись на християнських нормах моралі, відображаючи загальнонаціональні цінності, повинна стати дороговказом для нації.

Релігія протягом історії завжди відігравала значну роль у процесі формування держав-націй. І на сьогодні релігійний чинник виступає вагомим соціокультурним аргументом у визначенні національних чи регіональних тотожностей. Однак роз'єднаність церкви в Україні, з одного боку, і відсутність єдності серед політиків, з іншого, сприяють нестабільності в суспільстві.

Через те, що владні групи виявляють свою безпорадність у політиці, перед соціумом постає питання, як діяти в умовах нестабільності. Отже, особливої значимості набувають заклики орієнтуватися на вічні цінності.

Моральні цінності, що сповідує церква, — високі, однак внутрішні конфлікти підривають авторитет цього інституту. Ідею єдності українських церков висловлюють переважно богослови. Вона звучна в творах митрополита Андрія Шептицького й патріарха Йосипа Сліпого². Останнім часом таку думку висловлює глава УПЦ КП Філарет (Денисенко)³. Однак протилежної думки дотримуються релігієзнавці А. Колодний, П. Яроцький, Б. Лобовик, стверджуючи, що, «оскільки Україна є поліконфесійною, то національної єдності тут можна досягти лише за умови дотримання принципу світоглядного і релігійного плюралізму»⁴.

Релігія завжди була тісно пов'язана з політикою. Отже, враховуючи це, ставимо за мету через політичний контекст в історичній ретроспективі проаналізувати релігійний чинник та його вплив на українську політику, послуговуючись при цьому працями В. Андрущенка, А. Колодного, Б. Ломовика, О. Шуби, П. Яроцького як методичним орієнтиром.

Будь-яке становлення політичного суверенітету неможливе без обов'язкового врахування фактора існування релігії і формування певного ставлення до неї. Відносини між церквою та державою являють собою елемент, притаманний утворенню національних суспільств. Як зазначає митрополит УПЦ МП Володимир: «державна і церква — соратники в справі служіння людині»⁵. Однак ця теза крізь призму історії розуміється по-різному.

У православній традиції переважає візантійський спадок «симфонії влад» між церквою та державою. В модерні часи це вчення, хоча і визнавало різницю між політикою і релігією, дотримувалося позиції, що ці дві влади є поєднаними — як божественна та людська природа. Ця традиція часто виявляла себе у взаємопроникненні церкви і держави. Згідно з принципом: «кого царство, того й релігія» — відбувалася територіалізація релігійної належності. Як наслідок, виникали різні варіанти національної релігії. На думку І. Огієнка, «кожна православна церква національна...»⁶. Отже, політика і релігія стояли пліч-о-пліч одне до одного, а існування релігійної багатоманітності провокувало політичну проблему. Релігійна гомогенність позитивно впливала також на ступінь єдності народу, додаючи йому внутрішньої стабільності. Легітимізувати владу можна було за підтримки своєї релігії.

Чужа ж релігія була засобом, явно непридатним для сакралізації своєї влади, тому тривалий час вважалося, що встановлення політичного суверенітету включає в себе релігійну однорідність. І аж ніяк не випадковим є те, що українська національна політична думка в особі представників православної полемічної літератури XVI–XVII ст. виникає саме на ґрунті боротьби з унією, бо саме релігія сприяла соціально-політичному об'єднанню суспільства і узаконенню влади. Як приклад, саме релігійні гасла, що їх виголосив Богдан Хмельницький, аби надати козацькому повстанню легітимності й залучити до нього всі прошарки руського суспільства, допомогли його згуртувати. І навіть така невоєвнича верства, як студенти та викладачі Києво-Могилянської академії, влилася в козацько-повстанську армію Б. Хмельницького та ідеологічно зцементувала її.

В умовах суспільно-політичних хитань провідні релігійні діячі цього періоду (П. Могила, Л. Баранович, І. Гізель, І. Галятовський) взагалі намагалися доводити зверхність релігії (церкви) як «першої влади» щодо світської держави — «другої влади»⁷. Причому в їхніх поглядах простежується навіть ідея ототожнення цих влад. Так, Л. Баранович, подібно до арабського мислителя Ібн-Руша, розумів державу як церкву, що будується на принципі «добродійства» між громадянами. На думку мислителя, держава має особливу душу, як і людина, і ця душа керує всіма частинами тіла держави, яка бореться за своє існування. «Воюющая Церков, — вважав Л. Баранович, — данным себе Глаголом Божиим паче неже хлебом укрепится... и оружие сие не спасет нас, но сей Меч духов-

ний, Глагол Божий, речет души нашей, спасет твое сем аз»⁸. Орієнтація влади на власний релігійний центр, який уособлює українське духівництво, допомогала як об'єднати суспільство, так і швидко мобілізувати останнє на будь-які політичні зрушення. Втрата в 1686 році церкви в Україні внаслідок підпорядкування Московському патріархату слугувала одним із чинників згасання державотворчих політичних процесів.

Отже, можна зазначити, що народи, які гуртувалися навколо свого державного і сакрального центру, завжди процвітали, а коли визнавали панування чужої сакральної влади, то втрачали згуртованість і згодом зникали. Тому підпорядкування України Польщі чи Росії завжди супроводжувалося прагненням з боку останніх не тільки домінувати над політичним простором України, але і асимілювати населення шляхом підпорядкування церкви чи Римові, чи Московському патріархові.

Таким чином, у модерну добу шляхом об'єднання суспільства за допомогою релігії, якій надавалася роль сакралізації політичного життя, досягалася мета узаконення влади і встановлення соціально-політичної єдності. Крім того, що релігійна і політична влади були поєднані, взаємопроникаючи, вони до того ж ще і отожднювалися одна з одною. Тому втрата свого релігійного центру була тотожна втраті державності.

На сьогодні в Україні законодавчо визначена відокремленість церкви від держави. Стаття 5 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» прямо фіксує цю норму: «Релігійні організації не беруть участь у діяльності політичних партій...»⁹.

Суспільство постмодерне, яке, за висловом Ж. Бодріяра, «втрачає трансцендентність, де зникають соціальність і саме розуміння соціальності»¹⁰, вже не має справи з такою релігійною залежністю, як раніше. Воно емансипується від влади релігії та від різних ідеологій, що претендують вказувати сенс буття. Тому відмічається непевність, інституціональна криза. Як зазначає В. Андрущенко, «...характерним для Українського суспільства є втрата життєвих ідеалів — економічних, соціальних, побутових. Домінантою масової свідомості ... лишається негативізм, який характеризується трьома чіткими емоційно-оцінюючими «не»: недовіра, незадоволеність, невіра в майбутнє»¹¹.

Політика теж переживає сьогодні процес розчарування з боку суспільства. Якщо раніше прихильність громадськості до нової ідеології завойовувалася шляхом звільнення індивідів від ланцюга

релігійних стереотипів, то сьогодні держава стикається з наслідками власних ініціатив, які виливаються в протистояння між державою та роз'єднаними індивідами, які зневірилися в політиці. В умовах секуляризованого та плюралізованого суспільства індивіди вже не мають справи з такою винятковою релігійною істиною, і конфесійна належність здебільшого нерозривно пов'язується з національною належністю особи, її національною ідентичністю. Отже, релігійна належність більше ототожнюється з соціально-культурною. Однак, як зазначає Т.В. Євдокимова¹², саме на концептуальному рівні на базі застосування культурно-релігійного світогляду здійснюється інтерпретація економіки, політики, моралі тощо. Тобто світоглядний вимір релігії робить її важливим чинником формування політичної позиції особистості, в той час як політичні переконання впливають із політичних цілей та інтересів. Тому ніякими заходами політичної влади неможливо раптово створити умови для вирішення існуючих проблем, бо для національної і культурної самоідентифікації необхідно, щоб ці умови визріли. І хоча звернення до релігії і виступає більше як акт соціокультурної ідентичності, ніж результат духовних шукань, ця ідентичність все більше сприяє ототожненню тієї чи іншої частини українського суспільства зі Сходом чи Заходом.

Специфіка релігійних процесів, що відбуваються нині в нашій державі, характерна тим, що Україні разом з іншими колишніми республіками Радянського Союзу пережила часи комуністичного режиму або, як наголошує Андрущенко¹³, часи імперської політики, коли підтримувалися тісні стосунки між комуністичною владою та православними ієрархами. А російську політичну культуру, як відомо, відрізняє сакралізоване некритичне ставлення до верховної влади, потужні харизматичні інтенції, слабкі елементи індивідуалізму, гострий дефіцит толерантності і культури компромісу, нетерпимість до інакодумства, тобто авторитарно-патріархальний характер.

Отже, в умовах демократії та релігійного плюралізму релігія (в цьому разі йдеться про православну конфесію, кількість громад якої найбільша в Україні) виявилася неготовою опинитися в секуляризованому суспільстві, що саме і змушує православних ієрархів домагатися прихильності політичної влади. Як визнають і самі ієрархи, сучасне православ'я переживає кризу. Постійні внутрішні конфлікти стосовно канонічності, компетентності духовництва, перерозподілу церковних будівель загострювали і загострюють

ситуацію донині. Дається взнаки дія різновекторних сил у державній і церковній політиці, яка базується на різній ментальності і філософії буття, що сформувалися протягом багатьох століть.

Українське православне християнство представляють сьогодні УПЦ, УАПЦ, УПЦ КП, і кожна з них претендує на монополне право опікуватися українським суспільством, тобто спостерігається політизація церкви. В спробі ж залучити церкву до політичного життя О. Шуба¹⁴ вбачає виникнення тенденції посилення конфесійної спрямованості. Політизація церкви тим небезпечна, що посилюється регіоналізм. Як наслідок, зводяться нанівець інтеграційні та комунікаційні можливості релігії, створюються доволі серйозні перепони на шляху формування політичної нації.

Про негативні наслідки політизації релігії достатньо вже описано як в навчальних, так і в різного роду наукових дослідженнях. Але слід зазначити, що релігія в демократичному суспільстві може стати тільки міцною моральною опорою держави, чого, до речі, дуже не вистачає на сьогодні ані політичному «бомонду», ані українському суспільству взагалі. Як ідеологія, вона ніколи не зможе конкурувати з політичною концепцією в боротьбі за владу. Тому, особливо орієнтуючись на Європу, слід враховувати ту особливість, що в нинішньому суспільстві релігія за умов поваги до індивіда, до його свободи у виборі релігії не повинна здійснювати значний вплив на суспільне життя, а має відігравати роль як духовна, етична, культурна складова. До того ж, оскільки Україна є поліконфесійною (за даними Державного департаменту в справах релігії за 2006 рік в Україні діяло 32186 релігійні організації, що належать до 55 віросповідних напрямів¹⁵, і кількість їх постійно збільшується), то, виокремлюючи якусь одну церкву чи релігійну громаду, можна отримати релігію як дезінтегруючий чинник, який стане джерелом і причиною розколу.

Тому демократичні процеси в Україні сприяють формуванню нових відносин релігії з політикою. Релігійне життя намагається знаходити для себе нові форми. Індивідуалізм, який покладений в основу демократії, актуалізує право. Як наслідок, соціально-політичне пристосування церкви у публічному житті тяжіє до юридизації: наданню статусу юридичної особи, законодавчому забезпеченню її соціального служіння, реституції церковної власності тощо¹⁶. Тобто йдеться як про здійснення впорядкування релігійної свободи, так і свободи нерелігійності в секуляризованому нерелігійному суспільстві.

Таким чином, сучасні відносини між політикою і релігією окреслюють нову конфігурацію, яка сприяє новому осмисленню відносин між державою, релігією та суспільством. Загалом спостерігається 2 шляхи взаємодії: 1) релігійна реставрація суспільства з наступним отожденням релігії з соціокультурною ідентичністю, 2) пошуки нових форм існування, зокрема юридичне оформлення статусу і ролі церкви.

Отже, проаналізувавши роль релігійного чинника в історичному контексті, можемо зазначити: якщо в модерній Україні релігія не тільки об'єднувала суспільство і сакралізувала владу, а і могла виступати державорочною основою, то в сучасних умовах вона постає перед нами переважно як соціокультурний чинник, який за грамотної політики держави здатний об'єднати суспільство, актуалізуючи вічні моральні цінності добра, любові, справедливості.

¹ Крижанівський О., Плохий С. Історія церкви та релігійної думки в Україні. — К., 1994. — Кн. 3. — 335 с.; Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформация или лимитроф Европы? — К.: Институт социологии НАНУ, 2001. — С. 226 — 262.

² Шептицький А. Як будувати рідну хату? // Українське відродження і національна церква. — К., 1990. — С. 80.; Ленчик В. Визначні постаті української церкви: митрополит Андрій Шептицький і патріарх Йосиф Сліпий. — Л., 2001. — С. 356.

³ Патріарх Філарет: Хресною дорогою заради Української Церкви: Присвячується 75-літтю з дня народження Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета. — К., 2004. — 104 с.

⁴ Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / Колодний А. М., Яроцький П. Л., Лобовик Б.О. та ін.; За ред А. Колодного. П. Яроцького. — К., 1999. — С. 695.

⁵ Щеткина Е. Блаженнейший митрополит Владимир: «Каждый имеет свои — неповторимые — отношения с Богом» // Зеркало недели. — 2007. — № 7. — 24 февраля. — С. 15.

⁶ Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви. — К., 1993. — Т. 1. — С. 7.

⁷ Мащенко С.Т. Українські мислителі XVII–XVIII ст. на Чернігово-Сіверщині. — Чернігів, 2003. — 155 с.

⁸ Баранович Л. Меч духовный. — К., 1666. — Арк. 2.

⁹ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» // Відомості Верховної Ради. — 1991. — №25.

¹⁰ Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. — М., 2000. — С. 22.

¹¹ Там же. — С. 30.

¹² *Євдокимова Т.В.* Релігія в суспільно-політичному житті України: історія і сьогодення. — К., 2000. — С. 34.

¹³ *Андрущенко В.* Організоване суспільство / Інститут вищої освіти АПН України. — К., 2006. — С. 18.

¹⁴ *Шуба О.В.* Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). — К.: Криниця, 1999. — С. 65.

¹⁵ *Борошенець Т.* Бог один, а шляхів до нього 55 // Віче. — 2007. — № 1–2. — С. 2 — 5.

¹⁶ *Щетина Е.* Блаженнейший митрополит Владимир: «Каждый имеет свои — неповторимые — отношения с Богом» // Зеркало недели. — 2007. — № 7. — 24 февраля. — С. 15.

Микола Дорошко

ПРОБЛЕМА СОБОРОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ХХ СТОЛІТТІ

У статті розглядається складний процес об'єднання українських етнічних земель в єдиній Українській державі від часів сформування Центральної Ради в 1917 р. до здобуття Україною незалежності у 1991 р.

Mykola Doroshko. The problem of integrity of Ukrainian lands at XX century. The complicated process of integration of Ukrainian ethnic lands at united Ukrainian State since the time of formation of Central Rada in 1917 till the getting of independence by Ukraine in 1991 is investigated in this article.

Дев'яносто років тому, 22 січня 1919 р., лідери посталих на руїнах Російської і Австро-Угорської імперій — УНР і ЗУНР — підписали Акт Злуки, що передбачав їх об'єднання в соборну Українську державу. І хоч реального об'єднання не відбулося, та подія стала визначальним фактором у справі майбутнього єднання переважної частини українських етнічних територій в одній державі.

Попри значний масив праць¹, в яких досліджується проблема збирання етнографічних українських земель в одну державу, тема соборності українських земель викликає підвищений суспільний інтерес, позаяк час від часу в періодичних виданнях з'являється інформація про заяви окремих політиків сусідніх держав (переважно з Росії), що містять територіальні претензії до України. Автор запропонованої статті має намір показати не лише

те, як вирішувалася проблема соборності українських земель України у ХХ ст., а й дати відповідь на питання: чому частина українських теренів, як етнічних, так і колонізованих українцями, залишилися за межами Української держави?

Як відомо, до 1917 р. держави Україна не існувало, а її землі входили до складу двох імперій — Австро-Угорської та Російської, які перебували тоді в стані війни одна з одною. Після Лютневої революції в Росії, що привела до краху російське самодержавство, справу відродження української державності на підросійських землях очолила Українська Центральна Рада, створена 4 (17) березня 1917 р. в Києві. Домагаючись автономного статусу у складі майбутньої федеративної Росії, Українська Центральна Рада повинна була передусім визначити її кордони. «Українці хочуть, — писав у квітні 1917 р. голова Центральної Ради М. Грушевський, — щоб з українських земель Російської держави (бо про них говоримо поки що, не зачіпаючи питання об'єднання усіх українських земель), була утворена одна область, одна національна територія. Сюди, значить, мусять увійти губернії в цілості або в переважній часті українські — Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська, Кубанська. Од них треба відрізати повіти і волості не українські, як, скажім, північні повіти Чернігівської губернії, східні Кубанської, тощо, а прилучити натомість українські повіти сусідніх губерній як Хотинський і частини Акерманського Бессарабської, східні частини губернії Холмської, полудневі окрайці губерній Городенської, Мінської, Курської, західні часті Вороніжчини, Донщини, Чорноморської і Ставропольської губерній. Так утвориться територія, де українська людність становить більшість»².

Щодо територіальних меж цілої України, їх загальні контури було визначено під час роботи Українського національного конгресу 6–8 (19–21) квітня 1917 р. у доповіді В. Садовського «Територія і людність України»: західний кордон мав проходити по Гродненській і Люблінській губерніях, південно-східний — на Кубані, північний — по р. Прип'ять, південний — по Азовському і Чорному морю (без Криму). Визнаючи право усіх націй на політичне самовизначення, конгрес у своїй резолюції наголосив на тому, що «кордони між державами повинні бути встановлені згідно з волею пограничної людності»³.

На переговорах зі спеціальною комісією Тимчасового уряду Росії у травні 1917 р. делегація Центральної Ради на чолі з В. Вин-

ниченком висловилася за те, щоб автономна України постала на землях Росії, де українське населення становило більшість: у дев'яти губерніях Південно-Західного краю, Лівобережжя і Новоросії (Київській, Волинській, Подільській, Чернігівській, Полтавській, Харківській, Катеринославській, Херсонській і Таврійській (без Криму), Хотинському і частині Акерманського повітів Бессарабії, східних частинах Холмської губернії і західних частинах Облaсті Війська Донського, Чорноморської, Ставропольської та Курської губерній. З цим не погоджувалися члени російської урядової спецкомісії. Вони, згадував В.Винниченко, «вимірюючи територію майбутньої автономії України... торкнулись Чорного моря, Одеси, Донецького району, Катеринославщини, Херсонщини, Харківщини. І тут, від одної думки..., що донецький і херсонський вугіль, що катеринославське залізо, що харківська індустрія одніметься в них, вони до того захвилювались, що забули про свою професорську мантию, про свою науку, про високі Установчі Збори, почали вимахувати руками, розхристались і виявили всю суть свого руського... націоналізму»⁴.

Зрештою, Тимчасовий уряд, що не бажав дотримуватися етнографічного принципу при визначенні території української автономії, визнав юрисдикцію Генерального секретаріату — уряду Центральної Ради, на терені п'яти губерній — тих самих, що складала територію Війська Запорозького гетьмана Богдана Хмельницького, держави, яка згідно з Переяславсько-Московським договором 1654 р. перейшла «під високу руку» московського царя Олексія Михайловича.

Сприятливі умови для поширення влади Центральної Ради в решті українських губерній з'явилися тільки після жовтневого (1917 р.) більшовицького перевороту у Петрограді. Питання об'єднання українських земель розглядалося на засіданнях Центральної Ради 30 і 31 жовтня. Результатом обговорення, а також роботи створеної спеціальної комісії стала постанова про з'єднання українських земель. Центральна Рада ухвалила: «Поширити в повній мірі владу Генерального Секретаріату на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українська, а саме — Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Вороніжчини»⁵. З листопада 1917 р. Генеральний Секретаріат оголосив, що його компетенція поширюється на всі губернії, де українське населення становить більшість. Однак якщо Херсонщина, Харківщина, Катеринославщина і Таврія

(без Криму) були включені «в територію єдиної України», то про Холмщину, частину Курщини та Воронежчини у відозві не згадувалося.

На законодавчому рівні об'єднання територій усіх дев'яти губерній, в яких українське населення становило більшість, було закріплене III Універсалом Центральної Ради 7 листопада 1917 р. Ним проголошувалось утворення Української Народної Республіки й визначались її межі: «До території Народної Української Республіки належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення кордонів Української Народної Республіки щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Воронежчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів»⁶.

Між тим, проблема Холмщини актуалізувалася вже 11 листопада, коли Мала Рада зібралася на надзвичайне засідання для обговорення питання щодо намірів Центральних держав передати під тиском поляків українські землі Східної Галичини, Буковини, Холмщини, Підляшшя і окупованої частини Волині відродженій Польській державі. Було ухвалено рішення обрати комісію для вироблення протесту проти насильницького приєднання до Польщі названих територій.

Першим справжнім випробуванням Центральної Ради на здатність відстоювати національні інтереси та реалізувати принципи соборності українських земель стали Брестські мирні переговори з Центральними державами у грудні 1917 — на початку лютого 1918 р. Об'єктивних можливостей для сприятливого перебігу переговорів у представників УНР було небагато. За повної відсутності українських дипломатів із фаховим досвідом, необхідною освітою делегація (В.Голубович (голова), М.Левитський, М.Любинський, М.Полоз, О.Севрюк) виявилася дуже молодою за віком, хоча певною мірою це компенсувалося тим, що новопризначених дипломатів двічі консультував М.Грушевський. Згідно з інструкціями, отриманими від М.Грушевського, українська делегація домагалася визнання УНР і приєднання до неї Холмщини й Підляшшя, а також Східної Галичини, Буковини і Закарпаття. На останнє категорично не погоджувалася Австро-Угорщина. Тоді українська делегація почала наполягати на територіальному розмежуванні в Галичині й наданні автономії («коронного краю») українським

землям у складі Австро-Угорщини. Зацікавлена у торговельно-економічній співпраці з Україною та закритті Східного фронту, а також відчуваючи тиск Німеччини, Австро-Угорщина змушена була піти на поступки.

Брестський мирний договір, укладений в ніч на 27 січня (9 лютого) 1918 р., складався з 10 статей. Він визнавав незалежність УНР і визначав її кордони. До УНР відійшли, зокрема, майже вся Холмщина і Підляшшя, а кордон між УНР та Австро-Угорщиною пролягав по лінії Хотин-Гусятин-Збараж-Броди-Сокаль. Делегації УНР і Австро-Угорщини також дійшли згоди і підписали таємний додаток про поділ Галичини та об'єднання українських частин Галичини й Буковини в єдиний коронний край до 20 липня 1918 р. Попри те, що таємна угода не була реалізована, вже після розпаду Австро-Угорської імперії восени 1918 р. Лемківщина, Закарпаття, Буковина і Хотинщина увійшли, хоч і на короткий час, до складу проголошеної 13 листопада 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

Щодо північних кордонів України, то за Брестською угодою до УНР увійшли північні повіти Чернігівщини та весь Гомельський повіт. Згідно з українською етнографічною межею було проведено кордон з Росією в районі Курщини, хоча на Воронежчині та території Війська Донського переважна частина заселених українцями земель залишилася поза межами Української держави. Помилкою Центральної Ради була й відмова від Криму. Її намагався виправити уряд гетьмана П.Скоропадського, але збройне повстання Директорії в листопаді 1918 р. звело нанівець ці зусилля.

Незважаючи на це, за умови можливого об'єднання УНР і ЗУНР в одну державу майже всі етнографічні українські землі опинилися у її складі. Цей намір, як відомо, було реалізовано 22 січня 1919 р. проголошенням Акту Злуки УНР та ЗУНР, котрий попри всю його декларативність має історичне значення у житті українського народу. В цілому, Українська держава в добу Національно-демократичної революції 1917–1921 рр. обіймала територію загальною площею 630 тис. кв. км., що є меншою від суцільної української етнографічної території, яка становить 718 300 кв. км, і значно меншою від усієї української національної території, яка сягає 930 500 кв км⁷. Чому так сталося?

Справа в тому, що проголошений державами-переможцями у Першій світовій війні принцип етнічного підходу до встановлення нових кордонів, як правило, не дотримувався. Так, на території

Польщі опинилося близько двох мільйонів, а на території Чехословаччини ще більша кількість німців. Понад два мільйони угорців увійшли до складу ворожої їм з давніх часів румунської держави, а також до Югославії. Між трьома сусідніми державами була поділена Македонія. Але в найгіршому становищі опинився український народ. Нав'язану Паризькій конференції британським і французьким прем'єрами Д.Ллойд-Джорджем і Ж.Клемансо Версальську систему договорів певною мірою посилювали домагання правителів Польщі, Румунії і навіть поміркованої Чехо-Словаччини на українські землі. Усе це, зрештою, призвело до розчленування українських земель між СРСР, Польщею, Румунією і Чехо-Словаччиною. Східна Галичина, Західна Волинь, Холмщина, Белз, Берестейщина, Підляшшя, Надсяння і Лемківщина були включені до відродженої польської держави, українське населення Буковини, Бессарабії і Мараморощини опинилося під румунською владою, а Закарпаття, згідно з рішенням Ліги Націй, було передане Чехо-Словаччині.

Не в кращому становищі опинилося й населення Наддніпрянської України, що проживало відтепер у більшовицькій квазидержаві — УСРР. Спочатку більшовики, що сформуvalи альтернативну Українській національній державі радянську республіку, погодилися на кордони, визначені Центральною Радою. Надалі зміцнення більшовицької диктатури супроводжувалося зменшенням території УСРР до можливого мінімуму за рахунок відсікання населених переважно українцями місцевостей на Дону, Кубані, Північному Кавказі, Криму, Воронезьких слобід, численних українських сіл і навіть цілих районів суміжних областей Росії (Сталінградської, Саратовської, Курської, Орловської, Брянської), а також ряду районів Білорусі.

Уперше питання територіального розмежування УСРР і РСФРР було розглянуте на міжвідомчій нараді при економічно-правовому відділі НКВС РСФРР 25 лютого 1919 р. За основу у визначенні кордонів російська сторона запропонувала взяти не принцип етнічної належності населення і навіть не його волевиявлення, а міркування виключно «державного порядку». Так, обговорюючи приналежність Грайворонського і Белгородського повітів, представник УСРР послався на етнічний склад населення та значне економічне і культурне тяжіння його до Харкова. Але уповноважений РНК РСФРР С.Гопнер заявила, що ці райони, як хлібні центри, мають велике значення тільки для Великої Росії, залиша-

ючись не важливими для України. Тому їх слід передати Радянській Росії. Як аргумент Гопнер використала також телеграму голови уряду УСРР Х.Раковського, в якій повідомлялося, що з його боку немає жодних заперечень щодо включення цих територій до Росії.

Згідно з цією ж телеграмою було вирішено й питання про передачу від Чернігівської до Гомельської губернії Суразького, Новозибківського, Мглинського і Стародубського повітів. Такою була плата маріонеткового більшовицького уряду України за збройну підтримку з боку червоної Росії. Кордон УСРР з Доном встановлювався по старій міжгубернській межі, а з Кримом — по Перекопському перешийку. Усі рішення прийняті одностайно і взяті за основу затвердженого 10 березня 1919 р. РНК України «Договору про кордони з РСФРР». Українське населення, що опинилося поза межами своєї республіки, засипало російські урядові органи заявами про бажання жити в Україні, такі ж рішення приймалися волосними й повітовими з'їздами рад.

Йдучи назустріч цим прагненням, уряд УСРР у 1924 р. запропонував ЦВК СРСР проект «Про зовнішні кордони УСРР». У першій частині проекту, підготовленому за участю академіків М.Грушевського і Д.Багалія, обґрунтовувалася необхідність зміни державних кордонів у зв'язку з адміністративно-територіальною реформою. В другій частині, спираючись на дані переписів 1897, 1920 і 1922 рр., український уряд пропонував передати республіці ряд повітів Курської та Воронежської губерній, де проживало 1704 тис. українців.

Для розгляду проекту Союзний ЦВК створив комісію для врегулювання кордонів між РСФРР, УСРР та БСРР (по два представники від сторін) на чолі з головою ЦВК Білорусі О.Черв'яковим. На першому засіданні 1 липня 1924 р. вона визначила етнографічний принцип як головний у вирішенні питання кордонів з урахуванням економічного тяжіння й зручності адміністративно-територіального поділу спірних територій. Цей компромісний варіант залишав поза межами УСРР 724 тис. українців. Досягти згоди між делегаціями не вдалося, і Черв'яков передав це питання на розгляд політбюро ЦК ВКП(б), де компромісний проект постанови союзної комісії зазнав подальших змін. Згідно з постановою ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. до УСРР була приєднана територія, на якій мешкало 278 тис. осіб (Путивльський повіт і кілька волостей Курської та Воронежської губерній), у той час як від України

було відторгнуто територію з населенням 479 тис. осіб (у т. ч. Таганрозький і Шахтинський округи).

Після проведення Всесоюзного перепису населення 1926 р. ЦК КП(б)У наважився звернутися до Москви з проханням повернути Таганрозький і Шахтинський округи УСРР, а також передати їй південні райони Курської і Воронежської губерній, де компактно проживало українське населення. Кількість українців у районах Російської Федерації, що безпосередньо сусідили з Україною, становила, як засвідчував перепис, понад 2 млн осіб. Проте ЦК ВКП(б) не відреагував на пропозицію своєї української філії.

Пізніше нарком освіти УСРР М.Скрипник за сприяння місцевої влади розпочав українізацію 37 районів Північно-Кавказького краю, у тому числі 19 районів Кубанського округу. Успіхи в українізації дозволили знову поставити питання про переведення під юрисдикцію України Кубанського, Шахтинського і Таганрозького округів. У відповідь на це 14 грудня 1932 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і Західній області», що передбачала не лише вилучення всіх запасів продовольства у селян і козаків, накопичених до нового врожаю, а й стала сигналом до згортання українізації в УСРР і на Кубані (українізація майже половини районів Північно-Кавказького краю характеризувалася в постанові як «петлюрівська»). Застосований владою терор голодом спричинив не лише смерть сотень тисяч жителів Кубані, але й призвів до загибелі української Кубані. Нащадки запорозьких козаків, які вижили в атмосфері державного терору, зберегли козацькі традиції, але під пресом тоталітарної держави денаціоналізувалися.

Знову проблема соборності українських земель актуалізувалася напередодні Другої світової війни. Перетворення українського питання на важливий чинник міжнародної політики у 1930-ті рр. пов'язано передусім з приходом до влади в Німеччині нацистів, головні ідеологи яких, включно з А.Гітлером, намагаючись за будь-яку ціну ревізувати поверсальську систему, пропагували ідею німецького походу на схід з метою відриву України від СРСР і перетворення її на плацдарм боротьби з комунізмом. Німецьку позицію вітала й частина української політичної еміграції. Зрештою, популяризації орієнтації частини української громадськості на Берлін сприяла сама епоха. З цього приводу відомий вчений І.Лисяк-Рудницький зауважив, що «українці не могли бути прихильниками міжнародного «статус-кво» й вони симпатизували ревізіоністсь-

ким силам версальської Європи, насамперед Німеччині, спершу ще демократичній, а після 1933 р. гітлерівській. Хоч гаслом українського націоналізму була «орієнтація на власні сили», однак у своїй зовнішньополітичній концепції він покладався на союз з Німеччиною»⁸.

Значимість українського питання в міжнародній політиці 1930-х рр. підтверджують й щоденникові записи В. Винниченка. Зокрема, 1 листопада 1938 р. він писав: «Укр. питання почина виходити на поверхню політичного життя Європи. Але цей вихід, боюсь, не віщує нам нічого доброго. Виникають уже балачки і про нашу самостійність, але, боюсь, що ця самостійність буде зроблена Гітлером. А коли так, то вона буде гітлерівська, рабська. У нас уже є сталінська самостійність, розуміється, гітлерівська буде не краща, якщо не гірша»⁹. Його передбачення справдилось у березні 1939 р., коли Німеччина дозволила Угорщині окупувати «незалежну» Карпатську Україну — витвір Третього рейху (як відомо, пронимецька орієнтація Карпатської України зумовлювалася Мюнхенською угодою 1938 р., за якою празький уряд надав їй автономію).

Нового удару по західноукраїнських землях було завдано 23 серпня 1939 р., коли очільники зовнішньополітичних відомств СРСР і Німеччини В. Молотов і Й. Ріббентроп підписали радянсько-німецький пакт про ненапад. Таємним додатком до цієї угоди передбачалося розмежування сфер інтересів обох держав, а Західна Україна разом з іншими територіями мала увійти до складу СРСР. Лемківщина та Холмщина потрапляли до німецької зони. Отже, як і у випадку з проголошенням у жовтні 1938 р. автономії Карпатської України у складі наміченої Гітлером до розчленування Чехо-Словаччини, Україна стала розмінною монетою у геополітичних і військових планах Сталіна і Гітлера.

У згаданому таємному протоколі йшлося також про інтереси СРСР у Південно-Східній Європі, зокрема в Бессарабії. Наприкінці червня 1940 р. СРСР, скориставшись невтручанням Німеччини та її тиском на румунський уряд, зайняв Бессарабію, заселені українцями території Буковини та румунський округ Герца.

З того часу майже всі українські землі, котрі раніше перебували у складі інших держав, були зібрані до купи в межах СРСР. З одного боку, цей факт мав безумовне позитивне значення: возз'єднання західноукраїнських земель об'єктивно відповідало одвічному прагненню українського народу до єдності, соборності. Але не

можна не враховувати того, з якою метою та якими методами це здійснювалося. Сталін, ведучи політичний торг із Гітлером, насамперед дбав про подальше розширення своєї імперії, про створення «зони безпеки» на західних кордонах. До того ж Сталін прагнув якомога скоріше покласти край визвольному рухові населення Західної України.

Щодо окупованого у 1939 р. Угорщиною Закарпаття, керівництво СРСР ще під час Другої світової війни розпочало роботу з включення його до складу УРСР. У листопаді 1944 р. в Мукачевому відбувся I з'їзд Народних комітетів Закарпаття, який одногослоно висловився за вихід Карпатської України зі складу Чехословаччини й возз'єднання з УРСР. 29 червня 1945 р. в Москві було підписано радянсько-чехословацький договір про вихід Закарпаття зі складу Чехословаччини і входження її до УРСР. Так завершився історичний процес збирання українських земель у межах однієї держави.

Відомо, що пакт Молотова-Ріббентропа 1939 р., який посприяв возз'єднанню Східної Галичини і Північної Буковини з УРСР, не передбачав приєднання до УРСР українських етнічних територій Лемківщини, Надсяння, Підляшшя і Холмщини (так званого «Закерзоння»), у 17 повітах якого проживало майже 800 тис. українців, що опинилися восени 1939 р. в німецькій окупаційній зоні — Генеральній губернії. Користаючись переможним наступом Червоної армії на німецькі позиції, секретар ЦК КП(б)У і голова РНК УРСР М.Хрущов влітку 1944 р. зробив спробу приєднати до УРСР Надсяння, Підляшшя і Холмщину. Було складено навіть карту Холмської області. Однак Кремль відкинув ці пропозиції, оскільки було вже сформовано інше бачення повоєнного облаштування Європи. Як наслідок, 9 вересня 1944 р. між урядом УРСР і польським прорадянським тимчасовим Комітетом національного визволення укладено угоду, згідно з якою 17 повітів Підляшшя, Холмщини, Надсяння і Лемківщини передавалися Польщі. Угодою передбачалась евакуація українського населення з території Польщі і польських громадян із території УРСР. У такий спосіб сталінське керівництво, нехтуючи правами людини, намагалось підтримати прокомуністичні режими в країнах Східної Європи.

16 серпня 1945 р. між СРСР і Польською Республікою було укладено договір про державний кордон. Ця угода закріплювала рішення Кримської та Потсдамської конференцій, згідно з якими кордон мав проходити в основному по «лінії Керзона», з відхи-

ленням на схід (тобто на користь Польщі) на 5–8 км. Остаточне польсько-українське розмежування завершилося 1951 р., коли на прохання Польщі відбувся обмін прикордонними ділянками, майже однаковими за площею.

Щодо українсько-румунського кордону, то він був визначений радянсько-румунським договором від 10 лютого 1947 р., згідно з яким Румунія визнала право УРСР на Північну Буковину, Хотинщину й Ізмаїльщину, тобто юридично зафіксувала кордони, встановлені у червні 1940 р. Нарешті, 26 квітня 1954 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон «Про передачу Кримської області РРФСР до складу Української РСР». Так завершилося формування сучасних територіальних меж України.

Парадоксально, але те, чого не змогла закріпити самостійна УНР після Акту Злуки, в нових умовах практично здійснив тоталітарний сталінський режим. Сформовані у такий спосіб кордони Української РСР стали важливою передумовою відродження незалежної України 24 серпня 1991 р.

¹ Див., наприклад: Гошуляк І. Проблема соборності українських земель у добу Центральної Ради // Український історичний журнал. — 1997. — № 3. — С. 26–41; Трубайчук А. Українське питання в європейських міжнародних відносинах (1918–1945 рр.) // Київська старовина. — 1996. — № 2–3. — С. 104–118; Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.): Збірник. — К., 1999; та ін.

² *Грушевський М.* Якої ми хочемо автономії і федерації. — К., 1991. — С. 126.

³ Робітнича газета. — 1917. — 20 квітня.

⁴ *Винниченко В.* Відродження нації. — К., 1990. — Ч. 1. — С. 167–168.

⁵ Українська Центральна Рада. — Документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. — К., 1996. — С. 379.

⁶ Національні відносини в Україні в ХХ ст. — Збірник документів і матеріалів. — К., 1994. — С. 55.

⁷ Географія українських і сумежних земель. — [Факс. перевид.] — К., 2005. — Т. 1. — С. 19.

⁸ *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: В 2-х т. — К., 1994. — Т. 2. — С. 252.

⁹ *Винниченко В.* Щоденники // Київська старовина. — 2001. — № 1. — С. 111.

Ольга Собачко

ВСТАНОВЛЕННЯ МОНОПОЛІЇ ПАРТІЙНОЇ КРИТИКИ
В ЛІТЕРАТУРІ В 1927–1932 РОКАХ

У статті показано монополію більшовицької партії на літературу та критику в 1927–1932 роках. За офіційною доктринаю соціалістичний реалізм повинен відображати навколишній світ у художніх формах, насправді ж він лише романтизував реальність, перетворюючись в міфологію. Наприкінці 20-х років сталінська ідеологія лише шукала форми і основні символи цього нового світового міфу.

Olga Sobachko. The monopoly establishment of party criticism in the literature in 1927–1932. In the article, the Bolshevik party's monopoly on the literature and criticism in 1927–1932 is shown. According to the official doctrine, the socialist realism should have displayed surrounding world in art forms, actually, it only romanticized a reality, turning to the mythology. In the late twenties, the Stalin ideology was only searching for forms and the basic symbols of this new world myth.

У середині 20-х років репресивна машина більшовицької влади була спрямована проти «непролетарських» елементів. До членів партії більшовики ставилися ще поблажливо, проти них не використовувалися методи фізичного тиску — арешти, суди, торттури, висилки та інші інструменти ДПУ.

Однак партійне керівництво намагалося довести, що М. Хвильовий та його однодумці більше не є членами партії більшовиків. Масове залякування, пропагандистська вакханалія в пресі з «відгуками трудящих» стосовно літературної дискусії мусили це продемонструвати. Самі відгуки переважно були організовані Агітпропом ЦК КП(б)У. За документальними свідченнями, широка публіка мало розуміла сенс дискусії.

Щоб урятувати організацію ВАПЛІТЕ, організатором якої був М. Хвильовий, у січні 1927 р. з цієї організації начебто за «ухили» було виключено, крім нього, М. Ялового і О. Досвітнього¹. Хоча всім було зрозуміло, що це лише тактичний хід. Розуміли це і партійні ідеологи.

Однак навіть після такого вимушеного заходу ВАПЛІТЕ залишалася дуже популярною організацією.

Після офіційної капітуляції М. Хвильового й припинення літературної дискусії багато хто з українських письменників у завуальованій

ваній формі підтримував ваплітян. Так, Г. Еп'ік зазначав, що більшість молодих письменників має йти саме за ВАПЛІТЕ, якщо вони прагнуть досягти справді високої художньої майстерності².

25–28 січня 1927 р. відбувся з'їзд пролетарських письменників. На ньому було прийнято резолюцію про створення нової літературної організації — Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП). Засновниками та найактивнішими її учасниками стали Л. Первомайський, М. Доленго, І. Микитенко, Б. Коваленко, І. Ле, І. Кириленко та В. Коряк. Усі вони на той час були маловідомими посередніми літераторами. До організації було прийнято й кілька вже відомих письменників та критиків — В. Сосюру, Я. Савченка, Д. Загула.

Створення ВУСПП викликало новий потік полемічних творів. Полеміка звузилася виключно до мистецької проблематики. Питання про місце і роль української культури в загальноєвропейському контексті, відносини України та Росії стали забороненими.

Сама дискусія між ваплітянами та масовістами припинилася. Ще в 1926 р. склад учасників дискусії почав кардинально змінюватися. Від неї почали відходити деякі літератори, зокрема С. Пилипенко, К. Буревій, які усвідомили небезпеку політичного переслідування. З іншого боку, до полеміки почали долучатися представники офіційних органів. Серед них найбільшою активністю відзначалися А. Хвиля, С. Щупак і молодий радянський критик Б. Коваленко.

У 1927 р. до них приєднався й В. Коряк. Його участь у дискусії можна пов'язувати зі створенням ВУСПП, в структурі якої він займав провідне місце. В. Коряк у публікації в альманасі «Гарт» намагався переконати публіку в правильності масовістських підходів. Він прив'язав до цього В. Леніна, Л. Троцького та В. Плеханова й доводив, що література має стати на службу ідеї побудови нового суспільства³.

Такий несподіваний удар змусив М. Хвильового знову взятися за перо. Він відповів В. Корякові в досить витриманих тонах, що мало схоже на войовничий запал М. Хвильового-полеміста.

Потрібно зауважити, що на початку 1927 р. офіційна критика з особливою активністю почала нападати на неокласиків. С. Щупак, вислужуючись перед партійним керівництвом, вихваляв масове мистецтво, протиставляючи його елітарному. Він пройшовся, за звичкою, по М. Хвильовому та «олімпійцях», називаючи їх «непманами» та «необуржуазією»⁴.

Постійні напади змусили багатьох літераторів припинити літературну діяльність, мистецьке життя завмерло. Дехто з літераторів почав задумуватися над тим, як продовжувати свою діяльність. Одні намагалися пристосуватися до політичних вимог, дехто вважав за краще перечекати непевні часи. Політична обстановка була дуже непевна й вчорашні лояльні письменники ставали ворогами, а натомість з'являлося багато невідомих критиків та письменників, які незаслужено претендували на провідне місце в українській літературі.

Затишшя в літературній боротьбі вплинуло й на творчий процес. Навіть ті, хто під час подій 1925–1926 рр. начебто стояли осторонь від політичних нападок КП(б)У, не могли не усвідомити, що готує партія нелояльним літераторам.

В. Поліщук дуже точно виразив настрої багатьох письменників, їх душевний стан на початку 1927 р. Характерно, що за свідченнями автора, творча криза в нього збіглася з початком дискусії, й хоча М. Хвильовий часто критично відгукувався про творчість В. Поліщука, той, напевне, зрозумів, які глибинні причини викликали літературну суперечку. Він переконався, що більшовики відводять письменникам лише незавидну роль ідеологічних помічників, які мають слухняно виконувати усі політичні замовлення влади.

У цей час літературна критика, що стала схожа на літературну поліцію, діяла шляхом відкритого залякування та шельмування. Політичні ярлики «буржуазних націоналістів», «підголосків», «непманів» тощо стали звичайною лексикою офіційної критики. Літературної критики, як такої, взагалі не існувало, оцінювалася лише політична витриманість твору.

Маловідомий молодий критик Б. Коваленко у літературному середовищі став відомий своїми «глобальними» статтями в період найбільшого загострення дискусії. Після того став одним з ідеологів ВУСППу, офіційним критиком цієї організації та редактором «Літературної газети». Його стаття «Уваги до сучасної критики», що друкувалася з номера в номер протягом двох місяців, була переповнена політичними наклепами на ВАПЛІТЕ та неокласиків.

На його думку, ваплітяни намагаються «знищити єдино вірний пролетарський реалізм, який веде життя в революційній динаміці до кращого, замінити цю живу дійсність фальшованими вигадками хворої фантазії, яка бачить у сучасності загибель, — переродження — от програмова лінія критиків з «ВАПЛІТЕ» в га-

лузі художньої прози, і ця лінія сама за себе говоритиме, не потребує й особливих коментарів»⁵.

Вуспівці, напевне, підсвідомо відчували, що їхня творчість не має нічого спільного з літературою й тому справжні таланти викликали в них роздратування. ВУСПП так і не спромігся створити чогось нового в українській літературі. Про це свідчить хоча б такий факт: за даними обслідування бібліотек міста Києва читачі дуже мало цікавилися тогочасною літературою — перевагу надавали українській класиці або європейським авторам. З тогочасних українських письменників найбільшою популярністю користувалися твори М. Хвильового, О. Вишні, Я. Савченка⁶.

Після виходу у світ чергового номера ВАПЛІТЕ Б. Коваленко взявся з новим запалом критикували «олімпійців». Він повторював старі штампи, що література має бути класовою, що вона повинна слугувати умовам «сучасного моменту» й таке інше. Потрібно зауважити, що після поразки М. Хвильового та його публічного каюття мало хто з більшовицьких критиків згадував його виступи стосовно Європи та Москви. Вважалося, що це вже пройдений етап і літературна дискусія скінчилася. Однак Б. Коваленко писав: «З ваплітовського «Сьогодні» виростає недвозначна перспектива ваплітовського «завтра» ... коли ковчег ВАПЛІТЕ, давши маленький крен, знову бере твердий курс на команду того ж таки М. Хвильового»⁷.

Новим вибухом став п'ятий номер журналу «ВАПЛІТЕ». По-перше, в ньому було надруковано відповідь М. Хвильового В. Коряку. Полеміст терпляче пояснював, що не можна плутати суть мистецтва з його функціями, що пізнання й ідеологія не є тотожними, оскільки пізнання ґрунтується на об'єктивних засадах, і тому подібне.

У цьому автор підійшов до істини якнайближче. В 1927 р. більшовики почали новий ідеологічний наступ. Марксистська методологія стала нав'язуватися в усіх галузях суспільного життя — в науці, культурі, освіті. Раніше марксистська догма була вирішальною переважно в питаннях політики та економіки.

Первістком стала відверто цинічна кампанія боротьби з опозицією в середині самої партії. В країні нагніталася масова істерія. В пресі почали з'являтися списки виключених з партії за участь у троцькістській опозиції. Викриття підпільної друкарні в Ленінграді подавалося як викриття небезпечного контрреволюційного злочину. На шпальтах газет було повно закликів покарати опозиціонерів. Незабаром Л. Троцького було виключено з ВКП(б).

Розгром політичної опозиції й встановлення одноосібного правління Й. Сталіна та його поплічників збіглися з посиленням позицій більшовиків в економіці. Криза хлібозаготівель та поширення руху за колгоспи, які висував на перше місце Й. Сталін, а в Україні від 1925 р. Л. Каганович, свідчили про кінець вільного підприємництва на селі й початок сталінської трансформації в країні⁸.

Після того, як партійне керівництво бере курс на тотальну індустріалізацію, одночасно починається й процес тотальної уніфікації духовного життя. Щоб мобілізувати мільйонні маси на будівництво потужної економічної бази, необхідно повністю контролювати ідеологічну атмосферу в країні. Щоб маніпулювати масами, Й. Сталіну потрібно було повністю контролювати насамперед їхні почуття, думки, бажання.

В. Коряк у статті, присвяченій роковинам перемоги більшовиків в 1917 р., писав, що боротьба груп у межах радянської літератури є відбиттям класової боротьби й тепер йдеться про боротьбу на літературному фронті двох непримиренно ворожих тенденцій: єдиного націоналістичного фронту, як рецидиву старого «українства», та єдиного фронту радянського, що цілком заперечує єдність української літератури в добу радянської державності⁹. Такі твердження призводили до поглиблення прірви між різними мистецькими групами та окремими письменниками. Одні ставали ігравками в руках партійної політики, інші не могли погодитися з роллю слухняних виконавців.

У цьому ж номері журналу було опубліковано статтю М. Куліша «Критика чи прокурорський допит». Відомий драматург недавно сам зазнав нападів з боку партійних ідеологів за драму «Народний Малахій». Поставлена в театрі «Березіль» п'єса протягом шести місяців мала найбільший успіх глядацької аудиторії, але незабаром була заборонена й після значних переробок під тиском більшовицьких цензорів вийшла на театральні підмостки вже в зовсім іншому вигляді. Це була найбільш вдала сатира на весь радянський режим. У ній дуже точно було змальовано подвійну політику більшовиків у галузі національного питання.

Звичайно, більшовицькі керівники розуміли, яку небезпеку має для них цей твір. ВУСПП та «Молодняк» почали відкрито звинувачувати М. Куліша в «спотворенні радянської дійсності», в «співробітництві з ідеологічними ворогами» й тому подібному. За цькуванням неординарних літераторів стояв бюрократичний

партійний апарат, який своїми прямими чи непрямими вказівками роздмухував переслідування.

Відповідаючи на ці напади, М. Куліш чи не вперше в тогочасній Україні відкрито заговорив про політичну заангажованість більшовицької «літературної» критики. Він закликав толерантно ставитися до своїх опонентів і не перетворювати мистецький аналіз на політичний мітинг¹⁰.

Але головною подією номера стала публікація першої частини роману М. Хвильового «Вальдшнепи». Свого часу він справив ефект вибуху бомби. М. Хвильовий чітко вказав, що більшовицький режим скотився в прірву тоталітаризму.

У романі яскраво зображено трагедію української революційної інтелігенції, тих молодих людей, що закохані у «загірні комуні», «м'ятежних комунарів», яких закурила у своєму небезпечному й такому привабливому вирі революція. З палкими бажаннями, з неосяжними мріями входили вони у нове життя, а зустріли міщанський закуток, «канареечну просвіту». Потрібно зауважити, що слова, якими говорять Аглая та Карамазов — головні герої роману, вистраждані самим автором і йдуть від самих глибин переживань М. Хвильового¹¹. Автор шукає причини такої трансформації, намагається визначити той момент, коли ідеали перетворилися на засіб, коли гасла стали прикриттям для аморальних злочинів.

Бунт молоді — це передусім протест проти заскорузливих правил, звичок, норм, проти влади надуманих авторитетів і диктату застарілих догм. Подібний процес був характерним для суспільного розвитку всієї Європи. За цим підсвідомим бунтом не було нічого конструктивного, лише руйнація, яка й викликала до життя цього монстра. М. Хвильовий промовляє устами Карамазова: «Вони (часто розумні й талановиті) нездібні бути оформителями й творцями нових ідеологій, бо їм бракує широкої індивідуальної ініціативи і навіть відповідних термінів, щоб утворити програму свого нового світогляду»¹².

Автор більше не мав можливості відкрито говорити про «європейську людину», тому вдався до езопівської мови літературних творів, увівши в твір образ Аглаї як протиставлення Карамазову. Хоча ця невелика хитрість навряд чи могла йому допомогти, адже критика, особливо з боку вуспівців, набирала обертів. Це була відверта спроба повністю розкрити подвійну політику більшовицької пропаганди щодо «щасливого будівничого соціалізму».

1927 р. у літературному житті був надзвичайно важливим для всієї української літератури. Саме цього року було написано «Вальдшнепи» М. Хвильового, «Смерть» Б. Антоненка-Давидовича, «Місто» В. Підмогильного, «Народний Малахій» М. Куліша.

Роман В. Підмогильного «Місто» є показовим як продовження філософсько-інтелектуальної психологічної традиції в українській літературі. Крім того, в цьому творі є надзвичайно цікаво розроблена тема інкультурації сільського інтелігента у міське середовище. В романі вперше з таким глибинним філософським аналізом змальовано гостру проблему українського інтелігента в місті.

Варто згадати і повість Б. Антоненка-Давидовича «Смерть». Цей твір, як і «Вальдшнепи», присвячений надзвичайно важливій та цікавій темі. В основі роману — та ж сама внутрішня боротьба молодого сільського інтелігента Костя Горбенка, що має проводити більшовицьку політику в невеликому повітовому містечку. Повість образно й яскраво показує трагічну долю тої частини української молоді, що пішла на службу до більшовиків. Вони були приречені на постійний конфлікт з новою владою. Падіння ідеалів, повна деградація їхньої віри приводить до глибокого внутрішнього конфлікту.

Аналізуючи названі твори, переконуємося, що вони найбільш повно розкривають ті процеси, що відбувалися в суспільстві в середині 20-х років. Недарма головною думкою в них є внутрішня криза представників молодшого покоління в пореволюційній Україні, викликана встановленням тоталітарного режиму. Їхні твори — це своєрідна реакція на поширення антидемократичних настроїв, заідеологізованість побуту, уніфікацію духовного життя. Звичайно, всі ці негативні явища були характерними і для українського літературного руху в другій половині 1920-х років.

Початок 1928 р. став поворотним у літературному житті України. Психологічна атмосфера в цей час уже була досить напруженою, відчуття, що репресії можуть розпочатися дуже скоро, ставали дедалі реальнішими. Під цим тиском багато літераторів намагалися порвати з небезпечним оточенням.

Наприкінці 1926 р. група українських літераторів виступила з ініціативою створити спілку, де були б об'єднані літератори та сценаристи. Однак Головополітосвіта всіляко намагалася заблокувати цю ініціативу. Врешті-решт, у 1927 р. спілку дозволили. Вона називалася КОРЕЛІС (організація режисерів, літераторів і сценаристів). Оскільки з 16 членів спілки 10 належало до ВАПЛІТЕ,

то це давало можливість чиновникам від культури порівнювати ці дві організації й звинувачувати членів КОРЕЛІСу в тих же «гріхах», що й ваплітян¹³.

Конкуруюча пролетарська організація ВУАРДІС (Всеукраїнська асоціація режисерів, драматургів і сценаристів) заявляла, що КОРЕЛІС став для них ворожою організацією саме через тісні зв'язки з ВАПЛІТЕ¹⁴. Через постійні переслідування в середовищі спілки літераторів та сценаристів стався розкол. Деякі літератори намагалися дистанціюватися від опальної спілки. Так, у грудні 1927 р. М. Панченко, Д. Бузько залишили КОРЕЛІС, мотивуючи це тим, що організація «не стоїть на засадах радянської громадськості»¹⁵.

Тиск на опозиційні літературні організації посилювався. Надзвичайно небезпечною стала для «олімпійців» стаття Ф. Тарана в газеті «Комуніст». Автор нападав на ваплітян, зокрема, і за те, що в журналі почав публікуватися П. Христюк, який був активним учасником національно-визвольного руху 1917 — 1920 рр. За словами марксистського критика: «Літературні ухили виразно давали «крен» в бік політики»¹⁶. Ймовірно, що ця публікація й завдала останнього удару ВАПЛІТЕ.

12 січня 1928 р. члени ВАПЛІТЕ зібралися на свою останню зустріч, де і відбувся акт саморозпуску організації. Під час голосування більшість висловилося за саморозпуск — 12 за, 2 проти, 1 утримався¹⁷. Приводом до нових нападок стала публікація у цьому номері журналу ВАПЛІТЕ статті П. Христюка. Однак, як казав Ю. Яновський, стаття П. Христюка — лише привід¹⁸.

Характерною була оцінка органами влади цієї непересічної організації. Так, Головополітосвіта в докладній записці в ЦК КП(б)У писала: у «ВАПЛІТЕ» за звітний рік (мається на увазі 1926–1927 рр.) вийшло 5 книжок. Журнал, згуртувавши навколо себе більш-менш кваліфікованих письменників, вміщав на своїх сторінках роботи досить високої художньої якості. Рівнобіжно з тим журнал виявив себе як організаційно-літературний центр для тих письменників, що гостро й вперто борються з політикою партії в галузі мистецтва та літератури, намагаючись дискредитувати партійне керівництво цим фронтом та культивуючи дрібнобуржуазні шовіністичні настрої з певним ухилом у бік фашистського світогляду. З редакцією «ВАПЛІТЕ» доводилося боротися за кожну майже статтю в кожному числі книжки. Потрапивши в безвихідне становище, дякуючи своїй політиці, група самоліквідувалася, після чого закритися й журнал «ВАПЛІТЕ»¹⁹.

Більшовики повністю визнавали мистецьку цінність ВАПЛІТЕ як літературної організації й цілком відверто говорили, що причиною її ліквідації стало політичне несумісництво творчої свободи та ідеологічної уніфікаційної політики КП(б)У.

Навіть після саморозпуску ВАПЛІТЕ тривало переслідування письменників. Ваплітяни після ліквідації своєї організації начебто опосередковано визнали свої «помилки». Але М. Хвильовий, що був головним винуватцем в очах радянської критики, в цей час перебував закордоном. Чиновники почали домагатися «каяття» письменника.

У своїй статті марксистський критик і голова Агітпропу А. Хвиля різко звинуватив письменника в політичних ухилах, насамперед стосовно його роману «Вальдшнепи»²⁰. Критика літературно-творчу була повністю перетворена на політичні звинувачення.

Під тиском цієї статті, а також ліквідації ВАПЛІТЕ, М. Хвильовий пише свого покаянного листа, що був датований 22 лютим 1928 р. Невідомо, чи вплинув якимось на його рішення диспут, що проходив у Харкові 18–21 лютого. На цьому диспуті виступав П. Любченко, який засудив діяльність М. Хвильового як «правий ухил» й почав наводити паралелі з опозицією Л. Троцького²¹.

З початку лютого М. Хвильовий постійно подорожував по Європі, але коли дізнався про події в Україні, перед ним, за свідченням його перекладача та гіда Р. Роздольського, постала гостра дилема: або повернутися до Харкова й капітулювати, або залишитися у Відні²². Обрання ним першого варіанта може свідчити й про те, що М. Хвильовий усвідомлював відповідальність перед товаришами. Адже своїми виступами він багатьом з них подав надію й цим втягнув у дискусію, що так трагічно закінчилася. Він розумів, що, залишившись на Заході, надасть ще більших можливостей його супротивникам для політичних нападок.

Дехто з дослідників (Ю. Ковалів, М. Жулинський) оцінюють покаяльний лист М. Хвильового як останню крапку в літературній дискусії. Дійсно, період відкритого «памфлетописання» закінчився, однак залишалося відверте протистояння між політичними кон'юнктуристами та справді талановитими літераторами. Оскільки така конкуренція є вічною, то, відповідно, й літературна боротьба ще мала тривати. Однак це вже не мало нічого спільного з гострою полемікою 1925–1926 рр.

Потрібно зауважити, що в постійних нападах вуспівської критики, особливо на неокласиків, виявляється й причина цих на-

падів. Справа в тому, що вже на початку 1928 р. всім стало зрозуміло, що ВУСПП як мистецька організація себе не виправдав. Ще в 1927 р. М. Хвильовий писав: «Ми не без жалю констатуємо перший провал ВУСППу і знаємо, що за ним неминуче, як невблаганна смерть, прийде другий і третій»²³.

Організаційні ініціативи ВУСППу також були настільки ефемерними, що навіть за повної підтримки керівних органів провалилися. На початку 1928 р. ВУСПП виступив з ініціативою створення єдиної федерації пролетарських письменників²⁴.

ЦК КП(б)У відразу зреагував на цю ініціативу відповідним розпорядженням: «До проробки питання про організацію федерації пролетарських письменників — утворити комісію в складі т.т. Любченка (голова), Хвилі, Кагановича, Демченка, Скрипника, Затонського та інш.

Комісії проробити це питання на підставі матеріалів, що є, про існуючі літературні течії і внести на обговорення Оргбюро через місяць»²⁵.

Разом з тим провалилися й мистецькі намагання вуспівців. Уже в 1928 р. стало зрозуміло, що ця організація в культурному плані не оправдала себе. Її члени не спромоглися створити жодного вартого уваги літературного твору. Вся їхня «творчість» полягала лише в політичній критиці опонентів. Після самоліквідації ВАПЛІТЕ В. Гадзінський, відомий авангардистський поет, у листі до Л. Кагановича писав: «Авторитет ВУСППу покищо держиться тим, що письменники хочать бути найближче до КП(б)У і поки що на це мандат ВУСПП має»²⁶.

Авторитет ВУСППу упав настільки, що навіть була спроба закрити їхній головний друкований орган — «Літературну газету». Однак вуспівцям удалося відстояти її, насамперед через повну лояльність цього органу до більшовицької партії. І. Ле писав до секретаріату ЦК КП(б)У: «Літературна газета» успішно провадила завзяту боротьбу з буржуазними літературними течіями й їх політичними тенденціями, відвойовувала від їх впливу й виховувала молодь, зокрема студентську, притягала до ВУСППу й навіть в самий ВУСПП лівих попутників, яким імponує сила ВУСППу як міцної організації з власними виданнями й чистою позицією в культурно-літературних справах»²⁷. Спроба ліквідувати один з основних речників партійного впливу в літературі свідчить, що партійна номенклатура в цей момент була повністю переконана у своїй перемозі. Адже саме ВУСПП та його друкований орган широко

використовувався Агітпропом ЦК КП(б)У під час переслідування нелояльних літераторів. Можливо, загроза позбутися своєї газети примусила ВУСПП активніше критикувати усі «непролетарські елементи» в літературі. В подальшому «Літературна газета» усіляко намагалася довести, що літературна дискусія не закінчилася й ворог не розбитий.

Наприкінці 1928 р. вуспівці, намагаючись протиставити щось «романтиці вітаїзму», ввели в обіг новий термін — «монументальний реалізм». Що воно мало означати — ніхто не знав. Реалізм у різних проявах, навіть до натуралізму, був тоді популярний у країнах Західної Європи та Америки. Однак, чим відрізнявся саме монументальний реалізм, «теоретики» з «Літературної газети» пояснити не могли. Як писала В. Агеєва, відшукати естетичну різницю між «пролетарським» та «непролетарським» реалізмом дуже важко²⁸.

Проблема «єдиновірного» стилю в радянській літературі активно дискутується з 1928 р., з'являється багато праць, у яких всіляко рекламуються «пролетарський», «діалектичний», «монументальний», «героїчний» та інші реалізми. Але саму назву остаточно було прийнято лише в 1934 р.²⁹ Це свідчить про те, що визначення соціалістичного реалізму, як стилю доби, було свідомо натягнуто політичною критикою.

Посилення наступу вуспівської критики на багатьох талановитих літераторів крилося саме в повній кризі ВУСППу (і як організації, і як літературного середовища). Можливо, усвідомлення власної неспроможності зробити щось краще за тих же неокласиків примушувало їх ставати на шлях відкритого цькування своїх противників.

Одночасно, в 1928 р. почали проявляти підвищену активність партійні органи. Їхня зацікавленість літературними справами значно зросла. На початку року Агітпроп за дорученням секретаріату підготував доповідну записку для ЦК. Її автором був А. Хвиля. Отже, більшовицька партія планувала серйозно зайнятися «вирішенням» літературних проблем.

Особливу увагу більшовики приділяли неокласикам, оскільки розуміли, що, попри зовнішню лояльність, ця частина письменства так і не прийняла державну політику більшовиків, особливо в галузі національних відносин. Саме про це і йшлося в записці: «Помічається підсилення та ускладнення форм наступу ворожої ідеології в ділянці критики, публіцистики та красного письменства.

Характерна особливість етапу цього наступу — це спроба маскування з боку ворожих нам сил, спроба зовнішнього пристосування до вимог контролю, залишення та поглиблення в основі своїх старих платформ.

Автори з красного письменства здебільш хворіють на селянську обмеженість та занепадництво і песимізм в змалюванні й оцінці соціальних явищ сучасності.

Суперечки між селом та містом, між населенням та органами влади, негативні явища соціальної нерівності, недоліки щодо розв'язання національного питання — висувуються на передній план, узагальнюються.

Отже, утворюється тло занепадництва і зневір'я в здобутки і доцільність революції. Переважно це виявляється в формі ідеалізації контрреволюційних виступів та боротьби проти радянської влади (Брасюк «Отаман Сатана», Жигалко «Кореш», Підмогильний «Проблема хліба», Оніщенко «Ткачихи», в націоналістичних ухилах (Антоненко-Давидович «Смерть») і т. інше.

Тут треба зауважити, що не лише приватні видавництва, а і ДВУ відчуває на собі тиск цієї в значній мірі ворожої рад. владі ідеології (Жигалко, Антоненко-Давидович, Оніщенко)³⁰.

Як бачимо, партійні ідеологи розуміли, що розпуск ВАПЛІТЕ, а також показна «капітуляція» М. Хвильового — це лише прикриття, що вони аж ніяк не визнавали своїх «помилоч». Однак дивним видається, чому контрольні органи дозволили видавати новий літературно-критичний альманах «Літературний ярмарок». Можливо, це був широкий жест переможців, можливо, відіграла роль самовпевненість партійних ідеологів. Можливо, вони розуміли, що українська література не може існувати лише в умовах однієї організації, до того ж такої слабкої, як ВУСПП.

У грудні 1928 р. вийшло з друку перше число альманаху «Літературний ярмарок». Г. Костюк згадував, що це була нова й оригінальна поява на літературному обрії³¹. Біля витоків цього непересічного видання стояли М. Куліш, М. Хвильовий, О. Досвітній, Ю. Смолич та багато інших талановитих літераторів. «Літературний ярмарок» — це перехід до нової тактики боротьби — через езопівське слово показати недолугість офіційного шляху розвитку української літератури. Але це був уже зовсім інший етап стосунків влади та літераторів у радянській Україні.

Часто цей період 1927–1928 рр. називають другим етапом літературної дискусії. Однак із наведеного матеріалу видно, що це

не зовсім правильно. Адже неможливо назвати дискусією звинувачувальні монологи однієї сторони й виправдовування іншої. Виникає враження, що більшовики й та частина літераторів, які інтуїтивно відчували бажання влади, не просто намагалися розчистити мистецьке поле, але, в першу чергу, самоутвердитися. Це самоутвердження нової літератури відбувалося саме через знищення вже існуючої літературної традиції.

Уніфікація літературного життя передбачала безроздільне панування єдиного «творчого методу», основи якого були сформульовані саме тоді — наприкінці 1920-х років. За офіційною доктринаю соціалістичний реалізм мав відображати навколишній світ у художніх формах, насправді ж він лише романтизував реальність, перетворюючись на міфологію. Тоді наприкінці 1920-х років сталінська ідеологія лише шукала форми й головні символи цього нового світового міфу.

¹ Ковалів Ю. Літературна дискусія 1925–1928 рр. — К., 1990. — С. 40.

² Епик Г. Як же бути? До проблеми організації молодняка // Культура і побут. — 1927. — № 17.

³ Коряк В. Хвильовистий соціологічний еквівалент // Гарт. — 1927. — № 1.

⁴ Щупак С. Найбільша перспектива // Літературна газета. — 1927. — № 5.

⁵ Коваленко Б. Уваги до сучасної критики // Літературна газета. — 1927. — № 12 (8 вересня).

⁶ Фрідьєва М. Попит міського читача на українську художню літературу // Літературна газета. — 1928. — № 3 (5 лютого).

⁷ Коваленко Б. Уваги до сучасної критики // Літературна газета. — 1927. — № 15 (24 жовтня).

⁸ Кульчицький С. Між двома війнами (1921–1941) // Український історичний журнал. — 1991. — № 8. — С. 8.

⁹ Коряк В. Радянська література першого десятиріччя // Комуніст. — 1927. — № 258 (12 листопада).

¹⁰ Куліш М. Критика чи прокурорський допит // ВАПЛІТЕ. — 1927. — № 5. — С. 90.

¹¹ Жулинський М. Микола Хвильовий. — К., 1991. — С. 14.

¹² Хвильовий М. Твори. — К., 1991. — С. 142.

¹³ Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. — К., 1997. — С. 191.

¹⁴ Там само. — С. 187.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Таран Ф. Про «ВАПЛІТЕ», розпечене перо і самокритику: (Нотатки з приводу V-ої книжки журналу «ВАПЛІТЕ») // Комуніст. — 1928. — № 7 (8 січня).

¹⁷ *Shkandrij M. Modernism, Marxism and the Nation.* — Edmonton, 1985. — P. 108.

¹⁸ Ваплітянський збірник. — Торонто, 1977. — С. 240.

¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2695. — Арк. 30.

²⁰ Хвиля А. Від ухилу у прірву // Комуніст. — 1928. — № 33 (8 лютого).

²¹ Любченко П. Наша літературна дійсність: (Промова секретаря ЦК КП(б)У П. Любченка на літературному диспуті у Харкові 18–21 лютого 1928) // Комуніст. — 1928. — № 52 (2 березня).

²² *Shkandrij M.* Вказ. праця. — С. 127.

²³ Наше сьогодні // ВАПЛІТЕ. — 1927. — № 3. — С. 135.

²⁴ Декларація Всеукраїнської спілки пролетарських письменників // Літературна газета. — 1928. — № 1 (7 січня).

²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2695. — Арк. 5.

²⁶ Там само. — Арк. 51.

²⁷ Там само. — Арк. 40.

²⁸ Агєєва В. Соціалістичний реалізм: злиття чи уніфікація? // Прапор. — 1989. — № 11. — С. 175.

²⁹ Наєнко М. Критика чи кон'юнктура. — К., 1993. — С. 42.

³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2695. — Арк. 11–12.

³¹ Костюк Г. У світі ідей і образів. — Б. м., 1983. — С. 104.

Леонід Цубов

НА ШЛЯХУ ДО ДЕРЖАВНОСТІ (ДО 70-РІЧЧЯ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ)

Аналізуються передумови проголошення незалежності Карпатської України. Розглянуто особливості взаємодії та взаємовпливу різноманітних політичних сил Закарпаття в умовах багатопартійності у міжвоєнний період. Досліджено своєрідність зародження та етапи розвитку проукраїнських політичних партій краю на шляху до незалежності.

Leonid Tsubov. On the way to the statehood (to the 70th anniversary of the independence declaration of Carpathy Ukraine). The preconditions for the independence declaration of the Carpathian Ukraine have been analyzed. The specific features of political and

mutual creation process and the stages of Transcarpathian Ukrainian parties development in the multi — party circumstances in the inter — war period have been considered. Creation peculiarities and the stages of Ukrainian political parties development in the process towards national independence have been highlighted.

Постановка та актуальність проблеми. Актуальність пропонованого дослідження зумовлена важливістю цьогорічної події в історії українського державотворення — проголошенням незалежності Карпатської України. Сімдесят років тому саме цьому невеликому краєві судилося відіграти несподівано велику роль у міжнародних подіях напередодні Другої світової війни. Залишається, однак, неясним, чому карпатоукраїнці, найменш розвинені у політичному, соціально-економічному й культурному відношенні на початку ХХ століття у складі Австро-Угорської імперії, змогли протягом незначного періоду проголосити національну незалежність? Логічно припустити, що закарпатці — єдині серед усіх мешканців сучасної України мали найсприятливіші умови для багатопартійності у першій половині двадцятого століття, яка, зокрема, і дала їм змогу виконати свою місію у здобутті політичної самостійності України.

Метою статті є дослідження особливостей складного процесу взаємодії та взаємовпливу різноманітних політичних сил історичного Закарпаття в умовах багатопартійності у міжвоєнний період минулого століття. Належну увагу присвячено і державницьким орієнтаціям діяльності проукраїнських політичних партій, зокрема, їхньому ставленню до автономії Підкарпатської Русі, відносинам з центральною владою, прагненню до незалежності та її проголошенню у 1939 році тощо. **Поставлено завдання:** 1. Визначити передумови та причини активної розбудови багатопартійності в Закарпатті у 20–30-х роках ХХ століття; 2. Подати аналіз політикопартійного розшарування суспільства та з'ясувати причини консолідації проукраїнських партій; 3. Вказати на відношення партій до проблем автономії Підкарпатської Русі та незалежності Карпатської України; 4. Проаналізувати передумови проголошення незалежності краю та вказати на їхні наслідки.

Хронологічні межі статті охоплюють період з 1919 по 1939 роки, починаючи з офіційного входження Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь до складу Чехословацької Республіки і завершуючи вершиною політичного державотворення — проголошенням незалежності Карпатської України.

Аналіз останніх досліджень. Серед авторів-дослідників діяльності політичних сил Закарпаття у міжвоєнний період слід назвати таких науковців, як Михайло Болжинар, Микола Вегеш, Степан Віднянський, Володимир Гиря, Омелян Довганич, Іван Король, Ігор Ліхтей, Олександр Малець, Олекса Мишанець, Іван Поп, Василь Худанич та ін.¹ Особливо слід відзначити колективну монографію ужгородських істориків «Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців»². Багатий матеріал щодо вивчення досліджуваної проблеми дають праці ужгородського науковця Маріана Токаря, зокрема: «Проукраїнські політичні партії Закарпаття в 1919–1939 роках»³, «Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939)»⁴. Заслугує на увагу і зарубіжна історіографія політико-партійного життя міжвоєнного періоду⁵.

Післявоєнний мирний лад (Версальська система) не був винятково вдалим і широко продемонстрував неспроможність західних держав чинити позитивний вплив на східну частину Європи, хоча він дещо пом'якшив гостроту національного питання на цих землях⁶.

Західноукраїнські землі в період з 1919 по 1939 р. поділили між собою три держави — Польща, Румунія і Чехословаччина. Становище західних українців у складі трьох держав не було однаковим. Загалом воно відбивало особливості соціально-економічного і політичного життя панівних націй. На підставі Сен-Жерменського договору від 10 вересня 1919 р. територія українського Закарпаття увійшла до складу Чехословацької Республіки під історичною назвою Підкарпатська Русь (1919–1938 рр.).

Відповідно до чехословацької статистики, яка подавала у 1930 р. кількість місцевого українського населення як 549 тис. чол., близько 80% українців мешкало у Закарпатті, ще 15% — у Пряшівщині. Окрім того, у самій Празі розташувалася численна українська колонія, яка складалася як із західних, так і східних українців⁷.

Процес створення політичних організацій на теренах історичного Закарпаття був дещо хаотичним. Незважаючи на це, він мав характерну рису, яка упродовж міжвоєнного двадцятиліття не зазнала суттєвих змін. Маємо на увазі групування в політичні партії за національною ознакою. Ідеологія, соціальне розшарування та інше відійшли на задній план. Таким чином, у краї виникли русофільські, русинофільські, українські, угорські, єврейські, німецькі партії. Чехи, які вважали себе титульною нацією, були

зацікавлені в розбудові на території Підкарпатської Русі філій власних загальнодержавних партій. Натомість місцеві партії створювалися як локальні та національно замкнуті (однаціональні). Оскільки українські та русофільські (два різновиди) партії представляли більшу частину населення згаданого регіону, то між ними й велася основна боротьба як на політичній арені, так і в інших сферах суспільного життя. Інші національні меншини Чехословаччини, які проживали в Підкарпатській Русі, були представлені меншою кількістю партійних утворень і, незважаючи на це, упродовж 20–30-х років ХХ століття залишили помітний слід у політичній історії Закарпаття.

Істотною перешкодою на шляху остаточного національного самовизначення «закарпатських русинів» було існування у їхньому середовищі трьох національних орієнтацій — москвофільської, русинофільської й українофільської, які перебували у постійному протиборстві між собою, нерідко інспірованому владою. Серед прихильників москвофільської течії переважали представники старшого покоління інтелігенції, передусім греко-католицького духовенства, які розглядали русинів як частину єдиного російського народу. Москвофіли, очолювані А.Гагатком, Г.Цуркановичем, А.Бескидом, утворили численні товариства та організації, широкую мережу читалень «Общества Духновича» тощо. Однак, незважаючи на усі заходи та сприяння офіційної влади, вони протягом 1920–1930 років поступово втрачали підтримку місцевого населення, оскільки надто вже були помітні значні мовні і культурні розбіжності між ними та росіянами.

Поборники русинофільської течії (І.Куртяк, А.Бродій та ін.), абсолютизуючи місцеві особливості, стверджували, що слов'янське населення Закарпаття становить окрему націю русинів — «карпаторосів». Хоч реального впливу на суспільно-політичне та культурне життя краю русинофіли не мали, їх послідовники залишаються і досі.

Найдинамічнішою серед національних орієнтацій виявилася українофільська течія, яка була виразницею ідеї єдності закарпатських українців з усім українським народом. Її основу становило молодше покоління інтелігенції на чолі зі св'ященником А.Волошиним та братами Брацайками. Використовуючи досвід Галичини, українофіли розгорнули активну політичну, культурно-освітню та господарську діяльність, заснували товариство «Прогрес» з мережею читалень по всьому краю, «Учительську грома-

ду», Підкарпатський банк, кооперативи, театр, часописи, молодіжні організації тощо.

Становлення багатопартійної системи в новоствореній у 1919 році Чехословацькій Республіці відбулося у своєрідному комплексі розбудови державних політико-правових основ. Його головними засадами стали принципи демократії за загальносвітовим прикладом, а тому процес їх впровадження у суспільно-політичне життя проходив досить швидкими темпами і вже у 1920 році, хоч і не в ідеальному вигляді, був оформлений і юридично закріплений у Конституції Чехословаччини. Правова основа багатопартійної системи була також побудована на принципах демократії, захисту політичних прав та інтересів населення різних національностей тощо. Оскільки багатих політико-партійних традицій у населення, яке проживало в республіці, не було, то цей «новий» процес схвально зустріла громадськість, що й засвідчив бурхливий розвиток політичних організацій на їх початковому етапі. Зрозуміло, що для продуктивної організації роботи партій, розбудови їх структурно-організаційних основ потрібні були спеціалісти відповідного рівня політичної культури. Тому й не дивно, що на першому етапі розвитку політичних організацій їхній успіх залежав насамперед від рівня партійного керівництва, ролі політичного лідера.

Усього на території краю впродовж міжвоєнного періоду діяло сім найбільших загальнодержавних партій, які створили крайові партійні філії із власним структурно-організаційним апаратом. До таких можна віднести ЧСДП (Чехословацька соціал-демократична партія), Аграрну партію, КПЧ (Комуністична партія Чехословаччини). Таким чином, маючи потужні матеріально-фінансові можливості, структурно-організаційну, кадрову підтримку з боку своїх центральних органів, загальнодержавні партії в краї виступали стримуючим фактором у можливих антицентралістських, а подекуди і сепаратистських настроях. Тому важливим для кадрових основ згадуваних партій був фактор інтернаціональності.

Зовсім іншого вигляду набула картина розвитку самостійних автономних партій у краю. Їхня своєрідність полягала в тому, що автономні партії за своїм складом переважно не були інтернаціональними, а створювалися за національним типом⁸. Щодо програмних положень, то вони зазвичай проголошували відстоювання автономних прав краю у всіх сферах суспільно-політичного життя, юридичного оформлення статусу автономії та забезпечення національно-культурних прав місцевого населення. У різні часові

проміжки згадуваного історичного періоду в краї діяло тридцять автономних політичних організацій, серед яких одинадцять були русофільськими, шість — українськими, шість — угорськими, чотири — єврейськими, дві — німецькими, МСППР (Міжнародна соціалістична партія Підкарпатської Русі), що діяла в 1920–1921 роках, була побудована на принципі інтернаціоналізму⁹. Різноманітність політико-національної орієнтації та затягування з визначенням юридичного статусу автономій Підкарпатської Русі чехословацьким урядом загалом призводили до наростання антидержавних настроїв, які відбивалися на стратегічних діях деяких автономних партій. Дедалі радикальнішими ставали проугорські політичні партії, до яких приєдналися потужні русофільські організації. Проте більшість крайових партій лояльно ставилися до урядової політики і конкретних сепаратистських тенденцій в їхніх діях не було.

Розвиваючи тему, доречно наголосити, що період становлення і розвитку автономних політичних партій українського спрямування в Підкарпатській Русі мав свої особливості. Вони полягали в об'єктивних та суб'єктивних передумовах їх заснування, у своєрідному політично-партійному доборі членів та залученні своїх однодумців і, що найважливіше, — в кінцевому результаті. Період розвитку крайових українофільських політичних партій, на думку більшості науковців, можна поділити на три основні етапи¹⁰.

Перший з них припав на час, коли завершилася Перша світова війна і місцеві мешканці отримали політичні права та свободи, що гарантувалися Конституцією Чехословацької Республіки 1920 року. Наслідком цього стало створення перших політичних партій, зокрема й проукраїнської орієнтації. Саме в цей час зародилися політичні сили, які визначилися із політично-національною спрямованістю і почали боротьбу за реалізацію своїх планів. Упродовж цього періоду лідери проукраїнського руху шукали впливових союзників у Празі, щоб мати змогу впливати на долю краю через своїх представників у сенаті та парламенті. Однак ставлення до Закарпаття чехословацької влади, яка не бажала проводити активне реформування суспільно-політичного життя в краї, змушувало автономні сили змінювати свою тактику і дедалі гостріше вимагати виконання центром даних зобов'язань.

Другий етап — це середина 20-х — осінь 1938-х років. Це був час важкої боротьби за виживання в багатопартійній політичній системі, структурно-організаційного змушнення організацій і вису-

нення ними більш конкретних завдань. На цьому історичному етапі викристалізовується національний елемент партійних організацій.

І, нарешті, третій етап (осінь 1938 — весна 1939 року) збігся із процесом політичної довершеності, з еволюцією партійної організації у державний інститут політичної системи та його ліквідацією. Саме на третьому етапі розвитку політична активність партій українського спрямування, яка тривала майже двадцять років, досягла своєї вершини і показала свою структурно-організаційну і політично вивірену спроможність з'єднати партійні сили і очолити державне управління.

Ситуація, яка склалася в краї у 1938 році, щораз ближче підводила національно свідомих діячів українського руху до думки про об'єднання політичних сил української орієнтації в єдину національну організацію. Така постановка проблеми впливала, по-перше, з активізації русофільських політичних організацій. По-друге, польсько-угорські претензії щодо Закарпаття як зовнішньополітичний чинник напруження в регіоні також суттєво цьому сприяли. У резолюції останнього Народного з'їзду Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), який відбувся у січні 1938 р. в Галичині, події на Підкарпатській Україні характеризувалися так: «Одинок в Чехословацькій Республіці на Закарпатті українське населення переживає часи свого стихійного національного відродження. У важких змаганнях, всупереч несприятливим умовам та перепонам, які ставлять ворожі українській ідеї напливові чужонаціональні елементи та по-русофільські настроєні деякі чеські політичні чинники, — наш «поранений брат» виказує стільки життєвої енергії і національної свідомості, що в останньому часі чесько-словацький уряд був приневолений започаткувати реалізацію автономії Закарпаття»¹¹.

У таких умовах політична влада українофільських партій зосередилася навколо Першої Руської (Української) Центральної Народної Ради (ПР(У)ЦНР). Аналогічне об'єднання відбулося в русофільських автономних партіях, які зосередилися в Центральній Руській Народній Раді (ЦНР)¹².

У цей час, опинившись перед загрозою політичної анархії, спричиненої як кризою внутріполітичного життя в Чехословацькій Республіці, активізацією словацького автономізму, так і небезпечною для держави зовнішньополітичною ситуацією, представники політичних сил краю зуміли порозумітися в основних

напрямах тогочасної політики і знайшли компроміс щодо утворення 14 жовтня 1938 р. першого автономного уряду Підкарпатської Русі на чолі з одним із лідерів русинофілів Андрієм Бродієм. Українофільську орієнтацію у першому уряді представляли лише дві особи — міністр Юліан Ревай і державний секретар Августин Волошин. Але дуже скоро співвідношення сил в уряді кардинально змінилося. Прем'єр-міністра А.Бродія за його проугорську політику було заарештовано, а новий уряд очолив А.Волошин. Внаслідок цих змін в уряді та політичному житті автономного краю гору взяли українські сили¹³.

У той час, як русофіли здебільшого займали агресивну античеську позицію і виношували план приєднання Закарпаття до Угорщини, українці виступили за розбудову автономної Карпато-Української Держави у федеративному зв'язку з чехами і словаками. Новий політико-правовий статус Закарпаття визначив конституційний закон 22 листопада 1938 р., за яким краєм мав керувати окремий автономний уряд, а законодавча влада мала перебувати в руках обраного карпато-українського Сойму¹⁴.

Перемога українофільської орієнтації затьмарилася наступними подіями. 2 листопада 1938 р. німецько-італійський арбітраж у Відні присудив Угорщині не лише південну частину Словаччини і Закарпаття, де мешкали переважно угорці, але й столицю Підкарпатської Русі Ужгород та два її найбільші міста — Мукачеве і Берегове. Уряд А.Волошина змушений був евакуюватися до нової столиці — Хуста. Невдача не применшила запалу українських лідерів будувати українську державу в межах обкровоеної автономії. Уряд А.Волошина українізував освіту та пресу, розширив мережу кооперативів, організував роздачу продовольства і налагодив комунікації. Для захисту кордонів були створені власні збройні сили — Карпатська Січ, яку визнав празький уряд¹⁵.

30 грудня 1938 року край отримав назву Карпатська Україна.

12 січня 1939 року, коли стало відомо, що вибори до крайового Сойму відбудуться через місяць, було ще раз оголошено про розпуск усіх політичних партій, зокрема й українських. Це було зроблено для того, щоб зрозуміти реальну ситуацію на політичній арені краю після впровадження автономії і завчасно підготуватися до передвиборчої кампанії. Невдовзі почалася організаційна робота щодо створення нової національно-української партії, яка б включала у себе всі розрізнені до того часу політичні організації. Наслідком спільної роботи 18–20 січня 1939 року стало утворення

єдиної української політичної партії — Українського Національного Об'єднання (УНО). Тоді ж було оголошено про участь УНО у виборах до Сойму. Одним із результатів виникнення партії УНО стало, без сумніву, порозуміння колишніх керівників і членів різних партій українського спрямування в необхідності виступу спільними силами на виборах і вироблення єдиного кандидатського списку (чи не варто б було сучасним українським політикам скористатися цим історичним досвідом? — *Л.Ц.*). Поява на політичній арені партії УНО викликала швидку реакцію у місцевого населення. У перші два дні після створення партії до її лав залучилося близько п'яти тисяч чоловік. Як слушно зауважує Маріан Токар, лідери новоутвореної партії пішли найрадикальнішим шляхом внаслідок внутрішніх та зовнішніх обставин і таким способом намагалися призупинити політичний хаос у краї. Тому цей шлях був обраний як прийнятний у тогочасних умовах і мав вирішити два основні завдання. По-перше — згуртувати і об'єднати всі національно-українські політичні й культурні сили та єдиним фронтом виступити на захист своїх завоювань. По-друге, не дати змоги організувати потужну опозицію, яка б звела нанівець усі намагання українського об'єднання створити передумови побудови повної автономії Закарпаття¹⁶.

Докладені урядом зусилля, спрямовані на перемогу УНО, мали позитивний результат. 92,4 відсотка виборців віддали свої голоси на підтримку УНО¹⁷.

Однак міжнародні події перешкодили нормальному розвитку автономії Карпатської України, яка стала причиною неспокою відразу у декількох державах. Угорці і поляки вели пропаганду за спільний угорсько-польський кордон за рахунок Закарпаття. Чеський уряд, побоюючись націоналізму представників українських партій, почав заgravати з прихильниками русинофільської орієнтації, ще більшу тривогу у Празі викликало утворення Карпатської Січі. Можливість перетворення Карпатської України в зародок більшої самостійної української держави створювало додаткову напруженість між Радянським Союзом і фашистською Німеччиною. Згодом саме вона вирішила остаточно ліквідувати Чехословацьку державу і, окупувавши Богемію і Моравію, дала згоду на окупацію Угорщиною Карпатської України. У ніч з 13 на 14 березня розпочалася угорська агресія. 14 березня 1939 року на спільну нараду зібралися члени уряду, Української народної ради, посли Сойму і провід партії УНО. Зважаючи на ситуацію, уряд

А. Волошина, який наївно сподівався на німецьку підтримку, була проголошена державна незалежність Карпатської України. Наступного дня, 15 березня, Сойм на чолі з А. Штефаном затвердив проголошення державної незалежності та ухвалив конституцію, яка визначила назву держави (Карпатська Україна), державний устрій (президентська республіка), державну мову (українська). Державними символами було визнано синьо-жовтий прапор, гімн «Ще не вмерла Україна» та герб — ведмідь у лівому червоному полі й чотири сині та три жовті смуги у правому півполі і тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі¹⁸.

Президентом держави було обрано Августина Волошина.

Та незалежність тривала недовго — вже 16 березня угорське військо захопило Хуст. Кількатисячна Карпатська Січ, слабо оснащена і погано озброєна, протягом кількох днів протистояла 40-тисячній регулярній армії¹⁹. Незважаючи на відчайдушний опір карпатоукраїнців, угорські війська швидко окупували все Закарпаття. Із загибеллю Карпатської України перестали існувати державні інститути й єдина національна українська політична партія УНО. Уряд Карпатської України та багато діячів емігрували за кордон.

Коротко підсумовуючи вищенаведене, можна однозначно стверджувати, що загалом політична історія Закарпаття 20–30-х років ХХ століття мала певні, відмінні від інших українських земель, особливості розвитку. Процес створення політичних організацій на теренах історичного Закарпаття був дещо хаотичним. Незважаючи на це, він мав характерну рису, яка упродовж міжвоєнного двадцятиліття не зазнала суттєвих змін. Маємо на увазі групування в політичні партії за національною ознакою. Протягом двадцятиріччя міжвоєнного періоду проукраїнські політичні партії, пройшовши добру школу багатопартійного життя, удосконалювали свою національно-політичну ідеологію і на її основі пройшли щонайменше три етапи розвитку. Характеризуючи згаданий період, потрібно наголосити на постійній боротьбі між русофільськими організаціями та партіями української орієнтації. Це була спільна риса всіх проукраїнських партій. Проте вони під тиском обставин зуміли порозумітися на певний час і здійснити важливий крок до автономії — утворити автономний уряд. Одностайно також проукраїнські партії виступали проти зазіхань на територію краю з боку Угорщини і Польщі, посиленої чехізації та русифікації, відстоювали автономні політичні, економічні та культурні права і свободи мешканців краю.

Висновки. Все це дає підстави констатувати, що політична активність партій українського спрямування, яка тривала майже двадцять років, досягла своєї вершини і показала свою структурно-організаційну і політично вивірену спроможність з'єднати партійні сили й очолити державне управління. Коротке існування і героїчна оборона незалежної Карпатської України мали також велике значення: вони не тільки допомогли закарпатцям остаточно усвідомити себе частиною єдиної української нації, а й стали прикладом самовідданої боротьби за національну державність для всього українського народу. Що ж до **перспективи** подальших наукових досліджень, то, безумовно, найбільшу увагу викликатиме досвід взаємодії та взаємовпливу різних політичних сил Закарпаття в умовах багатопартійності, а також вивчення досягнутого згодом певного рівня самоврядування.

¹ *Вегеш М.* Історичні дослідження: Закарпаття між двома світовими війнами. — Ужгород, 2000. — Т. IV. — 339 с.; *Віднянський С.* Закарпаття у складі Чехословацької Республіки: Формування державних структур і громадсько-політичне життя в краї у 20-х — пер. пол. 30-х років ХХ ст. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — К., 2002. — Вип. 6. — С. 297–318; *Вегеш М.М., Гиря В.І., Король І.І.* Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918–1939 рр.). — Ужгород: Карпати, 1998. — 130 с.; *Довганич О.Д.* Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні долі. — Ужгород: Патент, 1995. — 259 с.; *Ліхтей І.* Українське питання в діяльності політичних партій Підкарпатської Русі (1919–1939) // Зб. матеріалів 6-ї наукової карпатознавчої конференції. — Пряшів, 2000. — С. 81–90; *Мишанич О.* Життя і творчість Августина Волошина. — Ужгород: Закарпаття, 2002. — 48 с., *Поп І.* Енциклопедія Подкарпатской Руси. — Ужгород: Изд-во В.Падяка, 2001. — 431 с. *Худанич В.І.* Діяльність автономного уряду Карпатської України в 1938–1939 рр. // Зб. матеріалів 6-ї наукової карпатознавчої конференції. — Пряшів, 2000. — С. 103–114.

² Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. — Ужгород: Карпати, 2002. — 709 с.

³ *Токар М.* Проукраїнські політичні партії Закарпаття в 1919–1939 роках. — Ужгород: Уж НУ, 2001. — 176 с.

⁴ *Токар М.* Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). — Ужгород: Вид-во ПП. Басараб М.М. «Наш рідний край», 2006. — 380 с.

⁵ *Danilak M.* Podkarpatska Rus v politike susednych statov (1918–1939) // Vel'ka politika a male regiony (1918–1939). — Presov — Graz, 2002. — S. 59–82;

Svorc P. Krajinska hranica. Medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou (1919–1939). — Presov, 2003. — 424 s.

⁶ Дейвіс Н. Європа: Історія. — К.: Основи, 2000. — С. 956–957.

⁷ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної укр. нації XIX–XX ст. — К.: Генеза, 1996. — С. 187.

⁸ Худанич В. Участь політичних партій Закарпаття у боротьбі за автономію напередодні Другої світової війни // Carpatica — Карпатика: Історія і культура Карпат. — Ужгород: Два кольори, 2002. — Вип. 19. — С. 65.

⁹ Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). — С. 313.

¹⁰ Вегеш М. Історичні дослідження: Закарпаття між двома світовими війнами. — Ужгород, 2000. — Т. IV. — 339 с.; Віднянський С. Закарпаття у складі Чехословацької Республіки: Формування державних структур і громадсько-політичне життя в краї у 20-х — пер. пол. 30-х років XX ст. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — К., 2002. — Вип. 6. — С. 297–318; Вегеш М.М., Гиря В.І., Король І.І. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918–1939 рр.). — Ужгород: Карпати, 1998. — 130 с.; Довганич О.Д. Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні долі. — Ужгород: Патент, 1995. — 259 с.; Ліхтей І. Українське питання в діяльності політичних партій Підкарпатської Русі (1919–1939) // Зб. матеріалів 6-ї наукової карпатознавчої конференції. — Пряшів, 2000. — С. 81–90; Мишанич О. Життя і творчість Августина Волошина. — Ужгород: Закарпаття, 2002. — 48 с., Поп И. Енциклопедія Подкарпатської Русі. — Ужгород: Изд-во В.Падяка, 2001. — 431 с.; Худанич В.І. Діяльність автономного уряду Карпатської України в 1938–1939 рр. // Зб. матеріалів 6-ї наукової карпатознавчої конференції. — Пряшів, 2000. — С. 103–114.

¹¹ Тисяча років української суспільно-політичної думки. — К.: Дніпро, 2001. — Т. 7. — С. 370.

¹² Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). — С. 227.

¹³ Грицак Я. Вказана праця. — С. 201.

¹⁴ Енциклопедія Українознавства. — Париж; Нью-Йорк: Наук. Т-во ім. Шевченка, 1955–1984. — Т. 2. — С. 722.

¹⁵ Грицак Я. Вказана праця. — С. 202.

¹⁶ Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). — С. 235.

¹⁷ Грицак Я. Вказана праця. — С. 202.

¹⁸ Тисяча років української суспільно-політичної думки. — С. 375.

¹⁹ Енциклопедія Українознавства. — С. 722.

Володимир Кучер

РУХ ОПОРУ НА ПЕРЕШКОДІ НАЦИСТСЬКИХ ЗЛОЧИНІВ В УКРАЇНІ

Розглядаються плани нацистських окупантів щодо колонізації України, діяльність руху опору, що став на перешкоді їх грабіжницьких планів.

Volodymyr Kucher. The resistance movement as a barrier against nazi crimes in Ukraine. This article examines the plans of Nazi occupationists colonization of Ukraine, the activities of resistance movement which put obstacles in their predatory politics.

Нацистська окупаційна політика, побудована на жорстоких, репресивних методах і засобах, тривала аж до остаточного вигнання німецьких збройних сил за межі України. Спроби окремих нацистських провідників, зокрема імперського міністра у справах окупованих територій А.Розенберга, деяких військових генералів дещо її реформувати у бік пом'якшення виявилися ілюзорними. А.Гітлер, Е.Кох та інші нацистські керівники з самого початку війни виявилися реалістичними прагматиками, які з допомогою сили, тоталітарних методів і засобів грабували природні і людські ресурси на окупованій українській території. Вони не погоджувалися на будь-яке пом'якшення чи послаблення встановленого нового порядку. І лише силою зброї радянських військ Україна була звільнена від німецьких окупантів.

Сподівання німецьких окупантів на тотальне пограбування природних, людських ресурсів України виправдалися лише частково. На перешкоді виконання загарбницьких планів щодо виробництва сільськогосподарської продукції, видобутку мінеральної сировини виступили партизани і підпільники.

Варто зауважити, що в початковий період війни, коли радянські війська під могутніми ударами вермахту відступали у східному напрямі, ініціаторами руху опору виступали створені партійними, радянськими органами партизанські загони, диверсійні групи, послані у тил ворожих військ. Однак їх діяльність виявилася не дуже ефективною у боротьбі з німецькими регулярними військами та спеціально підготовленими, добре озброєними каральними формуваннями. Майже всі партизанські загони, зазнавши суттєвих втрат, були розбиті.

До партизанських дій вдавалися радянські військовослужбовці, які потрапляли в оточення, не маючи можливості прорватися

через лінію фронту до своїх військ. Цю ініціативу підтримало радянське командування, щоб перешкодити швидкому просуванню німецьких армій. 15 липня 1941 р. Головне політичне управління Червоної армії видало звернення «До військовослужбовців, які б'ються в тилу противника». У цьому зверненні, розкиданому з літаків над окупованою територією, діяльність радянських військових за лінією фронту розглядалася як продовження виконання ними бойових завдань. Командирам і рядовим пропонувалося переходити до методів партизанських дій і всіма доступними засобами знищувати ворога¹.

Ці заклики мали певне значення для розгортання військовими партизанської боротьби. Як свідчать джерела, деяка їх частина відгукнулася на них. Низку партизанських загонів, що склалися з військовослужбовців, було сформовано на окупованій ворогом Україні. Існували також змішані партизанські загони, що склалися з цивільних і військових. Військові внесли в ряди партизанів дисципліну, порядок, організованість, знання та володіння зброєю, військовою технікою, мінно-підривною справою. Вони сприяли підвищенню боєздатності партизанських формувань, організували підготовку кадрів, навчання цивільних бійців військової справи, планування і здійснення бойових операцій, диверсійну діяльність. Як свідчать звіти партизанських формувань, на посадах командирів різного рівня, політпрацівниками, начальниками штабів здебільшого працювали військовослужбовці, поступово оволодіваючи тактикою партизанських дій.

З метою активізації партизанської боротьби в тилу німецьких військ Оперативне управління Генерального штабу Червоної армії наприкінці липня 1941 р. опрацювало документ за назвою «Партизанські загони та їх тактика», який направило начальникам штабів фронтів².

Того ж місяця Головне політичне управління Червоної армії передало військовим радам фронтів «Інструкцію по організації партизанських загонів і груп». Це, власне, була перша партизанська інструкція. В ній говорилося, що створювати партизанські загони і диверсійні групи необхідно в першу чергу на напрямках дій німецьких військових угруповань і на їх головних комунікаціях. Наголошувалося, що лише сміливі, рішучі і цілеспрямовані удари партизанських сил по найважливіших військових об'єктах ворога забезпечать успіх і нададуть суттєвої допомоги Червоній армії. Сила партизанів у тому, що в їх руках, а не в руках противника

знаходиться ініціатива. В інструкції детально викладалися методи партизанської війни, проведення бойових і диверсійних дій на комунікаціях ворога.

З метою розгортання партизанської боротьби, посилення диверсійно-розвідувальної діяльності на комунікаціях противника армійські, фронтові розвідоргани та спецслужби НКВС почали організовувати невеликі диверсійно-розвідувальні групи. У доповідній записці на ім'я Й. Сталіна від 8 серпня 1941 р. «Про створення партизанських загонів і диверсійних груп для дій у тилу противника» нарком внутрішніх справ Л. Берія обґрунтував необхідність перекидання у ворожий тил таких груп, що мали завдання організувати партизанські загони, здійснювати диверсійну і розвідувальну діяльність на комунікаціях вермахту. Він повідомляв, що вже готуються 5 тис. майбутніх диверсантів та розвідників, яких незабаром закидатимуть у ворожий тил³.

Аналіз джерел, новітніх публікацій наводить на думку, що в перший період війни саме військовослужбовці, які опинились у тилу ворожих військ, та ті, що перекидалися за лінію фронту, перебрали ініціативу в організації руху опору, створювали партизанські загони, відновлювали підпільну мережу. Вони відчували неймовірні труднощі, не маючи досвіду партизанської боротьби, достатньої кількості озброєння, мінно-підривних матеріалів, засобів зв'язку, медикаментів, продовольства тощо.

Та все ж, попри всі труднощі партизани поступово розгортали свою бойову діяльність, створивши серйозну перешкоду на шляху просування німецьких армій. Про це свідчать документи самих армійських штабів, окупаційних властей. Начальник генерального штабу сухопутних сил вермахту генерал Ф.Гальдер, до рук якого потрапляли донесення польових командирів, армійської розвідки, поліції, служби безпеки, був занепокоєний діяльністю радянських партизанів. Уже на десятий день війни він занотував у своєму «Щоденнику»: «Серйозної уваги заслуговує проблема упокорення тилового району ... Лише охоронних дивізій, безперечно, замало для забезпечення всієї зайнятої території. Доведеться виділити для цього й кілька дивізій зі складу діючої армії»⁴.

До бойових дій переходили партизани в правобережних районах України, де й знаходилися важливі німецькі комунікації, військові бази, склади з озброєнням, продовольством, військовим спорядженням, перекинутим залізницями з Німеччини. У своїх спогадах відомий німецький теоретик і практик танкової війни

генерал Г.Гудеріан належним чином оцінив загрозу партизанів тиловим районам німецьких військ. Зокрема, він писав: «Розтягнутий тилочий район з важкодоступними лісами й болотами полегшив росіянам створення і широке використання банд, чи так званих партизанів, які склалися з військовополонених, що втекли, місцевих жителів, які потрапили у безвихідне становище й уникали трудової повинності і пішли в ліси, а також з диверсійних і розвідувальних груп, скинутих з парашутами. Діяльність цих банд включала напади на окремих солдатів, проведення диверсій (підриви мостів, залізничних колій і інших важливих об'єктів у нашому тилу). Їх діяльність ставала з кожним днем все неприємнішою й вимагала прийняття рішучих контрзаходів»⁵.

Необхідно зазначити, що нацистське керівництво, військове командування вермахту заздалегідь готувалися до рішучої боротьби з партизанами у тилу своїх збройних сил. Ще до початку війни проти СРСР це питання неодноразово обговорювалося на нарадах за участю А.Гітлера, Г.Гімmlера, Г.Герінга, М.Бормана, інших державних, військових, партійних посадовців. Унаслідок цих нарад появилися документи, які передбачали заходи щодо придушення партизанських дій у тилу вермахту. Зокрема, 13 травня 1941 р. було видане розпорядження начальником штабу Верховного головнокомандування збройних сил генерал-фельдмаршалом В.Кейтелем «Про військову підсудність в районі «Барбаросса» і про особливі повноваження військ». У розпорядженні наголошувалося, що здійснення успішних бойових дій стане можливим лише в тому разі, якщо війська нещадно захищатимуться від будь-яких загроз з боку цивільного населення. Згідно з цим розпорядженням у районах бойових дій, в тилочій зоні і там, де вже було запроваджено німецьке окупаційне політичне управління, встановлювалися такі правила: «1.Злочини ворожих цивільних осіб надалі, до подальших розпоряджень, вилучаються з підсудності військових і військово-польових судів; 2. Партизани повинні нещадно знищуватися військами в бою або під час переслідування; 3. Будь-які інші напади ворожих цивільних осіб на збройні сили, на осіб, що входили до їх складу, і обслуговуючий їх персонал також мають придушуватися військами на місці із застосуванням надзвичайних заходів, аж до знищення нападаючого; 4. Щодо населених пунктів, в яких збройні сили зазнали підступного або зрадницького нападу, повинні застосовуватися масові насильницькі заходи; 5. В місцевостях, достатньо приборканих, головнокомандувачі

армійських груп мають право за узгодженням з відповідними командувачами військово-морських, військово-повітряних сил встановлювати підсудність цивільних осіб військовим судом»⁶.

У розпорядженні йшлося також про те, що дії німецьких військовослужбовців проти цивільного населення окупованих територій не підлягали будь-якому переслідуванню, якщо навіть ці дії кваліфікувалися як кримінальні чи військові злочини.

Готуючись до тотальної боротьби з комуністичним світоглядом, нацисти особливо ретельно розробляли плани щодо «нейтралізації», тобто винищення функціонерів партійно-радянських, комсомольських, профспілкових структур, кваліфікованих фахівців господарських організацій, установ і закладів. Це завдання було покладене на охоронні загони нацистської партії (СС), очолювані рейхсфюрером СС Г.Гімmlером, який не підлягав жодному органу влади. На початок війни есесівські війська перетворилися з охоронних загонів в могутню силу воєнно-політичного та ідеологічного контролю, з допомогою якої функціонувала нацистська диктатура. Ця репресивна структура була не тільки інструментом нещадного придушення, але й «ідейним центром», покликаним берегти расистські і антикомуністичні основи нацизму.

Система СС була досить розгалуженою. До її складу входили Головне управління імперської безпеки (СД) і поліція безпеки, Управління зарубіжної розвідки, дивізії СС, айнзацкоманди і айнзацгрупи, інші каральні структури, покликані боротися із внутрішніми і зовнішніми ворогами нацистського рейху. Рейхсфюреру СС Г.Гімmlеру підлягали також Головне господарське управління, Головне управління по зміцненню німецької раси, Головне управління у справах раси і поселень, Центральне відомство у справах етнічних німців. Коли почалася підготовка до війни проти Радянського Союзу, яку сам А.Гітлер назвав «боротьбою двох світоглядів, боротьбою проти комунізму на знищення», Г.Гімmlер почав вимагати для себе особливих повноважень. Спеціальним наказом А.Гітлера від 13 березня 1941 р. такі повноваження він отримав. Вони були необхідні Г.Гімmlеру для розгортання терору та здійснення заходів щодо онімечення захоплених східних областей.

Нацистське керівництво особливо турбувало питання про ліквідацію представників політичних структур у Радянському Союзі як носіїв комуністичного світогляду. 12 травня 1941 р. начальник відділу оборони країни оперативного керівництва Верховного командування вермахту генерал В.Варлімонт опрацював «Проект

наказу про комісарів». У цьому документі наголошувалося, що носіїв державної політичної ідеї і політичних керівників (комісарів) необхідно негайно знищувати. Політичних керівників військових підрозділів наказувалося не визнавати полоненими і знищувати в пересильних таборах. Керівників-фахівців економічних, технічних організацій, підприємств необхідно було затримувати в тому разі, якщо вони виявляли ворожість до німецьких збройних сил. Усе населення мало перевірятися на лояльність до окупаційної влади і вермахту зондеркомандами. У разі неприхильного ставлення до німців або здійснення злочинів винуватців слід знищувати як партизанів⁷.

З метою придушення будь-якого руху опору в тилу німецьких військ за два тижні до нападу Німеччини на Радянський Союз за завданням Г.Гіммлера начальник служби безпеки (СД) і поліції безпеки (гестапо і кримінальна поліція) обергрупенфюрер СС і генерал поліції Р.Гейдріх створив чотири оперативні групи (айнзатцгрупи «А», «Б», «Ц» і «Д»). Дві останні діяли на окупованій території України. Кожна айнзатцгрупа складалася з 4–5 айнзатцкоманд чи зондеркоманд.

У своєму листі до найвищих керівників СС і поліції Р.Гейдріх визначив завдання цим каральним підрозділам, наділеним особливими повноваженнями у боротьбі з ворогами рейху. Він писав, що «найближча мета цілеспрямованих дій — політичне, тобто фактично поліцейське успокоєння новоокупованих територій. Кінцева мета — економічне успокоєння». Зважаючи на більшовицьке становлення країни, що тривало десятками років, ці заходи слід застосовувати з безпощадною суворістю⁸.

Щоб досягти бажаних результатів, від айнзатцгруп, айнзатцкоманд вимагалось страчувати «всіх діячів Комінтерну (як, зрештою, просто всіх комуністичних професійних політиків); всіх вищих середніх і радикальних нижчих функціонерів партії, центрального комітету, обласних і районних комітетів; народних комісарів; євреїв, членів партії чи належних до державного апарату; всіх інших радикальних елементів (саботажників, пропагандистів, вільних стрільців, учасників замахів, провокаторів та ін.)»⁹.

На думку Р.Гейдріха, у своїй окупаційній політиці нацистське командування має широко використовувати національні відмінності між окремими «племенами» СРСР — прибалтами, білорусами, українцями, грузинами, вірменами, азербайджанцями та ін. До бійців Червоної армії слід звертатися російською мовою, а до ци-

вільного населення національними мовами. Загалом національне питання слід трактувати дуже обережно. Для завоювання довіри населення не варто говорити, що радянський соціалізм буде остаточно зруйнований. Необхідно переконувати населення, що буде побудований справжній соціалізм на принципах соціальної справедливості для всіх працюючих, гарантованих державою. Р.Гейдріх радив своїм підлеглим використовувати міжрелігійні протиріччя. Не забороняти православної церкви, пропагувати ідею відокремлення церкви від держави, але виступати проти створення уніфікованої церкви.

З метою посилення наступальних дій німецьких військ А.Гітлер 19 липня 1941 р. підписав директиву «Подальше ведення війни на Сході». Директивою передбачалося розгортання операцій проти радянських збройних сил, що відступали. Однак у ній нічого не говорилося про загрозу німецькому тилу з боку радянських партизанів. Начальник штабу Верховного головнокомандування збройних сил генерал-фельдмаршал В.Кейтель запропонував фюреру доповнити директиву заходами для забезпечення тилу вермахту, з чим А.Гітлер погодився.

У документі йшлося про те, що «військ, виділених для несення служби охорони в зайнятих східних областях, вистачить для виконання завдання лише в тому разі, якщо будь-який опір буде ліквідований не шляхом юридичного покарання винних, а породженими окупаційними властями страхами, здатними відбити у населення бажання чинити опір»¹⁰. Відповідальність за спокій в окупованих областях покладалася на війська, підпорядковані командуючим. Останні повинні були вишукувати засоби для забезпечення порядку не за рахунок додаткових охоронних частин, а застосовуючи відповідні драконівські заходи не лише проти партизанів, а й населення, що виявляло нелояльне ставлення до німецьких військ¹¹.

Німецьке командування наочно переконувалося, що резервом і базою партизанів, руху опору в цілому є місцеве населення. Тому воно вдавалося до обмежувальних заходів, намагаючись регламентувати життя на окупованій території. В розпорядженні головного командування вермахту, виданому влітку 1941 р., наголошувалося, що цивільному населенню заборонено пересуватися за межами свого місця проживання без спеціального письмового дозволу, виданого найближчою військовою частиною. Всі жителі населених пунктів повинні зареєструватися, а списки мали передаватися

місцевому коменданту чи органам, призначеним для контролю. Заборонялося надавати притулок стороннім особам. Німецьке командування погрожувало смертною карою всім, хто не здав зброю, боєприпаси, а також за надання допомоги партизанам, диверсантам, парашутистам¹².

Спіраючись на директиви, накази, розпорядження Верховного командування вермахту, командувачі армій чи груп армій відповідно реагували на вимоги посилити боротьбу з партизанським рухом. Командувач 17-ї армії генерал К.Штюльпнагель 30 липня 1941 р. видав розпорядження про посилення боротьби з партизанами, саботажниками, пасивним опором, щоб гарантувати безпеку німецьким солдатам. Нападаючих на підрозділи, військові об'єкти слід нещадно знищувати. Партизанів, захоплених в полон, потрібно розстрілювати. Подібним чином поступати з саботажниками та тими, хто надавав допомогу партизанам. Якщо партизанам, підпільникам вдавалося уникнути арешту, до населення застосовувався принцип колективної відповідальності. Заложниками ставали тисячі жителів населених пунктів. Як правило, їх переважно розстрілювали, частково відправляли до Німеччини як робочу силу¹³.

За німецькими джерелами кількість заложників становили від 10 до 7 тис. чоловік. Зокрема в донесенні до Берліна командира 454-ї охоронної дивізії за листопад 1941 р. зазначається, що за підпали, диверсійні акти було розстріляно 800 киян¹⁴. Особливо жорстоко вчинили окупанти щодо єврейського населення, звинувативши у пожежах в центрі міста. У Бабиному Яру до 12 жовтня 1941 р. було вбито близько 51 тис. осіб. Лише за 1941 р. нацисти знищили за антинімецьку діяльність понад 85 тис. жителів Києва, різного віку і статі¹⁵.

Унаслідок вибуху мін у Харкові, закладених відступаючими радянськими військами, загинуло чимало німецьких солдатів. Комендант міста наказав негайно розстріляти 50 комуністів, 1 тис. чоловік було взято заложниками з метою покарання смертю за наступні протинімецькі дії. Для жителів міста встановлювалася комендантська година з 16 до 6 годин ранку. Комендант попереджав: «Кожен мешканець Харкова своїм життям відповідає за безпеку німецьких збройних сил. Той, хто віднині не повідомлятиме про акції, спрямовані проти німецьких збройних сил, ставить під загрозу не лише власне життя, а й також життя усіх мешканців Харкова»¹⁶. Подібних наказів і розпоряджень, розклеєних у люд-

них місцях міст, селищ і сіл, нараховувалося сотнями і тисячами. Це переконливо свідчило про наростання невдоволення серед населення жорстокою окупаційною політикою, яке вдавалося до саботажу всіх заходів нацистів.

Міністр східних окупованих областей А. Розенберг, стурбований вимогами фюрера налагодити безперебійне управління захопленими областями, 23 серпня 1941 р. видав розпорядження про запровадження надзвичайних каральних заходів щодо населення. Згідно з цим документом до смертної кари або до ув'язнення засуджувалися особи, які вчинили будь-які дії, направлені проти окупаційних військ, цивільних органів влади, майна, проти тих, хто підбурював людей до непокори, невиконання наказів і розпоряджень, здійснював диверсії на німецьких військових об'єктах, комунікаціях¹⁷.

За цим розпорядженням вироки виносили спеціальні суди, складені з офіцерів вермахту, поліції безпеки і служби безпеки. В документі регламентувався увесь процес: від притягнення до відповідальності за вчинений злочин до винесення вироку підсудному. Читаючи розпорядження, складається враження, що німецькі судові органи на окупованих територіях були взірцем справедливості. Однак на практиці, як засвідчують інші німецькі документи, все було по-іншому. Покарання із застосуванням зброї спостерігалося на всій окупованій території. Людей знищували лише за те, що вони могли бути потенційними ворогами рейху.

Варто зауважити, що протистояння між учасниками різних форм боротьби проти нового порядку і німецькими силовими структурами посилювалося з кожним днем. Населення, яке спочатку повірило німецькій пропаганді про «справжнє визволення від більшовизму», було розчароване агресивними діями загарбників. Особливо зневірилося воно в окупаційній політиці на розпуск колгоспів, отримання землі у приватну власність, вільне підприємництво тощо. Не отримавши очікуваного, селяни почали саботувати виконання поставок сільськогосподарської продукції, ухилялися від роботи в громадських господарствах, віддаючи перевагу праці на власних присадибних ділянках для забезпечення себе сільськогосподарською продукцією, рятуючись від голодної смерті.

Бойові дії партизанів, підпільних груп, створених з місцевих жителів, диверсійних загонів, перекинутих радянським командуванням літаками чи суходолом, дедалі частіше турбували нацистських воєначальників, командирів спеціальних каральних форму-

вань, поліцію, інші силові структури, що були покликані вести боротьбу в тилу німецьких військ. Про обстановку, що склалася через активізацію руху опору за лінією фронту, красномовно свідчив у своїх спогадах начальник штабу Верховного головнокомандування вермахту генерал-фельдмаршал В.Кейтель. Він писав, зокрема, що впродовж літа 1941 р. становище на всіх театрах воєнних дій загострилось через непокору цивільного населення, акти саботажу, напади на військовослужбовців, військові установи, об'єкти комунікації. Закидання агентів, диверсантів на парашутах, забезпечення їх зброєю, боезапасами, портативними раціями в багатьох місцевостях стало щоденними явищами. Далі В.Кейтель писав, що фюрер вимагав застосування драконівських репресій і жорстоких дій, доки становище не вийшло з-під контролю окупаційних властей¹⁸.

Наслідком вимог фюрера був наказ, виданий В.Кейтелем від 16 вересня 1941 р. за назвою «Комуністичний повстанський рух на окупованих територіях». У цьому наказі наголошувалося, що «з початком війни проти Радянської Росії на окупованих Німеччиною територіях повсюдно спалахнув комуністичний повстанський рух. Форми дій варіюються від пропагандистських заходів і нападів на окремих військовослужбовців вермахту до відкритих повстань і широкої війни силами банд... Враховуючи, що в окупованих районах існує велика політична і економічна напруженість, варто, крім того, рахуватися з тим, що націоналістичні та інші сили скористаються цією обставиною, приєднавшись до комуністичного повстання, викличуть труднощі для німецької окупаційної влади. Таким чином, щораз більше зростає небезпека для ведення Німеччиною війни, яка виявляється у загальній невпевненості окупаційних військ і вже нині призвела до відтягнення сил на головні вогнища неспокою»¹⁹.

У наказі зазначалося, що вжиті до цього часу засоби для придушення всезагального комуністичного повстанського руху виявилися недостатніми. Тому фюрер наказав вжити найрішучіших заходів, щоб у найкоротший час придушити цей рух. У зв'язку з цим необхідно діяти таким чином: кожний випадок опору німецьким окупаційним властям, незалежно від обставин, варто розцінювати як комуністичний підступ. Щоб у зародку придушити будь-які виступи, потрібно за першої ж нагоди вжити негайних і найсуворіших заходів для утвердження авторитету окупаційних властей і запобігти подальшому поширенню руху. При цьому слід

усвідомити, що на вказаних територіях людське життя нічого не варте і залякуючого ефекту можна досягти лише надзвичайною жорстокістю. Спокутою за життя німецького солдата повинно стати покарання смертю 50–100 комуністів. Спосіб страти повинен ще більше посилити міру залякуючого впливу.

У наказі йшлося також про те, що серед населення окупованої території необхідно пропагувати ідею про те, що жорстокі заходи окупаційної влади звільнять його від комуністичних злочинів і підуть йому на користь. Особливо необхідно було застосовувати смертну кару за партизанські напади, шпигунство, саботаж, збереження зброї, інші злочини проти рейху²⁰.

Як ми зазначали, наказ вимагав застосовувати найжорстокіші методи під час розправи з людьми. Впевнені у своїй близькій перемозі, окупанти отримували садистське задоволення з каральних операцій. У довгі літні вечори вони з найменшого приводу організовували облави на жителів населених пунктів. Село оточували, підпалювали будівлі, а мешканців, які намагалися врятуватися втечою, розстрілювали як дичину на полюванні. Тих, хто потрапив у полон, страчували як заложників. Дітей, як правило, командир карателів розстрілював власноручно. Помешкання карателі грабували, палили. Найцінніше майно, коштовності відправляли сім'ям до Німеччини, разом з фотографіями, що відтворювали варварські криваві оргії нацистських головорізів над мирними людьми²¹.

Застосування варварських методів боротьби проти ворогів рейху — партизанів, диверсантів, мирного населення мало позитивні наслідки. В донесенні начальника штабу групи армій «Південь» до Берліна за 16 грудня 1941 р. генерала Краузе наголошувалося, що в ході боротьби з партизанами тисячі їх було публічно розстріляно або повішено. Особливо населення жахалося покарання на смерть через повішення. З допомогою цих заходів німецькому командуванню вдалося дещо приборкати саботаж, диверсії, ліквідувати партизанські групи. «Цей досвід учить, що успіх можуть принести тільки такі заходи, яких населення боїться більше, ніж терору партизанів. Група армій рекомендує при потребі вдаватися до таких заходів»²², — говориться в донесенні.

Як свідчать німецькі документи, що надходили зі штабу групи армій «Південь» до Берліна, партизанський рух в Україні не був активним аж до весни 1942 р. Окремі вогнища партизанського руху не мали вирішального значення для постачання резервами

та озброєнням німецьких армій на східному фронті та вивезення до рейху продовольства, сировини, робочої сили²³.

На наш погляд, деяке затишшя, що встановилося на окупованій території, спричинилося не лише рішучими діями каральних сил вермахту, а також і суворою зимою. З настанням весни 1942 р. рух опору в тилу німецьких армій, зокрема в Україні, активізувався. Найбільш достовірним джерелом про зростання руху опору є свідчення нацистського міністра народної освіти і пропаганди Й.Гіббельса. У своєму «Щоденнику» він відверто писав про руйнівні наслідки партизанської діяльності для німецьких армій. Основною причиною розгортання партизанської боротьби він справедливо вважав жорстоку окупаційну політику. Зокрема, 25 квітня 1942 р. він писав: «Спочатку населення України було повністю схильне дивитися на фюрера як на рятівника Європи і сердечно вітало німецьку армію. Через кілька місяців ставлення до нас різко змінилося. Ми занадто боляче вдарили по руських, особливо по українцях, круто поводячись з ними. Насильство не завжди є переконливим доказом, і це стосується як українців, так і руських»²⁴. Через чотири дні, тобто 29 квітня 1942 р., Й.Гіббельс визнав, що партизанський рух поставив німецьке командування перед великими труднощами. Партизани ведуть добре організовану партизанську війну. Їх діяльність в останні тижні значно активізувалася.

Й.Гіббельс, один із закоренілих нацистських ідеологів, який активно підтримував жорстоку окупаційну політику щодо радянського населення, дійшов висновку про необхідність її пом'якшення. «Особисто я думаю, — писав головний німецький пропагандист, — що ми повинні змінити нашу політику, особливо щодо народів Сходу. Нам би вдалося значно зменшити небезпеку з боку партизанів, якби ми зуміли завоювати якоюсь мірою довіру народу. В цьому відношенні могла б здійснити чудеса зрозуміла політика щодо селян і церкви. Можливо, було б корисно організувати в різних районах маріонеткові уряди, щоб покласти на них відповідальність за неприємні і непопулярні заходи»²⁵.

Отже, під впливом подій, що відбувалися на окупованій території, нацистські керівники приходили до думки про необхідність деякої корекції окупаційної політики. Однак далі побажань вони не просунулися, посиливши експлуатацію населення, застосовуючи жорстокі методи і заходи задля пограбування сільськогосподарських, промислових, людських ресурсів на користь німецького рейху.

Готуючись до подальших наступальних дій, влітку і восени 1942 р. нацисти вживали необхідних заходів щодо охорони своїх тилових комунікацій по яких на Східний фронт перекидалася військова техніка, озброєння, людські резерви. У свою чергу, радянське командування з метою ослабити натиск німецьких армій на свої збройні сили, що відступали, вимагало від партизанів посилювати бойову діяльність у тилу німецьких військ. Завдяки значній організаторській роботі Кремля вдалося дещо виправити помилки і прорахунки, допущені в початковий період війни. В середині 1942 р. керівництво партизанським рухом було централізовано. У травні Й.Сталін підписав наказ про створення Центрального штабу партизанського руху і Українського штабу партизанського руху.

Одним з найважливіших завдань, що стояли перед партизанами, підпільниками, було порушення роботи ворожого транспорту, знищення військової техніки, живої сили, що її ворог перекидав залізницями в бік фронту. Необхідно було також перешкоджати вивезенню в Німеччину зброї і техніки, що потребували ремонту, а також награбованих на окупованій радянській землі народних багатств.

Надаючи важливого значення залізничному транспорту, нацистське командування приділяло велику увагу його безперебійній роботі, відбудові паровозо-вагонобудівних, ремонтних заводів, майстерень, депо, станційного господарства, інженерних служб тощо.

У наказі Й.Сталіна «Про завдання партизанського руху», виданому 5 вересня 1942 р., наголошувалося, що руйнування шляхів підвозу ворога має найважливіше значення. «Ворог тепер змушений перекидати резерви, бойову техніку, пальне і боєприпаси на фронт з далекого тилу, а також перекидати з нашої країни в Німеччину награбований хліб, м'ясо і всяке інше майно. Залізничні і шосейні дороги, по яких ворог постачає свої війська, розтягнулися на тисячі кілометрів... Закрити шляхи підвозу — значить позбавити ворога можливості поповнювати фронт живою силою, технікою, пальним, боєприпасами, а також вивозити в Німеччину награбоване в нашій країні народне добро, тим самим полегшити Радянському Союзу розгромити ворога»²⁶.

Наказ закликав «влаштувати всіма способами залізничні катастрофи, підривати залізничні мости, зривати або спалювати станційні споруди, зривати, спалювати і розстрілювати паровози, вагони, цистерни на станціях і роз'їздах. Під час залізничних катастроф

знищувати живу силу, техніку, пальне, боеприпаси та інші вантажі, а також уцілілі паровози і вагони»²⁷.

Цей наказ був виданий за наслідками наради командирів партизанських з'єднань, що мала місце у Москві 31 серпня — 2 вересня 1942 р. В нараді брав участь Й.Сталін. Від України були присутні командири двох найбільших партизанських формувань С.Ковпак і О.Сабуров. Учасники наради підвели підсумки партизанської боротьби за лінією фронту. Перед партизанами, підпільниками було поставлено завдання перетворити партизанську боротьбу у важливий стратегічний фактор розгрому німецьких армій на Східному фронті.

У 1943 р. партизанська боротьба в рейхскомісаріаті «Україна», у прифронтовій зоні, де зосереджувалися основні сили німецьких армій, досяг великої ефективності. Дії партизанських формувань, підпільних організацій реально загрожували тиловим комунікаціям ворога, зриваючи перевозки всього необхідного для фронту. У зв'язку з цим А.Гітлер був змушений видати спеціальний наказ від 27 квітня 1943 р. «Про боротьбу з партизанами». Цей наказ мав ще й іншу назву «Боротьба проти бандитизму». Як відомо, у своїх зведеннях, донесеннях німецькі спецоргани, військові командири тривалий час вживали термін «партизани». 31 липня 1942 р. рейхсфюрер СС Г.Гімmlер видав наказ про заборону цього терміна, бо він широко вживався більшовиками. Вимагалось в подальшому вживати слова «бандити», «банди», «група більшовицьких бандитів» тощо.

У наказі А.Гітлера наголошувалося, що руські дуже енергійно розгортають боротьбу в тилу німецьких армій бандитськими методами і засобами. Загонами керують генерали, вони мають надійний радіозв'язок з керівними центрами, налагоджено постачання зброєю. Останнім часом партизанські банди завдали відчутних збитків залізничному транспорту, сільському господарству, забезпеченню східних армій. Боротьбу з партизанським бандитизмом слід розглядати як бойові дії на фронті. Керувати боротьбою проти партизанів, розробляти бойові операції проти них мусять оперативні відділи армій і фронтів. У цій боротьбі необхідно використати всі сили, що є в їх розпорядженні²⁸.

Активна діяльність радянських партизанів змушувала німецьке командування використовувати проти них не тільки спеціальні каральні сили, але часом знімати війська з фронту. Існує чимало німецьких документальних свідчень, що партизани контролюва-

ли величезні райони, в яких були ліквідовані окупаційні органи влади, військові, поліцейські комендатури, сільськогосподарські управлінські структури. В цих районах окупаційні власті втратили повністю або частково можливість займатися виробничою діяльністю в сільському господарстві, добуванням сировинних ресурсів, необхідних для німецької промисловості, вивезенням робочої сили до рейху.

Німецькі документальні джерела засвідчують, що в цей період активізувалася боротьба українських націоналістичних формувань. Особливо їх діяльність посилилася у західноукраїнському регіоні, що незабаром мав стати ареною жорстокого двобою між німецькою і радянською арміями.

Варто зауважити, що націоналістичні провідники взяли на озброєння стратегію так званої «двофронтвої» боротьби, розрахованої на одночасну протидію мілітаристам Берліна і Москви.

На початку травня 1943 р. пропагандисти ОУН(Б) розповсюдили листівку за назвою «Перед подвійним наступом». У ній було викладено бачення провідниками цієї фракції політичної ситуації, що склалася внаслідок загострення боротьби на радянсько-німецькому фронті. На думку націоналістів, війна на Сході — це, власне, війна між двома імперіалістичними державами, які ставлять перед собою одну й ту ж мету: вони хочуть панувати над європейськими, в тому числі й українським, народами. Німецькі правлячі кола вважають, що їхній головний супротивник в Україні — українські націоналісти, які прагнуть вибороти незалежну державу. А це суперечить нацистським планам володіти українськими землями, нещадно експлуатувати населення, природні ресурси, вивозити робочу силу до Німеччини²⁹.

Радянська влада, вважали націоналістичні провідники, через своїх агентів, що оволоділи окупаційними владними структурами, через підпільні організації комуністичної партії та партизанські загони впливають на населення, залякуючи його покараннями радянською владою, що неодмінно повернеться. Разом з тим, вони ведуть боротьбу проти українських націоналістів, свідомої частини українського народу, який прагне до незалежного існування у власній державі. У листівці наголошувалося, що «наш політичний шлях у майбутньому залишається незмінним — це безкомпромісна боротьба одночасно проти німецького та російського імперіалізму... Щоб посилити нашу позицію назовні, ми підемо на союз з іншими народами, поневоленими німецьким і російським імперіалізмом»³⁰.

З метою розгортання збройної боротьби націоналістичні провідники сформували Крайовий військовий штаб (КВШ), а також регіональні штаби, на які покладалося завдання щодо підготовки необхідних кадрів. У цей період спостерігався масовий перехід на бік націоналістів, поліцейських підрозділів, сформованих з місцевих жителів, військовополонених. Завдяки цьому процесу, а також внаслідок злиття окремих повстанських формувань ОУН(Б), інших збройних угруповань націонал-патріотичної орієнтації, мобілізації населення навесні — влітку 1943 р. остаточно сформувалася Українська повстанська армія (УПА).

Унаслідок розгортання збройної діяльності українських повстанських формувань у ворожому тилу виникли звільнені від окупаційних властей райони на значній території українського Полісся генеральної округи Волинь–Поділля. У донесеннях розвідувальних німецьких структур, служби безпеки до Берліна зазначалося, що на цій території, як і в районах контрольованих радянськими партизанами, німецька окупаційна адміністрація втратила можливість займатися господарською діяльністю. Це катастрофічно позначилося на виконанні поставок сільськогосподарської продукції, технічної сировини, робочої сили⁸¹.

У місті рейхскомісара «України» Е.Коха до міністра східних окупованих областей А.Розенберга від 25 червня 1943 р. наголошувалося, що «північну частину генеральних округ Луцька і Житомира в основному контролюють банди. На Волині ми змушені були в ці останні дні покинути територію між лініями залізниць Брест — Пінськ — Ленінець, Ленінець — Сарни, Сарни — Ковель і Ковель — Брест. Ідеться про територію у 17,400 кв. км. Територія, що далі на північ, практично не в наших руках»⁸². Далі у своєму листі Е.Кох зауважує, що цю територію ділять радянські партизани і українські націоналісти. Вони нападають на залізниці, шляхи, мости, державні господарства, склади з продовольством, фуражем, на промислові підприємства, проти особового складу вермахту окупаційних функціонерів.

Необхідно сказати і про те, що між радянськими партизанами і українськими повстанцями відбувалися збройні сутички за впливи на населення, що проживало на цій території. Радянське керівництво видавало спеціальні накази партизанським командирам про нещадну боротьбу з «українськими буржуазними націоналістами», які зазіхали на створення самостійної української держави. У свою чергу, націоналістичні провідники вважали радянсь-

ку владу окупаційною, антиукраїнською, проти якої необхідно вести боротьбу. Москва, віддаючи накази партизанам, планує знову захопити Україну, щоб над нею панувати.

Нацистське керівництво, особливо командування вермахту, було стурбоване втратою можливостей займатися господарською діяльністю у тилу німецьких армій. В першу чергу це негативно відбивалося на забезпеченні військ продовольством за рахунок окупованої території. Особливо їх непокоїв той факт, що населення масово саботувало економічні, політичні, військові заходи, переходило до збройної боротьби в лавах радянських партизанів або націоналістичних формувань.

Поставало питання про трансформацію окупаційної політики для завоювання довіри населення, про що ми говорили раніше. На наш погляд, не зайвим буде навести ще один важливий документ, що проливає світло на політичне становище в тилу німецьких окупаційних армій.

Весною 1943 р. начальник відділу генерального штабу вермахту «Іноземні війська Сходу!», який займався розвідкою на радянсько-німецькому фронті — генерал Р. Генлен підготував низку донесень про кризові явища в німецькій політиці на окупованих східних територіях. За цими донесеннями зміну настроїв населення, незадоволення окупаційною політикою породили такі чинники: збереження колгоспної системи..., порушення прав людини внаслідок жорстокого поводження окупантів з населенням; відсутність відповідних інституцій, що могли б захистити людей від сваволі окупаційних властей; масові арешти українців, запідозрених у націоналізмі; перевага, яку окупаційна адміністрація надавала росіянам і комуністам — агентам більшовицької влади; ліквідація усіх освітньо-культурних структур, особливо вищої освіти, театрів; провокації більшовицької агентури проти українського населення, яке масово арештовувалося за її доносами³³.

У документі всі перераховані пункти ілюструвалися яскравими прикладами, що свідчили не на користь німецької окупаційної влади. Наголошувалося, що на всій території рейхскомісаріату «Україна» тривають масові арешти і страти українців, особливо в районах, у яких спостерігається незалежницький національний рух. До німецького терору долучався комуністичний терор, здійснюваний радянськими партизанськими загонами. Населення залякувалося більшовицькою агентурою про неодмінне покарання радянською владою лише за лояльне ставлення до окупаційного режиму, за допомогу націоналістам³⁴.

Загрозливе становище для тилкових районів німецьких збройних сил, що склалося внаслідок активної бойової, агітаційно-пропагандистської діяльності радянських партизанів та національно-визвольних сил змушувало командування вермахту вдаватися до репресивних заходів. На придушення руху опору посилалися спеціальні частини СС, охоронні дивізії, що діяли в прифронтовому районі групи армій «Південь», резервні фронтові частини тощо. Виступаючи 6 жовтня 1943 р. перед рейхслайтерами і гауляйтерами, рейхсфюрер СС, міністр внутрішніх справ Німеччини Г.Гімлер визнав, що боротьба з партизанами відволікає чимало сил і засобів. Упродовж 1941–1943 рр. він особисто виділив для боротьби з ними 25 поліцейських полків, дві піхотні, одну кавалерійську дивізію. Але, зауважив Г.Гімлер, партизани продовжують активну боротьбу, завдаючи значних втрат німецьким збройним силам, порушують діяльність комунікацій в тилу вермахту³⁵.

Улітку 1943 р. перед новим наступом на Східному фронті німецьке командування здійснило кілька спроб ліквідувати радянські партизанські загони і націоналістичну Українську повстанську армію. Однак повністю розгромити рух опору на території України нацисти не змогли.

Рух опору став на перешкоді пограбування нацистськими окупантами природних, людських ресурсів України. Разом з тим своєю діяльністю радянські партизани, формування УПА відтягували на себе значні сили противника, ускладнювали перекидання резервів, порушували нормальне постачання німецьких військ на фронтах, що певною мірою негативно впливало на їх бойову діяльність.

¹ Великая Отечественная война 1941–1945. Военно-исторические очерки: В 4 кн. — Кн.4. Война и народ. — М., 1999. — С. 133.

² Там само. — С. 134.

³ Чайковський А.С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика). — К., 1994. — С. 23.

⁴ Гальдер Ф. Военный дневник. — В 3 т. — Т. 3. / Пер. с нем. — М., 1971. — С. 71.

⁵ Гудериан Г. Опыт войны с Россией / Итоги Второй мировой войны. — М., 1957. — С. 125.

⁶ Преступные цели — преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). — М., 1985. — С. 28.

⁷ Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы. — В 2 т. — Т. 2. — М., 1973. — С. 29.

⁸ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж — Нью-Йорк — Львів, 1993. — С. 506.

⁹ Там само.

¹⁰ *Дашичев В.И.* Банкротство стратегии германского фашизма. — Т. 2. — С. 211.

¹¹ Там само.

¹² *Косик В.* Вказ. праця. — С. 531.

¹³ Там само. — С. 166.

¹⁴ *Диксон Ч.О., Гейльбрунн О.* Коммунистические партизанские действия / Пер. с англ. — М., 1957. — С. 188.

¹⁵ Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. — Київ — Львів, 2003. — С. 41, 42.

¹⁶ *Косик В.* Вказ. праця. — С. 540.

¹⁷ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Зб. документів і матеріалів. — К., 1963. — С. 32–34.

¹⁸ *Кейтель В.* Взгляд в прошлое накануне смертного приговора (Из воспоминаний) // Откровения и признания. Нацистская верхушка о войне «третьего рейха» против СССР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания. — Смоленск, 2000. — С. 362.

¹⁹ *Дашичев В.И.* Банкротство стратегии германского фашизма. — Т. 2. — С. 431.

²⁰ Там само.

²¹ *Кларк А.* Крах «Блицкрига» // От «Барбаросса» до «Терминала»: Взгляд с Запада / Пер. с англ. — М., 1988. — С. 102.

²² *Косик В.* Вказ. праця. — С. 549.

²³ Там само. — С. 251.

²⁴ *Диксон Ч.О., Гейльбрунн Н.О.* Вказ. праця. — С. 37.

²⁵ Там само. — С. 36.

²⁶ Военно-исторический журнал. — 1975. — № 8. — С. 63.

²⁷ Там само.

²⁸ *Дашичев В.И.* Банкротство стратегии германского фашизма. — Т. 2. — С. 446.

²⁹ *Косик В.* Вказ. праця. — С. 353.

³⁰ Там само. — С. 354.

³¹ Там само. — С. 611–612.

³² Там само. — С. 614.

³³ Там само. — С. 350.

³⁴ Там само. — С. 351.

³⁵ *Гиммлер Г.* Речь перед рейхсляйтерами и гауляйтерами в Познани 6 октября 1943 г. // Откровения и признания. Нацистская верхушка о войне «третьего рейха» против СССР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания. — Смоленск, 2000. — С. 286.

Олексій Штейнле

НОМЕНКЛАТУРА В СИСТЕМІ ВЛАДИ УРСР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-х — ПОЧАТКУ 1950-х РОКІВ

Розглядається роль номенклатури в системі управління Радянською Україною у повоєнний період. Робиться висновок стосовно неможливості отождолення номенклатурних кадрів з владною елітою внаслідок об'єктивних причин: великої чисельності, розосередженості номенклатури та досить частого формального характеру її затвердження.

Oleksiy Shteynle. The nomenclature in the Ukrainian SSR power system in the second half of 1940s — at the beginnings of 1950s. The place of nomenclature in the system of power in the postwar period is examined. The author comes to conclusion about the impossibility of identification the nomenclature as a power elite in consequence of the objective reasons: great number, dispersion of nomenclature and often formal character of its confirmation.

Дослідження радянської історії має велике значення для сучасної України. Адже українська державність, що сформувалася на основі трансформації Української РСР, усе ще відчуває вплив своєї історичної попередниці. Тому вивчення функціонування радянської влади в Україні дозволяє не просто повніше висвітлити радянське минуле, але й більш критично оцінити сучасне політичне життя українського суспільства.

Одним з ключових інститутів, що забезпечували функціонування радянської влади в Україні, була номенклатура. Незважаючи на тривалий час свого існування (система номенклатури почала формуватися практично відразу після приходу більшовиків до влади), цей феномен відносно нещодавно став предметом спеціальних досліджень*.

У радянській науці вивчення номенклатури знаходилося в компетенції не історії, а дисципліни «Партійне будівництво», яка викладалася обмеженому контингенту слухачів партійних шкіл і досліджувала організаційні основи Компартії. Головна увагу ра-

* Зважаючи на значну кількість праць, аналіз історіографії номенклатури має вибірковий характер, зупиняючись на ключових, знакових дослідженнях.

дянських дослідників зверталася на технічну сторону номенклатурного механізму, його роль у підборі та розподіленні керівних кадрів. Більш глибокі висновки: наприклад, як співвідноситься номенклатура з правовими засадами радянської влади, якими є історичні корені цього явища, не могли з'явитися, адже зачіпали самі основи радянської влади. Тому праці Л. Слепова, О. Спіріна, М. Чепурного, В. Яцкова та інших радянських дослідників лише описують певні характеристики номенклатури, не розкриваючи її сутності¹. Найбільш важливим з усього спадку радянської історіографії видається висновок В. Яцкова, що номенклатура є не просто механізмом підбору кадрів, а важливим інститутом у системі влади².

Паралельно з радянськими дослідниками свою точку зору на номенклатуру сформував вчені поза межами СРСР. Найбільш відомою працею, створеною в умовах «холодної війни», стала «Номенклатура: панівний клас Радянського Союзу» М.Восленського. Написана блискучим стилем і досить актуальна в умовах ідеологічного протистояння Заходу та СРСР, вона викликала неабиякий інтерес до номенклатури³. Крім М.Восленського, цього питання торкався І. Майстренко, який розглянув його в контексті аналізу соціальної структури СРСР⁴. Але відсутність доступу до архівних матеріалів не дозволяла зарубіжним дослідникам робити ґрунтовні висновки стосовно номенклатури та її природи.

Лише після розпаду СРСР та відкриття доступу до архівних сховищ стало можливим об'єктивне вивчення номенклатури як суспільного явища. Особливо великих успіхів досягли у цьому російські історики. Праці Т. Коржихіної, Ю. Фігатнера, В. Пашина, Ю. Свириденка, В. Мохова та інших дослідників розкрили історію становлення, суттєві риси цього феномена і показали його еволюцію в радянській історії⁵. В українській історіографії було показано процес формування та діяльності номенклатури Радянської України 1920–1930 рр., її кількісні та якісні характеристики. Водночас більш пізній період, починаючи з 1938 р., досліджений набагато менше. Піонерами у вивченні української номенклатури стали київські дослідники М.Дорошко та В.Колесник⁶. Проблему номенклатурної верхівки розглядали С.Кульчицький, М.Виговський, М.Фролов, Т.Першина та інші дослідники⁷.

Однак, незважаючи на цей значний історіографічний спадок, номенклатура все ще продовжує викликати інтерес дослідників

радянської історії. Чимало питань, пов'язаних з нею, не мають відповіді. В першу чергу, досі остаточно не встановлено місце і роль номенклатури у системі влади, її взаємозв'язок з іншими складовими політичної системи СРСР. У суспільній свідомості все ще живуть стереотипи, створені в умовах ідеологічного протистояння західних країн та Радянського Союзу, коли з номенклатурою пов'язували всі негативні заходи радянської влади. Тому розгляд цього важливого інституту радянської влади і надалі залишається актуальною проблемою українських істориків.

«Класичне»* визначення номенклатури дає посібник для партійних шкіл «Партійне будівництво» за 1981 р. «Номенклатура, — зазначено у ньому, — це перелік найбільш важливих посад, кандидатури на які попередньо розглядаються, рекомендуються та затверджуються відповідним партійним комітетом (райкомом, міськкомом, обкомом партії і т.д.). Звільняються від роботи особи, що входять до номенклатури партійного комітету, також лише за його згодою. В номенклатуру включаються працівники, що обіймають ключові пости»⁸. Це визначення в подальшому було значно доповнене і розширене. Сучасні дослідники виділяють принаймні 5 сторін цього явища:

- номенклатура як система підбору, розстановки керівних кадрів і контролю за ними;
- номенклатура як директивні документи, які відокремили ці керівні кадри («радянсько-партійну бюрократію») від основної маси населення;
- номенклатура як соціальна група професійних управлінців (керівних кадрів), яка формувалася партійними комітетами⁹;
- номенклатура як політичний інститут радянського суспільства;
- номенклатура як антонім демократії; суспільне явище, яке протиставляється демократичним ідеалам¹⁰.

З розширенням знань про номенклатуру сформувався і 2 головні підходи до її розуміння. Перший розглядає її як явище однопартійної системи, коли керівна партія розставляє своїх прибічників на ключові пости в управлінському апараті. Такої точки зору дотримуються М.Восленський, В.Мохов, М.Дорошко¹¹. За другим підходом номенклатура є загальним явищем, притаманним усім

* Це визначення навів у своїй праці «Номенклатура — панівний клас Радянського Союзу» М.Восленський. У подальшому на нього спиралася більшість досліджень феномена номенклатури.

без винятку політичним системам. На думку Т.Коржихіної, Ю.Фігатнера, В.Пашина, Ю.Свириденка, М.Фролова, вона являє собою призначуваних, а не виборних посадовців¹².

Частина українських істориків (серед них — відомі дослідники М.Дорошко, В.Колесник, М.Виговський, Т.Першина та інші) розглядає номенклатуру як керівництво УСРР—УРСР, модифікувавши та розвинувши теорію М.Восленського на основі вивчення історичних джерел 1920–1940 рр. Згідно з ними, керівництво Радянської України було соціальною групою, сформованою правлячою верхівкою СРСР для збереження контролю Москви над Україною та втілення у життя директив союзного центру. Самоназвою цієї групи, на думку М.Дорошка, була «номенклатура», тому вживання цього поняття стосовно правлячої верхівки УРСР є абсолютно виправданим¹³. «Завдяки номенклатурному принципу формування керівної партійно-державної верхівки, — пише М.Дорошко, — була створена система влади, що набула обрисів піраміди. Структурно система складалася з чотирьох рівнів: харизматичний вождь, бюрократична верхівка або номенклатура, середні та низові прошарки бюрократичної ієрархії, трудящі. Стрижнем цієї піраміди стала номенклатура, яка, вирости з ленінської організації професійних революціонерів, у 1930-і роки перетворилася на привілейований прошарок радянського суспільства та надійну опору сталінського тоталітарного режиму»¹⁴. Подібну думку висловила і Т.Першина: «Адміністративно-командна система трималася на номенклатурному принципі управління всім суспільством. Номенклатура була стрижнем цієї системи, її «приводним ремнем», основним передаточним апаратом, з допомогою якого Сталін і ЦК диктували суспільству свою волю»¹⁵. Такий підхід, що спирається на великий комплекс джерел, безумовно заслуговує на увагу, але викликає і ряд питань, які залишаються без відповіді.

По перше, чи відігравала номенклатура настільки важливу роль у радянському суспільстві? В такому розумінні вона перетворюється з важливої складової радянської політичної системи на єдиний механізм, що забезпечував її функціонування. У цьому світлі доречно було б згадати думку американського дослідника М. Левіна. «За такого підходу, — писав він, — номенклатура виступає носієм головного «секрету влади» на зразок *arcnum imperii* (давньоримський термін, що позначав набір таких прийомів

чи «секрет» влади). Передбачається, що, розкривши механізм номенклатури, дослідник отримає ключ для розуміння самої сутності цієї влади. ...але, як нам уявляється, чарівного «ключа» до системи немає. Тут потрібна ціла зв'язка ключів»¹⁶.

Існують приклади, які показують, що номенклатура не була єдиним чи визначальним механізмом формування верхівки Радянської України. В періоди, коли центральна влада послаблювала контроль над регіонами, «залізний» принцип затвердження кадрів номенклатури порушувався. І це не призводило до кардинальних відхилень у функціонуванні системи влади. Така ситуація мала місце під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки (реакцією на неї стала постанова ЦК ВКП(б) «Про підготовку, підбір та розподіл керівних партійних та радянських кадрів в Українській партійній організації»)¹⁷. Як визнавалось у відповіді ЦК КП(б)У на зауваження центру, «Оргбюро ЦК КП(б)У не надавало серйозного значення своєчасному затвердженню номенклатурних працівників. Внаслідок цього в обкомах КП(б)У, міністерствах та відомствах встановилася неправильна практика призначення людей на керівну роботу без затвердження їх відповідними партійними органами. До цього часу не затверджено керівних працівників по Сталінській області — 16,5%, Львівській — 24% і Вінницькій — 9,0%. В органах прокуратури тривалий час не затверджені призначені прокурором УРСР 21,4% працівників номенклатури ЦК КП(б)У, в Міністерстві юстиції — 24%, в Міністерствах внутрішніх справ та Держбезпеки — 16%. Затвердження кадрів у партійних організаціях України почалося, головним чином, в 1945 році та відзначалося в багатьох обкомах партії кампанійським, формальним характером. Значна частина кадрів затверджена опитуванням без попереднього ознайомлення»¹⁸. Протягом 1945 р. номенклатура ЦК КП(б)У зросла з 13951 посади до 14455¹⁹ і далі зростала в наступні роки. Як свідчать архівні матеріали, у 1949 р. затвердження номенклатури лише Оргбюро ЦК розтягнулося на півроку (з червня по грудень). Причому за один день затверджувалися від 30 до 50 посадовців²⁰. Чи можна говорити про ретельність затвердження номенклатурних кадрів в таких умовах?

Подібне ігнорування номенклатурного принципу мало місце і під час боротьби за владу між спадкоємцями Сталіна. У 1953 р. висуванець Л. Берії генерал-лейтенант П. Мешик без відома партійних органів провів значні кадрові зміни у Міністерстві внут-

рішніх справ УРСР, розставивши своїх прибічників на ключові посади в силових структурах²¹.

Ці факти свідчать про те, що номенклатура досить часто була формальною процедурою затвердження кадрів, запропонованих місцевими органами та відомствами. Партійне керівництво, яке затверджувало її, не могло однаково добре знати всіх кандидатів на номенклатурні посади. Окремі ключові пости в керівництві УРСР заміщалися людьми, відібраними особисто Сталіним чи його оточенням (наприклад, призначення М. Хрущова та М. Бурмистенка першим і другим секретарями ЦК КП(б)У в 1938 р.²², командировання до України Л. Кагановича та М. Патолічева у 1947 р.²³). Але більшість номенклатурних кадрів були мало або взагалі незнайомими керівництву. Так не могло бути в умовах роздування управлінського апарату та номенклатури, яке мало місце в повоєнний період. А це, в свою чергу, досить часто зводило роль партійного комітету до підготовки матеріалів, пов'язаних із затвердженням кандидатур номенклатурщиків²⁴.

Друге питання, яке потребує уточнення: чи існувала одна єдина номенклатура в УРСР, на зразок «Табеля про ранги» Петра І? Адже у системі управління Радянської України функціонувала ціла мережа номенклатур: номенклатура ЦК ВКП(б)–КПРС, номенклатура ЦК КП(б)У, номенклатури обкомів, міськкомів та райкомів партії. У пізнорадянському суспільстві починає формуватися ще й номенклатура первісних партійних організацій²⁵. У цьому виявилася цікава особливість радянської системи управління: на кожному рівні (загальносоюзний — республіканський — обласний — міський — районний) існували свої субцентри влади, які формували власні номенклатури.

Крім партійної, існувала ще й номенклатура комсомольських організацій. За списком 1944 р., затвердженню в ЦК ЛКСМУ підлягали 63 працівники апарату і 77 працівників центральних організацій ЦК комсомолу України, в обкомах комсомолу — 312 працівників, у міськкомках — 165, у міськрайкомках — 66, у райкомках — 748 працівників та 507 комсомольських організаторів²⁶. Це свідчить про відсутність єдиної та монолітної номенклатурної групи. Керівні кадри, що входили до різноманітних списків на затвердження, не мали тісного зв'язку між собою.

Стосовно ж твердження, що номенклатура є самоназвою цієї соціальної групи, то воно поки що не підтвержене історичними джерелами. Самоназвою керівного прошарку радянського

суспільства її називають А.Сахаров, М.Восленський та М.Дорошко, але прямих документальних підтверджень цього ніхто не надає²⁷. На сьогодні ще не опубліковано жодного документа, в якому б представники радянської владної верхівки називали себе «номенклатурщиками».

Третє питання — чи не є певною мірою формальним визначення меж правлячої верхівки за номенклатурними списками? Адже ці списки постійно перероблювалися та змінювалися. Чи це означає, що аналогічні зміни відбувалися і серед верхівки? За даними російського історика В.Мохова, у 1946 р. номенклатура ЦК ВКП(б) становила 42 тис. посад, у 1954 — 23576, 1956 — 26210, 1957 — 12645, 1958 — 14342 посади²⁸. Чи можна говорити, що в умовах відсутності радикальних соціальних потрясінь кількість правлячої верхівки змінювалася з року в рік на кілька тисяч? Зміни протягом цих років дійсно відбувалися. Але вони стосувалися більше не персонального складу верхівки, а ступеня централізації системи управління. Після смерті Сталіна радянська еліта відмовилася від величезних номенклатурних списків, розширивши сферу компетенції регіонального керівництва. Зв'язок між змінами в правлячій верхівці та номенклатурою був, але не настільки прямий і однозначний, що можна ототожнювати ці 2 соціальні групи.

Усі ці питання примушують серйозно задуматися: чи відповідає поняття «номенклатура» тому смислу, який вкладають у нього? Що воно відбиває в першу чергу: реальну соціальну групу, що керувала суспільством, чи канцелярсько-бюрократичні списки, які слугували для впорядкування кадрової політики?

Особливу увагу слід звернути на той факт, що вивчення номенклатури не розкриває повністю механізмів влади у СРСР. Ряд дослідників радянської історії висловлювали і обґрунтовували припущення, що номенклатура була або політичною елітою суспільства, або ж виконувала її функції. Але внаслідок об'єктивних причин номенклатура в своїй сукупності не могла бути ані елітою, ані її заміником. У сучасній політичній думці головною функцією політичної еліти називається формулювання стратегічно важливих рішень²⁹. Тобто, еліта виступає суб'єктом владного процесу, приймаючи відповідальні рішення та організовуючи їх втілення у життя за допомогою наявних ресурсів. Це є можливим у рамках лише невеликої олігархічної групи, члени якої мають можливість виробити спільне рішення з певної проблеми. «Залізний закон олі-

гархії», відкритий Р. Міхельсом, для радянського суспільства ніхто не відміняв і не міг відмінити. Номенклатура ж, яка налічувала сотні й тисячі посадовців (залежно від рівня), вже через свою чисельність не могла сформулювати спільне рішення. В радянській системі управління не існувало такого органу, що об'єднував би номенклатурщиків. Як єдина група, вони постають лише у списках посад на затвердження. Серед українських істориків на цю деталь вперше звернув увагу С.Кульчицький. «По каналах управлінської системи, що існувала в СРСР, — писав він у відомій статті «Партійно-радянський апарат у системі влади», — текла влада високої напруги. Але номенклатурники були її провідниками, а не носіями. ...Справжня влада зосереджувалася в руках обмеженого кола олігархів — вищих функціонерів та вождів»³⁰.

Механізм прийняття та виконання політичних рішень в СРСР та УРСР можна схематично зобразити у вигляді ієрархічної системи олігархічних груп (чи еліт). Вони виступали субцентрами влади (за висловом С.Кульчицького), яким делегувалися владні повноваження. Як вказує В.Васильєв, природа радянської диктатури була «полікратичною»: «управлінські функції здійснювали партійні органи різного рівня, урядовий апарат та радянські органи (зрозуміло, що вони були зрощені в умовах диктатури), господарський апарат, керівництво ВНК-ОДПУ-НКВС, Червоної армії тощо. Проте на відміну від ліберально-демократичних режимів, усі інститути та щаблі управління об'єднувалися у високоцентралізованій системі управління, яку очолювало політбюро Компартії, а керівники загальнодержавних інститутів репрезентували їх інтереси на вищому партійно-державному рівні»³¹.

На рівні УРСР таким субцентром влади виступала республіканська номенклатурна еліта, яка входила до вищих органів управління Радянської України — політбюро, оргбюро та секретаріату ЦК КП(б)У, Ради народних комісарів (Ради міністрів) УРСР та Президії Верховної Ради УРСР. Проаналізувавши персональний склад цих органів, можна побачити, що відповідальними за прийняття політичних рішень у Радянській Україні була невелика група керівних діячів. У повоєнний період до її складу входили М. Хрущов, Д. Коротченко, М. Гречуха, Л. Корнієць, Л. Мельников, Д. Мануїльський, І. Сенін, З. Сердюк, А. Гречко, А. Колибанов, П. Мацуй, В. Семичастний та інші керівники республіканських відомств. Усі вони, з одного боку, входили до номенклатури

політбюро ЦК ВКП(б), а з іншого — формували власні номенклатурні кадри, які обіймали ключові посади на місцевому рівні.

Подібний підхід до розгляду місця номенклатури в системі управління далеко не новий. У 1993 р. Т. Коржихіна та Ю. Фігатнер виділяли в її складі еліту, яка обіймала перші номенклатурні посади³². До схожого висновку дійшов і запорізький дослідник М. Фролов у своїх працях, присвячених політичній еліті Радянської України 1920–1930 рр.: «...між політичною елітою РРФСР та УСРР і тією соціальною групою вищої та місцевої партійно-державної бюрократії, яка формувалась у 1920–1930 рр. внаслідок існування та функціонування номенклатурного «механізму» роботи з керівними кадрами, — пише він у праці «Компартійно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр.», — існували конкретні відмінності. ... Поширення на всі рівні партійно-радянської бюрократії системи привілеїв та пільг створювало ілюзію належності до політичної еліти СРСР і УСРР досить великої кількості керівників. Але насправді коло цих людей було дуже обмеженим. В умовах диктатури «партії», а точніше — її верхівки, інакше не могло бути»³³.

Таким чином, номенклатура була одним з важливих інститутів, що забезпечував функціонування радянської влади. Проте вивчення лише цього інституту не здатне пояснити механізм управління Радянською Україною. Велика кількість, розосередженість за сферами управління та регіонами, значна формальність у затвердженні керівних кадрів не дозволяють ототожнювати номенклатуру з політичною елітою або ж з групою, що виконує її функції. Вивчення механізму реалізації влади показує, що правлячою верхівкою Радянської України виступало вузьке коло номенклатурної олігархії, яка концентрувала у своїх руках важелі управління республікою.

¹ Слепов Л. Подбор кадров, их выдвижение и расстановка. — М.: Типография Высшей партийной школы при ЦК ВКП(б), 1948. — 42 с.; Спирин, А.А. Подбор, расстановка и воспитание руководящих кадров: (Из опыта работы парт. орг. Украины) — К.: Выща школа, 1988. — 245 с.; Чепурний М.І. Кадри: добір, навчання, виховання. — К.: Політвидав України, 1986. — 96 с.; Яцков В.А. Организация работы с номенклатурой партийных комитетов // Проблемы партийного и государственного строительства. Вып. 2. — М., 1982. — С. 131–142.

² Яцков В.А. Организация работы с номенклатурой партийных комитетов. — С. 133.

³ *Чепурний М.І.* Кадри: добір, навчання, виховання. — 96 с.

⁴ *Майстренко І.* Бюрократія і технократія, або про соціальну структуру СРСР // Сучасність. — 1981. — Ч. 3–4 (243–244). — С. 138–146.

⁵ *Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю.* Советская номенклатура: становление, механизмы действия // Вопросы истории. — 1993. — № 7. — С. 15–26; *Пашин В.П., Свириденко Ю.П.* Кадры коммунистической номенклатуры: методы подбора и воспитания. — М.: ГАСБУ, 1998. — 235 с.; *Мохов В.П.* Элитизм и история: Проблемы изучения советских региональных элит. — Пермь: ПГТУ, 2000. — 204 с.; *Мохов В.П.* Региональная политическая элита России (1945–1991 гг.). Монография. — Пермь: Пермское книжное издательство, 2003. — 238 с.; *Мохов В.П.* Номенклатура как политический институт в истории советского общества второй половины XX века // Номенклатура и номенклатурная организация власти в России XX века. — Пермь: ПГТУ, 2004. — С. 33–50.

⁶ *Дорошко М.С., Колесник В.Ф.* Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки // Український історичний журнал. — 1993. — № 9. — С. 40–48; *Дорошко М.С.* Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.). Монографія. — К.: Ніка-Центр, 2008. — 368 с.

⁷ *Кульчицький С.В.* Партійно-радянський апарат у системі влади // Український історичний журнал. — 1994. — № 6. — С. 3–15; *Виговський М.Ю.* Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції. — К.: Генеза, 2005. — 309 с.; *Фролов М.О.* Компартійно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр. — Запоріжжя: Прем'єр, 2004. — 800 с.; *Першина Т.С.* Господарська номенклатура в Україні 1943–1945 рр. — К., 1997. — 114 с.; *Єфіменко Г.Г.* Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932–1938). — К., 2001. — 304 с.

⁸ *Партийное строительство.* Учебное пособие. — М.: Политиздат, 1981. — С. 300.

⁹ *Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю.* Советская номенклатура: становление, механизмы действия. — С. 25.

¹⁰ *Мохов В.П.* Номенклатура как политический институт в истории советского общества второй половины XX века. — С. 33.

¹¹ *Восленский М.С.* Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза. — М.: Советская Россия, 1991 — С. 123–124; *Мохов В.П.* Региональная политическая элита России. — С. 37; *Дорошко М.С.* Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.). Монографія. — С. 24.

¹² *Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю.* Советская номенклатура: становление, механизмы действия. — С. 26; *Пашин В.П., Пашин А.В.* Некоторые теоретические аспекты становления института номенклатуры в СССР // Номенклатура и номенклатурная организация власти в России XX века. — Пермь: ПГТУ, 2004. — С. 6; *Фролов М.О.* Компарти́но-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр. — С. 213.

¹³ *Дорошко М.С.* Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.). Монографія. — С. 21.

¹⁴ Там само. — С. 353.

¹⁵ *Першина Т.С.* Господарська номенклатура в Україні 1943–1945 рр. — С. 4.

¹⁶ *Левин М.* Номенклатура — Arcanum imperii: Технологии управления против социологии управленцев // Свободная мысль. — 1997. — Апрель. — С. 75.

¹⁷ Протокол № 13 заседания пленума ЦК КП(б) Украины от 15–17 августа 1946 г. // Центральный державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 725. — 23 арк.

¹⁸ Там само. — Арк. 3–4.

¹⁹ *Першина Т.С.* Господарська номенклатура в Україні 1943–1945 рр. — С. 4.

²⁰ Списки номенклатурных работников, представленных на утверждение Оргбюро ЦК КП(б)У (июнь–декабрь 1949 г.) // ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 46. — Спр. 4905 — Арк.1–13.

²¹ Політична історія України. XX століття: У шести томах. / Ред. кол. І.Ф. Курас (гол.) та ін. Т.6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / Кер. тому О.М. Майборода — К.: Генеза, 2003. — С. 101.

²² *Хрущев Н.С.* Время. Люди. Власть: Воспоминания в 4-х кн. — Кн. 1. — М.: Московские новости, 1999. — С. 146–147.

²³ *Каганович Л.М.* Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного и советско-государственного работника. — М.: Вагриус, 1996. — С. 487–488.

²⁴ *Слепов Л.* Подбор кадров, их выдвижение и расстановка. — С. 22.

²⁵ *Мохов В.П.* Элитизм и история: Проблемы изучения советских региональных элит. — С. 37.

²⁶ Витяг з протоколу № 82 засідання бюро ЦК ЛКСМУ від 10 травня 1944 р. // ЦДАГОУ. — Ф. 7. — Оп. 2. — Спр. 85. — Арк. 170–177.

²⁷ *Восленский М.С.* Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза. — С. 12; *Дорошко М.С.* Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.). Монографія. — С. 21.

²⁸ *Мохов В.П.* Региональная политическая элита России (1945–1991 гг.). Монография. — С. 110.

²⁹ *Гаман-Голутвинова О.В.* Политические элиты России: веки исторической эволюции. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 10.

³⁰ *Кульчицький С.В.* Парти́но-радянський апарат у системі влади. — С. 3–4.

³¹ *Васильєв В.Ю.* Динаміка диктатури: стосунки «центр-субцентр» влади в радянській управлінській системі в УСРР — УРСР (20–30-ті рр. ХХ ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: Просвіта, 2008. — Вип. ХХІІІ: Політична еліта в історії України. — С. 195–196.

³² *Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю.* Советская номенклатура: становление, механизмы действия. — С. 38.

³³ *Фролов М.О.* Компарти́но-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр. — С. 216–217.

Олена Прилуцька

УКРАЇНСЬКА БАГАТОПАРТІЙНІСТЬ В ІСТОРИЧНИХ СТУДІЯХ І.Ф.КУРАСА

У статті аналізується наукова спадщина І.Кураса щодо висвітлення формування багатопартійності в Україні.

Olena Prylutska. Ukrainian multi-party system in historical school of I.F.Kuras. The article is dedicated to the scientific heritage of I.Kuras regarding the issue of formation of multi-party system in Ukraine.

На межі 60–70-х років майже ніхто не займався науковою розробкою проблем української багатопартійності. Відсутність узагальнюючих досліджень з цього важливого питання пояснюється головним чином недостатнім вивченням документальних джерел та суб'єктивістським підходом до оцінки національно-визвольного руху на соціалістичному етапі революції. Окремі автори, висвітлюючи ставлення більшовиків до українського національно-визвольного руху, часто обмежувалися лише констатацією помилкових поглядів окремих керівників з цього приводу і далеко не повною мірою висвітлювали позитивну діяльність політичних партій у справі керівництва національно-визвольною революцією в Україні.

На розробці саме цих питань і зосередив свою дослідницьку роботу І.Ф. Курас. Ось тільки деякі з його наукових досліджень, що вийшли окремими книгами: «Повчальний урок історії», «В.І. Ленін і національно-визвольний рух трудящих України в Жовтневій революції», «Торжество пролетарського інтернаціоналізму і крах мелкобуржуазних партій на Україні», «Великий Жовтень і крах націоналістичного реформізму на Україні», «Штаб непокорених» (у співавторстві з А.В. Кентієм), «В.И. Ленин и большевицкие организации Украины в Октябрьской революции» (у співавторстві з П.Л. Варгатюком, В.Ф. Солдатенком) та багато інших.

Івана Федоровича глибоко цікавила проблема впливу національної ідеї на партійне будівництво, історія українських національних партій та їх зникнення з політичної арени.

Менш як за три роки молодий учений підготував і захистив кандидатську дисертацію з проблем національно-визвольного руху в Україні початку ХХ ст. Високий рівень цієї праці засвідчив вихід у світ монографії молодого вченого 1971 р. І.Ф. Курасу все-таки вдалося викласти драматичну історію УПСР, УСДРП та інших опозиційних партій та захистити докторську дисертацію. За ці праці Президія АН України присудила Івану Федоровичу премію ім. Д.З. Мануїльського.

Після проголошення незалежності України для багатьох істориків-сучасників тих подій виникнення багатопартійності було явищем незвичним, пояснюване здебільшого впливами західної демократичної традиції. Однак історичний досвід вивчення проблематики питання засвідчив існування десятків національних політичних партій, котрі залишили по собі певний ідейно-теоретичний і політичний арсенал. Саме на підтвердження того факту, що нові партії і громадські об'єднання виникли і діють сьогодні не на порожньому місці, були спрямовані численні дослідження академіка І.Ф. Кураса з зазначеної проблематики. За словами вченого, для створення повноцінної історії України, логіки сучасного політичного розвитку держави необхідно створити повну, об'єктивну історію всіх без винятку політичних партій, що діяли в Україні в різні часи. Виникає потреба відтворення генезису, структури політичних партій, визначення наукових критеріїв їх класифікації, основних етапів і напрямів їх політичної еволюції для спроби творення наукового прогнозу.

За радянських часів напрям наукового пошуку жорстко програмувала ідеологія. І.Ф. Курас не приховував, що вивчав історію

Компартії України, писав про більшовиків, однак вчений вже тоді говорив про багатопартійність в Україні на початку століття. І писав про національно-визвольний рух, у якому брали участь усі партії. Іван Федорович однозначно вирішив для себе: використовуючи багатий науковий досвід, активно включитися в громадську і політичну діяльність, спрямовану на розбудову незалежної України.

Під керівництвом І.Ф. Кураса в Інституті історії партії, який багато хто і далі розглядав як твердиню догматичних підходів, сформувалася новаторська дослідницька школа, що бачила своє головне завдання у переосмисленні застиглих канонів.

Звернення до історичного досвіду недалекого минулого нашої країни, визначальною закономірністю якого була боротьба різних політичних сил (у тому числі представлених партіями), дає змогу розкрити одне із найглибших джерел формування політичної системи українського суспільства, його демократизму, зростання впливу партії на політичне життя держави.

Класовій структурі українського суспільства в той час відповідала і його партійно-політична організація. І.Ф. Курас констатує, таким чином, що для дрібнобуржуазних партій тут існувало досить сприятливе середовище. Дрібна буржуазія, як і інші класи, мала власну мікроструктуру, в ній виділялися проміжні ланки з притаманними їй особливими інтересами. Різні відтінки цього прошарку були політично закріплені численними партіями та організаціями. Ця обставина, за твердженням ученого, і пояснює наявність в Україні значної кількості організацій, як типово українських, так і загальноросійських політичних партій.

У контексті сучасності важко переоцінити важливість вивчення багатогранного історичного досвіду взаємовідносин комуністів з партіями національної демократії, особливо з тими з них, які відносили себе до робітничих, соціалістичних і соціал-демократичних. Плідними, на думку академіка під час дослідження цієї проблематики, можуть виявитися нові підходи до проблеми про багатокорінність КП(б)У, про сучасне висвітлення під цим кутом зору історії Української Комуністичної партії (боротьбистів), Української Комуністичної партії, всієї історії українського націонал-комунізму.

Цей досвід є важливим, дієвим компонентом політики всіх партій сучасної незалежної України. Він (досвід), за твердженнями Івана Федоровича, пов'язаний з необхідністю врахування

історичної ретроспективи, тобто виявлення найглибших коренів політичної еволюції політичних партій загалом та її лівих, центристських і правих течій.

Саме тому ця проблематика в останні десятиліття привертає до себе особливо пильну увагу української історіографії.

Першою українською національною партією була Революційна українська партія (РУП), на базі якої пізніше виникли Українська соціал-демократична робітничка партія (СДРП), Український соціал-демократичний союз («Спілка»), Народна українська партія (НУП), Товариство українських прогресистів (поступовців) (ТУП), групи українських есерів (з квітня 1917 р. оформляються в окрему Українську партію соціалістів-революціонерів), Націонал-демократична партія (НДП) та інші. Тому для більш повного уявлення про класову та ідейно-політичну сутність УСДРП Іван Федорович подає характеристику соціальної природи, програмних і тактичних доктрин РУП.

Характеризуючи таку політичну силу, як РУП, науковець говорив про те, що на перших порах партія відзначалася аморфним характером, бо до неї входили представники радикальної, соціал-демократичної, соціал-революційної течії політичного руху. Але вже приблизно з 1902 р. в ній починають домінувати соціал-демократичні ідеї і тому її ряди залишають радикальні й соціал-революційні елементи. Рішення I з'їзду РУП, наступні заяви ЦК партії засвідчили про повний перехід її на соціал-демократичні позиції. Та в 1904 р. загострилися протиріччя уже в середовищі українських соціал-демократів, які призвели до появи у січні 1905 р. нової партії — «Спілки». Причиною розколу, за словами вченого, стало національне питання й, зокрема, питання організаційної самостійності партії. РУП залишилася на позиціях партійної незалежності, а «Спілка» стала автономною частиною меншовицької фракції РСДРП. Соціальною базою та об'єктом роботи РУП стає ремісничий, фабричний та сільський пролетаріат, причому в основному українського походження.

Прихильники національно-радикальних ідей (які полягали в домаганнях здобути незалежність України будь-якими засобами) в 1902 р. заснували УНП, яка, проте, не мала чіткої організації й не здобула значного впливу на громадськість України. Соціаліст-революціонери в цей період спромоглися на створення окремих гуртків, які діяли окремо і не мали організаційного зв'язку.

У 1904 р. засновано УДП, яка стала першою партією, що виробила свою програму. Проте й тут стався розкол, і наприкінці року радикально настроєні її члени утворили УРП.

Найбільш важливим фактором, за словами І.Ф. Кураса, який сприяв прискоренню процесу політичної організації українського суспільства, стало прискорення національно-визвольного руху — демократичної революції. Під час революційних подій 1905–1907 рр. партії включилися і намагалися очолити революційний рух, брали участь у виборчих кампаніях до Державних дум (соціал-демократи вибори до I Думи бойкотували), проводили свої з'їзди, конференції, приймали на них програми, резолюції тощо. У грудні 1905 р. РУП перейменовано на УСДРП, прийнято програму партії, яка передбачала соціально-економічну еволюцію суспільства. УДП й УРП об'єдналися в УДРП. «Співка» своєї програми не виробила, а мала тільки Статут, який визначав її статус у складі РСДРП.

У руслі цієї проблематики Іван Федорович у своїх дослідженнях звертає увагу на те, що процес організаційного оформлення партій відбувався паралельно з формуванням їх ідеологічних засад. Українські партії представляли три основні напрями національно-визвольного руху: ліберально-демократичний, соціал-демократичний, самостійницький. Консервативний напрям представлений не був. Чисельність їх була невеликою: від кількох сотень членів до кількох тисяч. Однак І.Ф. Курас у своїх роботах акцентує увагу на тому, що було б неправомірно механічно пов'язувати із кожною з них будь-який один, чітко визначений соціальний прошарок або ж його окрему ланку.

Іван Федорович наголошує у своїх працях на тому, що у долі політичних партій в концентрованому вигляді відображаються закономірності певної історичної епохи. І не тільки тому, що політичні партії — один із найважливіших компонентів суспільної структури. Це, за його словами, своєрідний феномен, головною рисою якого є його активний, дієвий характер. І від того, на які цілі спрямовується ця активність, інтереси яких сил відстоює та чи інша політична партія, які ідеали вона стверджує, залежить авторитет, вплив, сама її життєдіяльність.

Саме тому, стверджував автор, кожна партія, в тому числі (і особливо) суспільно значима, може називати себе національною лише у тому разі, якщо своє керівне становище, свою почесну роль вона завоювала і надійно зміцнює самовідданим служінням народу,

вмінням точно виражати корінні інтереси суспільства, озброювати його науково обґрунтованою програмою дій.

Особливістю ж національних українських політичних партій, наголошує дослідник, була їх подвійна природа (неоднорідність у соціально-політичному та ідейному відношеннях), що зумовлювала різномірну структуру партій. Разом з тим, науковець звертає нашу увагу на те, що саме політична непослідовність та нерішучість значною мірою визначали політичну еволюцію українських національних партій, їх політичного курсу на кожному конкретному етапі революції.

За словами І.Ф. Кураса, політична поразка і зникнення з політичної арени української соціал-демократії — явище глибоко закономірне. Головною причиною її краху, твердив вчений, була разюча невідповідність програми, політики й ідеології української соціал-демократії об'єктивним потребам епохи, корінним інтересам широких мас. Пройшовши досить довгий і суперечливий шлях хитань між верствами, від націонал-демократизму і «націонал-комунізму», українські соціал-демократи цілком логічно опинилися за бортом політичного життя. І жодні спроби реанімувати залишки партії за кордоном не могли змінити такого фіналу.

При цьому автор зазначає, що позбавленими будь-якої історичної перспективи виявилися не тільки її праві сили, а й «ліві» групи і течії. У своїй практичній діяльності вони наочно продемонстрували досить широку амплітуду коливань, своєрідну політичну дифузю, яка призводила не тільки до частих змін їх ідейної орієнтації, а й до організаційного розпорошення та швидкої асиміляції з іншими течіями і групами. Однак, підсумовував учений, незважаючи на «революційну» фразеологію, вони в цілому ніколи не виходили за межі угодовства і націоналізму. Лише окремі нечисельні групи з їх середовища знаходили в собі сили для того, щоб на ділі перейти на бік народу.

Після 1907 р. діяльність партій, по суті, припиняється, активність проявляли лише провідники, ідеологи цих партій. Українські ліберали створили безпартійну організацію — ТУП. Прихильники ідеї самостійності з початком світової війни створили СВУ — для пропаганди цієї ідеї як в самій Україні, так і за її межами.

Серед тенденцій Української революції, на думку академіка, особливої уваги заслуговують процеси, що відбувалися всередині

кожної з українських політичних партій. Історично важливим, вважав Іван Федорович, є з'ясування еволюції різних політичних течій, що досить серйозно позначилося на долі визвольної боротьби. Науковець констатував, що є сенс ці питання поставити дещо ширше, розвинувши проблематику дослідження до вивчення історичної ролі українського соціалізму в долі народу (адже в 1917–1920 рр. особливий вплив на політичне життя справляли партії саме соціалістичного спрямування).

Пропонуючи читачам праці, в яких прослідковано історію політичного генезису та краху Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), автор виходив з того, що цей повчальний історичний урок аж ніяк не обмежується рамками певного регіону. З'єднавши в собі ідеологію і політику реформізму і націоналізму, ця партія, яка протягом тривалого часу активно виступала на арені політичної боротьби і значною мірою визначала обличчя націоналістичної революції, зазнала фіаско.

Ці уроки, за підсумками І.Ф. Кураса, немовби висвічують минуле, сьогодення і майбутнє цілого ряду споріднених політичних утворень сучасної світової політичної палітри. Крім того, це питання належить до числа тих, навколо яких точиться особливо гостра, непримиренна і нестихаюча ідейна боротьба між різного роду політичними силами.

Лариса Бойко-Бойчук

СУСПІЛЬНІ РЕФОРМИ ЯК КЕРОВАНІ СОЦІАЛЬНІ ІННОВАЦІЇ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ МОДЕЛЮВАННЯ

У статті актуалізується питання проектування суспільних реформ як керованих соціальних інновацій, а також здійснюється спроба сформуванати структуру інтегральної моделі соціальної реформи як керованої соціальної інновації.

Larysa Blyko-Boychuk. Public reforms as manageable social innovations: methodological bases of modelling. In the article it is actualized an issue of designing of social reforms as driven social innovations, and it is made an attempt to form a structure of integrated model of social reform as driven social innovation.

Від моменту проголошення незалежності в Україні спостерігаються глибокі за своїм змістом і важливі для її майбутнього

соціальні реформи, які зачіпають інтереси всіх верств населення і формують усю конфігурацію соціальних відносин. Наукою доведена (холістичний погляд) й очевидна взаємопов'язаність усіх сфер суспільного життя, внаслідок чого зміни в одній сфері неодмінно корелюють із виникаючими наслідками в іншій. Не викликає також сумнівів і твердження про прямий зв'язок між якістю реформ і чіткістю уявлень їх проєктантів про моделі тієї чи іншої реформи.

Думається, надзвичайно складним завданням для дослідника може стати аналіз досвіду впровадження реформ в Україні. Значна кількість публікацій з цієї теми присвячена недолікам тієї чи іншої реформи (менше — методологічним помилкам, але більшою мірою — законодавчим вадам або опору реформам тощо), як в офіційній пресі, так і у виданнях академічних інститутів і публікаціях відповідних спеціалізованих громадських організацій. Аналітики шукають корені причин невдач і роздумують над новими підходами до вивчення складного феномена реформ. Попри досвід реформ на порядку денному залишаються питання: як спроєктувати ефективну реформу (тобто таку, у ході якої був би отриманий запланований результат), яким чином втілити задум авторів реформи, як впровадити відповідну суспільним запитам реформу, а отже — знизити суспільний опір реформі тощо.

У цьому контексті накопиченість суспільних проблем в Україні за роки незалежності є, на наш погляд, своєрідним індикатором методологічної недоопрацьованості та недостатності уваги, як до реформ окремих сфер суспільного життя, так, що особливо важливо, і до їх поєднання в інтегроване адекватне суспільним запитам ціле. Останнє актуалізує вивчення методологічних засад моделювання соціальних реформ як важливої умови їх ефективного здійснення.

У вітчизняних дослідженнях *проблема* вивчення феномена реформи як керованої соціальної інновації на сьогодні є новим поглядом. Серед робіт закордонних авторів зустрічаємо тільки поодинокі публікації з її вивчення: параграф з подібною назвою («реформа як інновація») у колективній монографії¹ і статтю І.Москальова, у якій автор виокремлює чотири типи соціальних інновацій та вказує на одну з них — державні реформи, що проводяться у суспільстві, — як на зовнішні щодо суспільства, цілеспрямовані (явні) інновації². У згаданому дослідженні автори визначають реформу як певну форму інновації, яка охоплює значимі параметри су-

спільства і стимулюється правлячою елітою³. Можливість реформи — це здатність укорінення відповідних цінностей, виникнення і поширення певних інновацій, їх стійкого закріплення⁴. На нашу думку, варто конкретизувати: реформу слід відносити не просто до інновацій загалом, а до керованих соціальних інновацій.

Разом з тим, реформа як система заходів, спрямованих на здійснення певних суспільних змін, передбачає впровадження нововведень, які, поширюючись, стають соціальними інноваціями (ними можуть бути і добре забуті норми, традиції тощо).

У наших попередніх дослідженнях ми виявили увагу й активну роботу вчених і практиків над змістом поняття «соціальна інновація», яке, на нашу думку, має на сьогодні три типи визначень, як: 1) ідей, стратегій, концептів, організацій, форм організацій; 2) процесу здійснення змін (впровадження нових рішень), триваючу соціальну зміну, нестандартних рішень соціальної проблеми, розвитку структур, принципів, практик; 3) здійснення змін у поведінці, преференціях людей, змін у процесах впливу на зміни, у регулюванні, політиці, організаційних структурах і практиках. Спільною для всіх трьох груп визначень ознакою соціальної інновації є її належність до реалізації соціальних потреб, на що вказують усі без винятку автори.

Актуальності темі впровадження соціальних інновацій надають проаналізовані нами окремі приклади проектів з вивчення шляхів впровадження соціальних інновацій, присвячені: висвітленню соціальних інновацій у медіа (інноваційний журналізм), обміну досвідом (мережі соціальних інновацій), впровадженню соціальних технологій конструктивного спрямування (соціально-інженерний парк).

У поданій статті ми ставимо собі за *мету*, здійснивши перенесення методологічних наробок щодо соціальних інновацій на реформу як на суспільне явище, створити засади моделі реформи як керованої соціальної інновації.

Акцентуючи свою увагу на модельній складовій соціальної реформи як на важливому чиннику успіху в її здійсненні загалом, логічно стверджувати, що: модель реформи має бути наочною, зрозумілою у сприйнятті і зручною у користуванні; модель має відображати завершене уявлення реформаторів і формувати цілісне сприйняття у стейкхолдерів про заплановані у ході реформи зміни, іншими словами, формувати, так би мовити, спільність і цілісність,

як у зовнішньому, так і у внутрішньому поглядах на зміни; модель також має відображати сутність об'єкту реформування.

Спробуємо побудувати модель соціальної реформи як керованої соціальної інновації. Виходячи з розуміння про те, що будь-яка соціальна інновація приводить до змін у соціальній системі (і, як ми з'ясували раніше, пов'язана з реалізацією соціальних потреб), то аналіз цієї категорії слід здійснювати шляхом послідовного вивчення інших пов'язаних з нею категорій: спочатку «соціальна система», далі «зміни соціальної системи» і, завершуючи, «керована соціальна інновація». Як наслідок, майбутня модель керованої соціальної інновації має відображати поєднання трьох складових: моделі соціальної системи, де планують зміни; моделі самих змін; моделі керованого впровадження соціальних інновацій (що дає відповідь на питання: як, яким чином здійснюються заплановані зміни).

Очевидно, що найширшою з трьох категорій і визначальною для інших є категорія «модель соціальної системи», а отже, її теоретико-методологічні засади мають враховуватися під час створення як моделі змін соціальної системи, так і моделі керованого впровадження соціальної інновації, що дасть змогу забезпечити методологічну цілісність загальної інтегрованої моделі керованих соціальних інновацій. Відзначимо, що моделюванню соціальних процесів присвячували свої роботи Т.Парсонс (структурно-функціональний підхід), П.Бурд'є (теорія поля), Г.Хакен та І.Пригожин (синергетичний підхід), розробники теорії мереж тощо. Головним завданням дослідника, у такому разі, є вибір власної позиції, спираючись на наявні знання. Моделювання об'єкту (або вибір оптимальної моделі з існуючих) соціальної системи є найважливішим і визначальним кроком у ході проектування реформи. Разом з тим, вирішення такої дослідницької проблеми виходить за межі цієї статті і прямо залежить від конкретного завдання. Тут будемо виходити з того, що із моделлю соціальної системи ми визначилися (позначимо її умовно «А») й її засади будуть враховані під час моделювання змін соціальної системи і реформи як керованої соціальної інновації.

Другу модель-складову інтегрованої моделі керованої соціальної інновації — модель процесу змін в об'єкті управління (рис. 1) — можна представити переходом зі стану сьогодення (стан системи A_1) до запланованого проектантом стану у майбутньому (A_2), де перехід від стану A_1 до стану A_2 становить деяку зміну — назовемо

її дельтою (ΔA). Аналогічну модель тільки для інших — предметної сфери і завдання знаходимо серед літератури, присвяченої муніципальній тематиці, що має назву «простір муніципальної підготовки», де у трьохвимірному просторі виокремлені простори: 1) співорганізація міських програм, 2) робочі програми, що забезпечують становлення муніципального міста, 3) навчальний план підготовки⁵.

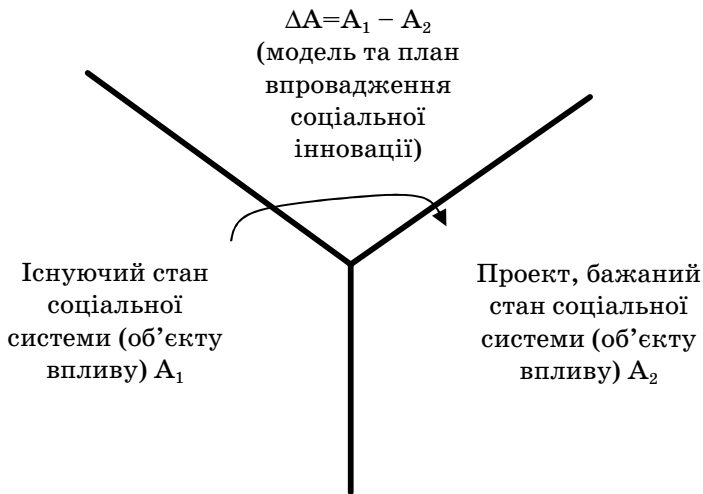

Рис. 1. Графічне представлення моделі процесу змін у соціальній системі

Необхідність і можливість моделювання ходу впровадження соціальних інновацій за допомогою трьох моделей опосередковано підтверджується тим, як різними авторами розглядаються соціальні інновації. Три вище наведені і виокремлені нами типи визначень соціальної інновації, думається, відображають різні компоненти процесу формування публічної політики, інакше, проектування соціальних змін (суб'єктом ж прийняття рішення не обов'язково виступатиме представник органів влади — це може бути представник політичної сили, що запроваджує нову виборчу технологію, або представник громадської організації, що вирішує певну суспільну проблему, тощо). Зокрема, нові ідеї, стратегії, концепти, форми організації будь-чого тощо мають відношення до світоглядної моделі або уявлення особи, що приймає рішення про здійснювані

в об’єкті управління соціальні зміни. Процес здійснення змін, впровадження нових ідей тощо стосується шляхів, механізмів реалізації рішення (як змінювати — наша третя модель). І, зрештою, предметом зміни в об’єкті управління як надскладній системі є поведінка людини (що змінювати — наша друга модель). На наш погляд, така диференціація на три групи визначень зумовлена концентрацією їх авторів на різних складових усього феномена суспільних змін.

Для побудови третьої складової інтегральної моделі — моделі процесу впровадження соціальної інновації — звернімося до схеми структурних характеристик елементарного акту діяльності, яку запропонував відомий історик науки і методолог В.Стюпін⁶ (рис. 2).

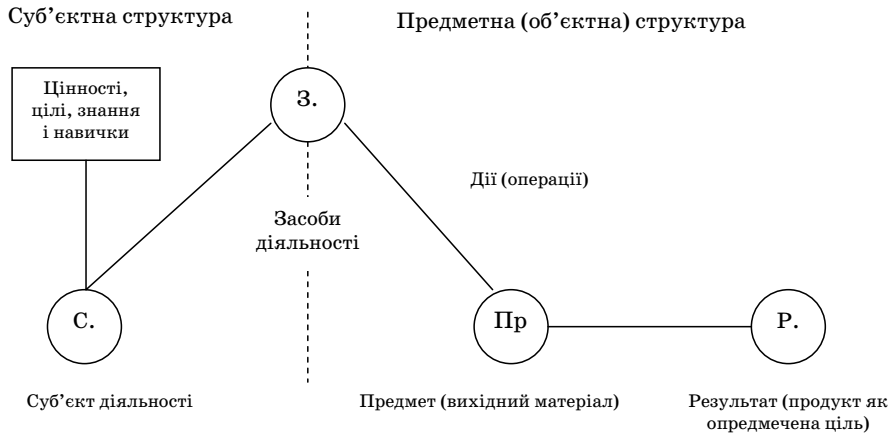

Рис. 2. Структурні характеристики елементарного акту діяльності

Діяльність може бути розглянута як складно організована мережа різних актів перетворення об’єктів, коли продукти однієї діяльності переходять в іншу і стають її компонентами⁷. Права частина наведеної схеми відображає предметну структуру діяльності — взаємодію засобів з предметом діяльності і перетворення його у продукт завдяки здійсненню певних операцій. Ліва частина представляє суб’єктну структуру, яка включає суб’єкта діяльності (з його цілями, цінностями, знаннями операцій і навичками), який здійснює доцільні дії і послуговується для цієї мети певними засобами діяльності. Засоби і дії можуть бути віднесені і до об’єктної, і до суб’єктної структур⁸.

Оскільки діяльність універсальна, функціями її предметів можуть виступати не тільки фрагменти природи, що перетворюються у практиці, але і люди, «властивості» яких змінюються під час їх включення у різні соціальні підсистеми, а також і самі ці підсистеми, які взаємодіють у межах суспільства як цілісного організму. Тоді у першому випадку ми маємо справу із «предметною стороною» зміни людиною природи, а в другому — «предметною стороною» практики, спрямованої на зміну соціальних об'єктів. Людина, з цієї точки зору, може виступати і як суб'єкт, і як об'єкт практичної дії⁹.

Далі автор твердить: оскільки в діяльності можуть перетворюватися різноманітні об'єкти — предмети природи, людина (і стан її свідомості), підсистеми суспільства, знакові об'єкти, що функціонують як феномени культури, тощо — постільки всі вони можуть стати предметами наукового дослідження¹⁰ (у нашому випадку — проектування реформи).

Проаналізуємо можливості наведеної моделі В.Стьопіна як складової інтегральної моделі реформи. Для цього слід сформулювати вимоги до поєднання складових такої моделі, крім наведених на початку статті вимог до моделі реформи в цілому, а саме: кожна складова інтегральної моделі має бути адекватною своєму функціональному місцю; сукупність складових повинна бути достатньою для моделювання всього об'єкта; складові інтегральної моделі мають бути пов'язані між собою.

У моделі В.Стьопіна, побудованій з метою відображення процесу наукового пізнання, предмет виокремлений з об'єкту пізнання, що об'єктивно віддзеркалює прийнятий у науці поділ на об'єкт і предмет дослідження. Натомість для завдання моделювання змін у соціальному об'єкті, на нашу думку, предмет не доцільно виносити поза контекст вивчення поведінки соціальної системи, аби уникнути спрощеного уявлення про перебіг соціальних процесів. Виділити і разом з тим не виокремити поза контекстом об'єкта можна таким позначенням $\text{Pr}(A)$, де «Pr» — позначає предмет, а «A» — об'єкт (про позначення об'єкта ішлося вище). Таким позначенням ми ще раз вказуємо на пов'язаність усіх безпосередньо складових інтегрованої моделі змін: як зміни в об'єкті (Δ_A), так і предмет зміни $\text{Pr}(A)$ прямо залежать від моделі об'єкта (що відображено однаковим використанням позначки «A»).

У ході проектування реформи «засобами діяльності» (на рис. 2 «Р») виступають механізми впливу суб'єкта реформи на об'єкт.

При цьому такі механізми прямо залежать від моделі змін, яку вони реалізують. Пов'язати модель механізму впливу і модель змін в інтегрованій моделі реформи як керованої соціальної інновації можливо через таке позначення $M(\Delta_A)$, де M — механізм впливу суб'єкта реформи на об'єкт.

Включеність же результату діяльності (на рис. 2 «Р») у зміни Δ_A (де майбутній стан A_2 і є фактично результатом впливу, а це означає, що $P = A_2 = A_1 - \Delta$) дозволяє нам прибрати елемент «Р» з рис. 2. Як наслідок, для завдань формування нашої інтегральної моделі реформи як соціальної інновації модель наукової діяльності В.Стьопіна може бути трансформована, що відображено рис. 3.

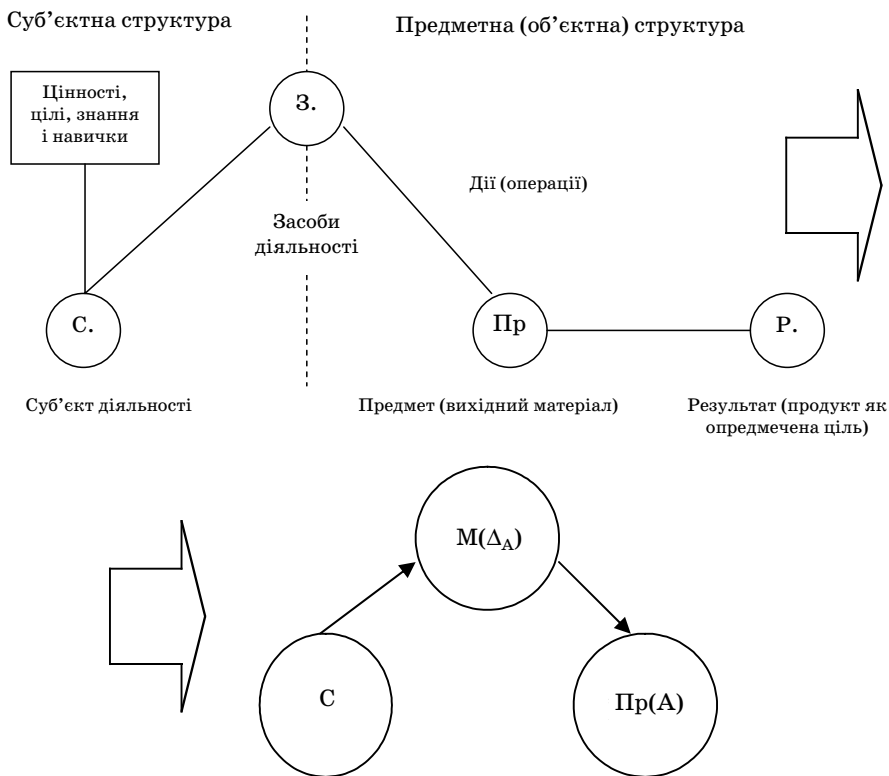

Рис. 3. Логіка трансформації моделі наукової діяльності В.Стьопіна в інтегральну модель реформи як соціальної інновації

Отже, об'єднавши всі схеми, отримуємо інтегральну модель соціальних реформ, яку зображено на рис. 4.

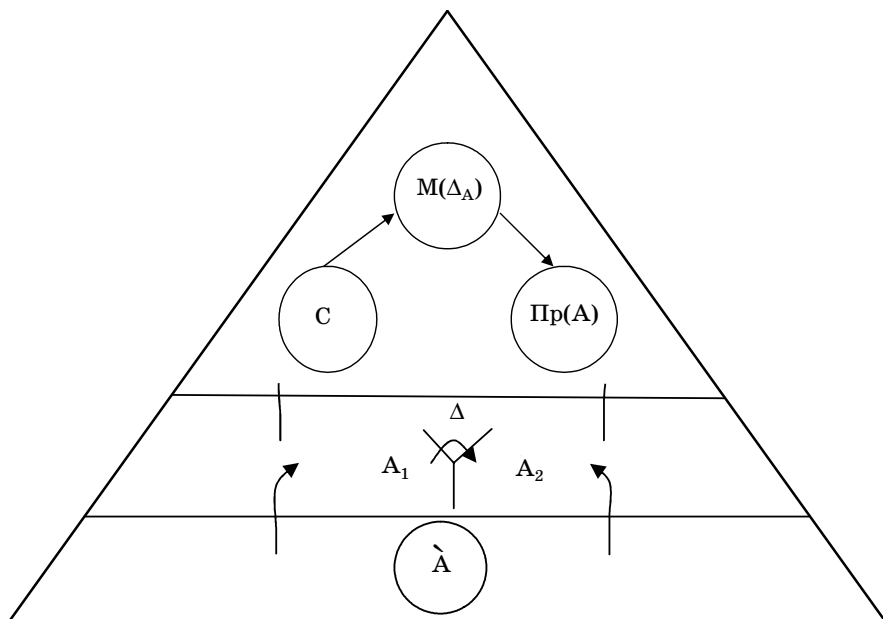

Рис. 4. Компоненти інтегральної моделі соціальної реформи як керованої соціальної інновації

На рис 4 $M(\Delta_A)$ — узагальнена модель механізму змін, C — суб'єкт змін, $Пр(A)$ — предмет змін у соціальній системі, A_1 — початковий (сьогоднішній) стан системи (об'єкта змін), A_2 — кінцевий (майбутній) запланований стан системи (об'єкта змін), Δ_A — зміни як різниця станів об'єкта змін A_1 та A_2 , A — модель соціальної системи, яка є об'єктом реформування.

Висновки:

1. Викладений матеріал являє собою авторську версію створення інтегрованої моделі реформи як керованої соціальної інновації, за якою особа, що приймає рішення, спираючись на свої цінності, цілі, знання і навички, планує соціальну інновацію як різницю двох станів соціальної системи і, використовуючи відомі їй механізми (що корелюють з об'єктом зміни), впроваджує заплановану соціальну інновацію у об'єкті впливу й отримує як результат бажаний стан системи (у нашій моделі — A_2).

2. Подана модель ілюструє можливість і необхідність реалізації ідеї цілісності: об'єкта змін, самих змін та механізмів здійснення цих змін в єдиній інтегрованій моделі реформи як керованої соціальної інновації. Схематично унаочнено такий зв'язок трьох моделей різної природи, пов'язаних між собою через об'єкт змін (А), що очевидно підводить до необхідності забезпечення з боку проєктантів єдності теоретичних і методологічних засад усіх складових інтегральної моделі.

3. Методологічна налаштованість на цілісне охоплення процесів соціальних змін, на наш погляд, мінімізує часто недоцільне та некоректне спрощення у ході моделювання складних соціальних об'єктів.

4. Спроба створення теоретичних засад моделі реформи як керованої соціальної інновації дозволяє побачити прямий зв'язок між двома моделями — моделі соціальної системи як об'єкту змін і моделі механізму здійснення змін.

5. Сформована інтегральна модель реформ як керованих соціальних інновацій (а також модель В.Стьопіна, взята за основу) дозволяє пояснити природу існування зафіксованих нами трьох типів визначень соціальної інновації, автори яких акцентували на різних складових моделі соціальних змін.

6. Представлена на рис.4 інтегральна модель соціальної реформи як керованої соціальної інновації, на наш погляд, відповідає сформульованим у статті вимогам, як до моделі в цілому, так і до її моделей-складових.

7. Цілісне моделювання змін соціальних процесів, починаючи з об'єкта змін (і, головним чином, базуючись на його особливостях), ілюструє очевидну для сьогоdnішнього етапу розвитку науки складність соціальних об'єктів і здійснюваних у них змін і, разом з тим, через охоплення всього феномена в цілому спрощує соціальну взаємодію та пошук спільної мови між різними стейкхолдерами.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі полягають у формулюванні принципів реформи як соціальної інновації та деталізації складових інтегральної моделі.

¹ Модернизация в России и конфликт ценностей / Ахиезер А.С., Козлова Н.Н., Матвеева С.Я. и др.; Отв. ред. С.Я. Матвеева; РАН. Ин-т философии [Электронный ресурс]. — М., 1993. — С. 247 — Режим доступа: http://www.auditorium.ru/aud/p/index.php?a=presdir&c=getForm&r=resDesc&id_res=5515

² Москалев И. Технологические основы социально-инновационного государственного управления [Электронный ресурс]: Материалы Международного форума «Проекты будущего: междисциплинарный подход» (16–19 октября 2006, г.Звенигород). — Режим доступа: <http://spkurdyumov.narod.ru/Moskalev23.htm>

³ Модернизация в России и конфликт ценностей. — С. 346–347.

⁴ Там само. — С. 346.

⁵ Ерофалов Б.Л. Постсоветский город. — Киев — Тольятти: Издат. Дом А.С.С., НИИТИАГ, 2002. — С. 60.

⁶ Степин В.С. Теоретическое знание. — М.: Прогресс-Традиция, 2003. — 744 с.

⁷ Там само. — С. 36.

⁸ Там само. — С. 37.

⁹ Там само. — С. 33.

¹⁰ Там само. — С. 40.

Микола Карашук

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВЛАДИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У статті розглядаються питання правового забезпечення інформаційної влади в сучасній Україні.

Mykola Karaschuk. The legal ensuring of informational power in modern Ukraine. The article considers the issue of the legal ensuring of informational power in modern Ukraine.

Демократичні перетворення в суспільстві, зокрема роздержавлення та демонополізація у сфері ЗМІ, створюють передумови для того, щоб вони реально відігравали роль інформаційної влади, але вони не реалізуються. Причини такого становища в суперечностях, притаманних і самим ЗМІ, і реальним умовам їх функціонування в суспільстві.

Правове регулювання інформаційної влади не так давно стало предметом дослідження як вітчизняних так і зарубіжних дослідників. Проблема, якої ми торкаємося в цій статті, тею чи іншою мірою розглядалася такими дослідниками як: О.Бандурка, В.Бибик, В.Горбатенко, О.Гриценко, О.Дубас, О.Зернецька, В.Іванов, А.Москаленко, Г.Почепцов, М.Томенко, М.Требін, В.Шаповал, О.Шевчук та ін., в яких певною мірою висвітлюються окремі

питання, що стосуються інформаційної влади в посткомуністичній Україні, проблеми та здобутки України на шляху до інформаційного суспільства, ЗМІ в Україні, розвиток та правові основи діяльності ЗМІ та інші проблеми. Але на сьогодні відчувається брак ґрунтовних аналітичних і прогностичних досліджень правового аспекту функціонування інформаційної влади. Тому зазначена проблематика є досить актуальною на сьогодні.

Мета цієї роботи — дослідити нормативно-правове регулювання інформаційної сфери в сучасній Україні.

Основні завдання: проаналізувати інформаційне законодавство сучасної України; узагальнити результати уже наявних досліджень щодо правового регулювання інформаційної влади в рамках демократичних перетворень; визначити основні проблеми, завдання та шляхи подальшого вдосконалення нормативно-правової бази функціонування інформаційної влади в сучасній Україні.

Після проголошення незалежності в Україні було взято курс на побудову демократичного суспільства. Враховуючи неможливість вирішення цих завдань без участі засобів масової інформації, правляча політична еліта вже в перші роки незалежності звернула велику увагу на розробку і прийняття відповідного законодавства.

Право на інформацію, право говорити і бути почутим, безперешкодний суспільний обмін інформацією, розмаїття думок — істотні елементи кожної вільної держави, необхідні риси сучасної демократії. Саме таке положення записано і в Конституції України¹.

Найважливіші норми щодо свободи інформаційного обміну закріплені в Україні Законом «Про інформацію»². Економічні взаємини між суб'єктами інформаційних відносин регулюються Законами України «Про власність»³, «Про рекламу»⁴, «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні»⁵, «Про інформаційні агентства»⁶, «Про телебачення і радіомовлення»⁷, «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів»⁸ тощо. Це дає нам право констатувати, що держава сприяє формуванню інформаційного права в Україні як сукупності норм різних галузей права, які регулюють відносини, пов'язані з інформацією, інформаційними технологіями та комунікаціями.

Щодо прав і свободи інформації основоположним є Закон України «Про власність». Розділ VI цього Закону присвячено праву інтелектуальної власності. У ст. 40 йдеться про те, що суб'єктами права інтелектуальної власності визнаються громадяни, юридичні особи та держава. Об'єктами права інтелектуальної власності є тво-

ри науки, літератури та мистецтва, відкриття, винаходи, корисні моделі, результати науково-дослідних робіт та інші результати інтелектуальної діяльності (ст. 41). У ст. 56 йдеться про те, що жодний державний орган немає права втручатись у здійснення власником правомочностей щодо володіння, користування й розпорядження своїм майном або встановлювати не передбачені законодавчими актами України додаткові обов'язки чи обмеження. Державні органи несуть майнову відповідальність за шкоду, заподіяну їхнім неправомірним втручанням у здійснення власником правомочностей щодо володіння, користування й розпорядження майном⁹.

Закон України «Про інформацію» розкриває суть і основні напрями державної інформаційної політики. Так у ст. 6 дається визначення державної інформаційної політики як сукупності основних напрямів і способів діяльності держави щодо одержання, використання, поширення та зберігання інформації¹⁰. Основними напрямками державної інформаційної політики є: забезпечення доступу громадян до інформації; зміцнення матеріально-технічних, фінансових, організаційних, правових та наукових основ інформаційної діяльності; забезпечення ефективного використання інформації; сприяння постійному оновленню, збагаченню та збереженню національних інформаційних ресурсів; створення загальної системи охорони інформації; сприяння міжнародному співробітництву в галузі інформації та гарантування інформаційного суверенітету України¹¹.

У статті 4 Закону України «Про інформацію» наголошується, що законодавство України про інформацію становлять Конституція України, цей Закон, законодавчі акти про окремі галузі, види, форми і засоби інформації, міжнародні договори й угоди, ратифіковані Україною, та принципи і норми міжнародного права. Стаття 7 визначає суб'єктів інформаційних відносин, якими є: громадяни України; юридичні особи; держава. Суб'єктами інформаційних відносин відповідно до цього Закону можуть бути також інші держави, їхні громадяни та юридичні особи, міжнародні організації та особи без громадянства¹². У статті 30 йдеться також про інформацію з обмеженим доступом, яка за своїм правовим режимом поділяється на конфіденційну і таємну¹³.

Інший Закон України «Про інформаційні агентства» містить важливі демократичні норми, які сприяють поширенню інформації та її свободі. Так, у статті 5 сказано, що діяльність інформаційних агентств — це збирання, обробка, творення, зберігання,

підготовка інформації до поширення, випуск та поширення інформаційної продукції¹⁴. Стаття 2 вказує на заборону цензури інформації, яка поширюється інформаційними агентствами. Основними видами інформаційних агентств згідно зі ст. 8 є державні й недержавні інформаційні агентства України та іноземні інформаційні агентства, які діють в Україні через свої представництва¹⁵.

У Законі «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» закладені правові основи діяльності друкованих засобів масової інформації (преси) в Україні, а також встановлені державні гарантії їхньої свободи відповідно до Конституції України¹⁶. У цьому ж Законі зазначено, що друковані засоби масової інформації є вільними. Забороняється створення та фінансування державних органів, установ, організацій або посад для цензури масової інформації. Не допускається вимога попереднього погодження повідомлень і матеріалів, які поширюються засобами масової інформації, а також заборона поширення повідомлень і матеріалів з боку посадових осіб державних органів, підприємств, установ, організацій або об'єднань громадян, крім випадків, коли посадова особа є автором поширюваної інформації чи дала інтерв'ю. Держава гарантує економічну самостійність та забезпечує економічну підтримку діяльності друкованих засобів масової інформації, запобігає зловживанню монопольним становищем видавців і розповсюджувачів друкованої продукції (стаття 2)¹⁷.

Закон України «Про телебачення і радіомовлення» вказує, що телерадіоорганізації України у своїй діяльності реалізують принципи об'єктивності, достовірності інформації, компетентності, гарантування права кожного громадянина на доступ до інформації, вільне висловлювання своїх поглядів та думок, забезпечення ідеологічного та політичного плюралізму, дотримання телерадіопрацівниками професійної етики та загальнолюдських норм моралі¹⁸. Поряд з цим базовим законом прийнято цілий ряд нормативно-правових актів, спрямованих на розвиток суспільного телебачення і радіомовлення. Однак прийняті акти на сьогодні є недостатніми. Зважаючи на визначальний вплив радіо і телебачення на свідомість і поведінку людини, а також попит на ринку товарів і послуг, на Заході ця сфера жорстко контролюється державою. В Україні законодавство постійно не встигає за стихійним розвитком радіо- та телепродукції. Внаслідок цього гіпнотизуючий вплив інформаційних засобів визначально і деструктивно впливає на свободу людини. Недоліки чинної нормативної бази

у такій сфері, як радіомовлення і телебачення, проявляються в технології реалізації основних засадничих положень. Зокрема, значна частина норм не визначають прозорих процедур і механізмів їхнього застосування. Більш чіткого врегулювання потребують: критерії обмеження доступу до окремих видів інформації, розмежування завдань державного та суспільного телерадіомовлення, узгодження споріднених норм різних законів; законодавче забезпечення кабельного телебачення; розвиток цифрового мовлення і багатоканальних систем; ретрансляція інформаційних програм та ін.

Важливе значення має Закон України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів». Цей Закон визначає правові, економічні, організаційні засади державної підтримки засобів масової інформації та соціального захисту журналістів¹⁹. У статті 2 Закону йдеться про те, що норми державної підтримки застосовуються до всіх засобів масової інформації, які діють відповідно до Конституції України, незалежно від їхнього ідеологічного і політичного спрямування та від форм власності, крім засобів масової інформації рекламного й еротичного характеру. Норми Закону поширюються також на телерадіоцентри та підприємства поліграфії і зв'язку тією мірою, наскільки вони забезпечують діяльність цих засобів масової інформації²⁰. Державна підтримка засобів масової інформації здійснюється шляхом протекціоністської політики зниження споживчої вартості інформаційної продукції, включаючи податкове, тарифне, митне, валютне та господарське регулювання, відшкодування збитків, надання фінансової допомоги²¹.

В інформаційному законодавстві України порушуються також питання про державну таємницю, можливості доступу до неї та користування нею. Цій проблемі присвячено Закон України «Про державну таємницю», який регулює суспільні відносини, пов'язані з віднесенням інформації до державної таємниці, засекречуванням, розсекречуванням її матеріальних носіїв та охороною державної таємниці в інтересах національної безпеки України²². У Законі визначаються здійснення права власності на секретну інформацію та її матеріальні носії, допуск громадян до державної таємниці, обов'язки громадян щодо збереження державної таємниці²³.

Поряд із галузевими законами про інформацію в Україні прийнято законодавчі акти щодо повномасштабного вирішення питань інформатизації українського суспільства, якими стали Закон України «Про Національну програму інформатизації» та «Концепція

національної програми інформатизації». Закон України «Про Національну програму інформатизації» розкриває зміст термінів та понять, пов'язаних із процесом інформатизації суспільства, а саме: база даних; база знань; геоінформаційні системи; засоби інформації; інформатизація; інформаційна послуга; інформаційна технологія; інформаційний продукт; інформаційний ресурс; інформаційний суверенітет держави; локалізація програмних продуктів; нерезиденти; проєкт інформації; резиденти.

З вищесказаного ми бачимо, що в Україні розробляються державно-правові та програмні документи, спрямовані на розвиток інформаційної влади. Але в той же час, незважаючи на досить велику кількість законів, становище в інформаційній сфері українського суспільства за оцінками різних експертів поки що є незадовільним.

В усьому цивілізованому світі категорія свободи слова виступає невід'ємним природним чинником суспільного буття і одночасно однією з найістотніших демократичних норм Конституції, практикою конституційного ладу. В Україні ж поки що відзначають правову недосконалість, а звідси й проблеми реалізації в реальному житті свободи слова та інформації. Так, під час парламентських слухань у Верховній Раді України 10 квітня 1997 р. «Свобода слова в Україні: стан, проблеми, перспективи» критично проаналізовано статтю 34 Конституції України про свободу слова²⁴. Було сказано, що ця стаття не краща в Основному Законі, не робить їй честі якщо не суто змістом, то неякісними формулюваннями²⁵.

У Постанові Верховної Ради України «Про підсумки парламентських слухань «Проблеми інформаційної діяльності, свободи слова, дотримання законності та стану інформаційної безпеки України», які були проведені 16 січня 2001 р., вказується на серйозну кризу і значні відхилення від демократичного розвитку. Зокрема, поширено практику використання найвпливовіших засобів масової інформації для дезорієнтації населення щодо ситуації в країні, нав'язування політичних оцінок, маніпулювання громадською думкою. Державні засоби масової інформації фактично перетворено на знаряддя політичної боротьби²⁶.

На початку 2001 р. профільний парламентський комітет звернувся до Ради Європи та ОБСЄ з проханням провести відповідні правові експертизи українських законів. За дорученням цих поважних інституцій європейськими фахівцями проведено ґрунтовний аналіз нашого інформаційного законодавства — як щодо відповідності загальнодемократичним принципам, так і по конкретних

положеннях окремих правових актів. Висновки європейських експертів доволі критично оцінили наші законодавчі здобутки та окреслили серйозні недоліки чинної нормативної бази. Вони здебільшого пов'язані з технологією реалізації основних засадничих положень. Зокрема, більшість чинних законів не визначають чітких та прозорих процедур і механізмів їх застосування²⁷.

Аналізуючи Закон «Про інформацію», експерти зосередилися на питаннях правового забезпечення доступу громадян до інформації владних органів. Висновки експертизи вбачаються корисними в практичному плані — передусім через конкретну спрямованість на чітке визначення правових механізмів вільного доступу до інформації. Саме прагматичності, конкретності та відпрацьованості механізмів реалізації часто не вистачає нашим законам. Особливої уваги заслуговують пропозиції:

1. Сформулювати основну норму доступу до інформації державних органів відповідно до рекомендації Ради Європи: кожна особа має право доступу до інформації (документів), якою володіють органи влади України.

2. Запровадити двоетапну процедуру визначення умов обмеження доступу: перший етап — перевірка ймовірності шкідливих наслідків надання інформації; другий — аналіз громадського інтересу до інформації та зіставлення його з можливими негативними наслідками її розкриття.

3. Чітко визначити критерії обмеження доступу до окремих видів інформації: конфіденційної інформації; інформації, визнаної у встановленому порядку державною таємницею; даних, які стосуються правоохоронних структур; інформації, що стосується приватного життя; документів відомчої кореспонденції; інформації, «яка не підлягає розголошенню»; інформації фінансових установ.

4. Удосконалити положення щодо правового визначення форм, механізмів і права доступу до офіційної інформації²⁸.

Негативного експертного висновку дано Закону «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади і органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації». Сутність їхньої аргументації можна окреслити тезами: 1. У демократичному суспільстві законодавство про ЗМІ має базуватися на презумпції свободи, а не на презумпції контролю; 2. В основу Закону покладено хибну схему — фінансовані державою органи інформації і громадські мовники фактично виступають не «суспільними контролерами» органів державної влади, а засобами їх інформаційної підтримки²⁹.

Особливо «шкідливими» для свободи слова визнано:

1) порядок акредитації журналістів — відсутність єдиної для всіх органів влади акредитації, непрозорість процедури акредитації, невинуваті підстави вилучення акредитації. Експерти звернули увагу, що Закон визначає акредитацію «як привілей». Згідно з європейськими нормами вона має надаватися «як право»;

2) обмеження редакційної незалежності. Законом у багатьох випадках передбачено, що саме і яким чином повинні висвітлювати ЗМІ. Це може трактуватися як пряме втручання у редакторську незалежність. Тобто визначений Законом обсяг права на висвітлення та коментарі діяльності владних інституцій не відповідає критеріям міжнародних положень щодо свободи слова;

3) правові засади утворення та діяльності Національної телерадіокомпанії та Національної радіокомпанії України. Ці телерадіоорганізації мають відігравати роль національного суспільного мовника. На практиці ж вони нічим не відрізняються від державних агентств новин³⁰.

Треба визнати обґрунтованість зазначених зауважень. Закон містить внутрішнє протиріччя: декларуючи широкий доступ до інформації про діяльність органів влади, він водночас жорстко врегульовує форми і порядок її висвітлення. Цей «дуалізм» зумовлений специфікою незжитої тоталітарної психології. Ще з радянських часів у нас укорінено впевненість, що будь-яке поширення «офіційної» інформації має жорстко нормуватися і контролюватися. Європейці виховані на інших принципах і звідси — висновок експертизи: закон рекомендується скасувати в цілому.

Надзвичайно цікавими і практично корисними вбачаються зауваження та пропозиції до законодавства про аудіовізуальні ЗМІ — законів «Про телебачення і радіомовлення», «Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення», «Про систему Суспільного телебачення і радіомовлення України». Надані аналітичні матеріали можуть і повинні лягти в основу майбутніх нових редакцій цих законів.

Експертні висновки чітко визначають ключові моменти і завдання розвитку законодавчої бази: впровадження дійових механізмів захисту свободи слова і незалежності ЗМІ; незалежність органу, що регулює мовлення, та чіткіше визначення його завдань і функцій; законодавче забезпечення діяльності кабельного телебачення; впровадження публічно-правового мовлення; законодавче забезпечення розвитку цифрового мовлення і багатоканальних систем;

визначення порядку міждержавного, транскордонного мовлення і ретрансляції іноземних програм; імплементація загальноєвропейських принципів і положень регулювання мовлення³¹.

Водночас практика довела низьку ефективність адміністративних методів обмеження зовнішніх інформаційних впливів. Ніякі законодавчі «заборони» не перешкодили російським телерадіовиробникам захопити чималий сегмент українського інформаційного ринку. Глобалізація інформаційного простору вимагає пошуку нових форм міжнародного співробітництва, узгодження «правил гри» на відкритих ринках. І українське суспільство приходить до розуміння об'єктивності та невідворотності цих процесів³².

Намагання держави тримати під контролем ЗМІ, використовувати їх у власних інтересах суперечить демократичним принципам організації суспільного життя. «Уярмлення інформації, — зазначають українські дослідники В. Цветков і В. Горбатенко, — головна гарантія деспотизму. Перші кроки будь-якої диктатури — це підлеглість та підкорення собі засобів масової інформації. Тільки незалежність ЗМІ може запобігти перетворенню демократії на охлократію і диктатуру»³³. У цьому контексті слід також наголосити, що у вимірах «рівня демократичності» суспільства засоби масової інформації є насправді головним показником, критерієм або певним масштабом. Мас-медіа сприймаються як «четверта влада». Володіння інформацією й панування над її поширенням близько стикаються з владним пануванням і силовим формуванням свідомості та життя людей³⁵. «Інформація, — відзначав М. Амосов, — похідна від допитливості та творчості. Еволюція інформації — освіта і НТР. Вибіркове обмеження інформації проповідують тоталітарні ідеології»³⁵. Останнє зауваження М. Амосова є дуже слушним. Воно застерігає проти спроб здійснення вибіркового обмеження інформації, аби уникнути повзучого тоталітаризму чи диктатури.

Демократичне суспільство можливе тільки за умов свободи інформації. Без неї залишаються без слуху і держава, і народ³⁶. Якщо в Україні прийнято стільки законів про інформацію, то чому ж тут виникають проблеми і труднощі зі свободою інформації, зі свободою ЗМІ? Причини цього криються, на думку О. Дубаса, в економічних негараздах суспільства, низькому рівні правосвідомості, політичної культури громадян³⁷. Ці ж причини називають і інші автори. Так, за словами Т. Алексєєва, «свободи не можуть бути гарантовані в умовах репресивного, тоталітарного режиму або якщо економічний розвиток країни перебуває на низькому рівні»³⁸.

Залежність свободи від матеріального забезпечення людей відзначає і білоруський вчений І. Антонович: «Якщо проблеми розвинутої демократії сьогодні — в основному політичні й правові — подальше вдосконалення законодавства для надання гарантій свободи думки меншин, то для країн, які перебувають на шляху до становлення демократичних режимів, матеріальні потреби і турботи більшості стають основною проблемою»³⁹.

Українські дослідники Н. Костенко, О. Кривенко, І. Слісаренко гарантії свободи слова пов'язують з пануванням у суспільстві сили закону: «Найдемократичніші законодавчі акти про свободу слова так і залишаються суцільно декларативними у разі, якщо в суспільстві не вкоріниться практика неухильного виконання законів, доки кожний член суспільства не буде сприймати порушення законів як замах на власні права і свободи»⁴⁰.

У зв'язку з цим важливим напрямом розвитку інформаційної влади в Україні мають стати вдосконалення і демократизація засобів масової інформації. Нині відбувається складний процес їхнього розвитку як незалежних та демократичних. В Україні засоби масової інформації поступово позбуваються провінційності, підвищується їхній професійний рівень, їхня діяльність набуває національно-державного змісту й характеру, водночас вони розвиваються у багатонаціональних формах. Разом з тим можна виділити ряд проблем: 1) спадщину, яка нам дісталася від розпаду СРСР, — обмаль українських ЗМІ, брак національних (свідомих) кадрів; 2) інерцію радянщини, тоталітаризму, яка найповніше проявляється в інформаційній експансії Росії; 3) мізерна присутність українських ЗМІ на світових інформаційних ринках. Через це ЗМІ в Україні не повною мірою відображають позиції й інтереси державної влади, її окремих гілок, окремих регіонів, політичних сил і груп, національних спільностей, релігійних конфесій.

Сучасний етап комунікативного забезпечення суспільства супроводжується становленням автономної системи друкованих мас-медіа України. Суттєвою ознакою змін у сучасних українських друкованих мас-медіа стало руйнування так званої піраміди у структурній організації друкованих медіа потоків, їй на зміну прийшла організація структурна, суть якої полягає в тому, що майже за кожним друкованим медіа-представником стоїть певна структура або ціла низка організацій — політичних, фінансових, господарських тощо. Це якраз і є тією причиною, на думку О. Дубаса, неоднозначного, суперечливого відображення усіх перипетій

процесу національного відродження України, державотворення, формування демократичного, громадянського суспільства, становлення ринкових відносин, нових форм власності, політичного, економічного, соціального і духовно-культурного розвитку⁴¹.

На сьогодні в Україні діють різноманітні засоби масової інформації: це і преса, і радіо, і телебачення, різні інформаційні агентства, а також Інтернет. Основним каналом отримання інформації для жителів України є телебачення. Ще одним вагомим каналом отримання інформації населенням України є проводові мовлення. Незважаючи на деяке скорочення мережі проводового мовлення, спричинене фінансовими труднощами в Україні, за станом на 2002 рік працювало близько 10 млн радіоточок⁴². Для малозабезпечених літніх людей проводове радіо є головним джерелом одержання масової інформації.

Функціонування засобів масової інформації в Україні пов'язане й з низкою інших проблем. Одна з них у тому, що існуюча структура національного телерадіомовлення характеризується відсутністю громадського телебачення у тому вигляді, як це має місце в країнах Заходу. Значення ж громадських ЗМІ дуже велике. Демократія та громадські ЗМІ є рефлексивним засобом контролю і здійснення влади, дуже ефективними у боротьбі із самовпевненістю та глухотою тих, хто стоїть при владі. Демократія та громадські ЗМІ — найліпші засоби «раннього оповіщення». Вони допомагають помітити та зробити широкознаними ризики, які суспільству не слід брати на себе. Вони оберігають нас від того, щоб міняти знайоме «хороше» на незнайоме «краще»⁴³.

Принципова необхідність громадського мовлення не ставиться під сумнів жодним з основних політичних суб'єктів. Головна проблема — у пошуку узгоджених компромісних механізмів його створення та діяльності. При цьому надзвичайно важливо не схибити у застосуванні основних принципів — незалежності та публічності. Досвід створення Громадського Російського телебачення (ГРТ), на думку В.Ф. Іванова, красномовно свідчить про складність цих процесів, адже після семи років існування, за європейськими мірками, ГРТ навіть з натяжкою не може бути визнане організацією громадського мовлення⁴⁴.

Будучи головним носієм інформаційної влади, ЗМІ здатні створювати або скидати з п'єдесталів кумирів, трактувати події у вигідному для певних сил світлі, впливати на психологію мас і окремих людей. Тенденція зростання ролі ЗМІ в політичних процесах

стає дедалі відчутнішою, а доступ до ЗМІ й можливість вільно оприлюднювати власну думку є однією з основних ознак демократичності суспільного устрою. Головне призначення ЗМІ — продукування і трансляція інформації. Але практика свідчить, що ЗМІ широко використовують як для збагачення їх власників, так і для того, щоб «робити владу». Саме власникам ЗМІ часто належить вирішальне слово у визначенні пріоритетів: інформація — гроші — влада. У багатьох ЗМІ набув поширення напрям, що дістав назву «жовта преса». Йому властиві концентрація уваги на плітках, інтимних стосунках, скандалах, цинізм, балансування на межі порнографії. Приватизація ЗМІ обернулася повним контролем власників над ними, а також тенденцією до монополізації.

Конкуренція в світі інформації, як і в будь-якій іншій сфері діяльності, породжує тенденцію до поглинання одних іншими. Неминуча за таких умов монополізація у сфері ЗМІ загрожує обмеженням свободи їх діяльності, посиленням залежності від політичного курсу правлячих кіл, пануючих ідеологічних доктрин, співвідношення сил провідних економічних угруповань тощо.

На часі назріла необхідність переходу від декларування певних принципів до прагматичного відпрацювання реальних механізмів функціонування інформаційного ринку України. Можна визначити основні напрями подальшого розвитку інформаційної сфери України: удосконалення правових засад діяльності Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення; упровадження суспільного мовлення; збільшення інвестиційної привабливості українського медіаринку, забезпечення розширеного виробництва національного інформаційного продукту; реформування системи регулятивних механізмів для забезпечення якісного зростання економічної, технологічної та змістовної складових національного медіаринку; законодавча реалізація принципу «незалежності» ЗМІ, розробка правових механізмів мінімізації можливостей впливу на інформаційну діяльність ЗМІ; реформування національного інформаційного законодавства відповідно до європейських та світових стандартів.

¹ Конституція України. — К.: Феміна, 1996. — 64 с.

² Закон України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» від 23.09.97 № 540 / 97 — ВР (зі змінами) / Законодавчі та нормативні документи України у сфері інформації, видавни-

чої та бібліотечної справи: Тематична добірка: Книжкова палата України. — К., 2002. — Ч. 2 — С. 36–43.

³ Закон України «Про інформаційні агентства» від 28.02.95 №74 / 95-ВР / Законодавчі та нормативні документи України у сфері інформації, видавничої та бібліотечної справи: Тематична добірка: Книжкова палата України. — К., 2002. — Ч. 1. — С. 23–28.

⁴ Закон України «Про рекламу» / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К.: Парламентське видавництво, 2000. — 20 с.

⁵ Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» / Законодавчі та нормативні документи України у сфері інформації, видавничої та бібліотечної справи: Тематична добірка: Книжкова палата України. — К., 2002. — Ч. 2 — С. 3–11.

⁶ Закон України «Про інформацію» / Законодавчі та нормативні документи України у сфері інформації, видавничої та бібліотечної справи: Тематична добірка: Книжкова палата України. — К., 2002. — Ч. 1. — С. 5–14.

⁷ Закон України «Про телебачення та радіомовлення» від 21 грудня 1993 р. № 3759–ХІІ (зі змінами, внесеними Законами України від 28 лютого 1995 р. № 75/95) / Закони України. — К., 1996. — Т. 6. — С. 263–284.

⁸ Закон України «Про власність» / Закони України. — К., 1996. — Ч.2. — С. 173–190.

⁹ Закон України «Про інформаційні агентства». — С. 184–188.

¹⁰ Закон України «Про державну підтримку засобів масової інформації...». — С. 5.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Там само. — С. 9.

¹⁴ Закон України «Про інформацію». — С. 23.

¹⁵ Там само. — С. 24.

¹⁷ Закон України «Про друковані засоби масової інформації...». — С. 3.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Закон України «Про власність...». — С. 36.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. — С. 37.

²² Закон України «Про державну таємницю» від 21.09.99 № 1079. XIV / Законодавчі та нормативні документи України у сфері інформації, видавничої та бібліотечної справи: Тематична добірка: Книжкова палата України. — К., 2002. — Ч. 2 — С. 12–26.

²³ Там само. — С. 12.

²⁴ Конституція України.

²⁵ Свобода слова в Україні: стан, проблеми, перспективи. — К.: Парламентське видавництво, 1997. — С. 15–16.

²⁶ Про підсумки парламентських слухань «Проблеми інформаційної діяльності, свободи слова, дотримання законності, та стану інформаційної безпеки України» від 07.06.2001 № 2498 — III / Законодавчі та нормативні документи України у сфері інформації, видавничої та бібліотечної справи: Тематична підбірка: Книжкова палата України. — К., 2002. — Ч. 1. — С. 122.

²⁷ *Кобзар Ю.М.* Електронні ЗМІ: криза якісного зростання. Тенденції розвитку українського медіаринку та проблеми вдосконалення правової бази // Віче. — 2002. — №8. — С. 51.

²⁸ Там само. — С. 52.

²⁹ Там само. — С. 12.

³⁰ Там само. — С. 52–53.

³¹ Там само. — С. 53.

²² Там само. — С. 53–54.

³³ *Цвєтков В.В., Горбатенко В.П.* Демократія — Управління — Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства. — К., 2001. — 248 с.

³⁴ Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / Кер. авт. кол. В.Полохало. — К.: Політична думка, 1995. — С. 79–80.

³⁵ Новітня Україна 1991–2001: (роздуми видатних сучасників): (Кол. моногр.) / М.М.Амосов, Володимир (В.М.Сабодан), Л.І.Грач та ін. / За заг. ред. М.Ф.Головатого, Г.В.Щокіна. — К.: МАУП, 2001. — С. 9.

³⁶ *Филиппов С.* СМИ как механизм формирования гражданского общества в переходных системах // Власть. — 2002. — № 8. — С. 9.

³⁷ *Дубас О.П.* Інформаційний розвиток сучасної України у світовому контексті: Монографія. — К.: Генеза, 2004. — С. 79.

³⁸ *Алексеева Т.А.* Современные политические теории. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН). — 2000. — с. 158.

³⁹ *Антонович И.И.* После современности: Очерк цивилизации модернизма и постмодернизма. — Мн.: Беларуская навука, 1997. — С. 378–379.

⁴⁰ Украинские масс-медиа и свобода информации / Костенко Н., Кривенко А., Слисаренко И. и др. // Политическая мысль. — 1994. — №4. — С. 51.

⁴¹ *Дубас О.П.* Інформаційний розвиток сучасної України... — С. 80–81.

⁴² Свобода слова в Україні... — С. 93.

⁴³ *Кін Дж.* Мас-медіа і демократія. — К.: Інформація, Сервіс, 1999. — С. 122–123.

⁴⁴ *Іванов В.Ф.* Медіа та політреклама у дзеркалі закону. — К.: Центр вільної преси, 2001. — С. 234.

Володимир Омельчук

ВРЕГУЛЮВАННЯ ЦЕРКОВНО-ДЕРЖАВНИХ ВЗАЄМИН ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ЄДНОСТІ ГУМАНІТАРНОГО ПРОСТОРУ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ

У цій статті розглядаються особливості врегулювання державно-церковних взаємин як складової державної політики європейських країн. Це зумовлено необхідністю системного аналізу конфесійного чинника у формуванні національного гуманітарного простору та можливістю застосування європейського досвіду у державно-управлінській практиці України.

Volodymyr Omel'chuk. Settlement of the church-state mutual relations as the factor of the unity formation of the European states' humanitarian space. The features of settlement of mutual relations of the state and church as constituent of public policy of the European countries are examined in this article. It is predefined the necessity of analysis of the systems of confessional factor for forming of national humanitarian space and possibility of application of European experience in the system of state administration of Ukraine

Постановка проблеми. Церква є потужним інструментом формування національної ідентичності, системи моральних цінностей, забезпечення стабільності соціуму, передачі світоглядних традицій. На релігію як консервативний стрижень суспільства покладають функцію відтворення зразка у системі, який відповідає за збереження соціального генетичного коду¹. Тандем держава — церква відіграє функцію захисника цілісності соціокультурної системи від дезінтеграційних чинників, як внутрішніх, так і зовнішніх². Ритуальне життя зміцнює солідарність суспільства, виступає інструментом інтеграції в систему духовних та соціальних цінностей³, сприяє формуванню єдиного національного гуманітарного простору, посилюючи самоідентифікацію у суспільстві. Саме тому взаємини з церквою та релігійними організаціями традиційно є важливими складовими внутрішньої політики держав Європи, знаходячи своє відображення і у їхній діяльності на міжнародній арені.

Аналіз останніх досліджень та публікацій за темою дослідження. Вказаній проблемі приділили увагу низка дослідників, передусім С. Здіорук, О. Білоус, О. Антонюк, В. Єленський. Окремих питань відповідної світової практики державно-церковних відносин торкнувся автор⁴.

Виділення невіршених раніше завдань. Однак спеціальні дослідження, які б розглядали європейські підходи та моделі взаємин держави та церкви як чинника єдності національного гуманітарного простору, як складної цілісної управлінської системи, з огляду на можливість застосування у державно-управлінській практиці України, відсутні.

Об'єктом дослідження виступає політика європейських держав щодо церкви та релігії як чинник уніфікації гуманітарного простору. *Предметом* є відносини регулювання державами Європи церковно-конфесійної сфери. *Метою* статті обрано з'ясування особливостей взаємозв'язків в управлінні державно-конфесійною політикою європейських держав, їх закономірності та специфіка як елементів складної системи. *Наукова новизна* полягає у системному аналізі взаємозв'язків процесів регулювання державою церковно-конфесійної сфери різних європейських держав як передумови єдності їхніх національних гуманітарних просторів.

Вивчаючи європейський досвід взаємин держави з церквою, зазначимо наявність власних помісних автокефальних православних церков у традиційно православних країнах — Росії, Грузії, Греції, Болгарії, Румунії. Це є позитивним чинником внутрішньополітичної стабільності та зміцнює становище держави на міжнародній арені⁵. У Греції, Болгарії, Румунії, Сербії, Росії держава підтримує єдність та автокефалію православної церкви⁶. Церква бере активну участь у процесі перебудови суспільства у державах Східної Європи. Румунська православна церква стала чинником консолідації румунів навколо вступу країни у ЄС та НАТО, доводячи близькість їхніх власних християнських цінностей з європейськими⁷. Роль релігії та церкви у формуванні єдиної ідентичності неоднозначна. Зокрема, розділеність албанців між трьома іноземними вірами, яку використовували у своїх інтересах у боротьбі за країну Росія, Туреччина і Австро-Угорщина, призвела навіть до висунення лідерами місцевого національного руху пропозиції зробити єдиною вірою албанців обожнену Албанію⁸.

Статус церкви як державної інституції закріплений у Греції, де близько 95% населення належить до Грецької (Елладської) православної церкви. Православ'я офіційно проголошено державною релігією, хоча застережено свободу релігійної свідомості та відправлення культових обрядів. Церкві надано право приймати власні нормативно-правові акти, які, після ухвалення Синодом, набувають чинності державного закону. Держава залишає за собою право

нагляду за діяльністю церкви та, за потреби, втручання у її внутрішні справи. Священики Грецької православної церкви мають статус державних службовців, отримують відповідні соціальні гарантії, державну заробітну платню та пенсійне забезпечення⁹. Грецька Конституція 1975 р. утверджує Грецьку православну церкву як «панівну релігію» держави. У ст. 3 Грецької Конституції утверджено автокефальний статус цієї церкви, яка управляється Святим Синодом. Хоча декларується право вільно практикувати будь-яку відому релігію, прозелітизм заборонено. Кожен, хто займається прозелітизмом, підлягає ув'язненню й грошовій карі у розмірі від 1000 до 50000 драхм; крім того він має перебувати під поліцейним наглядом протягом строку від шести місяців до одного року, як то визначить суддя, оголошуючи вирок. Термін ув'язнення не можна вкорочувати за рахунок грошової карі. Під прозелітизмом розуміли прямі або непрямі спроби втрутитися у релігійні переконання іншої особи з наміром підірвати віру. Вчинення цього злочину в освітній та добродійній установі є вагомим збільшенням вини¹⁰. Афонський півострів утворює окремих район, який є самоврядною частиною Грецької держави і у духовному відношенні перебуває у безпосередньому віданні Вселенського патріархату. Управління Святою горою здійснюється представниками святих монастирів й цю систему змінювати заборонено. На цій території заборонено поселення іновірців та розкольників. Детальний режим Святої гори та умови її функціонування визначені конституційною хартією Святої гори, складеною і прийнятою двадцятьма святими монастирями спільно з представником держави та затвердженою Вселенським патріархатом та Палатою депутатів Греції¹¹.

Боротьба за відновлення національної помісної церкви була складовою національно-визвольного руху Болгарії. Турки після захоплення Балкан ліквідували Тирновську патріархію, підпорядкувавши усі її єпархії Константинопольській патріархії. Остання перетворюється на ворожу болгарському національному відродженню силу. Майже на всіх керівних посадах спочатку вищої, а потім і середньої ланки опиняються грецькі священики та еллінізовані болгари, прихильники патріархії (так звані «грекомани»). Церковнослов'янська мова витісняється з церковних служб грецькою. У ході стихійних виступів 1824 р. і наступних у Браці, Самокові, Казанлику прихожани висловили незадоволення священиками-греками, вимагаючи їх заміни болгарами. Вже у 1838 р. спалахнув конфлікт між Тарновським митрополитом і місцевими

мешканцями. До султана у 1844–1845 рр. з проханнями про надання рівноправ'я у церковних справах звернулися просвітники Неофіт Бозвелі та Іларіон Макаріопольський. Це стосувалося офіційного дозволу на богослужіння болгарською мовою, заміна грецьких єпископів, митрополитів і священників на болгарських землях болгарами, заснування у столиці спеціальної чотиричленної комісії болгарських уповноважених у справах церкви, які б захищали болгарські інтереси перед Портою, спорудження у Константинополі болгарської церкви. У 1849 р. під тиском національно-визвольного руху спеціальним фірманом султана було дано дозвіл на будівництво у османській столиці болгарської церкви Святого Стефана¹². У 1850-х рр. рух за автокефалію Болгарської церкви посилюється. У ряді міст і сіл місцеве населення відмовилося сплачувати податки грецьким митрополитам. Скликаний за рекомендацією Порти наприкінці 1858 р. патріарший собор відхилив у лютому 1860 р. побажання болгар. Лише у лютому 1870 р. султан видав фірман про заснування самостійної болгарської церкви. Її глава отримав титул екзарха, обирався вищими болгарськими церковними діячами для подальшого затвердження патріархом і султаном. Однак на Соборі 1872 р. болгари були проголошені розкольниками і відлучені від церкви. Це рішення офіційно скасували лише у 1945 р.¹³

Характеризуючи управління конфесійною політикою в інших країнах пострадянського простору, підкреслимо більший рівень її керованості та регламентованості. Згідно з Законом Республіки Білорусь «Про свободу совісті і релігійні організації» від 31 жовтня 2002 р. взаємини держави з релігійними організаціями визначаються з урахуванням їхнього впливу на «формування духовних, культурних і державних традицій білоруського народу»¹⁴. Передбачено обов'язкову реєстрацію релігійних організацій, релігієзнавчу експертизу літератури та матеріалів релігійного змісту, які надходять з-за кордону. Релігійні громади мали продемонструвати свою «лояльність до суспільства, відсутність протизаконних та антигуманних ідей і цілей»¹⁵.

Закон Російської Федерації «Про свободу віросповідань та релігійні об'єднання» (1997 р.) вказує на значний внесок православ'я у російську історію та культуру, хоча юридично й не закріплює привілейованого статусу РПЦ щодо інших конфесій. Однак органи державної влади РФ активно використовують РПЦ у вирішенні свої зовнішньо- та внутрішньополітичних завдань¹⁶. З початку 1990-х рр. розвернувся процес передачі Московській патріархії

приміщень церков, монастирських ансамблів. Спочатку правовою основою було Розпорядження Президента РФ «Про передачу релігійним організаціям культових будівель та іншого майна» від 23 квітня 1993 р. 14 березня 1995 р. набрала чинності Постанова Уряду РФ і затверджено Положення «Про порядок передачі релігійним об'єднанням майна релігійного призначення, яке належить федеральній власності». Передача церкві пам'ятників історії та культури і прилеглих територій, які перебувають у федеральній власності, здійснює Міністерство культури РФ. Особливо цінні об'єкти культурної спадщини не підлягали передачі у власність релігійним об'єднанням. Це має принципове значення, оскільки з 1993 р. Московська патріархія почала претендувати на ті культурні цінності, необхідний режим збереження яких могла забезпечити лише держава. Це, зокрема, унікальні ікони «Богоматір Володимирська» початку XII ст. і Троїця Андрія Рубльова. Процес передачі прилеглих територій викликав численні судові тяганини релігійних громад з органами влади, зокрема під час спору релігійної громади церкви Троїці в Останкіні та адміністрації музею-садиби, на території якого перебувала церква. В Останкінській церкві було відкрито подвір'я Оптиної пустині, у зв'язку з чим на території музею-садиби неподалік від палацу-музею запланували будівництво готелю¹⁷.

Не завжди однозначними є дії органів влади щодо церкви у державах Європейського Союзу. У 2003 р. виникла проблема з реєстрацією Української греко-католицької церкви у Чеській республіці. Влада мотивувала відмову тим, що кількість її вірних налічує менше 3000 осіб та відсутність схвалення з боку Ватикану¹⁸. Достатньо неоднозначні рівень довіри і ставлення до церкви та релігійних організацій у європейських суспільствах. Релігійним організаціям довіряють 51% поляків, 44% словаків, 39% угорців, 27% чехів¹⁹. Невтішною є загальна динаміка довіри до церкви. Шведський соціолог Б. Густавсон підрахував, що якщо на межі XIX і XX ст. церкви панівного протестантського віровизнання відвідували 17%, в 1927 р. — 5,7%, то в 1960 р. — вже 3%. Лише 10% англійців були у 1974 р. переконані, що вплив релігії зростає, такої ж думки притримувалося у 1970–1971 рр. 7% німців²⁰. Однак, попри глобальні світоглядні зміни у Польщі, Римо-Католицька церква розглядається як інструмент «польськості»²¹.

У європейських державах державно-церковні взаємини пройшли низку етапів — від повної інтеграції та підпорядкування до

відділення та взаємодії. Конституція Франції, утверджена 3 вересня 1791 р., надавала право громадянам обирати чи призначати служителів культу. Майно, призначене для покриття витрат на відправу релігійних обрядів, було передано у власність та повсякчасне користування нації²². Вже 2 квітня 1871 р. Паризька Комуна прийняла рішення щодо відділення церкви від держави та скасування бюджету культів. Майно релігійних сегрегацій було оголошено національною власністю²³. Достатньо непростими були взаємини з церквою навіть у Франції доби V республіки.

Свободу віросповідання та безперешкодну відправу релігійних обрядів гарантовано Основним законом ФРН. Релігійне навчання у державних школах (за винятком неконфесійних) є обов'язковим. Разом з тим, застережено право нагляду держави у цій сфері²⁴.

Право вільно обирати релігію та будь-яке релігійне об'єднання гарантовано і Федеральним законом Швейцарії²⁵.

Австрійська держава гарантує публічне практикування релігії, право винятковості (охорона назви, претензії на виняткове релігійне значення членів власної громади), створення громадсько-правових об'єднань, самостійний устрій та внутрішнє самоуправління, захист релігійних закладів, фундацій і фондів від секуляризації, право на створення приватних церковних шкіл та викладання релігії у державних школах. Свободу визнанням законом церквам і релігійним об'єднанням гарантує ст. 15 Основного закону, де виразний наголос зроблено на прив'язці до загальних державних законів. Засадниче врегулювання стосунків між державою і церквою ґрунтується стосовно Католицької церкви на Конкордаті 1933–1934 років, відносно Євангелічної церкви — Законі про протестантів (1961 р.), стосовно Ізраелітського релігійного товариства — Законі про ізраелітів (1890 р.), щодо православних церков — Законі про православ'я (1967), щодо мусульман — Законі про іслам (1912). Стосунки з іншими визнаними законом церквами та релігійними об'єднаннями врегульовані Законом про визнання віри (1874). Законом визнано Католицьку церкву, Євангелічну церкву аугсбурзького і гельветійського обрядів, Греко-Східну церкву (включає Сербську, Румунську та Болгарську православну церкви), Ізраелітську культурну громаду, Спілку ісламських віруючих, Старокатолицьку церкву, Церкву методистів, Церкву Ісуса Христа Святих останнього дня (мормони), Вірменську апостольську церковну громаду, Новоапостольську церкву, Буддійську релігійну спільноту і Сирійську православну церкву²⁶.

5 липня 1980 р. в Іспанії прийнято Органічний закон «Про свободу віросповідання», який регламентує взаємини держави з церквою та релігійними громадами. Гарантовано право індивіда сповідувати будь-яку обрану релігію, святкувати конфесійні свята. Передбачено внесення церков, конфесій і громад релігійного характеру в спеціальний реєстр і набуття ними статусу юридичної особи. Вони мають повну автономію, можуть самостійно визначати власну організаційну структуру, внутрішній порядок і режим праці персоналу. Завданням держави є розроблення і підписання угод про співпрацю, передусім з тими організаціями, які мають значний вплив в країні. З цією метою при Міністерстві юстиції створено спеціальну Консультативну комісію, яка займається збиранням відповідної інформації і розробленням договорів про співпрацю. До її складу входять представники державної адміністрації, церков, конфесій, релігійних громад, визнані фахівці²⁷. Показовим було звернення Конференції іспанських єпископів «Про примирення у церкві та суспільстві», прийняте у квітні 1975 р. Католицька церква закликала до національної злагоди і просила прощення у всіх іспанців за повну підтримку Ф. Франко у громадянській війні і по її завершенні²⁸.

Між італійською Державою та Ватиканом у 1929 р. були укладені Латеранські угоди (Договір і Конкордат), які гарантували частковий суверенітет і міжнародну правосуб'єктність Ватикану, регламентуючи взаємини з католицькою церквою як традиційною релігією Італії. Зауважимо, що італійська Конституція зберігає світський характер. В остаточний варіант Конституції не увійшла ст.1 Альбертинського статуту, згідно з якою «католицька апостольська римська релігія» проголошувалася єдиною державною релігією²⁹. Духовні лорди (архієпископи Йоркський та Кентерберійський і єпископи англіканської церкви) входять до Палати лордів З'єданого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, водночас не будучи перами³⁰. Водночас, англійський монарх є главою Англіканської церкви та Церкви Шотландії³¹. Зауважимо поступову зміну у моделі державно-церковних відносин Туреччини з огляду на її бажання інтегруватися у європейський простір. У новому турецькому законодавстві передбачено будівництво вже не тільки мечетей. Однак зміни у законі про релігійні фонди президент Туреччини не підписав. Непохитною залишилася і позиція турецького прем'єра Р. Ердогана щодо грецької православної духовної семінарії на о. Халці³².

Отже, церква є системоутворюючим чинником у гуманітарному просторі держав Європи. Духовно-світоглядна консолідація існує як сутнісно самодостатнє та самоорганізаційне явище в умовах коеволюції складових консолідації в організаційній, інформаційній, психоенергетичній сферах. Консолідація передбачає узгодження інтересів, відчуття пріоритетів загальнодержавних, регіональних, корпоративних та національних інтересів та позицій³³. Тому церква, виступаючи генератором духовно-світоглядних цінностей, сприяє засвоєнню індивідом національних духовних цінностей, опосередковуючи соціальним самопочуттям. Ним визначається як стан, у якому перебуває людина, так і мету, яку вона має досягнути. Ціннісна структура правової норми на рівні індивідуальної свідомості не завжди збігається з її структурою на груповому та соцієтальному рівні. Можливий конфлікт цих структур, який характеризує соціокультурну динаміку суспільного розвитку³⁴. Церква виступає інструментом локалізації конфліктного потенціалу суспільства та чинником системно-позасистемної динаміки.

Висновки. Міра взаємозалежності елементів системи взаємин держави і церкви у країнах Європи визначає окреслення простору причинно-наслідково пов'язаних гуманітарних процесів релігійно-конфесійного характеру, рівень узгодженості, кореляції, переплетення яких визначає цілісність, однорідність, системність, єдність гуманітарного простору. Європейський досвід церковно-державних взаємин засвідчує ефективність регулятивної взаємодії владних інституцій з церквою як суспільним інститутом. Попри істотні розбіжності в історично сформованих моделях взаємин з церквою та релігійними організаціями у державах Європи наявна низка спільних рис, які характеризують формування спільного загальноєвропейського гуманітарного простору.

Водночас, важливим залишається продовження з'ясування загальної динаміки державно-церковних взаємин, її узгодженість з глобалізаційними тенденціями. Доволі важливим є вивчення досвіду держав з єдиними православними помісними церквами, зокрема Росії, Грузії, Румунії. Тут Церква виступає чинником національно-ідентичної мобілізації та консолідації, допомагаючи державі вирішувати важливі зовнішньополітичні завдання. Значущим є і з'ясування особливостей взаємодії з церквою та релігійними організаціями національних меншин та мігрантів, як складової процесу їхньої інтеграції у національні гуманітарні простори європейських держав. Наразі, це набуває нової ваги з огляду на

дії та наміри Президента України Віктора Ющенка щодо створення єдиної Автокефальної православної помісної церкви, чітко задекларовані в Універсалі національної єдності.

¹ *Піроженко Ю.* Специфіка застосування системного підходу в теорії управління // Вісник НАДУ. — 2005. — №4. — С. 56.

² *Уайт Л. А.* Государство — Церковь: его формы и функции // Кравченко А. И. Общество: статика и динамика. Учебное пособие для вузов. — М.: Академический проект, Альма-Матер, 2006. — С. 386.

³ *Белла Роберт Н.* Социология религии // Американская социология. Проблемы, перспективы, методы / Сокращ. пер. с англ. В. В. Воронина и Е. В. Зиньковского. Ред. и вступ. статья Г. В. Осипова. — М.: Прогресс, 1972. — С. 270.

⁴ *Омельчук В. В.* Православна церква у гуманітарному просторі України // Молода нація: Альманах. — 2006. — №4 (41). — С. 173–191; його ж Державна політика створення єдиного гуманітарного простору: зарубіжний досвід // Діалог цивілізацій чи Четверта світова війна: Матеріали П'ятої Всесвітньої конференції, Київ, 25 травня 2006 р. — К.: МАУП, 2007. — С. 273–283.

⁵ *Здіорук С. І.* Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття. — К.: Знання України, 2005. — С. 96.

⁶ *Філарет В.* Українство, українознавство і віра православна (розмова з Патріархом Київським і Всієї Русі-України Філаретом в Інституті українознавства Міністерства освіти і науки України) // Українознавство. — 2006. — №4. — С. 98.

⁷ *Бутейко А.* Стан і перспективи реалізації стратегічного курсу держави на європейську та євроатлантичну інтеграцію // Євроатлантикінформ. — 2005. — №6. — С. 8.

⁸ *Єленький В.* Релігія та процес націєтворення // Релігія і нація в суспільному житті України й світу / За ред. Л. О. Филипович. — К.: Наукова думка, 2006. — С. 197.

⁹ *Білоус О.* Міжнародний досвід функціонування і розвитку державно-церковних відносин // Вісник Прикарпатського університету. — Політологія. — 2006. — Вип.3. — С. 130–131.

¹⁰ *Ганн Т. Джеремі.* Судовий захист права на свободу сумління на основі Європейської конвенції з прав людини // Релігійна свобода і права людини: Правничі аспекти: У 2 т. — Т.2. — Львів: Свічадо, 2001. — С. 196–197.

¹¹ Конституція Греції (1975 р.) (витяг) // Конституційне законодавство зарубіжних країн: Хрестоматія: Навч. посіб. / Упоряд.: В. О. Ріяка, К. О. Закоморна. — К.: Юрінком Інтер, 2007. — С. 356–357.

¹² *Бирман М. А.* Предпосылки и начало болгарского национального Возрождения // Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней / Отв. ред. Г. Г. Литаврин. — М.: Наука, 1987. — С. 193–194, 196.

¹³ *Бирман М. А.* Движение за самостоятельную Болгарскую церковь // Там само. — С. 214–217.

¹⁴ Основы идеологии белорусского государства: История и теория. Учебное пособие для студентов и учреждений, обеспечивающих получение высшего образования / С. Н. Князев и др. — Под общей редакцией С. Н. Князева, В. Н. Чушева. — Мн.: ИВЦ Минфина, 2005. — С. 176.

¹⁵ Там само. — С. 204.

¹⁶ *Білоус О.* Вказ. праця. — С. 129.

¹⁷ *Полякова М. А.* Охрана культурного наследия России. — М.: Дрофа, 2005. — С. 105–106.

¹⁸ *Мицик В. В.* Національне законодавство та державна політика Чеської республіки щодо забезпечення європейських міжнародно-правових стандартів захисту національних меншин // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. праць. — Вип. 59. — Ч. II. — 2006. — С. 21.

¹⁹ *Зеленько Г.* Політико-правові механізми інституалізації громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах (на прикладі країн Вишеградської групи) // Курасівські читання — 2005. — Книга друга: Наукові записки. — Вип. 30. — 2006. — С. 104.

²⁰ *Угринович Д. М.* Введение в религиоведение. — Изд-е 2, доп. — М.: Мысль, 1985. — С. 170.

²¹ *Сленський В.* Релігія та процес націєтворення // Релігія і нація в суспільному житті України й світу / За ред. Л. О. Филипович. — К.: Наукова думка, 2006. — С. 197.

²² Конституция 3 сентября 1791 г. (Извлечения) // Хрестоматия по всеобщей истории государства и права — Т. 2 / Под ред. К. И. Батыра, Е. В. Поликарповой. — М.: Юрист, 1996. — С. 94–103.

²³ Постановление Парижской Коммуны об отделении церкви от государства от 2 апреля 1871 г. // Хрестоматия по всеобщей истории государства и права — Т. 2 / Под ред.: К. И. Батыра, Е. В. Поликарповой. — М.: Юрист, 1996. — С. 144.

²⁴ Основной закон Федеративной Республики Германии (23 мая 1949 г.) // Конституции зарубежных государств: Уч. пос. / Сост. проф. В. В. Маклаков. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: БЕК, 2002. — С. 68–69.

²⁵ Федеральный закон Швейцарской конфедерации // Там само. — С. 228–229.

²⁶ Австрія: факти і цифри / Пер. з нім. Ю. Прохазька, ред. О. Буценка. — Відень: Відділ преси при Відомстві федерального канцлера, 1998. — С. 12.

²⁷ Конституционное право зарубежных стран: Учебник / Под общ. ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтина. 2-е изд. перераб. — М.: Норма, 2008. — С. 718–719.

²⁸ Михальченко М. Від моноідеологічної партократичної держави до багато-партійного, плюріідеологічного суспільства // АПВП. — 2004. — №1. — С. 29.

²⁹ Конституционное право зарубежных стран: Учебник / Под общ. ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтина. 2-е изд. перераб. — С. 646–647.

³⁰ Там само. — С. 518.

³¹ Маклаков В. В. Конституция Великобритании (Вступительная статья) // Конституции зарубежных государств: Учебное пособие / Сост. сб., пер., авт. введ. и вступ. ст. В. В. Маклаков. — 5-е изд., перераб. и доп. — М.: Волтерс Клувер, 2007. — С. 13.

³² Эрдоган Р.: «Мы терпеливо ждали» (премьер-министр Турции Реджеп Эрдоган об атомной программе соседнего Ирана, о геополитической роли своей страны, позиции ЕС и сложных отношениях с Ангелой Меркель) // Профиль. — №15/23. — Апрель 2007. — С. 88–90.

³³ Черленяк І. Суспільна консолідація: роль державного управління // Вісник НАДУ. — 2005. — №4. — С. 80.

³⁴ Крисюк Ю. Соціальний та правовий порядок і стабільність суспільства: взаємозв'язки та взаємообумовленість // Право України. — 2007. — №7. — С. 31–32.

Ігор Черінько

УКРАЇНСЬКО-БРИТАНСЬКІ ВІДНОСИНИ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

У статті розглядається процес становлення українсько-британських взаємин в період становлення сучасної української державності.

Igor Cherin'ko. Ukrainian-British relations: History and the present. The article considers the process of formation of Ukrainian-British relations in the period of formation of the present Ukrainian State system.

Вступ. Проблематика українсько-британських відносин видається сьогодні до великої міри актуальною. В контексті євроатлантичних аспірацій нашої держави є доволі важливим вивчення діалогу України з ядерною державою, що є постійним членом Ради Безпеки ООН, має потужну економіку й досконалу дипломатичну службу.

Постановка проблеми. Серед вітчизняних науковців проблематику українсько-британської співпраці ґрунтовно вивчали В.Крушинський, Н.Яковенко, А.Грубінко, О.Гончаров, М.Білоусов, В.Майко, П.Сардачук, О.Сагайдак, П.Ігнат'єв — видатні науковці й практики дипломатичної роботи. Натомість беззаперечним є той факт, що ця царина вимагає подальшої наукової розробки.

Вклад основного матеріалу. Про Україну як соціально-політичну реальність Великобританія добре знала ще з часів визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, що його у британській пресі називали «козацьким генералом».

Під час візиту до Києва 4 вересня 1995 року Державний секретар Її Величності у закордонних справах та у справах Співдружності Малкольм Рифкінд наголошував, що зв'язки України з Європою простягаються далеко в минуле¹. Важливе місце посідала Великобританія у зовнішньополітичних поглядах українських урядів доби визвольних змагань 1917–1921 років.

Але повною мірою налагодження двосторонніх відносин між двома державами стало можливим лише зі здобуттям Україною її державної незалежності².

Після спроби державного перевороту в СРСР та прийняття Верховною Радою України Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року Великобританія ставилася до України, як і до інших колишніх радянських республік, дещо з недовірою, не вбачаючи в них реальної політичної ваги та однозначно роблячи акцент на центральному радянському уряді.

Проте після Біловезької зустрічі та остаточного зникнення СРСР з політичної карти світу, доленосного для України референдуму, під час якого український народ понад 90% голосів підтвердив Акт проголошення державної незалежності, позиція Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії щодо України кардинально змінилася. 30 грудня 1991 року Великобританія визнала Україну незалежною державою, а 10 січня 1992 року встановила з нашою Батьківщиною дипломатичні відносини, Генеральне консульство Великої Британії (відкрите у Києві у листопаді 1991 року) стало посольством³.

В.Крушинський зазначає, що здобувши незалежність, Україна взяла курс на «повернення в Європу» і саме європейське питання відразу посіло ключове місце в українсько-британських відносинах, ставши предметом постійних взаємних консультацій. Як відомо, Великобританія є прихильником розширення Європей-

ського Союзу, оскільки залучення нових членів до ЄС призводить до децентралізації цієї організації, що є вкрай вигідним для Великобританії, яка завжди виступала проти федералістських тенденцій в Європейському Союзі. Заяви з британського боку про те, що Сполучене Королівство високо цінує прагнення України приєднатися до Європейського союзу, можна почути доволі часто⁴.

Проте початковий етап українсько-британських відносин характеризувався певною мірою стриманістю британської сторони у розгортанні двостороннього співробітництва і взаємодії⁵.

Об'єктивним залишався факт другорядності британсько-українських відносин для Великої Британії, перший період яких не вирізнявся глибиною співробітництва і загалом відповідав загальній для західноєвропейських країн тенденції обережного ставлення до нових незалежних держав⁶.

Від самого початку становлення дипломатичних відносин перед українською дипломатією у Лондоні постало чимало проблем. Українським дипломатам було складно налагоджувати стосунки з британськими бізнесколами, оскільки їм бракувало досвіду спілкування з англійським середовищем. Українська діаспора у Британії була вельми розрізненою і ніяким чином не представлена у політичних колах держави. До того ж Велика Британія, зі свого боку, не прагнула особливо до поглиблення контактів з Україною, розглядаючи її (так же само, як і інші пострадянські держави) сферою впливу Російської Федерації⁷.

Ще однією з причин поверховості двосторонніх відносин були економічні. Відсутність стабільної в Україні валюти на початку 90-х років, високі рівні інфляції робили нашу державу зоною ризику в очах Британії, саме тому британсько-українські відносини не набували бурхливого розвитку⁸.

Від самого становлення двосторонніх відносин наріжним каменем в українсько-британському спілкуванні постала проблема ядерної зброї. Велика Британія як одна з держав — постійних членів Ради Безпеки ООН та член ядерного клубу вкрай гостро сприймала успадкування Україною від СРСР третього за потужністю ядерного арсеналу у світі, який значно перевищував арсенал самої Британії.

Отже, як зазначає один з найвідоміших в Україні фахівців-британістів, Вадим Крушинський, «на перетині цих багато в чому розбіжних векторів почала формуватися структура міждержавних відносин Великобританії та України, основою якої визначилися

саме європейські питання в широкому контексті регіональної безпеки, розбудови в регіоні інтеграційних інституцій та зміцнення європейської стабільності»⁹. Проте через відсутність української інфраструктури у Великобританії й досвіду спілкування з британськими колами, українським дипломатам в Лондоні довелося починати якщо не на голому місці, то десь безпосередньо поруч з ним. Після набуття Україною без'ядерного статусу відносини між двома державами суттєво потеплішали.

А після доволі продуктивного візиту тодішнього міністра закордонних справ України Анатолія Зленка до Великобританії влітку 1992 року були не тільки започатковані програми стажування українських офіцерів в Британії, а й почало функціонувати українське посольство в Лондоні (окрім посольства Україна має на сьогодні Генеральне консульство у Единбурзі, відкрите у 2002 році). До того ж британська сторона передала Президентові України Леоніду Кравчуку відвідати Об'єднане Королівство з офіційним візитом.

У лютому 1993 року Президент України Леонід Кравчук разом з чисельною представницькою делегацією відвідав Великобританію, підписавши основоположні договори українсько-британської співпраці.

У грудні 1995 року Президент України Леонід Кучма відвідав Великобританію, результатом його візиту було підписання українсько-британської декларації, британська сторона підкреслила, що підтримує прагнення України наблизитися до ЄС, і, можливо, приєднатися до нього.

Як авторитетний член Європейського Союзу та впливовий гравець на європейському просторі, Великобританія може прямо чи опосередковано впливати на просування тих чи інших рішень стосовно України.

У разі вступу України до ЄС Великобританія отримає вагомі переваги, оскільки кількість споживачів спільного ринку зросте майже на 50 мільйонів, посиляться антифедералістичні тенденції, вкрай вигідні для Сполученого Королівства. Проте набуття Україною повноправного членства в Європейському Союзі створюватиме для Великої Британії і негаразди, перш за все політичного характеру. Так, відповідно до кількості населення Україна отримує у інституціях Європейського Союзу — Європейській Комісії та Європарламенті кількість голосів, приблизно тотожну британській, що зробить важко прогнозованою і контрольованою парламентську ситуацію. Так, якщо сама Великобританія, чие на-

селення хоч і перевищує українське, але не набагато, має 72 місця у Європейському парламенті¹⁰, Україна може розраховувати на значну присутність тут.

Центральне місце у співпраці України з Британією належить торгівлі. Великобританія завжди була одним з провідних торговельних партнерів України в Європейському Союзі. Основними статтями українського експорту до Британії є тканини та текстильні вироби, метали та металевий брухт, хімікати. Імпортує Україна у Сполученого Королівства промислове обладнання, ефірні масла, косметику, ліки¹¹.

Загалом економічне співробітництво України з Британією є взаємовигідним і є всі підстави для того, щоб вірити у його успішний розвиток.

Військова сфера також посідає чільне місце у двосторонніх відносинах. Плідним є і співробітництво в науково-технічній сфері. Так, саме завдяки Великій Британії Україна стала володаркою своєї Антарктичної станції Академік Вернадський у 1993 р. Вона була однією з британських антарктичних станцій та називалася Майкл Фарадей до передачі її Україні.

Не завадило б Україні переймати британський досвід щодо закриття збиткових вугільних шахт та перекваліфікації їх працівників задля подальшого їх працевлаштування на достойні робочі місця. Цей аспект є вельми актуальним для України в контексті сьогодення, коли на Сході нашої держави є велика кількість нерентабельних шахт з великим рівнем ризику для життя шахтарів.

Важливим аспектом українсько-британських відносин є сфера інвестування. Натомість обсяги британських інвестицій не можна вважати достатніми. Як зазначив колишній Надзвичайний і Повноважний посол Сполученого Королівства в Україні Роланд Сміт, основні причини незначної кількості інвестицій в Україну полягають у податковій системі, корупції, неврегульованій законодавчій базі. Іноземні інвестори хочуть бути впевненими, що, вклавши гроші у будь-яке виробництво, вони одержать прибутки¹².

Та попри все Великобританія твердо прописалася у десятці найбільших інвесторів в Українську економіку. На момент 2007 р. вона посідала в цьому списку четверте місце, після Німеччини, Австрії та Кіпру, вкладаючи в Україну 1,56 млрд дол. Найбільша частка з них — 0,48 млрд припадає на оптову торгівлю й посередництво у оптовій торгівлі, операції з нерухомістю, оренду, надання послуг підприємцям, 0,17 млрд припадає на машинобудівну галузь¹³.

Важливим вектором двостороннього співробітництва є нафтогазова сфера. Завдяки вдалій політиці розвідання нових родовищ Сполучене Королівство у 80-х роках вийшло на рівень видобування 120 мільйонів тонн нафти та 40 мільярдів кубометрів газу, таким чином перетворившись у цього відношенні з імпортера на експортера.

Надзвичайно перспективним є й співробітництво агропромислових комплексів двох країн, реалізація проектів у космічній та авіаційній індустрії, машинобудуванні, конверсійній промисловості, суднобудуванні, будівництві, секторі високих технологій тощо¹⁴.

2001–2002 роки позначилися дещо погіршенням українсько-британських відносин. З боку британського уряду неодноразово лунала критика стосовно повільності і невдалості українських реформ, посилення в Україні недемократичних тенденцій, зокрема наступу на свободу слова.

Після того, як без відповідної на те резолюції Ради Безпеки ООН були розпочаті бойові дії в Іраку, Україна неодноразово наголошувала, що засуджує такий спосіб розв'язання конфліктів. У відповідь на це Сполучене Королівство висунуло Україні звинувачення у порушенні норм міжнародного права у галузі торгівлі зброєю, визнавши факт продажу Україною систем пасивного стеження «Кольчуга» в Ірак. Проте після того, як Україна надіслала до Іраку свій миротворчий контингент, окрім того, в окупованій державі не було знайдено «Кольчуг», відносини України з Великобританією значною мірою пом'якшилися і на сьогодні Британія навіть пропонує Україні своє посередництво у налагодженні більш тісного співробітництва зі Сполученими Штатами Америки.

Але всередині квітня 2002 року Велика Британія та Швеція виступили з ініціативою про встановлення відносин нового типу з країнами, які після розширення Європейського Союзу стануть його сусідами — Білорусь, Молдова та Україна. Був використаний тоді спеціальний термін, який ще мав бути визначений Єврокомісією — «спеціальний статус сусіда Європейського Союзу».

«Помаранчева революція» однозначно дала зрозуміти Західному світові європейські спрямування нашої держави, питання стоїть лише так, чи готовий Західний світ відповісти нам адекватно, коли ми остаточно розвернулися обличчям до нього. У світлі цих подій британський напрям набув ще більшої актуальності, що підтверджується наданням йому належної уваги з-поміж українського політикуму.

У середині жовтня 2005 року Президент України Віктор Ющенко відвідав Великобританію з робочим візитом. Запланований як дводенний, цей візит, фактично, тривав лише один день, але видався доволі продуктивним. 17 жовтня Віктору Ющенко було вручено нагороду британської організації «Чаттем-Хауз», що раніше іменувалася Королівським інститутом міжнародних відносин. Нагороду Президентові України вручила особисто Її Величність Єлизавета II, що примножує значення цієї події в очах британської та світової спільноти в цілому. На честь нагородження українського Президента британською елітою було влаштовано розкішний бенкет. Слід зауважити, що ця нагорода була заснована незадовго до описуваних подій і наш Президент став першим її щасливим власником. Віктор Ющенко наголосив, що «сміливість і достоїнство всієї української нації заслуговують такої нагороди». Він також нагадав присутнім, що географічно Україна є серцем Європи, а Європа не може жити без серця¹⁵.

Оцінки сучасного стану українсько-британської співпраці є на сьогодні доволі неоднозначними. Так, побутує думка, що з трьох європейських китів — Великобританії, Франції та Німеччини, Україна у своїх євроатлантичних прагненнях може спиратися тільки на першого. І, як зазначають дипломати й експерти, якби Париж і Берлін (чи принаймні хоча б один з них) наблизився у своїй позиції стосовно Києва до точки зору Лондона, а атмосфера і рівень відносин між нашими країнами стали б такими ж, як і в українсько-британських, то золотий ключик від європейських і натівських дверей був би у нас майже в кишені¹⁶.

Як видно, британський напрям зовнішньої політики України є вельми перспективним і спроможним принести нашої державі чималі вигоди за умов чіткого визначення пріоритетів та послідовної реалізації виробленої стратегії у визначеному фарватері. Повноцінна та плідна співпраця зі Сполученим Королівством буде неможливою без рішучих кроків з української сторони. На сьогодні Україна не використовує на сто відсотків увесь той потенціал, який є закладеним у двосторонніх відносинах з Великою Британією. Результативність українсько-британської співпраці зростатиме такою мірою, якою Україна наблизатиметься до загальноприйнятих європейських норм та стандартів.

Висновки. Як видно, у відносинах України з Великою Британією присутні чинники, які стимулюють як розгортання двосторонньої співпраці, так і гальмуючі фактори їхнього розвитку. З одного боку,

Британія з її антифедералістськими спрямуваннями є «п'ятою колоною» України в ЄС, з іншого боку, Сполученому Королівству не є вигідним бачити в залі засідань Європарламенту та Ради Міністрів рівноцінну собі кількість депутатів і голосів, представлених від України; Велика Британія є в першій трійці держав членів ЄС за обсягом товарообігу з Україною та кількістю капіталовкладень, водночас Україна залишається «зоною ризику» для Туманного Альбіону.

З одного боку, західні можновладці відмічають поступ у відносинах України з Заходом після «помаранчевої революції», а з іншого, Надзвичайний і Повноважний Посол Сполученого Королівства в Україні Роберт Брінклі в інтерв'ю газеті «Комсомольська правда» заявив, що і до «помаранчевої революції» Великобританія та Україна мали дуже добрі та дружні відносини¹⁷. Хоча Великобританія і вітає європейський вибір України, проте говорити з нами про членство, на їх думку, ще зарано.

Протягом 90-х років українсько-британські відносини пройшли еволюцію. Якщо на початкових етапах центральним пунктом двостороннього діалогу були політичні питання, то на сьогодні в контексті виваженої прагматичної зовнішньої політики України у двосторонніх відносинах домінує економічна складова. Економічне забарвлення мають майже всі ініціативи української сторони в двосторонній співпраці з Великобританією. Однак позиція Великої Британії, що однозначно спрямована на підтримку подальшого розширення ЄС, нашою хується на противагу франко-німецького альянсу у ЄС, що доволі скептично сприймають британські ініціативи з цього приводу, вважаючи, що Євросоюз уже вичерпав свої можливості щодо розширення. Однак і сама Україна на сьогодні не готова приєднатися до ЄС через невідповідність її критеріям членства. Майбутнє нашої держави залежить від нас самих, і наскільки Україна наблизитиметься до Європейської Спільноти, настільки вона може очікувати перемену тону європейського інтеграційного діалогу з нею.

¹ Великобританія неухильно підтримуватиме Вас: Виступ Малкольма Рифкінда, Державного секретаря у закордонних справах Великобританії та у справах співдружності в Українському інституті міжнародних відносин // Політика і час. — 1995. — № 10. — С. 10.

² Черінько І. Українсько-британські відносини: сучасний стан, проблеми, перспективи // Студентська координата. — К.: Інститут журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2005. — С. 4–5.

³ Україна на міжнародній арені: Зб. документів і матеріалів (1991–1995 рр.). — К.: Юрінком Інтер, 1998. — Кн. 2. — С. 463.

⁴ *Крушинський В.Ю.* Британсько-українські відносини з питань євроінтеграції // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. — Випуск 57. — Частина I. — К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2005. — С. 103–111.

⁵ *Яковенко Н.Л.* Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство: Монографія. — К.: Наук. світ, 2003. — С. 163–164.

⁶ *Крушинський В.Ю.* Британсько-українські відносини з питань євроінтеграції // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. — Випуск 57. — Частина I. — К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2005. — С. 103–111.

⁷ *Яковенко Н.Л.* Вказана праця. — С. 168–172.

⁸ Там само.

⁹ *Крушинський В.Ю.* Британська Європа чи європейська Британія. Великобританія в європейських інтеграційних процесах. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2003. — С. 163–164.

¹⁰ *Посельський В.* Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції. — К.: Смолоскип, 2002. — С. 76.

¹¹ *Майко В.А.* Без істотних проривів. Українсько-британські торговельно-економічні відносини за сучасних умов // Політика і час. — 1998. — № 11–12. — С. 14–24.

¹² Великобританія вітає європейський вибір України // Економічний часопис. — 2000. — №6. — С. 4–5.

¹³ Десять крупнейших стран-инвесторов в украинскую экономику // Корреспондент. — 2007. — № 8. — С. 30.

¹⁴ *Майко В.* Вказана праця.

¹⁵ Виктору Андреевичу подарили стеклянный кирпич // Комсомольская правда. — 2005. — 19 октября.

¹⁶ *Гетьманчук А., Кравченко В., Лазарева А., Сагайдачний І., Силіна Т., Сушко О.* Скажи мені, хто твій друг... // Дзеркало тижня. — 2005. — № 51. — С. 5.

¹⁷ *Роберт Бринкли:* Оранжевая революция изменила ход истории. Интервью с чрезвычайным и полномочным послом Великобритании в Украине // Комсомольская правда. — 2005. — 19 июля.

Ольга Андрєєва

ПЕРСПЕКТИВА КОНСТРУКТИВІСТСЬКОЇ ПАРАДИГМИ НАЦІЄТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються поняття нації, етносу та раси як базові одиниці концепції державотворення в Україні та формування нової української нації.

Olga Andreyeva. The prospect of constructivist paradigm of nations' creation in Ukraine. The concepts of nation, ethnos and race as base units of conception of creation of the state in Ukraine and forming of new Ukrainian nation are examined in the article.

Нація — це не тільки ідеальна або символічна спільнота, але й матеріальна, тобто спільнота, яка шукає певних матеріальних підтверджень своєї «реальності» (а не вигаданості, оскільки, в іншому разі, яку завгодно спільноту можна проголосити «нацією»). Саме тому в сучасних дослідженнях відбувається «реабілітація» категорії «етносу», яка була трохи відсунена на задній план як породження архаїчного «трейбалізму» або «племінної свідомості» на користь більш «цивілізованої» моделі «політичної (громадянської) нації».

Згідно з цією дослідницькою установкою в новому ракурсі досліджуються і близькі до «етносу» складові розуміння «нації» не тільки як соціокультурної, але як (квазі) природної спільноти. Йдеться передусім про категорію «раси» (і феномен «расизму» та сучасного європейського «неорасизму» як теоретичних «похідних» від базового переживання свого «матеріального» походження). В цьому контексті «раса» виступає як гранично «біологічний субстрат» етносу, який деякі дослідники все ж таки не вважають виключно біологічно-племінною категорією. До таких належить перш за все Лев Гумільов, автор парадоксальної теорії етнологенезу, де двигуном виступає пасіонарність у зв'язку з географічним та історичним факторами, одна з характерних рис цієї теорії є послідовний антибіологізм. Частково до таких дослідників належить і Е.Балібар, який вводить термін «вигадана етнічність». Зокрема, він пише: «Вигаданою етнічністю я називаю спільноту, яка утверджується національною державою»¹.

Взагалі концепція виробництва «національного», за Е.Балібаром, є тим рідкісним зразком сучасного конструктивізму, в якому показана «діалектика ідеального та природного» в феномені

національного або, іншими словами, діалектика «технологій» (у вигляді «сітки апаратів та повсякденних практик») та «імітації натуралізації». Наприклад, він зазначає, що «натуралізація належності та підвищення ідеальної нації — дві грані одного процесу»². Таким чином, у конструктивістській концепції Балібара відбувається відновлення в правах категорії «етносу» як важливого чинника національної ідентичності, але етносу не як метафори природності, а як знак диференціації, символу «іншості». Тобто, в цьому розумінні «етнос» позбувається будь-яких біологічних або расових конотацій, але виступає як «конструкт», як категорія уявного.

Але, з іншого боку, саме Балібар демонструє, що в основі цього «конструкту» лежить (явно чи приховано) «расово-біологічний субстрат», який і надає створеній національній спільноті вищої природної «легітимності». Так, французький теоретик переконливо демонструє, що в основі штучного виробництва етносу знаходиться «расизація мови та вербалізація раси», тобто «біологічні метафори» створюють основу національного дискурсу, національної свідомості та національної ідентичності. Наприклад, Балібар аналізує значущість такої категорії для самоусвідомлення національного і/або етнічного як «генеалогія» (в якій міститься не тільки ідея спадкоємності поколінь, але й метафора етносу як «сім'ї»). Крім того, на расову ідею працюють, на думку Балібара, і такі нібито абстрактні академічні дисципліни, як еволюційна антропологія, соціобіологія тощо, а також такі естетичні аспекти расистської свідомості, як «валоризація певного людського типу», формулювання принципів становлення людського ідеалу (тілесного або «духовного»), «віталістичні метафори деяких людських цінностей» (мужність/жіночість) тощо.

У концепції Балібара показовим та найважливішим є те, що «расовий» компонент у формуванні національної ідентичності є обов'язковим не тільки для таких «збочень», як фашизм, не тільки для сучасної ситуації в Європі (яка характеризується спалахом неорасистської ідеології), але й для становлення європейських націй, які в підручниках з політології отримали назву «політичних». Наприклад, дослідник переконливо доводить, що для становлення національної свідомості європейських націй (особливо це стосується таких країн, як Великобританія та Франція) велику роль відіграли їх колоніальні завоювання та імпліцитна (а інколи і явна) ідеологія «білої людини», яка виконує цивілізаційно-місіонерські функції щодо «нижчих» народів саме внаслідок свого біологічного походження.

Аналогічні висновки робляться і стосовно генезису «американської нації», яка теж помилково вважалася спільнотою, згуртованою навколо абстрактної «юридичної ідеї» або «ідеї права». На відміну від такого поширеного та спрощеного тлумачення Балібар доводить, що американська «революційна нація», крім ідеї права, сформувалася на расовій основі подвійного тиску: знищення індіанців та проведення різниці між вільними білими та темношкірими рабами.

Далі Балібар посилається на знаменитий концепт Мішеля Фуко, на концепт *біовлади*, який чітко фіксує тісний зв'язок між владними технологіями та виробництвом соціальної «тілесності» або «расово-етнічного» субстрату «народу». Якщо розвивати цю думку, то «народ» можна уявити таким собі «кентавром», який дивовижним чином поєднує в собі владні технології, мовно-культурну складову ідентичності (де «мова» органічно породжує культурні, цивілізаційні або інші абстрактно духовні «цінності») та, нарешті, «етнічну самототожність»³.

Універсальність принципу тріади «Інституціональне — Мовно-культурне — Етнічне» може бути засвідчена не тільки на прикладі країн традиційних «політичних націй», але й на прикладі так званих постсоціалістичних країн, де «національне будівництво» відбувається за такими саме сценаріями. Так, С.Жижек⁴ аналізує феномен «вторинної реетнізації» як сценарій національної ідентифікації в постсоціалістичних країнах на прикладі держав колишньої Югославії, де поєднуються глобалістські моделі (наприклад, ідея вступу до євроатлантичної спільноти та до НАТО) і відновлення «етносу» як моделі національної ідентичності. Прикладом такої «етнічно-конструктивістської моделі в формуванні національної ідентичності є Росія, яка створила певну спільноту в рамках путінського проєкту за допомогою ідеологій та технологій. (У цих технологіях були задіяні етнічні моделі «інших», як «поганих», сил, у боротьбі з якими руська нація може отримати свій ідентифікаційний код. Наприклад, у ролі таких «інших» виступають «погані» грузини, прибалти, галичани, американці, причому певні культурні розбіжності набувають характеру суто етнічних або міфологічних ознак.

«Позитивною» ж етнічною даністю в цьому проєкті є *світ слов'янства* або «общерусский мир», що для деяких національних ідеологій виступає як загальнородове поняття. Тобто, на прикладі саме Росії дуже добре ілюструється теза Балібара про єдність

«мовного» та «расового» в виробництві етносу як вигаданої та тому понятті ідеальної спільноти. В російській моделі, яка нав'язується сусідам із СНД як експортний варіант російської національної ідеї, мовно-культурна складова закладена в концепті «общерусского мира», в той час як етнічно-расова складова — в концепті такого вигаданого етносу, як «слов'янство».

У цьому «ідентифікаційному контексті» цікавим є імперсько-колоніальний сценарій використання виключно мовно-культурної складової, яка виконує місіонерську функцію щодо «інших», тобто до іншого «расового субстрату» за ієрархією за визначенням нижчого, ніж субстрат імперського Центру. Так, наприклад, у французькому культурному вжитку існує поняття «франкофони», тобто люди, які через французьку мову прилучаються до імперської нації, але які не є французами. Аналогічна ситуація і з імперсько-колоніальним «общерусским миром», який передбачає, що через панування російської мови в публічно-культурному просторі «нижчі» народи зможуть долучитися до культури-гегемона. Але при цьому — хоча їх статус і підвищиться — вони ніколи не зможуть зрівнятися з носіями цієї культури і завжди приречені залишатися «молодшими братами».

Наприклад, у Білорусі прийнята така модель національної ідентичності, де «*русские*» є родовим поняттям, а *білоруси* — видовим, але при цьому «росіяни» в своїй ідеологічній самопрезентації виступали тим народом-гегемоном, в якому «вид» та «рід» збігаються, що й виправдовувало міфологему «старшого брата», яка панувала в ідеології, починаючи з радянських часів.

Розглядаючи контекст формування національної ідеї в Україні, можна дійти висновку, що успішність цієї національної ідеї приречена на те, щоб подолати цю загальнослов'янську дифузність та відокремити себе від «общерусского мира» та від російського культурного та політичного проекту. Саме тому в конструктивістському підході до формування нової української нації, крім ціннісних та технологічних моделей, мають бути представлені й етнічна програма відокремлення українців від світу «східного слов'янства» та проєкт ідеологічного (а якщо — треба й міфологічного) «обґрунтування» етнічної «іншості» українців та росіян за повного розуміння ідеологічною елітою того, що в цьому контексті «етнос» не є незмінною «расово-племінною» субстанцією, як це мало місце в міфологічних примордіалістських схемах, а «вигаданою спільнотою», що створюється, за Балібаром, за допомогою апаратів та політичних

інститутів та яка може функціонувати лише в ситуації державного контролю над «режимом ідентичності», на який вказував О.Білий.

При цьому «расово-племінні» і політико-правові конструктивістські шляхи формування сучасних націй рівноцінні. Оскільки існування таких світів, як «слов'янський», «арабський» та інші не знімає небезпеки війн, конфліктів у середині цих світів. Навпаки, вони можуть бути ще більш жорсткими.

Резюмуючи наші зауваження щодо перспектив конструктивістської парадигми націєтворення в Україні, можна зазначити, що вона є безальтернативною для України. Перш за все тому, що історичного часу для того, щоб нація була вироблена природним шляхом, немає. На підтвердження цієї тези можна навести приклад історика Ю.Вебера, який у книзі «Від селян — у французи» доводить, що Велика французька революція лише започаткувала процес створення французької нації і що знадобилося ще майже 100 років для того, щоб завершити цей процес. Але у випадку з Україною справа полягає в тому, що цих ста років у неї просто немає. Саме тому необхідно застосовувати ті надбання конструктивістського підходу, які обґрунтовують можливість швидкої національної трансформації та модернізації. Тому, підсумовуючи, висунемо такі тези:

1. Можна погодитися з думками сучасних теоретиків стосовно того, що держави так званого «Центру» вступили у фазу «постнаціонального», однак для тих держав (зокрема держав «Периферії» та «Напівпериферії»), для яких процес націєтворення затримався, нема іншого шляху, крім розбудови «нації-держави». Однак теоретики, які наголошують на цій тезі (йдеться перш за все знову ж таки про Е.Балібара), зазначають, що «згідно з цією гіпотезою нації, які прийдуть, не будуть схожі на нації минулого»⁵. Особливо це положення сучасного конструктивізму є актуальним для України, яка протягом усієї своєї історії не мала значного досвіду перебування в інституційних рамках національної держави, в той час, наприклад, як для Росії ці положення не настільки актуальні, тому що вона йде торованим шляхом розбудови імперії.

2. Формування української національної держави має йти прискореними темпами за допомогою розвитку апаратів та інституційних практик, які повинні здійснювати «контроль над ідентичністю» та зберігати «режим ідентичності». Незважаючи на певні ризики такого «*інституційного прискорення*», ще більшим ризиком є анархія, занепад держави та її перетворення на просту тери-

торію в середині «слов'янського світу». Крім того, ризики полягають ще і в тому, що нам до кінця не відомо, якого вигляду набудуть ці нові, навіть європейські, національні і субнаціональні утворення, тобто яка міра повинна бути досягнута у відносинах між складовими тріади «Інститути-Цінності-Етнічна ідентичність». Наприклад, важко сказати, який результат буде мати розвиток ЄС.

Порушення цієї історичної міри (якої, повторюємо, ідеолог, політик чи політтехнолог знати не можуть) породжує феномени відвертого імперіалізму, расизму або такого його різновиду, як фашизм. А також жорсткий інституційний контроль над «виробництвом імперського народу» може призвести до політичного авторитаризму. Безсумнівно, можна багато теоретизувати про необхідність розвитку «громадянського суспільства» як антитези можливому авторитарному етатизму, але при цьому теоретик не може на папері прорахувати всі можливі сценарії «раціонального» та гармонійного співвідношення інстанції державного контролю та демократичних свобод, які пов'язані з певною автономією громадянського суспільства.

Унаслідок цього більшість міркувань про необхідність розбудови інститутів громадянського суспільства часто-густо перетворюється на чисті декларації. Крім того, українська специфіка призводить до інших ускладнень у сфері відносин «держава/громадянське суспільство». Ця специфіка теж добре проаналізована⁶ в згаданій статті О.Білим. Так, говорячи про цей надпопулярний сюжет в українській публічній сфері, автор наполягає на тому, що функція громад як носіїв та осередків громадянського суспільства була завжди амбівалентною. Про цю амбівалентну двоїстість автор пише так: «З одного боку, такі громади забезпечували прихисток їхнім членам. А з другого — впродовж свого існування завжди становили загрозу національній державі в процесі її боротьби за виживання в міжнародних змаганнях. Річ у тім, що кожна така громада через звичаєве право, корпоративну етику і таємні коди робила другорядними цінності національного буття, в різні способи підважуючи роль патріотизму».

І далі: «Сьогодні ми маємо цілковиту бюрократизацію громад, у другому — симуляцію активності, у третьому — утворення корпоративних загонів, націлених на здобуття економічної та політичної влади, яка в своїй діяльності керується винятково етикою групового егоїзму та ситуативною, суто інструментальною ідентичністю, інструментальним раціоналізмом. Причому ці процеси

характерні значною мірою і для західних суспільств. Цей груповий егоїзм сприяє позиціонуванню вузькокорпоративного інтересу як загального. Так і виникає маска корпоративного егоїзму — псевдонаціональна формальноетатистська ідеологія»⁷.

При цьому не враховано ще й лімітрофний характер української державності, а також існування «п'ятої колони» в Україні (про це інколи говориться, але занадто сором'язливо), що створює антиукраїнські (а інколи і відверто антидержавні) громади, які ведуть антиукраїнську пропаганду, влаштовують антиукраїнські акції.

Таким чином, ми бачимо подвійну небезпеку, як з боку антидержавних сил, так і з боку «авторитарного перевороту» в українській політичній системі: ця небезпека надходить з «корпоративного егоїзму» і антиукраїнізму громад, а також — від можливого сценарію зміцнення централізованого правління, державного апарату як інструменту боротьби з зазначеним груповим егоїзмом. Але специфіка нагальних завдань, що постають перед Україною, полягає в тому, що на даному етапі формування інститутів міцної національної держави в ієрархії пріоритетів займає найвищий щабель, оскільки від цього процесу залежить саме виживання української держави та української національної спільноти.

Останній пункт, якого ми б хотіли тут торкнутися, це пункт ідеології «націоналізму» в конструктивістській парадигмі формування української національної ідеї, яку ми відстоюємо в цьому дослідженні. Аналіз концепції Е.Балібара довів, що «націоналізм» (та такі похідні від нього елементи, як патріотизм та ідентифікація себе як члена певної національної спільноти з прихованим поділом згідно зі шкалою «свої/чужі») є необхідним ферментом будь-якої національної ідеології. Як акцентував роль цього поняття Балібар, «це поняття ніколи не функціонує одне, але завжди подано в деякому ланцюгу, будучи водночас його центральною та його слабкою ланкою»⁸.

У контексті сказаного можна констатувати небезпеку та ризик задіяння карти «націоналізму» в українському національному проекті, оскільки, з одного боку, націоналізм є тим, без чого жодна «нація» не може обійтися (оскільки саме «націоналізм» у процесі формування національної ідентичності «відповідальний не стільки за цінності, скільки за «етнічний субстрат» національної ідеї). Але, з іншого боку, тісний зв'язок радикального націоналізму з расизмом призводить до небезпеки «фашистського збочення», про що застерігав Балібар: «Німецький націоналізм зумів іде-

алізувати цілі расизму до такого ступеня, щоб здійснити насильство руками багатьох палачів, а також «нормалізувати» останніх в свідомості іншого населення»⁹.

Аналіз такого роду «збочень» свідчить про глибинну антиномічність цього аспекту формування нації, яку неможливо «нейтралізувати» у будь-якому «раціональному» проекті сучасного націонал-конструктивізму. Інакше кажучи, визначити міру «націоналізму» як «додатку» до проекту національної ідеї як національного Цілого, оскільки «націоналізм» за своєю природою залишиться не тільки центральною, але й найслабшою ланкою національно-державної ідеології. В сьогоднішній ситуації «позитивного націоналізму» в Україні явно не вистачає. Той «націоналістичний шум», який створюють невеличкі радикальні групи, тільки шкодить нормальному націонал-конструктивізму.

¹ *Балибар Э.* Нация как форма: история и идеология // Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности. — М., 2003. — С. 112.

² Там само. — С. 113.

³ Там само. — С. 120.

⁴ *Жижек С.* Добро пожаловать в пустыню реального. — М., 2002. — С. 28–43.

⁵ *Балибар Э.* Нация как форма... — С. 107.

⁶ *Білий О., Вовк В.* Панування реалістичного порядку // Критика. — 2007. — Липень — серпень. — С. 3–4.

⁷ *Балибар Э.* Расизм и национализм // Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности. — С. 58.

⁸ Оскільки цінності за визначенням не можуть бути вузьконаціональними, але вимір універсалізму в них завжди присутній.

⁹ *Балибар Э.* Расизм и национализм // Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности. — С. 64.

Ігор Зварич

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ — ДОМІНАНТА ЕТНОПОЛІТИЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ УКРАЇНИ

У статті розглядаються різні аспекти впливів етнополітичного менеджменту на формування національної ідентичності.

Igor Zvarych. The influence of ethno-political management on the formation of national identity. The article considers different aspects of the influence of ethno-political management on the formation of national identity.

Переважає більшість країн, що здобули державну незалежність сьогодні, як показує практика, зіштовхуються з проблемою національної консолідації та інтеграції. Загрозами для нових держав стали прояви *федералізму, регіоналізму і сепаратизму*. Це пояснюється різними причинами, одна з яких — відсутність консенсусу як з окремих питань історичного минулого, так і геополітичних інтересів тієї чи іншої країни. Передумови таких розбіжностей також зрозумілі, вони знаходяться у площині різних підходів та інтерпретацій історичного минулого, ментальних особливостей етнічних і регіональних груп населення, мовно-культурних, конфесійних тощо їх характеристик. Долати ці розходження важко, оскільки йдеться про глибинні засади *національної ідентичності*, на яких сформувалася та чи інша етнічна спільнота.

Україна у цьому відношенні яскравий приклад, що демонструє розбіжності у таких складових національного ідентитету, як історичне минуле, мовні, конфесійні та геополітичні пріоритети. Наявність цих розходжень нерідко стає перешкодою на шляху до національного консенсусу серед громадян країни. Про що це свідчить? Насамперед, про розмитість у поглядах на власну національну історію і вибірковість історичної пам'яті, тобто тієї чуттєвої основи нації, яка формує її національну ідентичність. Якщо до цього додати жорстку опозиційність певних політичних сил діям влади у сфері гуманітарної політики, про що йтиметься далі, то є всі підстави вести мову про такий феномен сучасної української політики, як *конфлікт ідентичностей*. Під цим поняттям ми розуміємо наявність протилежних, а інколи й полярних оцінок, думок та поглядів суспільства і його еліт на базові засади національної історії та перспективи подальшого поступу країни. Постає питан-

ня, чи все робиться для формування і розвитку національної ідентичності в нашій державі, а головне, як це робиться?

На наш погляд, жорстке протистояння політичних сил у боротьбі за владу як у центрі, так і на місцях змушує їх апелювати до політико-ідеологічних та морально-етичних засад становлення української нації, послуговуючись нерідко застарілими, але доволі ефективними стереотипами минулого, працюючи у такий спосіб не на консолідацію країни та інтеграцію суспільства, а на її розкол. Як наслідок, сьогодні наша держава у морально-психологічному і політичному відношеннях зупинилася на рівні кінця 80-х — початку 90-х рр. минулого століття, коли гостро дебатовалися питання національної належності, свідомості та самосвідомості. За такого стану національного менталітету країна успішно розвиватися не може, а тому постає сакраментальне питання: що робити?

Одним із засобів подолання конфлікту ідентичностей в Україні, на наш погляд, має стати ефективний *етнополітичний менеджмент*, тобто технологія управління тенденціями та процесами у сфері як етнічних, так і регіональних (територіальних) відносин з метою запобігання руйнівним конфліктам і пошуку цивілізованих шляхів вирішення тих, які вже існують. Щоб розкрити структуру та механізм реалізації етнополітичного менеджменту, необхідно розглянути найбільш суттєві компоненти і характерні особливості функціонування такого механізму. Відтак, на нашу думку, невід'ємними складовими етнополітичного менеджменту є правові, організаційно-адміністративні та ідеологічні компоненти управління етнополітичними і регіональними процесами у державі.

Що стосується *правових засад* державної етнополітики, яка з технологічного боку є ні чим іншим, як управлінням етнополітичними процесами на конституційній та законодавчій основі, то передусім вони й створюють систему легітимних дій як з боку влади, так і етнічних спільнот та місцевих влад різних рівнів, спрямованих на задоволення інтересів громадян, суспільства і держави, а також специфічних потреб етнічних меншин.

Нормативно-правова база у сфері етнополітики складається сьогодні в Україні з низки законодавчо-правових актів, основу яких становить Конституція України. Нагадаємо, що вона оперує такими визначальними категоріями, як «народ України», «національні меншини», «корінні народи» та цілим рядом інших важливих понять у галузі права і етнополітики¹. Як Основний закон держави, Конституція України в частині забезпечення і реалізації

етнополітики сформувалася на базі низки правових і політичних актів, що заклали законодавче підґрунтя етнополітичного розвитку суспільства. До таких слід віднести Декларацію прав національностей України; закони України: «Про національні меншини в Україні»; «Про громадянство в Україні»; «Про біженців»; «Про імміграцію» та інші. Послідовна їх реалізація сприяла і сприяє збереженню міжетнічного миру у сучасному українському суспільстві². Таким чином, правові засади етнополітичного менеджменту є достатньо вагомим фундаментом для успішної реалізації курсу на цивілізоване вирішення етнополітичних конфліктів у вітчизняному поліетнічному соціумі.

Щодо *організаційно-адміністративного механізму* етнополітичного менеджменту, то він складається з відповідних державних інституцій, органів місцевого самоврядування і громадських організацій, створених за етнічною ознакою з метою репрезентації інтересів національних меншин. У переважній більшості вони задовольняють вимоги та інтереси етнічних спільнот, хоча є й винятки, що, насамперед, стосується особливостей статусу представницьких інституцій кримських татар.

Нарешті, стосовно *ідеологічної компоненти* етнополітичного менеджменту, то її сутність полягає передусім у формуванні прийнятної спільної картини національної історії країни. На жаль, саме у цій складовій етнополітичний менеджмент має суттєву прогалину, через що ідеологічну компоненту можна вважати чи не найслабшою його ланкою. При цьому така ідеологічна домінанта мала б сприяти поширенню і утвердженню культури миру, а не конфронтації серед представників різних етнічних спільнот, народу та влади, центру і регіонів. Натомість ми бачимо, як ідеологічні постулати різних політичних сил, орієнтованих на контроль за владою, стають підвалинами жорсткої міжпартійної конкуренції, що не зупиняється навіть перед небезпекою руйнації держави.

Необхідність посилення ролі етнополітичного менеджменту і насамперед його ідеологічної складової зумовлена низкою чинників. Йдеться передусім про демократичні засади суспільного розвитку, що спираються не стільки на силові та репресивні методи розв'язання конфліктів, як на мирні переговори і пошук компромісу між конфліктуєчими сторонами. Наступний — імператив сучасної цивілізації, який попри все, але орієнтує міжнародну спільноту на розвиток культури миру, а не війни, плюралізму і діалогу цивілізацій, а не їх «зіткнення» (С. Гантінгтон).

Вирішення цих завдань покладається як на владні органи та інститути — парламент, уряд, конституційний суд, так і на органи місцевого самоврядування; політичні партії і рухи; громадські об'єднання національних спільнот; окремих громадян, які належать до національних меншин. Усі ці суб'єкти влади і лідери громадсько-політичних структур є компонентами доволі складного механізму керуючого впливу на етнополітичні та регіональні процеси, що мають безпосереднє відношення до етнополітичного менеджменту.

Коли говориться про менеджмент в етнополітиці, то необхідно мати на увазі, що йдеться про ту частину або сегмент явища, які носять упорядкований характер, тобто явище чи процес, певним чином структуровані та організовані. Це означає, що управлінські дії і рішення щодо етнонаціональних громад стосуються не всіх без винятку явищ та процесів етнонаціонального спектра, а лише тих із них, яким притаманні інституційні ознаки. Отже, йдеться про цілеспрямовані регулюючі дії влади насамперед відносно організацій національних меншин — національно-культурних товариств, громадсько-політичних спілок та асоціацій, які діють у правовому полі держави і обстоюють специфічні групи інтересів, що мають етнонаціональне забарвлення. Якщо етнічні та національні спільноти — це певні групи населення, котрі можуть проживати як компактно, так і дисперсно, не маючи при цьому організаційних структур і засад діяльності, а тому їх можна розглядати як дисперсні або аморфні, то за наявності товариств, об'єднань і асоціацій вони набувають інституційних ознак, завдяки яким постають уже як організовані громади. Саме це є передумовою керуючого впливу держави на такі спільноти, а спільнот на державу.

Ведучи мову про етнополітичний менеджмент, необхідно зробити одне суттєве застереження. Воно торкається двох ключових термінів, з яких складається це поняття: «політика» та «менеджмент». У поєднанні з етнічним чинником виникає ефект політичного управління, з одного боку, тобто управління не стільки адміністративними, скільки політичними (вольовими та легітимними) методами, а з другого — управління політизованою етнічністю з використанням нормативно-правових, адміністративних та ідеологічних ресурсів влади. Таким чином, етнополітичний менеджмент — це досить складне поняття, коли політика є засобом управління, а управління виступає інструментом політики. На

нашу думку, відмінність між цими обома аспектами такого складного концепту полягає у тому, що за умов гострої політизації етнічності на перший план виходить *політика* як метод управління, тоді як під час стійкого розвитку суспільства, коли політична температура його істотно спадає, *управління* стає засобом формування політичної стратегії національного розвитку і шляхів її реалізації відповідними органами державної влади.

Відтак під етнополітичним менеджментом розуміють систему політичних, адміністративних та організаційно-правових дій органів державної влади, спрямовану на запобігання руйнівним чи деструктивним політичним конфліктам на етнонаціональному ґрунті задля оптимізації міжнаціональних відносин у поліетнічному суспільстві. При цьому в основі його механізму — інституційна мережа, завдяки якій вдається здійснювати діагностику, експертизу і мінімізацію політичних ризиків, спричинених етнічним чинником. Отже, згідно із запропонованим визначенням етнополітичного менеджменту під ним слід розуміти засновану на праві структуру владних інституцій, що здійснюють регулювання етнополітичними процесами з метою оптимізації міжетнічних відносин у поліетнічній державі і запобігання виникненню міжетнічних конфліктів.

Головні цілі та завдання органів державного управління у сфері етнополітичного менеджменту підпорядковані загальній фундаментальній стратегії розвитку суспільства як національного або етнополітичного організму. Вона полягає в необхідності виправлення деформацій у міжетнічних відносинах шляхом етнонаціонального відродження, повноцінного функціонування і розвитку громад і культур етнічних меншин. Основними компонентами цієї стратегії є:

- забезпечення комплексного підходу до етнонаціональних проблем, що сприяє виробленню нових законопроектів у царині національно-державного будівництва, зміцненню демократичних засад суспільного розвитку, збереженню територіальної цілісності держави, недопущенню міжетнічних протистоянь;

- утвердження у суспільному житті етнічної толерантності та злагоди, багатоманітності культур (полікультурності), взаємного порозуміння різних етнічних груп, насамперед між титульним етносом і національними меншинами;

- дотримання сталої рівноваги між загальними інтересами нації та потребами етнокультурного відродження етнічних меншин

України на шляху до становлення української політичної нації.

Практика свідчить, що всі негативні процеси в етнополітичній сфері (загострення конфліктних ситуацій, протистояння, силові прояви впливу і т. ін.) на сьогодні спричинені не стільки процесами етнізації політики, скільки її *регіоналізацією*, яка стає домінуючим чинником вітчизняного політичного простору. Іншими словами, етнічна компонента не є самостійною серед тих, що визначають політичну температуру суспільства, а виявляється у взаємодії з іншими і насамперед такими, як регіональний чинник.

Сформувати *національний ідентитет*, тобто консенсус з приводу фундаментальної шкали цінностей, яка консолідує еліти та суспільство, громадян різних національностей і регіонів, можливо лише на тлі широкого громадського діалогу, подолання стереотипів минулого, модернізації успадкованих ідентитетів на засадах верховенства права і відкритого громадянського суспільства. Інша альтернатива — це регіоналізація єдиного національного простору з непередбачуваними ризиками та їх наслідками для демократії і країни в цілому.

Останнім часом українське суспільство досить гостро відчуває намагання з боку певних політичних еліт поєднати етнічні чинники з регіональною специфікою окремих територій, щоб загострити політичну ситуацію, одержавши у підсумку сумнівні політичні дивіденди. Як приклад такого загострення подій, на переконання багатьох політологів, можна навести спроби консолідації представників органів місцевих і регіональних влад на платформі гострої критики гуманітарної політики в Україні. Свідченням цього є, на їх думку, другий з'їзд рад усіх рівнів, що відбувся 1 березня 2008 року у Северодонецьку. Як зазначали самі його організатори, у порядку денному цього заходу стояли два питання: гуманітарна ситуація у державі та захист прав російськомовних громадян України³. У зв'язку з цим чималий інтерес у дослідників цієї проблематики мало б викликали недавнє повідомлення Укрінформу про те, що ситуацію з освітою українською мовою в Росії, а російською в Україні вивчить Комісар ОБСЄ у справах національних меншин Кнут Воллебек⁴, висновки якого можуть суттєво прояснити існуючі реалії у цьому.

Те, що гуманітарний простір країни дійсно потребує уваги — і не лише влади, а й громадськості, сумнівів немає. Проте важко коментувати проблему захисту прав російськомовних громадян в Україні, оскільки вони захищені нормами Конституції та відповідного

їй чинного законодавства, зокрема й міжнародного, до якого приєдналася наша держава. Але, попри це, представники радикального регіоналізму, тобто тих політичних еліт, котрі будь-що вимагають: а) негайного надання статусу другої державної мови — російській; б) запровадження федеративного адміністративно-територіального устрою; в) прикриваючись тезою так званого «канонічного православ'я», заперечують доцільність утворення єдиної помісної православної церкви в Україні тощо, фактично руйнують національний ідентитет українців як сучасної політичної нації.

Натомість, хоч час від часу, але дедалі активніше педалюється тематика регіональної ідентичності, наголошується на історичних, культурних, мовних тощо відмінностях між регіонами, ігноруючи той факт, що впродовж століть українцям як нації, по суті, заборонялося думати про якусь етнічну спорідненість, а тим більше національну спільність. Ось як регіоналі-радикали подають ситуацію з національним ідентитетом сьогодні: «Ми внаслідок історико-культурних та географічних особливостей, що склалися, різні»⁵.

Так, можна погодитися, що деякою мірою ми є різними, але ця відмінність: по-перше, вимагає правдивих і глибинних пояснень, чому ми різні і що не дає нам, так би мовити, «уподібнитися»; по-друге, розбіжності, які існують, не є нездоланим бар'єром на шляху до єднання; по-третє, будь-які відмінності, тим паче спричинені політикою національного гноблення у минулому, не повинні вести до протилежностей, а згодом і до конфлікту між етнічними групами та регіонами. Тож власна позиція окремих політичних еліт, в основі якої — консервація традицій імперського минулого у будь-яких його проявах, є чи не єдиною для них ідеологічною підставою, щоб і надалі експлуатувати тезу щодо регіональної специфіки, яка нібито конче потребує законодавчого закріплення. По суті, ідеологи і практики політичного регіоналізму прагнуть на конституційно-правовому рівні визнати і закріпити трагічну спадщину минулого, коли український народ було позбавлено права на самовизначення, а отже, й приречено на поступову, але неухильну асиміляцію. Саме фіксування результатів такої історичної і етнополітичної тенденції намагаються здійснити сьогодні окремі представники регіоналістського руху в Україні, використовуючи як технологію такої політики органи місцевого самоврядування, а також інші ресурси, які є у їхньому розпорядженні — від парламентської трибуни до участі у різного роду політичних інститутах і громадських об'єднаннях. Така політика, на наш по-

гляд, є не лише згубною для міжнаціонального спокою у державі, а й провокує міжрегіональне відчуження, формує двовекторну свідомість щодо стратегічних перспектив нашої країни в цілому, а саме: проєвропейську чи проросійську.

Виникає питання, що можна цьому протиставити? Чи володіє влада засобами і технологіями нейтралізації регіонального популізму, який дестабілізує ситуацію у державі, руйнуючи її етнополітичну цілісність та національну ідентичність? Можна стверджувати, що на сьогодні у її розпорядженні є різнопланові політико-правові, організаційно-адміністративні та ідейно-концептуальні управлінські технології впливу на радикалізм етнорегіоналів. Це насамперед конституційно-правові норми, що обмежують радикальний регіоналізм у його намаганнях, наприклад, змінити адміністративно-територіальний устрій за принципами *федералізму*, котрий на сьогодні є вже застарілою моделлю побудови держави і може розглядатися лише як данина минулим часам. Адже демократичні процеси, пов'язані з децентралізацією управління і зміцненням засад місцевого самоврядування, не порушуючи традиційних канонів державотворення, діють ефективніше, аніж класична система федералізму. Тому не можу погодитися з моїм добрим товаришем, народним депутатом України В. Тихоновим, який усе ще стверджує, що «кращого лікарства, ніж федералізм, Європа у цій справі запропонувати не зможе»⁶. В арсеналі влади є також установи, що контролюють і регулюють міжрегіональні та міжетнічні відносини згідно з нормами, зокрема і прямої дії, чинної Конституції України.

Згідно з її принципами влада як в особі тих народних депутатів України, які ухвалювали цей Основний закон держави, й тих, хто вносив у подальшому зміни і доповнення до нього, так і в особі Президента України, на противагу ідеологам регіоналізму, розглядає стратегію національного державотворення і формування єдиного простору національної ідентичності принципово по-іншому. У «Посланні до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище», зокрема, зазначено: «В історичній перспективі в країні відновлюється єдина українська політична нація. Цей процес — поступальний і незворотний... Український народ має потужний ресурс єдності. Його опорою є принцип унітарності»⁷.

Таким чином, на відміну від ідеологів вітчизняного політичного регіоналізму та федералізму, у контексті конституційних норм обстоюється принцип унітарності, але при цьому не у площині

централізованої, а навпаки, децентралізованої моделі організації влади та управління державою: «Наш орієнтир — більше прав і відповідальності для місцевих громад і регіонів», — йдеться у цьому ж Посланні далі. Водночас зміст цієї цитати красномовно засвідчує, що сьогодні вже ніхто в Україні не в змозі уникнути «регіоналістичної» риторики. І це цілком природно, адже конструктивний (котрий ще ідентифікується і як адміністративний) регіоналізм дедалі активніше набуває іманентних ознак домінуючої європейської тенденції у пошуках оптимізації системи управління територіальними ресурсами. При цьому є всі підстави для висновку, що в останній час зумовлені цим процеси регіоналізації набувають своєрідної інституціоналізації, свідченням чого є низка документів, зокрема ухвалена ще у 1988 році Хартія про регіоналізм, а також Європейська хартія регіональних або міноритарних мов, Декларація про регіоналізм у Європі тощо.

Проте необхідно наголосити, що європейський регіоналізм — явище доволі неоднорідне і суперечливе, хоча б з огляду на те, що там, з одного боку, дійсно відбуваються процеси зближення сім'ї європейських народів у рамках Європейського Союзу, а з іншого — суттєво зростає вплив місцевого самоврядування, і це теж є проявом загальноєвропейської тенденції до регіоналізації. Разом з тим важко не помітити й іншого, що також асоціюється з регіоналізмом, але набуває характеру *екстремізму* і *сепаратизму*. Зокрема, їхні прояви загалом регіонального змісту можна помітити у Франції на прикладі корсиканського руху за незалежність. В Італії має місце хоч і латентне, але доволі тривале протистояння між регіонами її північної і південної частин. На підтримку ідеї утворення на півночі цієї країни окремої держави під назвою Падонія дедалі активніше виступає політична партія «Ліга Півночі». Своє втілення радикальний регіоналізм знаходить і на території Великобританії, насамперед у вигляді північно-ірландського ірідентизму, шотландського і валійського автономізму. В іншій країні Європейського Союзу — Іспанії він давно перейшов у гостру фазу відвертого сепаратизму, що супроводжується терористичними діями баскських бойовиків. Прямим викликом цілісності країни став регіоналізм для Бельгії, який набуває дедалі відвертішого політизованого характеру, що, з огляду на етнічні та економічні складові конфлікту, створює сприятливий ґрунт якщо не для розпаду, то принаймні трансформації «столиці Європи» у конфедеративне утворення.

Таким чином, як видно, немало апологетів європейського регіоналізму також не завжди і в усьому дотримуються заснованого на міжнародному праві постулату територіальної цілісності існуючих країн, а сам він тяжіє до автономізації і навіть виходу зі складу тієї чи іншої з них та створення окремої незалежної держави. У зв'язку з цим виникає питання, чи не загрожує таке й територіальній цілісності України? І відповідь на нього слід шукати вже у площині розробки і впровадження активної *державної регіональної політики*. Її брак разом з іншими чинниками, такими як: «розбалансованість державного апарату, відсутність ефективного розподілу влад разом з анахронічним характером відносин «центр — регіони»... становлять основні загрози для країни та її громадян»⁸.

Вважаємо, що сучасна регіональна політика повинна виходити з концептуальних засад, в основу яких покладено принцип: «реальне місцеве самоврядування — сильна держава». Цей комплекс питань, пов'язаний з децентралізацією управління, має вирішуватися через удосконалення законодавства про місцеве самоврядування і знайти своє закріплення в оновленій Конституції, можливі зміни до якої нині обговорюються громадськістю. Під реальним самоврядуванням слід розуміти надання територіальним громадам прав, необхідних і достатніх для вирішення місцевих проблем, пов'язаних з виробництвом і зайнятістю населення, охороною здоров'я та довкілля, наповненням місцевих бюджетів. Такий шлях розвитку місцевого самоврядування, територіальних громад та, зрештою, регіонів нічого спільного не має з традиційними політичними вимогами щодо федералізму чи шантажем влади з боку регіональних еліт, які часто-густо є носіями застарілої схеми відносин між центром і регіонами, яка, що вже було зазначено, становить одну із загроз цілісності країни.

Разом з цим оптимізації етнополітичної складової регіональної політики безперечно сприяло б якнайскоріше ухвалення нової Концепції етнонаціональної та регіональної політики, котрою б передбачався такий механізм реалізації її гуманітарної складової, відповідно до якого національні та міжнародні норми права доповнювали одна одну, а не конфронтували між собою, як це, наприклад, має місце щодо мовного законодавства, коли поряд із Конституцією і законом про мови діє ще й не в усьому узгоджена з ними Європейська хартія регіональних або міноритарних мов. Отже, доводиться лише шкодувати, що так і не став повноцінним законодавчим актом поданий до парламенту ще у 2005 році проект

закону «Про Концепцію державної етнонаціональної політики». Тим не менше привертають увагу ті її положення, де наголошується на відсутності ефективної, з урахуванням регіональних особливостей, політики підтримання української мови та культури, котра була б із розумінням сприйнята більшістю російськомовного населення⁹.

Як показує досвід політичної діяльності на гуманітарному напрямі певних політичних сил, зокрема комуністів, радикалізованих регіональних еліт, різного роду проросійськи налаштованих громадських об'єднань і рухів, будь-яка підтримка владою статусу української мови як державної викликає шалений їх спротив, а самі зусилля влади щодо цього давно вже одержали ярлик на кшталт «насильницької українізації». Зрозуміло, що за таких умов формувати єдине поле національної ідентичності надзвичайно важко, але необхідно. Тому вважаємо цілком слушною пропозицію доопрацювати зазначений законопроект щодо Концепції етнонаціональної політики, додавши ще й рубрику «регіональної політики», адже ці поняття та реалії в українській дійсності досить тісно переплетені і взаємодіють як суттєвий етнорегіональний чинник.

Отже, здійснивши аналіз впливу етнополітичного менеджменту на формування національної ідентичності, приходимо до наступних висновків. *Перше*. В умовах гострої конфронтації політичних сил історичне минуле нашого народу нерідко використовується не як чинник консолідації, а дезінтеграції української нації. *Друге*. Сьогодні етнізація політики, помітна ще з дев'яностих років минулого століття, поступилася місцем її регіоналізації, коли етнічний чинник відіграє роль однієї зі складових етнополітичних і етнорегіональних процесів. *І, по-третє*. Етнополітичному менеджменту як механізмові та технології управління політичними ризиками на етнічному ґрунті, що має достатні правові і організаційно-адміністративні ресурси, передусім недостає ефективної ідеології, спрямованої на консолідацію та інтеграцію етнічних і регіональних спільнот у сучасну політичну націю.

Над розробкою концептуальних ідей та ідеологічних цінностей, що консолідували б націю у рамках єдиної країни, повинні співпрацювати політичні сили, регіональні еліти, громадські організації і рухи, експерти та науковці, спільним продуктом яких має стати концепт української держави, яка відповідала б критеріям модерної нації з її етнічними, регіонально-територіальними, громадянськими і політичними ознаками. Без цього країна

приречена на тривалу та виснажливу конфронтацію, від якої і надалі потерпатимуть усі.

¹ Конституція України. Закон України про внесення змін до Конституції України. — Харків: Фоліо, 2005. — 48 с.

² Биков О. М. Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні. — К., 2001. — С. 45–48; 53–57.

³ Голенко В. Н., Тихонов В. Н. Северодонецк: точки не будет. — Луганск: ПЦ «Максим», 2008. — С. 3.

⁴ Комісар ОБСЄ у Росії шукатиме... українські школи // Урядовий кур'єр. — 2009. — № 44 (3950). — 12 березня. — С. 3.

⁵ Голенко В. Н., Тихонов В. Н. Северодонецк: точки не будет. — С. 16.

⁶ Тихонов В. Под ярмо и гребенку // Комсомольская правда в Украине. Западноукраинский выпуск. — 2009. — № 55/11(3165/24560). — 13–19 марта. — С. 7.

⁷ Послання Президента України Віктора Ющенка до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України. 2008 рік // Офіційний вісник України. Інформаційний бюлетень № 15 (53), 15 травня 2008 року (Спеціальний випуск). — К.: ДП «НВЦ «Євроатлантикінформ», 2008. — С. 4.

⁸ Там само. — С. 5.

⁹ Проект Закону про Концепцію державної етнопонаціональної політики України // <http://www.rada.gov.ua:8080/pls/zweb/webproc34?id -&pf3511-24713& pf35401-72088>.

Сергій Білошицький

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОБГРУНТУВАННЯ УНІВЕРСАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНИХ СУСПІЛЬСТВ

Аналізуються провідні теорії ліберально-демократичної трансформації сучасних суспільств; виявляються їх можливі хиби та протиріччя. Автор доходить висновку, що дотепер суспільствознавці не змогли запропонувати науковій теорії, яка б була здатною пояснити сучасні успіхи ліберальної демократії не як частковість, а як тотальну тенденцію, що володіє універсальною перспективою для всього людства. В цьому питанні сучасна політична наука, що сформувалася в умовах «холодної війни»,

залишається надто заідеологізованою і схильною до створення спекулятивних побудов.

Sergiy Biloshytskiy. Methodological problems of the universal character substantiation of liberal democratic transformation of modern societies. The article presents analysis of leading theories of modern societies' liberal-democratic transformations and their potential faults and contradictions are pointed out. The author comes to the conclusion that up to now the social science has been unable to suggest a scientific theory that could explain liberal democracy's contemporary successes not as a particular case but as a total tendency that has a universal perspective for the whole mankind. In this question, modern political science that was formed during the «cold war» remains too ideologized and is apt to create speculative constructions.

Українське суспільство гостро потребує вироблення адекватного уявлення про ресурси, проблеми та перспективи розвитку ліберально-демократичної доктрини, яка останні десятиліття виступала домінуючим фактором трансформації політичної організації провідних країн світу. Суспільна наука має сприяти розробці принципово нового підходу до усвідомлення ролі і місця ліберальної демократії у формуванні майбутнього світового порядку та визначення в ньому місця України.

У рамках комплексного дослідження феномена ліберальної демократії важливо встановити рівень адекватності існуючих методологічних підходів до проблем обґрунтування універсального характеру ліберально-демократичних трансформацій сучасних суспільств.

У загальному вигляді проблема полягає в тому, що поширення ліберально-демократичних практик пояснюється і легітимізується провідними західними політиками і суспільствознавцями не лише з огляду на міру їх ефективності, а й на певну особливу місію ліберальної демократії в сучасному світі. Зокрема, акцент робиться на універсальність, невідворотність і безальтернативність цього політичного режиму в сучасних умовах. У той же час подібні твердження, на наше переконання, відзначаються значними ідеологічними спрощеннями і не витримують випробування сучасними методами наукового пізнання.

Деякі аспекти цієї проблеми у своїх наукових працях висвітлювали такі діячі, як Ф. Хайек, Б. Гаврилишин, Дж. Гелбрейт, О. Тоффлер, Дж. Сорос, Л. Туроу, Т. Фрідман, Ф. Фукуяма, В. Хаттон, І. Валлерстайн, С. Гантінгтон, М. Ротбард, А. Пшевор-

ський, М. Делягін, О. Панарін, О. Зинов'єв, В. Іноземцев, С. Удовік та інші, однак вказані дослідники прагнули репрезентувати власні бачення причин сучасного успіху ліберально-демократичних трансформацій, уникаючи широкого науково-критичного погляду на стан проблеми в цілому.

Таким чином, завдання статті — проаналізувати сучасні провідні теорії ліберально-демократичної трансформації; «опротестувати» їх за допомогою методів наукового пізнання, виявити їх можливі хиби та протиріччя; запропонувати напрями вдосконалення цих теорій.

Останнє десятиліття ХХ ст. стало свідком потужного сплеску ліберально-демократичних трансформацій суспільств, які до того ж були складовими частинами СРСР, входили до блоку країн світової соціалістичної системи або належали до країн «третього світу». Згідно з даними міжнародної правозахисної організації «Freedom House», якщо в 1990 р. 69 країн світу мали змогу називатися ліберальними демократіями, то в 2005 р. таких країн стало вже 129 зі 190 визнаних до цього часу ООН¹.

Більш того, ряд суспільствознавців заявили про повну й остаточну перемогу цього політичного режиму. Так, французький суспільствознавець Ж.-Ф. Ревель оголосив, що боротьба демократії і тоталітаризму, яка тривала зі змінним успіхом протягом останніх двох століть, нарешті розв'язалася після падіння комунізму: «Руйнація тоталітаризму припинила всі дебати, позбавила нас будь-якого вибору. Досить божевілля: ми приречені урядувати згідно з правилами ліберальної демократії»². Його американський колега Ф. Фукуяма дійшов висновку, що встановлення ліберальної демократії ставить крапку в політичному розвитку держави як способі суспільної самоорганізації. Досягнення ліберальної демократії, на думку політолога, роблять її «кінцевим пунктом ідеологічної еволюції людства» й «остаточною формою правління в людському суспільстві», яка позбувається своїх основних опонентів — спадкоємної монархії, фашизму і комунізму³.

Тотальний масштаб виникнення нових ліберальних демократій дозволив ряду дослідників дійти висновку, що процес їхнього утворення має не тільки добровільний, а, можливо, і примусовий характер, що може бути викликано обставинами нового світового порядку. Відомий британський політолог М. Алмонд заявив, що в урядів сучасних країн, «незважаючи на всі розмови про «важкий вибір», — будь-які альтернативи (*крім ліберально-демократичного*

шляху — Авт.) є під заборонаю. Ані архітектори «вашингтонської угоди», ані ЄС не потерплять «відхилень від лінії партії»⁴. А французький соціолог Ж.-К. Гійєбо виявив, що сьогодні політичний лібералізм пред'являє права на встановлення якоїсь диктатури, що «претендує на остаточне розв'язання у глобальному масштабі питань прогресу й емансипації з позиції свого універсалізму»⁵.

Однак, незважаючи на надзвичайно сприятливі для ліберальної демократії тенденції розвитку, питання про ресурси і перспективи цього політичного режиму залишається відкритим. Як справедливо зауважив Л. Туроу, «демократія ще не є видом, що вижив у боротьбі за існування. У сенсі загального голосування їй менше ста років»⁶. І дійсно, попередники ліберальної демократії — античні демократії Афін і Риму проіснували лише кілька десятиліть, а найбільш успішна — сучасна демократія США, за влучним висловом політолога Р. Коена, з історичної точки зору, «у свої жалюгідні 232 роки — усього лише підліток»⁷. Крім того, С.Гантінгтон наполягає на тому, що «історія не є односпрямованою». Після кожної відомої за останні два сторіччя хвилі демократизації відбувалося відкочування, за часів якого деякі країни, що зробили колись перехід до демократії, поверталися до недемократичного правління. І хоча «у певному сенсі хвилі демократизації і відкоти укладаються в схему «два кроки вперед — крок назад», робити висновки про збереження позитивної динаміки поширення ліберальної демократії надалі вчений призиває не поспішати»⁸.

Ф. Фукуяма, обґрунтовуючи свою теорію щодо незворотності встановлення ліберально-демократичної форми правління, нібито використовує методологічну матрицю Г. Гегеля, який, на його думку, вважав, що «еволюція людських суспільств не нескінченна; вона зупиниться, коли людство досягне тієї форми суспільного устрою, що задовольнить його найглибші й фундаментальні сподівання», тобто ліберальної демократії. Це означає, що «більше не буде прогресу в розвитку принципів та інститутів суспільного устрою, оскільки всі головні питання будуть вирішені»⁹.

Однак саме така інтерпретація поглядів Г. Гегеля викликає великі сумніви в середовищі професійних філософів. Проблема полягає в тому, що філософська спадщина німецького мислителя містить у собі як учення про діалектичний метод, що має безумовну науково-методологічну цінність, так і метафізичну систему, що відображає світоглядні орієнтири автора, який був захоплений теологічною суб'єктивністю. Надалі обидві частини вчення

Г. Гегеля виявили свою суперечливість. Діалектичний метод припускав нескінченне становлення буття, а метафізична система встановила принципову можливість завершеності світу.

Центральний елемент логіко-онтологічного вчення німецького філософа (викладеного в «Енциклопедії філософських наук» і «Науці логіці») — теорія про діалектичне зняття припускає, що «становлення містить у собі буття і ніщо, і містить їх таким чином, що вони сповна переходять одне в одного і взаємно змінюють одне одного». Становлення, таким чином, за Г. Гегелем, «виявляється невтримним рухом», оскільки «буття і ніщо зникають у становленні, а лише це зникнення і становить поняття становлення»¹⁰. Іншими словами, становлення нескінченне.

У той же час у ряді більш пізніх робіт («Філософія права», «Лекції з історії філософії», «Лекції з філософії історії») Г. Гегель стверджує, що соціальні системи еволюціонують у напрямі зростання ступеня раціональності, а це дозволяє людям домогтися більш адекватного самопізнання. При цьому самі люди виступають лише як засіб (інструмент) самопізнання «світового духу» («абсолюту»), котрий являє собою якийсь безособовий духовний початок, що існував до виникнення суспільства. Вводячи в свою філософську систему теологічне поняття «абсолют», Г. Гегель встановлює за мету історії досягнення високого рівня самопізнання «світового духу» через пізнання людиною своєї тотожності з «абсолютом» та інституціалізації результатів цього пізнання у вигляді встановлення держави і права, які поважають економічні й політичні права своїх громадян¹¹.

Як відзначають норвезькі філософи Г. Скірбекк і Н. Гілье, готовність Г. Гегеля знайти «кінець історії» у вигляді «великого всеосяжного синтезу, при якому ніщо не втрачається (*мається на увазі позитивний досвід минулого — Авт.*), перетворить всю теорію діалектичного зняття в щось абстрактне і спекулятивне, подібне до добросердної надії на те, що, «зрештою, все буде добре»¹².

Таким чином, Г. Гегель, міркуючи про вектор становлення світової історії, розв'язав це завдання в рамках релігійного, а не наукового дискурсу, а це ставить під сумнів науковість методології самого Ф. Фукуями, що використав ім'я німецького філософа для легітимації своїх інтелектуальних побудов. Фактично, американський політолог вибірково використав спадщину Г. Гегеля, акцентувавши увагу не на об'єктивованому діалектичному методі вченого, а на його суб'єктивованому релігійно-філософському «символі віри».

Цей результат дозволяє нам стверджувати, що дотепер вчені-суспільствознавці не змогли запропонувати строго наукової теорії, що пояснює сучасні успіхи ліберальної демократії не як частковість, а як тотальну тенденцію, що володіє універсальною перспективою для всього людства. З огляду на те, що протягом більшої частини ХХ ст. характер вивчення феномена ліберальної демократії залежав багато в чому від завдань «холодної війни», сучасна політична наука залишається заідеологізованою і тяжіє до створення спекулятивних побудов, що спираються на ліберально-демократичну аксіоматику (яка виходить із того, що: прагнення до демократії й волі іманентно властиве індивідові й суспільству; воно обов'язково виявить свою реалізацію у встановленні політичного режиму, чуйного до інтересів громадян; цей режим має високу функціональну ефективність і здатність гармонізувати відносини в суспільстві¹³).

При цьому, відзначає ізраїльський політолог А. Гат, у сучасних дослідженнях, присвячених тріумфу ліберальної демократії в минулому сторіччі, ігнорується той факт, що падіння основних опонентів «вільного світу» — фашизму й комунізму відбулося не внаслідок специфічних переваг самої ліберальної демократії, а через те, що США мали колосальну ресурсну перевагу, порівняно зі своїми геополітичними (і заодно формаційними) опонентами — Японією, Німеччиною та СРСР. Без цих ресурсів ліберальна демократія могла б у ХХ ст. зійти з історичної арени, а не зазнавати небаченого підйому. Однак, відзначає вчений, сьогодні в експертного співтовариства «виникає спокуса приписати такий результат подій особливим властивостям і внутрішнім перевагам ліберальної демократії ... та виступати прихильниками лінійної теорії розвитку»¹⁴.

Французький мислитель П. Розанваллон дійшов висновку, що саме американська правляча еліта приклала руку до сакралізації демократичних ідей шляхом перетворення демократії на «моральну догму», або «релігію». Як наслідок, американська інтерпретація демократії страждає «абстрактизацією, запереченням її соціальної динаміки, дисимуляцією її труднощів... очищенням її від радикальних питань і рятуванням від свого вибухового потенціалу». На думку француза, сьогодні тільки європейська наука здатна тверезо міркувати про проблеми і перспективи демократії¹⁵. Його британський колега С. Дженкінс також висловлює тривогу з приводу того, що в сучасному світі «демократія перетворилася на нове християнство... на нову віру західної цивілізації... на нове загальноприйняте обличчя духу хрестових походів»¹⁶.

Такий стан справ фактично перетворює наукове співтовариство в джерело легітимації сучасних політичних практик, за якими реально постають інтереси правлячого істеблішменту. Одночасно така позиція робить досить уразливою легітимність ліберальних демократій, оскільки вимагає, щоб практика функціонування цих режимів дійсно демонструвала високу ефективність розв'язання проблем, що стоять перед суспільством, орієнтацію на досягнення загального добробуту й повагу до думок та інтересів окремих громадян, а головне — свою універсальність у просторі і часі. У протилежному разі ліберальну демократію може спіткати доля її попередників: монархії, фашизму та комунізму, які, досягнувши значних результатів у самоствердженні, почали накопичувати внутрішні протиріччя, знижувати ефективність і втрачати соціальну базу підтримки.

Більше того, принципова можливість чи навіть незворотність саме такого ходу речей безпосередньо виникає з логіки діалектики (звільненої від гегелівського і марксистського месіанства). Аналогічні результати дає використання сінергетичного методу, який скептично ставиться до раціональності людських суспільств як джерела їхнього розвитку. Як стверджує засновник сінергетики І. Пригожин, якщо простежити траєкторію еволюції соціальної системи, може виявитися, що в якихось ситуаціях ця траєкторія стає дедалі менш стійкою і розпадається на безліч нових траєкторій (*цей стан називається біфуркацією*. — Авт.). При цьому, якою із цих гілок далі розвиватиметься система, угадати неможливо. «Коли система, еволюціонуючи, досягає крапки біфуркації, детерміністичний опис стає непридатним... Перехід через біфуркацію — такий же випадковий процес, як кидання монети»¹⁷. Наприклад, учений констатує, що в майбутньому зі зростанням народонаселення планети «підвищується ймовірність нелінійних мікрофлуктуацій, пов'язаних з індивідуальною свободою вибору, оскільки збільшується кількість гравців. З іншого боку, оскільки люди стають усе більш об'єднані мережами, може з'явитися й зворотний ефект: імперативи об'єданого колективу придушуть індивідуальну свободу вибору»¹⁸.

З подібною точкою зору солідарний і британський соціолог Е. Хобсбаум, який дійшов висновку, що перевірки історією не витримує «ані телеологія, будь вона марксистською чи немарксистською, ані будь-яка інша теорія, що заснована на односпрямованому й одноманітному розвитку всього світу». На його думку, «і еволюційна теорія, і практика ХХ сторіччя показали, що в еволюції немає

конкретного напрямку, який дозволив би людині пророкувати її соціальні, культурні й політичні наслідки». Тому спробу офіційної західної науки довести, що ліберальна демократія «покликана завоювати весь світ і не підлягає ані історичним трансформаціям, ані впливу часу», він назвав «останньою утопією ХХ сторіччя» і призвав наукове співтовариство до прояву історичного реалізму¹⁹.

Таким чином, у рамках як діалектичного, так і сінергетичного методів теорія «кінця історії» не витримує суворої наукової критики і, відповідно, ліберально-демократична модель розвитку сучасних суспільств не може розглядатися як вічна і безальтернативна. Більше того, ряд дослідників уже зараз виявляють тенденції, що підривають у перспективі життєстійкість, ефективність, універсальність і демократичність цієї моделі й тим самим знижують рівень її легітимності в очах суспільства. Наприклад, група суспільствознавців виражає сумнів у функціональності ліберальної демократії в сучасних умовах взагалі, вважаючи, що її історична місія руйнації тоталітарних і авторитарних режимів уже виконана.

На думку О. Зінов'єва, ліберальна демократія зіграла свою роль «знаряддя західного світу» в його боротьбі зі світом комуністичним у «холодній війні». Після руйнування СРСР планета стала «однодержавною», або «однополюсною». І досить недешевий для правлячих еліт режим ліберальної демократії став непотрібним у новому світі, навіть більше того — небажаним через гегемоністські устремління цих еліт²⁰. Тепер, відзначає соціолог, «почалося стрімке падіння демократії на всіх рівнях і у всіх сферах життя людства... у самому повсякденному способі життя людей, включаючи політичну й ідеологічну сфери та сферу «громадянського суспільства»²¹.

Інший російський дослідник, В. Іноземцев, ставить під сумнів довгострокову стійкість ліберальної демократії, вважаючи, що вона «не вважається якоюсь стабільною соціальною формою», а «є, скоріше, руйнівником будь-яких стійких форм, джерелом безперервних змін у суспільстві й у житті людей, що його складають». Демократія, відзначає він, була безумовно прогресивним явищем у ті часи, коли протягом сторіч вона розкитувала авторитарні режими, однак вона «зовсім не обов'язково повинна залишатися такою й після досягнення вершин свого розвитку»²².

Класична форма загальної ліберальної демократії, на думку В. Іноземцева, свою історичну місію виконала, і тепер перед західними суспільствами стоїть завдання її модернізації, для чого «необхідно глибоко осмислити питання про те, від яких елементів

ліберальної доктрини варто відмовитися, які — зберегти, а які, більше того, — розвинути й удосконалити». Сам учений припускає, що подальший розвиток західних суспільств приведе до зниження рівня демократизму й становлення певного типу елітаристського (мерітократичного) правління, що припускає формування політичного класу не шляхом всенародних виборів, а «шляхом «природного добору» у середовищі інтелектуалів і різного роду експертів»²³.

Такий підхід знаходить відгук і в американського соціолога З. Баумана, котрий відзначає, що демократія не тільки не припускає стабільності й незмінності соціальних інститутів, але, навпаки, постійно піддає їх випробуванням. Він погоджується із твердженням, що «демократія являє собою не інститут, а насамперед антиінституціональну силу», і наполягає на тому, що «демократія виражає себе в безперервній і безжалісній критиці інститутів; це анархічний і руйнівний елемент, вбудований усередину політичної системи; за самою своєю суттю — це сила незгоди й змін». На думку соціолога, подальша еволюція демократичних систем буде припускати придушення владою спонтанної активності громадян, з одного боку, і відмову громадян від права на свободу в обмін на безпеку і комфорт — з іншої. «В обох випадках, — відзначає З. Бауман, — результат різке однаковий: ослаблення демократичних важелів, все більша нездатність до політичних дій, масовий відхід від політики й відповідального громадянства»²⁴.

У публіцистичній формі цю саму тезу виклав американський політичний аналітик Н. Мейлер, заявивши, що «демократія не є природним станом людського суспільства», а, скоріше, навпаки — «громадянам доводиться прикладати багато зусиль лише для того, щоб її зберегти». Демократія не самовідтворюється, відзначає він, і як тільки суспільство, за різних причин, відходить від боротьби за свої політичні права, демократія зникає²⁵.

Таким чином, можна зробити наступні висновки й припущення:

– Унаслідок перемоги Заходу в «холодній війні» на величезних дезінтегрованих пострадянських просторах і територіях країн «третього світу» були проголошені десятки нових ліберальних демократій. За найбільш оптимістичними оцінками, на початку ХХ ст. ліберальними демократіями вважалися більше 2/3 всіх держав світу. В цій ситуації група провідних західних суспільствознавців заявили про повну і остаточну перемогу цього політичного режиму в історичній перспективі.

– Незважаючи на це, питання про ресурси і перспективи ліберально-демократичної трансформації політичних режимів залишається відкритим. Дотепер вчені-суспільствознавці не змогли запропонувати строгу наукову теорію, що пояснює сучасні успіхи ліберальної демократії не як частковість, а як тотальну тенденцію, що володіє універсальною перспективою для всього людства. Можна припустити, що в цьому питанні сучасна політична наука, що сформувалася в умовах «холодної війни», залишається надто ідеологізованою і тяжіє до створення спекулятивних побудов.

– Міфологізація ліберальної демократії, викликана логікою «холодної війни», у перспективі створює проблему для підтримки високого рівня її легітимності. Для цього вона повинна демонструвати високу ефективність розв'язання проблем, що стоять перед суспільством, а головне — свою універсальність у просторі і часі. У протилежному разі ліберальну демократію може спіткати доля її попередників — фашизму та комунізму, які внаслідок нагромадження внутрішніх протиріч стали знижувати ефективність і втрачати соціальну базу підтримки.

– Ціла низка сучасних досліджень свідчить: використання строгих наукових методів пізнання (серед яких — діалектичний і синергетичний методи) не підтверджують популярної в західній політології тези про те, що ліберально-демократична модель трансформації сучасних суспільств не може розглядатися як вічна й безальтернативна. Більше того, ряд дослідників уже нині виявляють тенденції, що підривають у перспективі життєстійкість, ефективність і універсальність цієї моделі, а відповідно, послаблюють її легітимність в очах суспільства.

– Одним із можливих факторів ослаблення ролі ліберальної демократії може виявитися функціональна вичерпність її історичної місії. Обставини розквіту цього політичного режиму дозволяють припускати, що він був багато в чому зумовлений завданнями західного світу для ослаблення тоталітарних і авторитарних режимів, що протистояли експансіонізму Заходу. Надалі ліберальна демократія може привести до дестабілізації самих демократичних суспільств і тому може бути демонтована самими правлячими елітами.

¹ *Edwards Fred*. Democracy and its discontents // Toronto Star. — 2005. — 23 June.

² *Ревель Ж.-Ф.* Відживлення демократії / Переклад з фр. — К.: СП «Часопис «Критика», 2004. — С. 452.

³ Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Пер. с англ. М.Б. Левина. — М.: ООО «Издательство АСТ»; ЗАО НПП «Ермак», 2004. — С. 8.

⁴ *Almond Mark*. Truth in the free market // *The Guardian*. — 2006. — 21 September.

⁵ *Guillebaud Jean-Claude*. L'Occident? Un monde clos sur lui-meme // *Le Monde*. — 2006. — 17 février.

⁶ *Турой Л. К.* Будущее капитализма. Как сегодняшние экономические силы формируют завтрашний мир / Пер. с англ. А. И. Федорова. — Новосибирск: Сибирский хронограф, 1999. — С. 124.

⁷ *Cohen Roger*. America's Riveting Democracy // *The New York Times*. — 2008. — 31 January.

⁸ *Гантінгтон Семюел*. Три хвилі демократизації // *Демократія: Антологія* / Упоряд. О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 575, 582.

⁹ Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек... — С. 9.

¹⁰ *Гегель Г. В. Ф.* Категории и законы диалектики // *Антология мировой философии*. В 4-х т. — Т. 3. Буржуазная философия конца XVIII в. — первых двух третей XIX в. / Под ред. Н. С Нарского. — М.: Мысль, 1971. — С. 306.

¹¹ *Гегель Г. В. Ф.* Философия права / Пер. с нем.; Ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц; Авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц. — М.: Мысль, 1990. — С. 322–323.

¹² *Скирбекк Г., Гилье Н.* История философии: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Пер. с англ. В. И. Кузнецова; Под ред. С. Б. Крымского. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. — С. 522.

¹³ «Учиться демократии, чтобы жить в демократическом государстве». Проект международной рамочной программы (International Framework for Education in Democracy), разработанный в Центре гражданского образования в Калабасасе, Калифорния (CCE). — Сайт «Учительская газета». — <http://www.ug.ru/01.13/pg3.htm>.

¹⁴ *Gat Azar*. The return of Authoritarian Capitalists // *The International Herald Tribune*. — 2007. — 14 June.

¹⁵ *Rosanvallon Pierre*. Europe — Etats-Unis: les deux universalismes // *Le Monde*. — 2005. — 22 février.

¹⁶ *Jenkins Simon*. Democracy is ill served by its self-appointed guardians // *The Guardian*. — 2008. — 5 March.

¹⁷ *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / Пер. с англ. — Изд. 4-е, стереотипное. — М.: Эдиториал УРСС, 2003. — С. 162.

¹⁸ *Пригожин Илья*. Детерминизма нет ни в обществе, ни в природе (2000 г.). — Сайт «Futura.ru» — <http://www.futura.ru/index.php3?idart=122>.

¹⁹ *Hobsbawm Eric*. The last of the utopian projects // The Guardian. — 2005. — 09 March.

²⁰ *Зиновьев А. А.* Гибель русского коммунизма. — М.: ЗАО Изд-во «Центр-полиграф», 2001. — С. 210—211.

²¹ *Зиновьев А. А.* Русская трагедия. Гибель утопии. — М.: Эксмо, 2003. — С. 365.

²² *Иноземцев В. Л.* На рубеже эпох. Экономические тенденции и их неэкономические следствия — М.: ЗАО «Издательство Экономика», 2003. — С. 399, 418—419.

²³ *Иноземцев В. Л.* «Вечные ценности» в меняющемся мире Демократия и гражданское общество в новом столетии // Свободная мысль — XXI. — 2001. — №8. — С. 58, 60.

²⁴ *Бауман Зигмунт.* Индивидуализированное общество / Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. — М.: Логос, 2002. — С. 54—55.

²⁵ *Цит. за: Ayen Xavi.* Bush quiere apoderarse del mundo // La Vanguardia. — 2003. — 18 junio.

Крушинський В.Ю., Білий М.М.

РОЛЬ ЄС У ГІБРАЛТАРСЬКОМУ КОНФЛІКТІ ПІСЛЯ ПРИЄДНАННЯ ІСПАНІЇ ДО СПІВТОВАРИСТВА

Стаття присвячена ролі Європейського Союзу у вирішенні гібралтарської проблеми після того, як Іспанія в 1986 році приєдналася до цієї організації, членом якої є й інша сторона конфлікту — Великобританія. Розглядаються нові можливі механізми розв'язання цієї проблеми, позиції сторін, її вплив на взаємовідносини в рамках ЄС.

Kroushinskiy V., Biliy M. The article is dedicated to the role of the EU in Gibraltar problem after Spain joined the Union in 1986. From this moment both sides of the conflict were the members of the same structure. Therefore Gibraltar problem became a full-fledged inner issue of the EU. This fact changed the situation cardinally and increased its significance for all EU member-countries

Євроатлантичний вектор і, зокрема, його європейська складова були пріоритетним напрямом зовнішньої політики обох учасників суперечки навколо Гібралтару: Великобританії та Іспанії. Проте, якщо перша приєдналася до ЄС ще 1973 р., то остання здобула членство лише 1 січня 1986 р. Це, у свою чергу, суттєво

вплинуло на ситуацію у гібралтарському конфлікті, адже якщо до з 1986 р. Великобританія мала можливість чинити у рамках ЄС певний тиск на Іспанію стосовно проблеми Гібралтару, оскільки від успіхів, зокрема щодо цього питання, значною мірою залежали шанси піренейців на приєднання до ЄС, то тепер ситуація змінилася і Іспанія як повноправний член мала змогу диктувати власні вимоги та використовувати певні важелі, щоб схилити інші країни-члени на свій бік у суперечці навколо Гібралтару і, таким чином, чинити тиск на Великобританію. Що ж до самого ЄС, то після приєднання до нього Іспанії питання Гібралтару стало для Співтовариства ще актуальнішим.

Варто зазначити, що навіть після вступу до ЄС іспанці, що в'їжджали до Гібралтару, так само, як і гібралтарці, що в'їжджали до Іспанії, мали пред'являти паспорти, на відміну від громадян ЄС, яким, в'їжджаючи до Гібралтару, досить було пред'явити ідентифікаційну картку. Про такі заходи було домовлено ще до повного відкриття кордону, що мало захистити Гібралтар від іспанських злочинців. З того часу гібралтарська влада не змінила свою позицію з цього питання.

Першим питанням, яке вирішувалося за участі ЄС, стало питання аеропорту у Гібралтарі. 24 червня 1987 р. на засіданні міністрів транспорту країн-членів ЄС у Люксембурзі питання Гібралтару загострилося, коли Іспанія погрозила відмовитися погодитися на відміну державного контролю над торговими авіаперевезеннями. Справа в тому, що була досягнута домовленість стосовно зменшення тарифних планів та відміни договору 50-50 щодо розділу кількості пасажирських місць між авіалініями, проте, окрім цього, існувала пропозиція «доступу до ринку», суть якої полягала у дозволі регулярних польотів до основних регіональних аеропортів (так званих «аеропортів третьої категорії») з будь-якої країни-члена ЄС з використанням літаків із максимальною чисельністю пасажирських місць у кількості 70-ти. Іспанія наводила доводи, що за умови занесення до договору Гібралтару це означатиме повне визнання аеропорту як британського і, таким чином, британського суверенітету над перешийком¹. Це питання домінувало у англо-іспанських переговорах до кінця року.

Після тиску з боку ЄС щодо досягнення згоди до того, як мало відбутися засідання міністрів транспорту країн-членів ЄС, заплановане на 7 грудня 1987 р., обидві сторони вирішили продовжити обговорення у Лондоні 2 грудня 1987 р. Після дев'яти годин

гострих дискусій делегаціям сторін, які мали у своєму складі міністрів транспорту, врешті-решт вдалося дійти згоди, а 3 грудня була опублікована спільна заява, що містила деталі договору, основними пунктами якого були наступні:

- Іспанія вирішить, які авіалінії здійснюватимуть авіарейси між Іспанією та Гібралтаром;

- на іспанській стороні аеропорту буде збудовано новий термінал з прямим доступом до та з Іспанії;

- новий термінал буде використовуватися для прийняття пасажирів будь-якої національності, які не мають наміру в'їжджати до Гібралтару, або для пасажирів, що мають намір направитися з Іспанії до іншої країни; на пасажирів буде поширюватися митний та паспортний контроль у відповідному терміналі;

- буде створено комітет з контролю над робочою групою з цивільної авіації, покликаної координувати діяльність у двох цивільних транспортних терміналах та їхні відносини з іншими службами аеропорту;

- матиме місце тісна співпраця з питань безпеки;

- матиме місце тривале обговорення з приводу посилення повітряної безпеки та контролю над повітряним транспортом у регіоні².

Декларація включала заяву про те, що договір жодним чином не шкодить позиціям Іспанії та Великобританії у їхній суперечці стосовно питання суверенітету над територією, на якій розташований аеропорт.

Очевидним було те, що питання аеропорту Гібралтару було далеким від завершення, проте досягнення домовленості знаменувало принаймні кінець його першої фази. Обидві сторони зберегли власні позиції стосовно питання суверенітету над Гібралтаром, таким чином, прогресу у ньому не спостерігалось. Верховний міністр Гібралтару Джо Боссано був відверто невдоволений договором про аеропорт, враховуючи той факт, що, на його думку, в ранзі члена ЄС з моменту вступу до нього Великобританії у 1973 р. Гібралтар та його аеропорт мав володіти таким самим статусом, як і інші аеропорти країн-членів ЄС, занесені до договору. Натомість гібралтарський аеропорт був виключений з останнього, і навіть після занесення саме Іспанія мала мати право вирішувати, які авіалінії виконуватимуть рейси до Гібралтару, тоді як за умови, якщо Іспанія хотіла здійснити політ до будь-якого іншого британського аеропорту, — вона мала брати дозвіл у Великобританії. Проте

головним здобутком було не досягнутий результат у питанні використання аеропорту чи ефект, який матиме відміна державного контролю на повітряний транспорт, а факт того, що було досягнуто прогресу у контексті європейської спільноти, що відбулося лише завдяки тиску з боку ЄС.

З огляду на пошук Великобританією союзників серед країн-членів ЄС з питань грошового, економічного та політичного об'єднання, ймовірно, Гонсалес вважав це сприятливим моментом для тиску задля зрушення з місця питання Гібралтару в обмін на іспанську підтримку.

Іспанський прем'єр в інтерв'ю «Financial Times» чітко визначив різницю у ставленні: «Для британців Гібралтар є візитом до дантиста раз на рік, коли ми зустрічаємося для переговорів з цього питання. Для нас же він є камінцем у черевіку впродовж усього дня»³. Стосовно стратегії Іспанія використовувала метод «батоба» у вигляді погроз щодо економічної війни шляхом будівництва конкурентного аеропорту та «пряника» у вигляді різних моделей суверенітету з високим рівнем автономії для гібралтарського населення. Стратегія ж Великобританії полягала не у намаганні розв'язати проблему, а у продовженні пошуку шляхів «розчинити її у межах ЄС»⁴.

Проблема Гібралтару знову виступила перешкодою, коли 26 червня 1991 р. дванадцять міністрів внутрішніх справ країн-членів ЄС (включаючи британця Кеннета Бейкера та іспанця Хосе Луїса Коркуеру) зібралися у Люксембурзі для підписання договору про перетин зовнішніх кордонів ЄС, в очікуванні на вільний рух товарів та людей у межах ЄС, починаючи з 1 січня 1993 р. Великобританія мала певні зауваження щодо громадян країн, що не входили до ЄС, які законно жили у країні-члені ЄС, маючи змогу вільно пересуватися в межах Співтовариства, бо британські кордони були внутрішніми та зовнішніми одночасно. Як наслідок, Великобританії вдалося наполягти на тому, щоб до тексту договору були додані слова про те, що визнання зовнішніх кордонів жодним чином не стосувалося визнання внутрішніх кордонів. Вважалося, що таке формулювання задовольнить і Іспанію. Проте остання була стурбована тим, що, за умови підписання нею договору, це могло поставити під ризик її претензії стосовно Гібралтару на підставі того, що офіційне визнання у договорі її кордону з Гібралтаром як зовнішнього разом зі згадуванням спеціального статусу останнього в межах ЄС розцінювалося б як поступка з боку Іспанії власними

претензіями на суверенітет. Внаслідок цього 29 червня 1991 р. Гонсалес чітко дав зрозуміти, що Іспанія не поставить підпис під договором, поки питання Гібралтару лишатиметься відкритим.

Заплановану дату підписання договору було відстрочено до 19 липня 1991 р., щоб дати змогу Великобританії та Іспанії домовитися. Проте зрештою було перенесено на невизначений термін. Хоча проблема у питанні суверенітету полягала у згоді чи незгоді Великобританії занести до договору іспанські зауваження, справжню складність становили наполягання Іспанії щодо спільного контролю у зовнішніх вхідних пунктах Гібралтару (порту та аеропорту) за іноземними відвідувачами перед тим, як Іспанія погодиться усунути ворота на внутрішньому кордоні з нею.

Іспанія намагалася переконати Великобританію погодитися шляхом внесення до Статті 30, що договір стосуватиметься Гібралтару лише тоді, коли між ними буде досягнуто двосторонньої домовленості. На додачу Іспанія запропонувала, що у Статті 1 дефініція зовнішніх кордонів повинна виключати «іноземні території, чиї міжнародні відносини знаходяться в руках іншої країни-члена». Проте Великобританія не погодилася на спільний контроль над зовнішніми вхідними пунктами, що призвело до тупикової ситуації. Таким чином, суперечка навколо Гібралтару знову стала на перешкоді процесу гармонізації політик ЄС та випробуванням терпіння інших країн-членів ЄС.

У серпні 1991 р. з'явилася ідея стосовно того, що вирішенням питання суверенітету Гібралтару може бути передача останнього до ЄС. 11 серпня 1991 р. британське видання «Observer» повідомило, що іспанські міністри, у принципі, привітали цю уявну ідею і що два прем'єри вирішили обговорити її восени. Проте видання «Independent» наступного дня опублікувало інформацію про те, що як іспанське МЗС, так і британське міністерство закордонних справ та у справах Співтовариства наполягли на тому, щоб ідея незалежності Гібралтару з переданням відповідальності за оборону та зовнішні відносини ЄС не обговорювалася.

Найвірогіднішим автором зазначеної пропозиції був сам Гібралтар. Дослідження, опубліковане 5 серпня 1991 р., показало, що 52% гібралтарців схвалювали ідею незалежності. Вперше більшість населення закликала до завершення зв'язку з Великобританією. Хоча кілька провідних осіб розмірковували над рішенням у контексті ЄС, доки ЄС не розвинулося б як політичний організм до того, щоб бути спроможним формулювати оборонну та зовнішню

політику, навряд чи можна було сподіватися на прогрес цієї ідеї, навіть якщо — і це було велике «якщо» — як Іспанія, так і Великобританія схвалювали б цю ідею.

14 лютого 1992 р. верховний міністр чітко визначив свій намір досягти зміни конституції і статусу Гібралтару, передавши відповідальність за оборону та зовнішні відносини ЄС, тоді як за Великобританією зберігався суверенітет, а Гібралтар мав автономію у всіх інших питаннях. Таким чином, за відсутності передачі суверенітету такі зміни жодним чином не суперечили б Утрехтському договору. Боссано визначив розклад у чотири роки для узгодження цих реформ.

Іншою важливою проблемою було питання функціонування Гібралтару як офшорного фінансового центру. У жовтні 1992 р. Великобританія нагадала Гібралтару, що у ранзі члена ЄС вона була відповідальна за імплементацію у Гібралтарі рішень ЄС і що, будучи королівською колонією, останній не міг прийняти рішення стосовно невпровадження певних положень ЄС лише тому, що вони підривали його наміри як офшорного фінансового центру. 12 листопада 1992 р. Боссано мав безпосередню конфронтацію щодо цього питання з британським міністром закордонних справ Дугласом Хардом, коли останній нагадав йому про те, що Гібралтар лише тому перебуває в ЄС, що він є британською колонією, і що немає підстав для претензій з боку Гібралтару на те, щоб бути тринадцятим членом ЄС. У відповідь Боссано зазначив, що палата зборів Гібралтару вже впровадила у дію директиви ЄС за власною ініціативою і що Гібралтар, таким чином, міг заявити про те, що діяв як незалежний член.

Було очевидно, що Великобританія не збиралася приймати позицію Гібралтару, проте, враховуючи, що останній являв собою проблему для ЄС у двох аспектах — питанні договору про аеропорт та конвенції із зовнішніх кордонів — Великобританія намагалася уникнути конфронтації із своїми партнерами з питання імплементації директив ЄС.

Наприкінці червня 1993 р. Гібралтар спіткала невдача у спробі досягти для свого аеропорту права стосовно вільного руху товарів та пасажирів, яким користувалися усі інші аеропорти у ЄС. Європейський суд у Люксембурзі відхилив перші п'ять заяв уряду Гібралтару, що вимагали анулювання директив ЄС стосовно повітряного, аргументуючи це тим, що статус Гібралтару в рамках ЄС не давав йому права робити такі заяви. Причиною такого рішення

були політичні фактори відмови Гібралтару впровадити у дію договір про аеропорт 1987 р. та невирішена суперечка між Великобританією та Іспанією стосовно питання зовнішнього кордону. Таким чином, іспанське МЗС могло записати рішення Суду як перемогу технічним нокаутом на власну користь.

Передусім Боссано потребував встановлення економічної незалежності Гібралтару як крок на шляху до політичної незалежності. Проблема полягала в тому, що витрати міністерства оборони у місцеву економіку скоротилися з 65% на початку 1980-х років до 11% у 1993 р. з передбачуваною подальшою втратою більше 1 000 робочих місць до 1997 р., тоді як туризм тримався на тому ж рівні. Таким чином, економічна самодостатність Гібралтару залежала від становлення останнього як офшорного фінансового центру, що виявилось не таким успішним, як очікувалося. Сектор фінансових послуг становив лише 15% ВВП Гібралтару (порівняно із 45% острова Мен). 22 листопада 1993 р. в інтерв'ю британському виданню «Guardian» напередодні візиту до Лондона з метою участі у конференції з питання статусу британських залежних територій Боссано відкинув ідею про регрес як причину наявних труднощів та продовжив нападки на Великобританію, висловивши припущення стосовно того, що останні були спричинені невдачею британського уряду у намаганні добитися належного розуміння ситуації з Гібралтаром на європейському рівні. Як приклад, він навів відсутність директиви ЄС, яка б визначала, яке законодавство має застосовуватися до Гібралтару, тоді як таке визначення існувало щодо кожної країни-члена. Боссано описав конституційні відносини з Великобританією як «жах», звинувативши британський уряд у «злочинній халатності»⁵.

Хоча висловлювання гібралтарського верховного міністра були різкими, проте він мав рацію. Директиви Співтовариства виходили з припущення про наявність у кожного з 12 країн-членів власного законодавства. Але у разі внутрішніх справ конституція Гібралтару дозволяла існування відмінності гібралтарських законів від британських і ЄС не усвідомлювала такої відмінності. Як приклад, задля того, щоб бути визнаними у ЄС, банки мали бути засновані «компетентною владою», проте банківський наглядач, який видавав ліцензії банкам відповідно до гібралтарського законодавства, не був представником такої влади. Таким чином, формально банки, засновані у Гібралтарі, не мали належної ліцензії.

Не дивно, що Боссано відчував розчарування та роздратування через позицію Великобританії. Остання, проте, відповідала йому взаємністю: британський уряд намагався змусити Гібралтар впровадити у дію директиви ЄС з питання банківської справи та митниці, тоді як Гібралтар, здавалося, аж ніяк не поспішав це робити. Зазначені питання дали про себе знати навесні 1994 р. та яскраво спалахнули, у першу чергу, у стосунках між Боссано та британським МЗС у другій половині року.

Наприкінці жовтня 1994 р. знову постало питання про відсутність представництва Гібралтару у Європейському парламенті (ЄП) у Страсбурзі, коли завдяки голосам членів ЄП з-поміж британських консерваторів було відхилено поправку, запропоновану членами ЄП з-серед британських лейбористів стосовно надання права голосу усім громадянам ЄС, висунуту у резолюції, адресованій парламентському комітету з прав. Позиція консерваторів пояснювалася небажанням провокувати труднощі з Іспанією з цього питання. Зі свого боку, лейбористи звинувачували останніх у наданні ними відносинам з Іспанією першорядного значення, порівняно із захистом прав гібралтарців⁶. Поставало питання, чи мав автор поправки з-поміж лейбористів пропозицію стосовно того, яким чином включити голоси гібралтарців до британської одномандатної виборчої системи голосування, що становило проблему, яка завжди, коли її торкалися, викликала труднощі. Проте відхилення поправки звільнило його автора від відповіді.

27 листопада 1994 р. знаменувало десяту річницю підписання Брюссельської декларації. Позиція тодішнього міністра закордонних справ Іспанії Морана, який на початку листопада скористався нагодою для ретроспективного погляду на події, які привели до підписання Декларації, і те, що трапилося після цього, зводилася до констатації відсутності прогресу протягом Брюссельського процесу та заклику уряду Іспанії до використання ЄС задля надання рамок для знаходження вирішення проблеми (що пояснювалося тим, що Моран сам був членом Європейського парламенту).

У лютому 1995 р. палата зборів почала розгляд законодавства з метою впровадження у дію директив ЄС, що стосувалися положень щодо банківської справи, які, врешті-решт, надали змогу гібралтарським банкам вести бізнес у ЄС.

Також було очевидно, що проблема затримок під час перетину кордону між Іспанією та Гібралтаром — яке іспанська сторона обіцяла розв'язати в обмін на встановлення «механізму для

співробітництва» — знову загострилася. З набранням чинності 26 березня 1995 р. Шенгенської угоди (за якою сім країн-членів ЄС, включаючи Іспанію, погодилися ліквідувати контроль на внутрішньому кордоні) Іспанія відчула себе зобов'язаною (або скористалася можливістю) посилити контроль на вхідних пунктах зовнішнього кордону, одним з яких (з погляду Іспанії) був кордон з Гібралтаром. До початку квітня 1995 р. гібралтарці скаржилися з приводу чотиригодинних затримок під час перетину іспанського кордону через перевірку кожного паспорта іспанською поліцією.

З огляду на те, що Іспанія мала головувати у ЄС у другій половині 1995 р., Великобританія бажала покращити відносини з нею (які погіршилися через інцидент, що стався 17 квітня 1995 р., коли британська сторона виступила на підтримку Канади у суперечці, викликаній захопленням останньою іспанського риболовного човна у міжнародних водах, — подія, відома як «війна білого палтуса») задля уникнення апеляції Іспанії до ЄС з приводу невиконання Гібралтаром директив останнього, особливо директиви 91/308/ЄЕС, направленої на боротьбу з відмиванням грошей. Протягом травня 1995 р. Великобританія ще з більшою силою продовжила тиск на Гібралтар стосовно впровадження ним у дію директив ЄС.

Новий 1997 рік також почався для Гібралтару не з позитивної ноти. Незадовго до переговорів між двома міністрами закордонних справ, призначених на 22 січня 1997 р., іспанська преса повідомила про загрозу того, що гібралтарські паспорти будуть визнаватися недійсними органами іспанської влади і що гібралтарцям доведеться носити з собою паспорти громадян ЄС, видані британським міністерством закордонних справ та у справах Співтовариства. Іспанія намагалася використати для пояснення власних дій факт того, що, з огляду на те, що Гібралтар був британською колонією, його громадяни не мали прав на переміщення, аналогічних до тих, якими користувалися громадяни Великобританії. Контраргумент останньої зводився до того, що Гібралтар був також частиною ЄС, що давало його громадянам право на вільне переміщення між країнами-членами Співтовариства і що, якщо Іспанія продовжуватиме погрози, британський уряд передасть питання на розгляд Європейської комісії, а у разі необхідності — і Європейського суду. Не дивно, що самих гібралтарців розгнівала така погроза, адже у разі її реалізації це завадило б багатьом з них залишити Гібралтар наземним шляхом.

Тим часом новий верховний міністр Гібралтару Пітер Каруана вирішив, що прийшов час взяти на себе ініціативу стосовно визнання європейського статусу Гібралтару і 28 січня 1997 р. разом із делегацією здійснив триденний візит до Брюсселя задля спілкування з членами Європейського парламенту та Європейської комісії. Візит мав на меті: 1) гарантувати виборчі права резидентів Гібралтару (включаючи громадян інших країн-членів ЄС) стосовно виборів до Європейського парламенту; 2) привернути увагу до обмежень, накладених на Гібралтар Іспанією, включаючи відсутність прямих морських та повітряних зв'язків з Іспанією, обмеження використання повітряного простору поблизу аеропорту Гібралтару, затримки під час перетину кордону, невизнання ідентифікаційних карток як чинних ідентифікаційних документів та невизнання гібралтарського міжнародного телефонного коду. Особливо Гібралтар хотів добитися права на відкриття власного представництва у Брюсселі.

Каруана звинуватив Брюссель у тому, що останній надавав перевагу вирішенню проблем Гібралтару між Великобританією та Іспанією без власної участі, а також висловив критику на адресу британського уряду за незахист прав Гібралтару через побоювання погіршити відносини з Іспанією. У свою чергу, Комісія наполягала на тому, щоб Гібралтар взяв на себе зобов'язання виконати усі відомі директиви ЄС стосовно страхування, банківської сфери та безпеки до кінця року.

Британська преса припускала, що офіційні особи ЄС були примушені іспанським урядом зруйнувати плани гібралтарської делегації. Незалежно від того, було це правдою чи офіційні особи ЄС просто не хотіли образити іспанські почуття, залишається фактом те, що жоден з чотирьох комісарів ЄС (двоє з яких були іспанцями), а також президент Європейського парламенту Хосе Марія Жіль-Робле (також іспанець), яких Каруана та його колеги сподівалися побачити, не знайшли часу для того, аби зустрітися з ними. Як можна було передбачити, реакція в самій Іспанії на візит гібралтарської делегації до Брюсселя була гнівною.

Незважаючи на зневажливе ставлення стосовно гібралтарської делегації, можна було констатувати деякий успіх останньої у тому сенсі, що Європейська комісія все ж таки погодилася розглянути заяви про порушення Великобританією та Іспанією законів ЄС стосовно двох головних питань візиту. Проте, звичайно, розглянути заяви — це одна справа, а прийняти рішення на користь їхнього автора — зовсім інша.

У цей час набрала чинності фінальна фаза договору з відміни державного регулювання руху комерційного повітряного транспорту у межах ЄС. Це був процес, стосовно якого досягнуто домовленостей у грудні 1987 р., проте за винятком аеропорту Гібралтару на вимогу гібралтарців, які усвідомлювали наслідки спільного використання аеропорту для питання суверенітету.

Тим часом сподівання Гібралтару на розвиток власного сектору фінансових послуг дістали підтримку 12 червня 1997 р., коли британський уряд надав Гібралтару дозвіл на здійснення послуг на ринку страхування у Об'єднаному Королівстві та будь-де у ЄС без права на аналогічні послуги за межами останнього. Цей крок з боку Великобританії відразу надав Гібралтару перевагу над іншими британськими офшорними територіями на кшталт Нормандських островів та острова Мен⁷. Це викликало занепокоєння з боку Іспанії, проте для Великобританії та Гібралтару було ще одним кроком на шляху до територіальної самодостатності, а отже, — до економічної, якщо не політичної, незалежності.

18 лютого 1999 р. питання права гібралтарців брати участь у виборах (обирати та бути обраними) до Європейського парламенту постало перед Європейським судом з прав людини у Страсбурзі. Гібралтарці були у захваті, коли Європейський суд ухвалив рішення (15-ма голосами проти 2-ох) про тиск на британський уряд, щоб змусити останнього зробити спробу ініціювати внесення поправки до Акту ЄС про прямі вибори від 1976 р., що, як гадали, вимагатиме одностайної підтримки з боку усіх інших країн-членів ЄС, включаючи Іспанію, що значною мірою ускладнювало досягнення мети. Таким чином, Великобританія, яка до цього часу ухилялася від цього питання, щоб не загострювати відносини з Іспанією, не могла уникати зазначеної проблеми.

До кінця травня 1999 р. питання Гібралтару було ще раз використане Іспанією для блокування Великобританії у контексті ЄС під час засідання міністрів юстиції та внутрішніх справ країн-членів ЄС у Брюсселі, коли британський уряд оголосив офіційне звернення стосовно обмеженої участі у Шенгенській угоді (аспекти, в яких у рамках угоди Великобританія мала намір брати участь, стосувалися поліцейського співробітництва, юридичної допомоги у кримінальних справах, боротьби з торгівлею наркотиками та Шенгенської комп'ютерної системи). Коли іспанський міністр внутрішніх справ Леопольдо Кальво Сотело навів доводи стосовно того, що, з огляду на передбачення Шенгенською угодою взаємного

визнання поліцейських та юридичних органів влади, це не могло мати місця між Іспанією та Гібралтаром, бо, зі слів іспанської сторони, останній був «колонією на нашій території», стало ясно, що британське прохання не дістане схвалення з боку Іспанії⁸. Проте Гібралтар був не єдиною причиною іспанських заперечень через те, що Кальво Сотело також заявив, що Шенгенська угода «гармонійно поєднувала права та обов'язки», які не можна дозволяти Великобританії (та Ірландії, яка одночасно з останньою звернулася з аналогічним проханням щодо обмеженої участі) ухвалювати вибірково⁹. Зазначені ширші заперечення стали предметом обговорення у рамках питання Великобританії та Шенгену, тоді як заперечення, що стосувалися Гібралтару, лишилися незмінними.

Тим часом, з огляду на те, що жорсткий прикордонний контроль далі спричинював тривалі затримки, Комісар ЄС з питань внутрішнього ринку Маріо Монті на початку липня 1999 р. погрозив розпочати судові розслідування проти Іспанії на підставі отримання Європейською комісією великої кількості скарг (нібито ініційованих зацікавленими особами Гібралтару) щодо порушення Іспанією принципу вільного переміщення людей на території ЄС. Мадрид, у свою чергу, відкинув звинувачення Європейської комісії, мотивуючи це тим, що, з огляду на знаходження Гібралтару за межами Шенгенської зони, Іспанія всього лиш встановила жорсткий в'їзний контроль задля не лише перевірки законності перетину кордону, а і також (враховуючи те, що Гібралтар не входив до митного союзу) гарантування стягнення належних митних зборів на товари, що перетинають кордон. Це був один із прикладів використання Іспанією особливого статусу Гібралтару у межах ЄС для здійснення тиску на Великобританію та її колонію з метою досягнення прогресу з питання суверенітету — що було, загалом, основною метою кожної дії, до якої вдавалася Іспанія щодо Гібралтару.

Наприкінці липня 1999 р. іспанський міністр закордонних справ Абель Матугес висловився проти привілейованого фінансового статусу Гібралтару у межах ЄС (назвавши колонію «гігантським звільненням від митного збору ринком збуту, націленим на іспанський ринок» та «універсальним економічним і фіскальним демпінгом»¹⁰) та наданої йому більшої незалежності (проілюструвавши свої слова прикладом договору про рибальство, укладеного між верховним міністром та представниками регіону Кампо на початку лютого 1999 р.) і виказав рішучість іспанського уряду

покласти край, за його словами, «періодам вседозволеності та бездіяльності, які були раніше»¹¹. Матутес заявив, що Іспанія мала підхід, який включав три аспекти: 1) розвиток регіону Кампо; 2) боротьбу з нелегальною діяльністю, до якої був залучений Гібралтар; 3) протидію спробам Гібралтару, набути власної ідентичності у відносинах з ЄС. Іспанський міністр закордонних справ заперечив ідею, висунуту його політичним опонентом та представником ІСРП Рафаелем Естреллою, щодо «заморожування» питання суверенітету як «прояв лицемірства або спробу обдурити іспанську суспільну думку»¹².

Після невдалої спроби домовитися з питань Гібралтару стосовно британської спроби добитися часткової участі у Шенгенській угоді 19 квітня 2000 р. нарешті було оголошено про підписання договору між Великобританією та Іспанією про Шенген та Гібралтар. Основою договору була домовленість про запровадження відділу у межах британського МЗС, який мав функціонувати «поштовою скринькою» та бути відповідальним за всі офіційні комунікації та рішення, прийняті у Гібралтарі, які могли вплинути на зовнішні відносини останнього як за кордоном, так і з інституцією ЄС чи країною-членом. Важливість цього, з погляду іспанської сторони, полягала в тому, як це бачив Матутес, що «договір поклав край баченню Гібралтару певними людьми» — чіткий натяк на колишнього верховного міністра Джо Боссано — «як 16-ї країни-члена ЄС»¹³. Також стверджувалося, відповідно до слів Матутеса, що, хоча питання суверенітету не було частиною договору, відповідальність за нього несла Великобританія, а не Гібралтар.

Британський міністр закордонних справ Робін Кук, зі свого боку, віддав перевагу применшенню значення договору, який він назвав «заходами», наголосивши на тому, що договір було досягнуто «не поступившись жодною комою щодо наших зобов'язань стосовно того, що Гібралтар є британською територією»¹⁴. Починаючи з кінця травня 2000 р. Великобританія могла частково брати участь у Шенгенській угоді. Договір виключав відмову від прикордонного контролю, проте передбачав транскордонне співробітництво, включаючи співпрацю між гібралтарською та іспанською поліцією щодо запобігання та боротьби зі злочинністю.

Стосовно питання ідентифікаційних карток, виданих у Гібралтарі, ситуація була такою: Іспанія (та всі інші країни-члени ЄС, окрім Об'єднаного Королівства та Швеції) до цього відмовлялися визнавати ці картки дійсними документами для тих, хто подоро-

жує, замість паспорта; у майбутньому Гібралтар мав і надалі видавати їх, проте заради та від імені британських органів влади (зі словами «Об'єднане Королівство», доданими на першій сторінці).

Опозиційні гібралтарські партії з занепокоєнням сприйняли договір і вважали його кроком до умиротворення Іспанії за рахунок Гібралтару. Проте позиція уряду Каруани була більш прагматичною — у заяві на адресу гібралтарських зборів того ж дня, як договір був підписаний, верховний міністр оголосив, що його уряд був достатньо задоволений результатом, тому що Іспанія тепер мала визнати не лише документи, видані у Гібралтарі, але і також (відповідно до Шенгенської конвенції) королівську поліцію Гібралтару як конституційний поліцейський орган влади Гібралтару¹⁵.

Таким чином, хоча договір і слугував, у принципі, для усунення ряду спірних моментів між Іспанією, Великобританією та Гібралтаром, ще треба було побачити, чи усі аспекти договору будуть впроваджені у дію на практиці. У той самий час інші, більш суттєві питання, лишилися невирішеними — переміщення під час перетину кордону, використання аеропорту і, звичайно, складне питання суверенітету.

Тим часом суперечка навколо Гібралтару на прийняття рішень у рамках ЄС знову вийшла на передній план на початку березня 2001 р., коли комісар з транспорту Лойола де Паласіо оголосила про зняття з порядку денного запропонованого договору за назвою «Єдине європейське небо» з метою обговорення останнього комісарами задля «уникнення провалу ініціативи на самому початку»¹⁶. Були сподівання щодо можливості вдев'яте застосувати пункт (який вперше був задіяний у 1987 р. для виключення гібралтарського аеропорту з договору про повітряний транспорт) стосовно питань, пов'язаних з авіацією, задля укладення договору «Єдине небо» і, таким чином, забезпечити спільне управління європейським повітряним простором до 2004 р., що призвело б, зокрема, до зменшення затримок в європейських аеропортах. Проте Великобританія вирішила не застосовувати так званий гібралтарський пункт знову через те, що, з огляду на той факт, що з моменту його підписання у 1987 р. договір між Іспанією та Великобританією про спільне використання гібралтарського аеропорту ніколи не використовували, він, внаслідок цього, втратив силу. Натомість Іспанія намагалася підкреслити, що причиною, через яку договір ніколи не впроваджувався у дію, була «гібралтарська непримиримість, дозволена Об'єднаним Королівством»¹⁷.

22–23 березня 2001 р. відбулася зустріч між британським та іспанським міністрами закордонних справ Робіном Куком та Жозефом Піке на засіданні Ради міністрів у Стокгольмі. Обидва уряди (британський та іспанський) бажали добитися прийняття директиви про єдиний європейський повітряний простір (або «Єдине небо») задля ефективного управління повітряними переміщеннями для зменшення затримок та, як наслідок, витрат. Проте тоді як іспанські комісари чітко дали зрозуміти своє бажання стосовно занесення до договору звичайних «пунктів щодо виключення Гібралтару» (вони поки були присутні у 15-и директивах ЄС), Великобританія більше не погоджувалася на систематичне внесення цих пунктів до договорів ЄС, виступаючи за їхнє вибіркове занесення (можливо, в основі такої позиції лежали наближення загальних виборів у Великобританії та, як наслідок, бажання Тоні Блера стосовно безпроблемного саміту). Ці позиції були підтримані, відповідно, листами від Тоні Блера та Аснара, адресованими президенту Європейської комісії Романо Проді. Проте, як зазначалося раніше, комісар з транспорту Лойола де Паласіо ще до саміту зняла пропозицію з порядку денного. Під час переговорів у Стокгольмі Аснар та Блер домовилися про пошук вирішення питання стосовно курсу на укладення договору про «Єдине небо» до середини червня 2001 р., щоб можна було досягти домовленості щодо вирішення питання на наступному саміті у Гетеборзі та впровадити її у дію до 2004 р., хоча відрізок часу виглядав явно коротким для можливості досягнення достатньо вагомого прогресу. Також Робін Кук та Жозеф Піке домовилися щодо поновлення «до літа» переговорів у рамках Брюссельського процесу¹⁸.

У січні 2002 р. через відсутність будь-якого оголошення твердих пропозицій чутки почали продукувати більше деталей щодо можливої домовленості. Редактор видання «Gibraltar Chronicle», основуючись на, очевидно, достовірних джерелах, написав, що посадові особи, які вели переговори, схилилися не до андоррської моделі спільного суверенітету, а скоріше до винаходження нової моделі, «відповідно до якої Гібралтар буде спеціальною територією у складі ЄС на безкінечній основі».¹⁹ Це передбачатиме володіння Гібралтаром усіма правами та обов'язками ЄС, повною автономією, за винятком сфери оборони та зовнішніх відносин, номінальну інтеграцію як до Великобританії, так і до Іспанії та вільний вибір у питанні збереження зв'язків, інституцій та громадянства²⁰.

Що стосується англо-іспанських засідань, було повідомлено, що 19 травня 2003 р. Аснар направив листа Блеру з пропозицією щодо поновлення переговорів задля намагання та вирішення суперечки до інституційних реформ ЄС та розширення його членства, які наближалися²¹. 6 червня 2003 р. Деніс МакШейн та Рамон де Мігель зустрілися у Мадриді для обговорення ряду питань взаємного інтересу. Ана Паласіо наполягала на тому, щоб засідання не було частиною переговорного процесу з питання Гібралтару, хоча вона зазначила, що іспанський уряд зробить усе можливе для досягнення домовленості з питання спільного суверенітету, що, вона сподівалася, буде здійснено протягом року²². Незалежно від того, чи планували обидва міністри говорити про Гібралтар, їм було важко уникнути певного обговорення оголошення, зробленого попереднього дня іспанським міністром закордонних справ стосовно того, що Іспанія ініціювала судову справу у Європейському суді у Люксембурзі проти нового британського законодавства, яке дозволяє гібралтарському населенню брати участь у голосуванні на виборах до Європейського парламенту у 2004 р. як складовій британського євро-виборчого округу²³. Зі свого боку, Каруана дав коментар з приводу законності цього, сказавши: «Я сподіваюся, це, певним чином, відкриє у Лондоні очі на реалії, які вони не завжди визнавали. Виходить, що Іспанія хоче поставити навіть права людини в залежність від власної упертої та нав'язливої позиції через питання Гібралтару»²⁴.

Підсумовуючи роль ЄС у гібралтарському конфлікті після приєднання до нього Іспанії, необхідно констатувати, що увага з боку Співтовариства до проблеми Гібралтару, як і можна було очікувати, відчутно підвищилася, адже тепер остання стосувалася не одного, а обох її членів, а отже, ситуація у гібралтарському питанні напругу впливала на ситуацію у самому ЄС. Тому цілком логічним є те, що Співтовариство намагалося використати усі наявні можливості та важелі для того, щоб через свої органи вплинути на проблему та віднайти вирішення тих чи інших її аспектів, які були особливо нагальними. Це стосується безпосередньо питання аеропорту у Гібралтарі, проблеми функціонування офшорного фінансового центру, права гібралтарців брати участь у виборах органів ЄС та користуватися правами нарівні з громадянами країн-членів ЄС тощо, а опосередковано — таких питань, як суверенітет, контроль над тією чи іншою сферою діяльності. Що ж до сторін конфлікту — Великобританії та Іспанії — то вони намагалися використати

ЄС для досягнення своїх цілей та відстоювання власних інтересів у суперечці навколо Гібралтару, тоді як останній намагався зробити все, аби бути почутим та відстояти свої права, зокрема, право самому визначати власне майбутнє. Що ж до оцінки досягнень ЄС у просуванні гібралтарської проблеми до її вирішення, то треба наголосити, що певні зрушення, як, наприклад, у питанні аеропорту, мали місце саме завдяки тиску з боку ЄС. На те, щоб дочекатися першого прикладу такого тиску знадобилося чимало років, адже до цього не було структури (за всієї поваги до ООН) за межами двосторонніх переговорів, яка б підштовхнула до знаходження порозуміння. Це було саме тим фактом, який міг викликати надію у Великобританії та Іспанії у прогресі щодо гібралтарського питання у довгостроковій перспективі.

¹ El Pais. — 1987. — 25 June.

² Idem. — 4 December.

³ Financial Times. — 1991. — 9 May.

⁴ Hansard House of Commons Debates. — 1991. — 15 July. — Col. 202.

⁵ Guardian. — 1993. — 22 November.

⁶ Press Association. — 1994. — 27 October.

⁷ International Money Marketing. — 1997. — 13 June.

⁸ El Mundo. — 1999. — 28 May.

⁹ Idem.

¹⁰ El Pais. — 1999. — 26 July.

¹¹ Idem.

¹² Idem.

¹³ Idem. — 2000. — 20 April.

¹⁴ Idem.

¹⁵ Panorama. — 2000. — 25 April.

¹⁶ Efe. — 2001. — 7 March.

¹⁷ Idem. — 9 March.

¹⁸ Efe. — 2001. — 23 March.

¹⁹ Gibraltar Chronicle. — 2002. — 19 January.

²⁰ Idem.

²¹ Cinco Dias. — 2003. — 28 May.

²² Efe. — 2003. — 5 June.

²³ El Pais. — 2003. — 6 June.

²⁴ Daily Telegraph. — 2003. — 6 June.

ЗДОРОВИЙ СПОСІБ ЖИТТЯ ЯК ЦІННІСТЬ:
ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ

Аналізується ціннісна природа здорового способу життя, її норми, що склалися в давньо-історичні часи, які реанімуються сьогодні серед різноманітних груп людей; розглядаються принципи формування здорового способу життя на рівні державної політики.

Alexandre Fed'ko. Analysis of value nature of healthy way of life, its regulations which date back to the ancient historic times, revived today among different groups of people; consideration of principles of healthy way of life formation on the level of state policy.

Входження України у новий період соціального розвитку, відновлення державності, відродження багатого культурно-історичного досвіду та традицій національного виховання актуалізує проблему гармонійного фізичного і духовного розвитку людини, її соціалізації як здорової, життєздатної особистості. Політично наш стиль життєдіяльності спрямований перш за все на підтримку та збереження здоров'я фактично здорових людей¹. Між тим, реальна ситуація розгортається дещо за іншим сценарієм. Населення України все гостріше відчуває на собі вплив економічного та екологічного стану, які, на жаль, не відповідають його очікуванням щодо поліпшення якості життя і сталого соціально-економічного розвитку. В умовах трансформації економіки, зтяжної соціальної кризи, а тим більше під час світової економічної та фінансової кризи, яка позначилася в Україні найгіршим чином, ще більшого загострення набула низка проблем, які потребують нових наукових підходів до розв'язання та прийняття принципових рішень на рівні як держави, так і регіонів. Наслідками цих проблем є погіршення демографічної ситуації, зростання захворюваності населення та збільшення питомої ваги тяжких хвороб, лікування яких вимагає значних витрат. Тому на перший план виступає проблема здорового способу життя, як єдино можливого в сучасних умовах.

Проблема формування здорового способу життя досить ретельно висвітлюється в багатьох соціально-філософських, педагогічних, соціологічних, медичних працях. Особливої актуалізації ця проблематика набула у другій половині ХХ століття як у світі в цілому, так і в Україні. Пошук ефективних шляхів формування

здорового способу життя — проблема міждисциплінарна. Їй присвятили свої дослідження філософи Е.Бабаян, Е.Бахтель, Д.Зарідзе; психологи В.Бітенський, В.Братусь, М.Бурно, А.Личко, Н.Максимова, Н.Фелінська, Б.Херсонський; соціологи А.Габіані, Я.Гданський, С.Дідковська, В.Жозак, Г.Лукачек, В.Маляренко, А.Міллер, Н.Мірошніченко, С.Таратухін; медики Г.Апанасенко, Т.Бойченко, В.Мовчанюк, І.Муравов, Л.Попова, В.Шаповалова та інші².

У своїй праці «Соціальні технології культивування здорового способу життя людини» Л.Сущенко проводить досить детальний аналіз відомих поглядів, визначень та підходів до поняття здоров'я. На її думку, на сьогодні усе більше утверджується точка зору, відповідно до якої здоров'я визначається взаємодією біологічних та соціальних чинників, тобто зовнішні впливи опосередковані особливостями функцій організму та їх регуляторних систем. В науковій роботі аналізується понад 200 визначень поняття здоров'я³.

Важко визначити, коли вперше людина замислилася над проблемою збереження здоров'я та тривалості активного життя. У філогенезі людини проблемі здорового способу життя надавалося важливе значення в релігійній, філософській, соціально-політичній, історичній, правовій та етичній думці давніх Єгипту, Вавілону, Риму, таких народів, як перси, індійці, китайці та ін. Значна частина цієї філософсько-теоретичної спадщини й сьогодні не втратила своєї значущості, а проблеми, пов'язані зі способом життя, які виникли в давні часи, залишаються актуальними для нас і сьогодні. У певному розумінні вони навіть відроджуються, опановують певними локальними групами людей, які свято дотримуються норм і принципів давніх вчень, наприклад, йоги тощо.

Відомо, що в Індії за 6 століть до н. е. у «Ведах» були сформульовані основні принципи здорового способу життя і пропонувалися раціональні поради щодо збереження здоров'я людини. Уявлення про здоровий спосіб життя зустрічаються в натурфілософських трактатах лікарів Коської школи, до якої відносять Гіппократа. В його трактаті «Про здоровий спосіб життя» проблема розкривається як певна гармонія, якої слід прагнути і досягати шляхом дотримання цілого ряду профілактичних заходів. В античному світі з'являються традиції ведення здорового способу життя. Суспільство турбується про стан здоров'я нації. Від того, як вихована дитина, яким є її спосіб життя, значною мірою залежить і стан дитячого здоров'я — не тільки фізичного, а й психічного. Наявність

добраго здоров'я була основним критерієм для забезпечення інтелектуального розвитку майбутнього покоління.

У давнину греки обожнювали красиве тіло. В основі всього була краса, і фізичну красу повинна була доповнювати краса моральна, що поєднувала в собі добродесність й порядність. Тіло виховували атлетикою, гімнастикою, а душу — поезією, танком, музикою. Духовне здоров'я грецькі філософи визначали як характеристику людини. Вона показує, наскільки ефективно індивід здатний вирішувати складні ситуації, зберігаючи оптимальне емоційне тло, адекватну поведінку. Під терміном «духовне здоров'я» розуміли ідеальний та нормальний стан психіки особистості, тому можна сказати, що поняття «психічне здоров'я» та «духовне здоров'я» вони вважали тотожними.

В епоху Середньовіччя на історичній арені з'являються арабські народи, які в наукових працях зберегли і розвинули здобутки античних греків і римлян. Видатний мислитель Сходу Абу Алі Ібн-Сіна (Авіценна) (980–1037 рр.) пріоритет відновлення і збереження здоров'я вбачав у знаннях природи людини. Він розрізняв три стани організму: «Здоров'я — всі функції протікають здраво, хвороба і третій проміжний стан — не здоров'я і не хвороба, як буває з тілом стариків і дітей, що одужують»⁴.

Люди хворіють через те, що відчувають імунодефіцит організму, «гноблення духу життя», як говорив великий Парацельс. Багато чого в лікувальній науці змінилося з часів Парацельса, але незмінним лишається наказ великого лікаря: «Вмій залишатися самим собою, і ти ніколи не станеш іграшкою в руках долі». Звісно, від того часу наука про гігієну і харчування пішла далеко вперед, але багато чого актуальне й донині. Всесвітня організація охорони здоров'я дала чітке визначення поняття, а академік І.Павлов підтвердив: «Здоров'я — це неоціненний дарунок природи, воно дається не навечно, його треба берегти. Але здоров'я людини багато в чому залежить від неї самої, від її способу життя, умов праці, харчування, її навичок...»⁵. Здоров'я перебуває у взаємозв'язку з культурою, економічною, соціально-політичною, духовною сферами життя людини. Спосіб життя — це історично визначений спосіб самореалізації людини в матеріальній і духовній сферах її життєдіяльності. Поняття «здоровий спосіб життя» не передбачає лише виконання гігієнічних норм і правил або викорінювання шкідливих звичок, дотримання режиму і санітарне просвітництво. Здоров'я нерозривно пов'язане з поняттям про красу. Гармонія

природних і соціальних якостей особистості, єдність фізичних і психічних процесів, їх досконалість — усе це є красою. Таким чином, здоровий спосіб життя, із часів Античності, можна сказати, спрямований на гуманізацію й активізацію людської діяльності, удосконалення індивідуальних якостей особистості.

У XVI–XVIII ст. специфіка формування суспільних відносин в окремих державах накладає свій відбиток на формування здорового способу життя населення і на форми відображення цього феномена в суспільстві. Це простежується у творчій діяльності видатних учених. Сучасна світова економічна та фінансова криза в черговий раз вимагає від світової наукової думки подивитися на це явище з боку загальнолюдських цінностей, без ідеологічної упередженості. Настав час облишити проблему способу життя формації та суспільства, класів та націй. Сьогодні слід поглянути на явище «спосіб життя» з боку гуманістичного принципу, тобто з боку конкретної людини⁶.

Поняття «здоров'я» нерозривно зв'язане з поняттям «здоровий спосіб життя». З філософської точки зору «спосіб життя» — це поняття, яке характеризує особливості повсякденного життя людей. Воно охоплює працю, побут, форми використання вільного часу, задоволення матеріальних та культурних потреб, участь у суспільному та політичному житті людей. Отже, здоровий спосіб життя — це спосіб життєдіяльності, спрямований на збереження та покращання здоров'я людини⁷.

Формування здорового способу життя сьогодні має стати комплексною, системною та цілеспрямованою діяльністю науковців, органів державної влади та місцевого самоврядування, громадських організацій, сім'ї, інших соціальних інститутів, яка буде безпосередньо спрямована або опосередковано стосуватиметься формування, збереження, зміцнення, витрачання, відновлення і передачі здоров'я молодого покоління.

Потрібно зазначити, що з метою поліпшення демографічної ситуації, збереження і зміцнення здоров'я населення, зниження рівня захворюваності та смертності, продовження активного довголіття і тривалості життя Урядом України вже прийнято низку державних нормативних документів. Зокрема, це постанови Кабінету Міністрів України від 24.06.06 р. № 879 «Про затвердження Стратегії демографічного розвитку в період до 2015 року», від 10.01.02 р. № 14 «Про затвердження Міжгалузевої комплексної програми «Здоров'я нації» на 2002–2011 роки», від 27.12.06 р.

№ 1849 «Про затвердження Державної програми «Репродуктивне здоров'я нації»»⁸. Залишилося впровадити ці заходи у практику, щоб вони не залишилися лише на папері.

В останні десятиріччя проблема здоров'я людини набула нового звучання. Якщо раніше її вирішення пов'язувалося переважно з медико-біологічними або санітарно-гігієнічними факторами, то сьогодні доведено, що здоров'я людини — це цілісне, системне явище, природа якого зумовлена як природними та соціальними зовнішніми чинниками, так і внутрішніми, такими, що визначають психологічне ставлення людини до себе і до тих обставин, у яких вона реалізує власне життя⁹.

Взагалі, спосіб життя — біосоціальна категорія, яка інтегрує уявлення про певний тип життя людини і характеризується її трудовою діяльністю, побутом, формою задоволення матеріальних і духовних потреб, правилами індивідуальної і соціальної поведінки. Іншими словами, спосіб життя — це «обличчя» індивіда і в той же час відображення рівня суспільного прогресу.

Спосіб життя людини значною мірою зумовлений соціальними та екологічними умовами, але в той же час він залежить від мотивів діяльності людини, від особливостей її психіки і функціональних можливостей організму. Цим, зокрема, пояснюється реальна різноманітність варіантів способу життя різних людей. Спосіб життя включає три категорії: рівень життя, якість життя і стиль життя.

Рівень життя — це передусім економічна категорія, яка відображає міру задоволення матеріальних, духовних і культурних потреб людини. Якість життя — це ступінь комфорту в задоволенні людських потреб (переважно соціальна категорія). Стиль життя характеризує поведінкові особливості життя людини, тобто ту модель, яка відображає психологію і психофізіологію особистості (соціально-психологічна категорія).

Найкращим чином взаємозв'язок між способом життя і здоров'ям розкривається в понятті «здоровий спосіб життя» (ЗСЖ). Здоровий спосіб життя об'єднує все, що сприяє виконанню людиною професійних, громадських і побутових функцій в оптимальних для здоров'я умовах і виражає зорієнтованість діяльності особистості у напрямі формування, збереження і зміцнення свого здоров'я. Під здоровим способом життя зазвичай розуміємо усвідомлене, відповідальне, активне ставлення до власного здоров'я, метою якого є формування, збереження і зміцнення всіх складових здоров'я¹⁰.

Підсумовуючи сказане, можна дійти висновку, що в основі способу життя лежать як біологічні, так і соціальні принципи.

До біологічних належать такі:

- спосіб життя має будуватися згідно з віком;
- спосіб життя має забезпечуватися енергетично;
- спосіб життя мусить бути зміцнюючим;
- спосіб життя має бути ритмічним;
- спосіб життя має бути помірним.

До соціальних принципів можна віднести такі:

- спосіб життя повинен бути естетичним;
- спосіб життя повинен бути моральним;
- спосіб життя повинен бути вольовим.

Здоровий спосіб життя — це такий стиль існування, за якого через застосування певних методів впливу на організм і його оточення, рівень життєздатності організму стає оптимальним, знаходить вияв постійне вдосконалення і використання потенціалу організму без завдання йому шкоди, причому активність організму і його можливості зберігаються до самої старості¹¹.

Таким чином, здоровий спосіб життя є комплексним способом життєдіяльності людей, спрямованим на гармонічну підтримку фізичних, психічних, моральних, соціальних і трудових функцій.

У сучасному розумінні уявлення про здоровий спосіб життя відходить від вузького поняття феномена здоров'я, набуває поширення розуміння його як психосоматичного феномена, обов'язково пов'язаного з міжлюдськими взаєминами, соціальним самовизначенням, з рівнем саморегуляції людини, її способами виходу з конфліктних і психотравмуючих ситуацій¹².

Раніше казали: «У здоровому тілі — здоровий дух». На жаль, за останні десятиріччя людина сама створила небезпеку для свого здоров'я. Тепер було б правильніше казати, що тільки духовно здорова, морально зріла людина може дбати про своє тіло, беручи на себе відповідальність за своє ставлення до нього та його здоров'я. Морально зріла людина покладає відповідальність за свої вчинки, за своє життя виключно на себе, а не на оточення, і залежно від своїх прагнень планує свої дії. І навпаки, людина, яка покладається тільки на інших або на долю, зазвичай не планує своїх вчинків, бо вважає, що її життя мало залежить від власних зусиль. Співвідношення таких сподівань є, як не дивно, не тільки індивідуальним уподобанням, а об'єктом філософської рефлексії.

У філософському розумінні спосіб життя — це синтетична характеристика сукупності типових видів життєдіяльності людей (індивідів та соціальних утворень) у поєднанні з умовами життя суспільства. Спосіб життя охоплює всі сфери суспільства: працю і побут, суспільне життя і культуру, поведінку (стиль життя) людей та їх духовні цінності. Тобто, поведінка, або стиль життя, є одним з найважливіших елементів способу життя в цілому, який не може не впливати на здоров'я окремої особи або на здоров'я тих чи інших соціальних груп населення.

Як відомо, основоположником науки про здоров'я в сучасному її розумінні вважається І.Брехман, який обґрунтував методологічні основи здоров'я практично здорових людей. Цей напрям він назвав «валеологією». Так, предметом валеології було визначено індивідуальне здоров'я, а теоретичну основу її становили такі позиції:

- валеологія розглядає здоров'я як самостійну соціально-медичну категорію, сутність якої може бути кількісно і якісно охарактеризована прямими показниками;

- здоров'я розглядається як широка категорія порівняно із хворобою. Передхвороба і хвороба — окремі випадки здоров'я, коли є його дефект або зниження його рівня;

- рівень структурної організації, який досліджується у валеології, переважно є рівнем організму. Валеологічна теорія і практика засновані на розгляді організму як біоенергоінформаційної системи, а здоров'я — як інтегрального багаторівневого поняття;

- розроблення теоретичних принципів валеології відповідає завданню формування загальної концепції здоров'я, що об'єднує філософське розуміння його сутності, осмислення хвороби і перешкодних станів¹³.

Окремі дослідники пропонують розглядати динаміку явища здорового способу життя людини з позицій взаємодії об'єктивних і суб'єктивних чинників. До об'єктивних чинників здорового способу життя автори відносять:

- передумови для ведення здорового способу життя (організація раціонального харчування, створення умов для занять фізичною культурою, відпочинку), що належать до сфер матеріально-виробничого, сімейно-побутового і духовного життя;

- сприятливе середовище перебування (повітря, вода, ґрунт), безпечні умови праці;

- економічні та інші стимули, а також фактори, що зумовлюють потребу людини вести здоровий спосіб життя;

– стан пропаганди здорового способу життя¹⁴.

Питання можливості (неможливості) вести здоровий спосіб життя надзвичайно суб'єктивне, тому що воно, перш за все, детерміноване мірою усвідомлення людиною важливості дій в цьому напрямі. Навіть за відсутності деяких об'єктивних умов (комфортне житло, належне харчування, достатній дохід тощо) особи з високим рівнем свідомості стосовно здорового способу життя прагнуть діяти заради власного здоров'я. І навпаки, за достатньо об'єктивних умов нестача особистісних стимулів унеможлиблює прагнення бути здоровим. З іншого боку, існує певний мінімум об'єктивних умов життя, який обумовлює можливості реалізації здорового способу життя. Це добробут родини, який опосередковано характеризує потенційну можливість реалізації здорового способу життя. Ставлення найближчого оточення до цінностей здоров'я теж певний показник такої можливості, оскільки складно вести здоровий спосіб життя за негативного ставлення друзів і знайомих.

Дослідження, побудовані в межах цієї стратегії, виявили наявність дієвого засобу запобігання загрози здоров'я людства і досягнення цілей, висунутих політикою здоров'я для всіх. Визнано систему заходів, що у загальносвітовий науковий лексикон увійшла під назвою health promotion. Дослівний переклад цього словосполучення припускає кілька тлумачень (просування, заохочення до здоров'я, сприяння здоров'ю, стимулювання, підтримка здоров'я тощо), що не повно відповідають змісту тієї системи заходів, про яку йдеться. Тому професійні перекладачі вживають досить різноманітні варіанти як лексичний аналог, наприклад, «пропаганда здоров'я», «пропагування здоров'я», «пропаганда здорового способу життя» тощо.

Таким чином, здоровий спосіб життя як система складається з багатьох взаємозалежних та взаємозамінних елементів, які спираються на принципи культури харчування, руху, емоцій, взаємовідносин, виховання, а не тільки на дотриманні певних технологій оздоровлення. Визначення поняття здорового способу життя не експертами, а пересічними громадянами дуже різноманітне, але включає деякі спільні риси: оптимальний режим праці і відпочинку, відмова від шкідливих звичок, заняття фізичними вправами і спортом, переживання задоволення і щастя від прожитого дня, екологічна обстановка місця проживання, дотримання особистої гігієни, гігієни харчування тощо¹⁵.

Якісно нові завдання, пов'язані з активізацією реформаторського та євроінтеграційного процесу в Україні, зумовили посилення вимог до стану та умов формування здоров'я населення. На новому етапі соціально-економічного реформування необхідно сформулювати таку модель загальнодержавної системи збереження здоров'я і життя населення, яка відповідає сучасним умовам розвитку ринкових відносин в Україні та міжнародним стандартам у галузі захисту праці, соціальної безпеки та охорони здоров'я.

Через те, що спосіб життя є однією із детермінант здоров'я людини, постає питання, чи можливо шляхом прийняття відповідних законів викликати зміни в поведінці людей, які зрештою приведуть до масштабних соціальних змін. Однак при цьому паралельно виникає ряд питань етичного характеру щодо меж ролі законодавства в сфері сприяння здоров'ю. Необхідно встановити рівновагу між законодавчими заходами та повагою до свободи особистості. Необхідно зберегти принцип вільної визначеності для кожної людини. Однак безвідповідальна поведінка людини може спричинитися до того, що вона стане соціальним тягарем, на який витрачаються кошти (наприклад, зловживання палінням та алкоголем, що призводять до хронічних захворювань), або який несе в собі небезпеку для інших (пасивне паління, керування автомашиною під впливом алкоголю тощо). В житті людина змінює моделі своєї поведінки внаслідок різних впливів з боку суспільства, сім'ї, друзів чи комерційної реклами. Тому питання полягає не в тому, щоб впливати на поведінку людини, а в тому, як встановити справедливий баланс цих впливів.

Суспільні уявлення про здоровий спосіб життя, які ґрунтуються на суспільній свідомості, включають також поняття про культуру здоров'я, як на рівні суспільства, так і особистості. Поняття «культура здоров'я» включає умови та характеристики оточуючого середовища; індивідуальні якості та особливості особистості, уміння адекватно співвіднести себе з навколишнім світом. За такого підходу цілком правомірним є висновок, що культура здоров'я є невід'ємною складовою загальної культури особистості, забезпечує певний рівень знань, умінь, навичок її з питань формування, збереження, відтворення та зміцнення власного здоров'я і характеризується високим рівнем культури поведінки стосовно здоров'я оточуючих. Оскільки «культура здоров'я» — поняття багатопланове, для з'ясування його загального, інтегрального рівня визначено рівні кожної зі складових фізичного, психічного, духовного

і соціального здоров'я, а саме: високий, вище середнього, середній, нижче середнього, низький¹⁶.

У сучасних умовах серед фахівців та науковців досить часто виникає запитання: яке ж місце посідає проблема здорового способу життя та від яких чинників залежить сьогодні стан здоров'я людини? Ніхто, звичайно, не має сумнівів у тому, що здоров'я залежить від багатьох ризиків, а також від рівня надання медичної допомоги. Зрозуміло, що поряд із вивченням чинників ризику слід модернізувати медичні технології. Інтерес філософської думки до проблеми полягає в осмисленні внутрішнього соціального змісту людини, що являє собою індивідуальний потенційний соціум. А суспільство, таким чином, є не що інше, як зовнішній прояв і діалектична взаємодія між собою таких потенційних соціальних світів. Для ефективного становлення українського суспільства ідеальним є взаємодія між собою здорових індивідуальних потенційних світів, які виникають на підставі здорових фізичних і психічних компонентів людської особистості. Звідси випливає, що соціальне пізнання за обґрунтування потенційного соціального світу має вивчати його як інтегральний продукт біологічних і психологічних процесів, які відбуваються в людському організмі¹⁷.

¹ *Юрченко І. С.* Досвід реалізації проектів по формуванню здорового способу життя молоді в Україні // Соціально-педагогічні аспекти збереження та зміцнення здоров'я дітей та молоді в Україні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (12–13 квітня 2007 р.) — Мелітополь, 2007. — С. 92.

² *Кириленко С. В.* Соціально-педагогічні умови формування культури здоров'я старшокласників. Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Ін-т проблем виховання АПН України. — К., 2004. — С. 3.

³ *Сущенко Л. П.* Соціальні технології культивування здорового способу життя людини / Запоріж. держ. ун-т. — Запоріжжя, 1999. — 308 с.

⁴ *Бойчук Ю. Д.* Внесок стародавніх філософів у формування еколого-валеологічних понять // Педагогіка, психологія та мед.-біол. пробл. фіз. виховання і спорту. — 2006. — № 12. — С. 17.

⁵ *Барно О. М.* Психолого-педагогічні аспекти роботи зі студентами з особливими потребами // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: Зб. наук. праць. — К.: Ун-т «Україна», 2004. — С. 37.

⁶ *Чебан В.* Спосіб життя та репродуктивне здоров'я родини: історичний аспект і сучасне уявлення // Український історико-медичний журнал. — К.: ЗНіУФ, 2001. — № 14–15. — С. 40.

⁷ *Кириленко С. В.* Соціально-педагогічні умови формування культури здоров'я старшокласників. — С. 4; *Сущенко Л. П.* Соціальні технології культивування здорового способу життя людини. — С. 4.

⁸ Суспільна мораль як система цінностей / Правові засади захисту особистісних цінностей та суспільної моралі: збірник нормативних актів України / Уклад.: Ю.Ж. Шайгородський, К.П. Меркотан. — К.: Український центр політичного менеджменту, 2007. — 440 с; *Іванова І. В.* Формування здорового способу життя студентів як педагогічна проблема / І. В. Іванова, С. П. Гвоздій, Л. М. Поліщук, А. Г. Козикін // Педагогические науки. — 2007. — № 4. — С. 21.

⁹ Там само.

¹⁰ Збереження та зміцнення репродуктивного здоров'я підлітків та молоді: потенціал громади / Авт.-упор. Н. В. Зимівець — К.: Науковий світ, 2004. — С. 92; *Цимбал Н. М.* Практикум з валеології. Методи зміцнення фізичного здоров'я: Навч.-метод. посіб. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2000. — С. 18, 51.

¹¹ *Цимбал Н. М.* Практикум з валеології. — С. 18, 51.

¹² *Барно О. М.* Психолого-педагогічні аспекти роботи зі студентами з особливими потребами. — С. 40.

¹³ Там само; Суспільна мораль як система цінностей. — С. 41.

¹⁴ *Чебан В.* Спосіб життя та репродуктивне здоров'я родини: історичний аспект і сучасне уявлення. — С. 42.

¹⁵ *Копа В. М.* Механізм реалізації соціокультурного ідеалу здоров'я / В. М. Копа // Мультиверсум. Філософський альманах / Ін-т філософії НАН Укр. Зб. наук. пр. — К.: Центр духовної культури. — 2004. — Вип. 39. — С. 237.

¹⁶ *Кириленко С. В.* Соціально-педагогічні умови формування культури здоров'я старшокласників. — С. 6.

¹⁷ *Горбань А. В.* Здоровый образ жизни как объект познания (социально-философский анализ) // Культура народов Причерноморья. — 1999. — № 10. — С. 142.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Андрєєва Ольга Миколаївна — кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародної інформації Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Бєвз Тетяна Анатоліївна — доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Білий М. М. — аспірант Інституту Міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Білошицький Сергій Володимирович — кандидат історичних наук, доцент, докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Бойко-Бойчук Лариса Василівна — кандидат політичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Гай-Нижник Павло Павлович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Дорошко Микола Саввович — доктор історичних наук, професор кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Жванко Любов Миколаївна — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культурології Національної академії міського господарства (м.Харків)

Зварич Ігор Теодорович — кандидат економічних наук, докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Каращук Микола Григорович — кандидат політичних наук, старший викладач кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету

Корновенко Сергій Валерійович — кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Крушинський Вадим Юрієвич — доктор політичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Кучер Валерій Васильович — начальник Університету українознавства Центрального будинку офіцерів України

Кучер Володимир Іванович — доктор історичних наук, професор, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Любовець Олена Миколаївна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Мельник Олександр Олексійович — кандидат історичних наук, доцент Таврійського державного агротехнологічного університету

Огієнко Віталій Іванович — кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу моніторингу гуманітарної політики департаменту формування політики національної пам'яті та історичного аналізу Українського інституту національної пам'яті

Омельчук Володимир Васильович — кандидат історичних наук, докторант Національної академії державного управління при Президентові України

Полтавець Сергій Васильович — кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Пономаренко Олена Володимирівна — старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін Чернігівського державного інституту економіки і управління

Прилуцька Олена Петрівна — аспірантка Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Собачко Ольга Миколаївна — молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Солдатенко Валерій Федорович — член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Степанчук Юрій Степанович — кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

Стрілець Василь Васильович — доктор історичних наук, професор, професор кафедри загальнотеоретичних дисциплін Полтавського факультету Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Федько Олександр Анатолієвич — кандидат медичних наук, докторант кафедри управління охороною суспільного здоров'я Національної академії державного управління при Президентові України

Цубов Леонід Володимирович — кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри філософії та політичних наук Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління

Черінько Ігор Павлович — молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України

Штейнле Олексій Федорович — аспірант кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету

Яремчук В'ячеслав Дмитрович — кандидат історичних наук, докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 43

Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура SchoolBookC. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 24. Обл.-вид. арк. 22,7.
Підписано до друку 12.10.2009. Зам. №
Наклад 300 прим.

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
01011, Київ-11, вул. Кутузова, 8; тел.: 285-73-11

Друк ТОВ «Видавництво Дельта»
04071, м. Київ, вул. Прирічна, 37, к. 145
Свідоцтво про реєстрацію № 2044 від 23.12.2004
тел./факс: (044) 463-49-47
e-mail: delta_vidav@ukr.net